ВИДАВНИЧИЙ ДІМ ДМИТРА БУРАГО

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Видавничий Дім Дмитра Бураго

****

Наукове видання

«МОВА І КУЛЬТУРА»

Випуск 11

Том III (115)

Київ
2009

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко
Издательский Дом Дмитрия Бураго

****

Научное издание

«ЯЗЫК И КУЛЬТУРА»

Выпуск 11

Том III (115)

Киев
2009

ДК 80 + 008] (082)
М 74

М 74 МОВА І КУЛЬТУРА. (Науковий журнал). – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2009. – Вип. 11. – Т. ІІІ (115). – 328 с.

Наукове видання «Мова і культура» засноване у 1992 році

Видання зареєстроване Міністерством юстиції України.
Свідоцтво КВ № 12056-927ПР від 4.12.2006 р.

Засновники:
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Видавничий Дім Дмитра Бураго

Видається за рішенням Вченої ради Інституту філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка від 19.02.2007 р.

Головний редактор Д. С. Бураго

Редакційна колегія:
канд. філол. наук, доц. ***П. П. Алексєєв***; д-р філол. наук, проф. ***А. Й. Багмут***; д-р філол. наук, проф. ***В. М. Бріцин***; д-р філол. наук, проф., академік АН ВШ України ***Ю. Л. Булаховська***; д-р філол. наук, проф. ***О. П. Воробйова***; д-р філол. наук, проф., академік НАН України ***Д. В. Затонський***; д-р філол. наук, проф., академік АН ВШ України, заслужений працівник ВШ України ***Л. П. Іванова***; д-р філол. наук, проф., академік АН ВШ України, заслужений працівник ВШ України ***М. О. Карпенко***; д-р філол. наук, проф. ***Т. В. Клеофастова***; д-р філол. наук, проф. ***Ю. І. Корзов***; д-р філол. наук, проф. ***Н. В. Костенко***; д-р філос. наук, проф., заслужений діяч науки і техніки України ***С. Б. Кримський***; д-р філол. наук, проф., член-кор. НАН України ***Н. Є. Крутікова***; д-р філол. наук, проф. ***Г. Ю. Мережинська***; д-р філол. наук, проф. ***А. К. Мойсієнко***; д-р філол. наук, проф. ***Ф. О. Нікітіна***; д-р філол. наук, проф. ***Н. Г. Озерова***; д-р філос. наук, проф., академік НАН України ***О. С. Онищенко***; д-р пед. наук, канд. філол. наук, проф. ***Г. В. Онкович***; д-р філос. наук, канд. істор. наук, проф. ***Ю. В. Павленко***; д-р філол. наук, проф. ***Г. Ф. Семенюк***; д-р філол. наук, проф., академік НАН України, заслужений діяч науки і техніки України ***В. Г. Скляренко***; д-р філол. наук, проф. ***Н. В. Слухай***; д-р філол. наук, проф. ***О. С. Снитко***; д-р філол. наук, проф. ***Е. С. Соловей***; д-р психол. наук, проф., член-кор. АПН України ***Н. В. Чепелєва***.

© Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, 2009
© Видавничий Дім Дмитра Бураго (майнові), 2009

УДК 32 (470:478.9)

Скиперских А. В.
(Елец, Россия)

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЫ И ЛЕГИТИМНОСТЬ ПРАВЯЩЕГО РЕЖИМА

В даній статі йдеться про інтелектуалів та їх розуміння легітимності політичного режиму. Автор невипадково акцентує увагу на ролі інтелектуалів у політичних трансформаціях. Саме від їх позиції інколи залежала доля правлячого політичного режиму, його легітимність. Автор виділяє певні тренди участі інтелектуалів у політичних трансформаціях, підтверджуючи їх прикладами.

Ключові слова: *легітимність влади, интелектуал, дефініція, дискурс, трансформація, легітимність політичного режиму.*

В данной статье речь идёт об интеллектуалах и их понимании легитимности политического режима. Автор неслучайно акцентирует внимание на роли интеллектуалов в политических трансформациях. Именно от их позиции порой зависела судьба правящего политического режима, его легитимность. Автор выделяет определённые тренды участия интеллектуалов в политических трансформациях, подтверждая их примерами.

Ключевые слова: *легитимность власти, интеллектуал, дефиниция, дискурс, трансформация, политический режим.*

The article tells about intellectuals and their understanding legitimacy political regime. The author accents attention on dug the intellectuals in political transformation. Exactly from their positions occasionly depended the fate ruling political regime and its legitimacy.. The author selects determined tendencies intellectuals participations in political transformation, confirming their example.

Key words: *legitimacy authorities, intellectual, definition, discourse, transformation, legitimacy political regime.*

Легитимность власти – неустойчивая переменная. Существует огромное количество измерений легитимности, что позволяет легитимности универсализироваться, проникая в различные дискурсы. Данная проблема способствует такому явлению, которое в своё время было охарактеризовано Д. Сартори как «концептуальная натяжка», когда «объём понятия возрастает за счёт размывания его смыслового содержания» [1: 153]. Как раз именно таким термином и становится «легитимность власти/режима». Прочтение его становится исключительно сложным процессом. За право наполнения данного концепта конкретным содержанием, с учётом коррекций на существующую политическую реальность начинают соперничать различные акторы. Конечно, у них существуют далеко не

© Скиперских А. В., 2009

одинаковые шансы заставить «звучать» концепт по своим правилам и представлениям. Отсюда, вполне логично, что своё веское слово здесь должны сказать те общественные группы, которые обладают специализированным знанием, вследствие чего им предоставляется исключительное право интерпретации действительности. В данной статье речь пойдёт об интеллектуалах, чьё умение бывает наиболее релевантным в подобные моменты и заключается в способности «создать некие формы самостоятельного и независимого мышления» [2: 120].

Особенно остро вопрос легитимности правящего режима встаёт в периоды политических трансформаций. Обладая предельно низким кредитом общественного доверия, власть вынуждена зачастую прибегать к непопулярным мерам для сохранения восприятия дефиниции политического режима. Высокая степень общественных ожиданий, связанных с необходимостью экономической, политической и социокультурной эффективности начинает не совпадать с реальным темпом и качеством изменений. Периоды кризисов требуют определённой экспертизы – общество нуждается в независимых, не ангажированных властью экспертах и аналитиках, способных дать собственную оценку реальности. Именно в подобные моменты на политической авансцене появляются интеллектуалы, позволяющие себе узурпировать право на истину. Задачей интеллектуалов ставится диагностика социально-политической реальности – от интеллектуалов ждут своеобразного заключения, позволяющего констатировать состояние дел с легитимностью правящего режима. Интеллектуальный консилиум квалифицирует состояние дискурса власти и, чаще всего, он определяется как имеющий проблемы с общественным доверием и признанием – то есть с легитимностью.

Наполнение концепта «легитимность власти» начинает связываться с тем, как его толкуют представители интеллектуального сообщества. Во многом ориентация на толкование интеллектуалов обуславливается отсутствием абсолютной легитимности власти. «Никогда легитимность не достигает уровня её единодушного признания, различные группы и индивиды не признают одинаково авторитета политической власти», - заметил М. Доган [3: 154]. Разумеется, особое отношение к правящему режиму и его легитимности формируется у интеллектуального сообщества. Складывается оптимальная ситуация для того, чтобы позиция интеллектуала была услышана.

Политические трансформации манифестируют активность интеллектуалов в попытках заполнения дискурса легитимности власти. Создаётся определённая конкуренция точек зрения – плюрализм как ценность позволяет спокойно сосуществовать различным контекстам легитимности, заставляя интеллектуалов обращать внимание на всевозможные объективации легитимности режима и органично вписываться в них. Поэтому, отмечая роль интеллектуалов в процессах легитимации/делегитимации посткоммунистических режимов, исследователи не могли достигнуть совпадения в точках зрения. На наш взгляд, можно выделить несколько трендов, характеризовавших оценку деятельности интеллектуалов в посткоммунистических политических трансформациях.

Эстетический тренд. «Что может быть лучше профессора истории средневековья в качестве ведущего парламентария в Польше, драматурга в качестве президента Чехословакии и дирижёра – как надежды для многих людей в Восточной Германии?», – рассуждает Р. Дарендорф [4: 74]. В данном случае интеллектуалы референтны как носители особенного эстетического восприятия мира. Миропонимание мира как

прекрасного не может не проецироваться и на политический дискурс, видоизменить который и призваны интеллектуалы. Во многом данный тренд усиливают слова Б. Окуджавы о том, что у власти должен быть художник. Эстетический тренд, являющийся релевантным в условиях посткоммунистического перехода в Восточной Европе в конце 1980-х гг., приобретает актуальность и на постсоветском пространстве. Произошедшая политическая легитимация представителей творческой интеллигенции на самых высоких этажах власти (З. Гамсахурдия, Л. Тер-Петросян, А. Эльчибей) свидетельствует о том, что данный тренд прижился и в условиях постсоветских трансформаций.

Этический тренд. В данном случае, интеллектуал своим примером миропонимания политической реальности представляет наиболее рациональную и этически выверенную модель поведения. Легитимность, здесь, имеет определённые меры, границы, соответственно тем, что имеет власть. С точки зрения этики существуют ценности, значительно превышающие ценность власти. Например, такой ценностью выступает право человека на жизнь, право на свободу. Соотнесение власти с данными категориями не позволяет интеллектуалам рассматривать ценность власти как исключительно вечную, онтологическую. Наоборот, задача интеллектуала упорядочивать субъект-объектные отношения, переводя их в этическое поле, что будет способствовать этической легитимации, предполагающей превентивную манифестацию асимметричных власти ценностей. Т. Венцлова заметил, что дело интеллигента «перед лицом хаоса – не выступать с прожектами, а напоминать об умеренности, терпимости, здравом смысле. В том числе, и прежде всего следует напоминать о гражданских и политических правах» [5: 257]. Поэтому, прочтение режима как легитимного – это, прежде всего, его (режима) характеристики как поддерживающего ценность жизни, защищающего своей властью общество от духовного и нравственного кризиса, пропагандирующего приоритет человеческого достоинства [6: 119].

Функциональный тренд. Интеллектуал должен осуществлять определённые функции кроме интерпретации концепта «легитимность» и мониторинга правящего режима на предмет его соответствия собственным стандартам легитимности. Интеллектуал просто призван решать и другие задачи. Бывший президент Эстонии — А. Рюйтель отмечает, что «благодаря интеллигенции народ хранил свои идеалы и культурное достояние, как предки наши хранили огонь под пеплом» [7: 32]. Подобное бережное отношение к национальной культуре является показательным для позиционирования интеллектуалов в качестве политических акторах в целом. В Украине движение интеллектуалов в преддверие «оранжевой революции» было настолько мощным, что «у новой власти и у украинской интеллигенции нашлась важная точка соприкосновения, а именно, «украинский романтизм» [9: 38]. Разве в этом не заключается одна из функций интеллектуала, позволяющая соизмерить способность правящего режима быть легитимным?

Данный тренд выявляет также и функцию политического лидерства, способного осуществляться в различных дискурсах – вплоть до профессиональных, где доминирует тип интеллектуала – специалиста [8: 201].

Усилиями интеллектуалов проблема легитимности начинает метафоризироваться, что выявляет ещё одну их важную функцию, а именно, производство и наполнение метафор. Так, характерным признаком интеллектуала в условиях политических

трансформаций становится фокусирование внимание общественности на экологических проблемах. Узбекский поэт Э. Вахидов напишет:

Высыхает Аральское море, гибнет Сырдарья,
От яда погибает земля.

Разумеется, данная проблема не могла не выходить на проблему возможности признать правящий режим в Узбекистане легитимным [10: 233]. Экологические проблемы, актуализирующиеся перед конкретной политической системой, являются мощным фактором, пробуждающим выступления интеллектуалов. Именно они первые становятся на защиту национально-культурной целостности, которой угрожает гибель. В этом смысле достаточно показательно консолидация интеллектуалов в Эстонии как реакция на разработку фосфоритового месторождения [7: 52-53].

Чёткая связь устанавливается между легитимности правящего режима и способностью интеллектуала выражаться. В этой связи нельзя не обратить внимание на проблемы литературы, проблемы судьбы поэта в новых социально-политических обстоятельствах. А. Вознесенский отмечает в одном из стихотворений:

Все пишут – я перестаю, о Сталине, Высоцком, о Байкале,
Писал, когда мне запрещали…

Отсюда, вовсе не случайно, что усилиями интеллектуалов легитимность правящего режима начинает зависеть от рефлексий режима на проявление инакомыслия. Вырабатывается достаточно простая зависимость между положением интеллектуала (его свободой) и представлением режима о безопасности. Поэтому, акции интеллектуалов, заключающиеся в самой способности «выйти на площадь» (А. Галич), становятся своеобразным лейтмотивом назначения интеллектуалов как политического актора. В различных системах право интеллектуалов на высказывание позиции и на формирование вокруг себя участвующих социальных кругов осмысляется по-разному. Авторитарные и полуавторитарные режимы жёстко контролируют данные процессы, включая различные санкции против инакомыслящих, чьё представление о содержании концепта «легитимность» не совпадает с официальным. Демократические дискурсы более лояльны к проявлениям критики – власть давно свыклась со своим пребыванием в конфликтном поле. Само позиционирование у власти уже автоматически означает, что придётся выслушивать критику, объём которой возрастают по мере смягчения режима, по мере ослабления принуждения. Демократический характер организации власти создаёт оптимальную площадку для выражения интеллектуалов и делает относительно предсказуемыми выпады против власти.

Переосмысливая вышесказанное становится ясно, почему имеет право на существование гипотеза о зависимости объёмов проявлений активности оппозиционных групп интеллектуалов и политических институциональных трансформаций. Конечно, данная зависимость может быть справедливой применительно лишь к определённому типу политических систем – определяющим моментом справедливости гипотезы выступает и доминирующий политический режим. Так, в постсоветском Узбекистане, несмотря на

активнейшее сопротивление интеллектуалов, до сих пор сохраняется авторитарный режим И. Каримова. В демократических системах дело обстоит по-другому. По меткому замечанию М. Догана, «в демократической стране, даже если в ней длительное время сохраняется большое количество недовольных лиц, легитимность режима не ставится под сомнение; исключение составляет лишь случай его экономического, военного или политического краха. Демократический режим не разрушается, потому что не существует лучшей альтернативы, кроме как реформировать демократию» [3: 154]. Поэтому в демократических режимах не ставятся под сомнение сами демократические процедуры – интеллектуалу довольно сложно придумать что-то новое – покушение на легитимность демократического порядка означает крушение самой конструкции субъективного идеального политического устройства. В этом смысле весьма показательной выглядит сложившаяся ситуация в Украине, где «даже несмотря на разочарование В. Ющенко, явных недовольств и посылами «оранжевых» не наблюдалось» [9: 39].

Поэтому рефлексии интеллектуалов сводятся в основном к совершенствованию демократического порядка. Интеллектуал не успокаивается до тех пор, пока, демократический институциональный дрейф не станет осуществляться в верном направлении. Эту мысль, на наш взгляд, очень удачно выразил Р. Дарендорф, заметивший, что «в переходный период, наверное, у власти и должны вставать интеллектуалы, но мы поверим в прочность институтов гражданского общества только тогда, когда эти люди вернутся к письменным столам» [4: 74]. Остаётся только надеяться, что особенности развития политического процесса в большинстве политических систем будут этому способствовать.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сартори Д. Искажение концептов в сравнительной политологии (II). // Политические исследования. – 2003. - № 4. – С. 152 – 160.
2. Гавел В. Об истоках «Хартии-77». // Гостиница в горах. — М.: МИК, 2000. – С. 120 – 123.
3. Доган М. Легитимность режимов и кризис доверия. // Социологические исследования. – 1994. - № 6. – С. 147 – 155.
4. Дарендорф Р. Демократизация и её проблемы в Восточной Европе. // Вопросы философии. – 1990. - № 9. – С. 69 – 75.
5. Венцлова Т. О выборе между демократией и национализмом. // Дружба народов. – 1991. - № 5. – С. 256 – 261.
6. Гавел В. Письмо Густаву Гусаку. // Гостиница в горах. — М.: МИК, 2000. – С. 93 – 119.
7. Рюйтель А. Эстония: возрождение будущего. – Таллинн: Ило, 2003. – 224 с.
8. Фуко М. Интеллектуалы и власть: избранные политические статьи, выступления и интервью. – М.: Праксис, 2002. – 384 с.
9. Погребинский М., Толпыго А. Украина без Кучмы. Год оранжевой власти. Январь 2006 – март 2006. – Киев: Оптима, 2007. – 743 с.
10. Салих М. Опасная зона? // Дружба народов. – 1987. - № 12. – С. 233 – 236.

УДК 81’232+81’374+811.1

Каліберда О. О.
(Бердянськ, Україна)

ГЕНЕЗИС МЕГА-, МАКРО- ТА МІКРОСТРУКТУРИ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЙ

В статье рассматривается генезис мега-, макро- и микроструктуры западноевропейских энциклопедий. Полученные результаты раскрывают оригинальность энциклопедической лексикографии, как в историческом, так и в типологическом аспектах.

Ключевые слова: *энциклопедия, мегаструктура, макроструктура, микроструктура, филологическая лексикография, энциклопедическая лексикография, тип энциклопедии, энциклопедическая вокабула.*

The article deals with the geneses of mega-, macro- and microstructure of Western European encyclopedias. Findings show singularity of encyclopedic lexicography both in historical and in typological aspects.

Key words: *encyclopedia, megastructure, macrostructure, microstructure, philological lexicography, encyclopedic lexicography, type of encyclopedia, encyclopedic entry word.*

У цій статті в загальному вигляді ставиться проблема структурних параметрів енциклопедичних словників та видів інформації, що включається до них. Ці питання є досить актуальними для сучасних досліджень у галузі англійської лінгвістики тому, що спостерігається процес енциклопедизації філологічної лексикографії, яка традиційно розглядається лінгвістами у контрасті з енциклопедичною лексикографією.

Історія практичної енциклопедичної лексикографії налічує більше 2000 років, але теорія цієї сфери лінгвістики почала розвиватися тільки у другій половині XX століття. Стислу інформацію, пов’язану з історією енциклопедій та їх типологією, можна знайти на само слово «енциклопедія» в різних лексикографічних довідниках [Книговедение. Энциклопедический словарь, 1982; Большой энциклопедический словарь. Языкознание, 1998; Книга: Энциклопедия, 1998; The new Encyclopaedia Britannica: Macropaedia: Knowledge in Depth, 1994]. У роботах деяких дослідників також розглядаються питання історії енциклопедій [Гудовщикова, 1963; Шмушкис, 1975; Симон, 1984; Якушева, 1993, 1998; Владимиров, 1998; Мануильский, 2004; Brehaut, 1912; Collison, 1964], їх типології [Дробинский, 1948; Симон, 1957; Гольцева, Александрова, 1979; Александрова, 1990; Типология изданий, 1990], проблеми, пов’язані з електронними енциклопедичними виданнями [Леонтьев, 1996; Якушева, 1998], з особливостями тлумачень понять в енциклопедичних словниках [Киселевский, 1977, 1980; Коробейникова, 2006], з методикою укладання енциклопедичних довідників [Винокуров, 1962, 1965, 1968; Мануйлов, 1965; Шмушкис, 1975].

Головна ціль нашого дослідження полягає у виявленні того, як трансформувалися мега-, макро-, мікроструктура та види енциклопедичної інформації у західноєвропейських енциклопедичних творах.

© Каліберда О. О., 2009

Об'єктом дослідження виступає західноєвропейська енциклопедична лексикографія. Предметом дослідження послужили енциклопедичні словники, створені в рамках західноєвропейської традиції.

Новизна дослідження полягає в тому, що вперше в теорії лексикографії аналізується генезис мега-, макро- та мікроструктури енциклопедій та види інформації, представленої в них у діахронічному аспекті.

Огляд теоретичної літератури показує, що структура енциклопедій та інформація, представлена в них, постійно трансформувалися згідно з розвитком наукової думки, накопиченими людством знаннями та пануючою ідеологією у суспільстві. Застосовуючи історичний підхід, ми уклали базову таблицю енциклопедичних творів, виконаних у західноєвропейській традиції. Діахронічний підхід до досліджуваного матеріалу дозволив нам диференціювати енциклопедичну лексикографію згідно змістового аспекту на чотири періоди: древній/античний (до V ст. н.е.), середньовічний/ренесансний (VI–XVII ст.), новий/просвітницький (XVII–XIX ст.) та новітній (XX– початок XXI ст.).

У період античності зароджуються головні принципи організації енциклопедичних довідників. Значною енциклопедією цього етапу вважається Historia naturalis (77 р. н.е.) Плінія старшого. До її появи твори енциклопедичного характеру головним чином складалися з переліку понять та їх тлумачень. Однак у Historia naturalis додаються такі елементи, як передмова, зміст, використані джерела, які становлять невід'ємні складові мегаструктури сучасних енциклопедій. Вся інформація була поділена на книги згідно тематичної класифікації, прийнятої в часи класичної античності.

Принципи організації макроструктури енциклопедій на перших етапах мали довільний характер та базувалися на поглядах автора. Пізніше енциклопедичні вокабули стали розташовувати відповідно до тематичних груп. У роботі Disciplinarum libri IX (50 р. до н.е.) Варрона принципи розташування енциклопедичних вокабул також були тематичними, але їх систематизація вже опиралася на чітку концепцію про «сім вільних мистецтв».

Алфавітний принцип організації матеріалу був відомий античним авторам по численним глосаріям, але він не знаходив широкого використання в енциклопедіях. Окремо в цьому ряді стоїть робота De verborum significatu (II ст. н.е.) Феста, що інтегрувала в собі енциклопедію та словник, побудовані у алфавітному порядку.

Методи відбору слів для включення в корпус енциклопедій носили утилітарний характер. У словниках (реєстрах слів) реєструвалися як природничо-наукові, так і гуманітарні поняття, однак, природничо-науковий напрямок превалював.

На рівні мікроструктури античні енциклопедії складалися зі статей. Вокабула, представлена поняттям, тлумачилася за допомогою інформації екстралінгвістичного характеру. Лексикографічним удосконаленням мікроструктури енциклопедій цього періоду стало введення графічних ілюстрацій, як, наприклад, у Disciplinarum libri IX, що в свою чергу підвищувало інформативність енциклопедичної статті.

За лексикографічною формою енциклопедії античності слід віднести до довідників універсального характеру, оскільки вони намагалися охопити всі відомі галузі знань на той час та надати інформацію по будь-якому питанню, виконуючи як довідкову, так і навчальну функції. Вони призначалися для суцільного читання, а не наведення швидкої довідки з питання, що цікавить.

У період середньовіччя триває вдосконалювання методів представлення інформації. По своїй загальній побудові на рівні мегаструктури енциклопедії цього часу до деякої міри вже наближаються до сучасних, тому що крім передмови і реєстру слів формуються нові компоненти у вигляді бібліографічного апарату, як наприклад у De originibus rerum libellus (1350) Гилермо да Пастренго, та додатків, як у Didascalion: de studio legendi (1120) Х'ю із Сен-Віктору.

За обсягом це були, головним чином, великі енциклопедії, що складалися з декількох томів. Об'єктом опису в них виступають поняття, що позначають речі або явища навколишньої дійсності. Одночасно в деяких енциклопедіях, наприклад у Suidas (1080) або Etymologiae (636) Ісидора, робиться спроба експлікувати слово з позицій лінгвістики та екстралінгвістики. За лексикографічною формою енциклопедії середньовіччя представлені універсальними довідниками, які виконували головним чином навчальну функцію та служили своєрідними навчальними посібниками.

На рівні макроструктури домінуючим методом розташування слів-понять залишається систематична організація матеріалу. Але принципи логічної послідовності самих тематичних груп усередині корпуса енциклопедії зазнають ряд трансформацій у відповідь на зміни в ідеологічному та культурному середовищі. Головний акцент в енциклопедіях середньовіччя зміщається у бік розгляду релігійної тематики і всього, що з нею пов'язано. Основоположний підхід, яким керувалися середньовічні енциклопедисти при розробці макроструктури, – це виклад матеріалу згідно з принципами креаціонізму. Подача тематичних груп відбувалася у наступній послідовності: на першому місті трактувалися релігійні поняття, на другому – звичайно розташовувалися рубрики, пов'язані з питаннями «тривіуму» та «квадривіуму», тобто предметами світського навчання, на третьому – питання практичного характеру. Ця логічна послідовність представлення інформації являється специфічною рисою більшості енциклопедій середньовіччя. Однак також з'являлися енциклопедії, зміст яких відбивав знання тільки практичного, або прикладного напрямку, наприклад Liber floridus (1120) Ламбера із Сен-Омера або De diversis artibus (1130) Теофіля.

Усі середньовічні енциклопедії незмінно залишалися систематичними, але алфавітна класифікація понять спорадично з'являлася в їх макроструктурі. Відбір понять у реєстр слів здійснювався згідно з ієрархічною системою знань.

Основу мікроструктури становили енциклопедичні статті у вигляді трактатів. Далі в текст статті додається новий елемент у вигляді перехресних посилань, як, наприклад, у Fons memorabilium universi (1410) Доменіко Бандіні.

У період середньовіччя з'являються нові лексикографічні форми енциклопедій. Виникають гібридні довідники – енциклопедичні словники, що поєднують в собі лінгвістичну та екстралінгвістичну інформацію про слово. Лексика в них систематизується в алфавітному порядку, а семантизація енциклопедичних вокабул здійснюється за допомогою перекладного еквіваленту та інформації екстралінгвального характеру.

У період пізнього середньовіччя виникають енциклопедії, відомі під назвами «зерцала», «компендіуми» та «суми». Перші два типи стали попередниками лексикографічних довідників, що мали навчальну спрямованість. У словниках «зерцал» фіксувалася лексика природничо-наукового напрямку, а у «сумах» поняття із галузі «тривіума» та «квадривіума». Вони виконували функцію навчальних

посібників і були адресовані слухачам середньовічних університетів. «Компендіуми» стали прообразом сучасних енциклопедій для дозвілля, тому що інформація, відібрана в них, була пізнавального та розважального значення.

За мовою опису увідних одиниць енциклопедії були одномовними. В період раннього середньовіччя цією мовою була латина, що безсумнівно звужувало коло потенційних користувачів, але робило енциклопедію доступною для невеликих релігійних співтовариств у міжнародному масштабі. Поява цього виду довідника на національних мовах зробила енциклопедію більш демократичним виданням та розширила аудиторію користувачів.

Слід зазначити, що у середньовічних енциклопедіях було відсутнє прагнення до філософського узагальнення на відміну від подібних праць античності. Вони являли собою зібрання необхідної інформації для фахівців або допитливих, зводи фактів або суджень і призначалися для суцільного читання, а не одиничної ізольованої довідки. Енциклопедії виконували функцію навчальних посібників, а тематика питань, що розглядалася, знаходилася головним чином у галузі релігії, предметів «тривіума» та «квадривіума», а також практичних питань.

Втіленням всіх передових ідей з укладання енциклопедій в новий період стала Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers (1751) Дідро та Д'Аламбера. В епоху Просвітництва відбувається остаточне формування мегаструктури енциклопедичних творів, яка здобуває традиційну для сучасних видань тричастинну структуру з наявністю таких складових, як передмова, реєстр слів та додатки. Об'єктом опису виступають слова-поняття, значення та зміст яких розкривається в енциклопедичній статті. За об'ємом енциклопедії продовжують залишатися значними багатотомними виданнями. За лексикографічною формою поряд з традиційною універсальною або загальною енциклопедією, зароджуються нові типи енциклопедичних довідників у вигляді спеціальних або галузевих енциклопедій присвячених вузький тематиці. Вони з'являються завдяки розробці теоретичних основ ідеального змісту енциклопедії, значному кроку вперед практично у всіх галузях знань, а також зміні читацьких запитів до цього виду довідників. У зв'язку з прогресом у науці та техніці виникають складності з систематизацією всього об'єму накопиченої інформації, що неодмінно призводить до дрібнення її на більш спеціалізовані аспекти.

За функціональним призначенням енциклопедії нового періоду, окрім навчальної, починають виконувати довідкову та наукову функції. Вони більше не призначені для суцільного читання. Стає можливим використовувати їх для наведення швидкої довідки з необхідного питання. Наукова функція починає проявлятися в спеціальних енциклопедіях, що містять відомості з якої-небудь певної галузі знань і відбивають її сучасний стан.

На рівні макроструктури також відбуваються значні зміни в енциклопедіях. Систематична класифікація понять, відібраних до реєстру, що домінувала у два попередні етапи, поступається місцем алфавітному способу організації енциклопедичних вокабул. Цей принцип дуже швидко стає переважаючим. Відмова від систематичної макроструктури на користь алфавітної відповідала духу часу та мала ряд переваг. Насамперед, змінилася читацька аудиторія, для якої призначалися енциклопедії. Вони адресувалися фахівцям в певній галузі знань, яким було необхідно швидко знаходити інформацію з будь-якого питання. А цьому краще за все

відповідає алфавітне розташування енциклопедичних вокабул. Систематична енциклопедія, що припускала суцільне читання матеріалу з навчальною ціллю, виявилася дуже масивною.

Також через величезний обсяг накопиченої інформації природничо-наукового, гуманітарного та практичного змісту зростає кількість галузей і відповідних їм понятійних систем, що потребують енциклопедичної кодифікації. Стає важко систематизувати їх всі згідно тематичної класифікації в одному великому творі, тому більш зручним способом презентації інформації стає енциклопедичний словник з алфавітним розташуванням слів-понять.

Структура енциклопедичної статті (мікроструктура) також зазнає відповідні модифікації, хоча її загальна архітектура залишається незмінною і складається з вокабули та її тлумачення, що розкриває зміст поняття у кореляції з екстралінгвістичною дійсністю. Однак об'єм статей значно скорочується. Середньовічні трактати з будь-якої тематики замінюються короткими статтями-довідками з окремого питання або статтями-оглядами.

Зміст мікроструктури енциклопедій розробляється авторами-фахівцями у певній галузі знань. У результаті цього на зміну середньовічному автору-енциклопедисту приходить авторський колектив, що займається розробкою конкретного тематичного блоку енциклопедії. Стає бажаним включати у статтю відомості про живих видатних діячів, що не було характерною рисою для енциклопедичної лексикографії попередніх періодів. Мікроструктура енциклопедії активно збагачується різного роду ілюстраціями, картами, планами та іншими остенсивними дефініціями з ціллю більш ясної експлікації понять.

Скорочення об'єму енциклопедичних статей викликало введення, а в подальшому, широке застосування перехресних посилань на рівні мікроструктури. Цей метод дозволив об'єднати споріднені поняття та надати більш повну інформацію з відповідної тематики. Заключною частиною більш довгих статей став бібліографічний апарат. Енциклопедична пристатейна бібліографія охоплює найбільш важливі наукові роботи з тематики, що розглядається, та виконує свого роду функцію цитати, що підтверджує існування даного явища, речі або предмета в світі.

Для експлікації енциклопедичних вокабул використовується національна мова тієї країни, в якій вона видається. Енциклопедії нового часу являють собою вже не просто збірник відомостей з різних галузей наук, а відображають практичні результати людського знання. Стає можливим використовувати енциклопедію для довідок та швидко знаходити необхідну інформацію. Досягається ретельна наукова систематизація змісту енциклопедії, формуються теоретичні принципи їх укладання та типологія. Енциклопедії стають доступними для більш широкої публіки.

Принципи та особливості укладання загальних енциклопедій у новітній період у першу чергу спрямовані на розширення кола користувачів та удосконалення мега-, макро- та мікроструктури довідника, що підпорядковуються ідеї оптимізації інформаційного пошуку. Загальна побудова мегаструктури енциклопедій залишається тричастинною, що відбивається у передмові, реєстрі слів та додатках. Однак всі удосконалення, що вводяться, у першу чергу пов'язані з упорядкуванням накопиченого матеріалу та його більш раціональним розташуванням на сторінках видання. Наприклад, мегаструктура одного з останніх видань «Британської енциклопедії» (1974) складається з наступних компонентів: 1-й том (Пропедія (Propaedia))

являє собою введення та класифікацію наук, 2-10-й томи (Мікропедія (Micropaedia)) розраховані на оглядове знайомство з темами, 11-30-й томи (Макропедія (Macropaedia)) пропонують більш докладну інформацію.

Об'єктом опису виступає сучасна система понять, що відбиває загальний науковий та культурний рівні розвитку та стану суспільства. Об'єм сучасної енциклопедії залежить від її типологічної приналежності, починаючи з багатотомних видань загальних універсальних енциклопедій та завершуючи однотомними спеціальними енциклопедіями.

За лексикографічною формою сучасні енциклопедії можуть бути універсальними та спеціальними. Спеціальні енциклопедії підрозділяються на галузеві, тематичні, персональні та регіональні. Зазначена диференціація ґрунтується на лексикографічному принципі повноти словника (повний та диференціальний реєстр слів). Універсальні енциклопедії відбивають всі досягнення та аспекти людської діяльності у синхронії та реєструють поняття різних галузей знань. Словники спеціальних енциклопедій обмежені вузькою тематикою, в наслідок чого відбір слів до реєстру має диференціальний характер. В галузевих енциклопедіях міститься інформація, що обкреслена певною галуззю науки або культури. В тематичних енциклопедіях звичайно розробляється одна актуальна тема у рамках певної галузі знань. Персональні енциклопедії висвітлюють інформацію про життя та творчій шлях якого-небудь видатного діяча. Регіональні енциклопедії надають відомості про конкретний географічний регіон та розглядають його з погляду історії, географії, економіки, культури та сучасного стану. Принцип алфавітного розташування енциклопедичних вокабул зайняв міцні позиції, однак, систематична організація енциклопедичного довідника не втрачає своєї актуальності й дотепер.

Функції енциклопедичних видань сформувалися в результаті розвитку та накопичення досвіду в галузі методів презентації різнопланової інформації. Пройшовши довгий шлях удосконалювання в якості навчальних посібників, сучасна енциклопедична лексикографія виконує наступні функції: довідкову, систематизуючу, навчальну, культурологічну.

Стаття енциклопедії становить її мікроструктуру та являє собою автономний текст, що складається із вокабули та її тлумачення. За принципами побудови енциклопедичні статті можуть бути класифіковані як статті-відсилання, статті-тлумачення, статті-довідки та статті-огляди. Використання перехресних посилань у тексті тлумачення дозволяє встановлювати зв'язки між різними, на перший погляд, та далекими темами, явищами, подіями, проблемами, об'єднувати природничо-наукові та гуманітарні знання. Більш довгі статі-огляди супроводжуються основною бібліографією з відповідної теми.

Енциклопедії укладаються на національній мові тієї країни, в якій створюються. За адресатом сучасні енциклопедії поділяються на дві категорії: вузькоспеціалізовані, що призначаються для фахівців в певній галузі знань, та загальні, що надають довідку з широкого кола питань. Необхідно також зазначити, що концепції енциклопедичних творів новітнього періоду та античного діаметрально протилежні. Древні греки та римляни розглядали енциклопедію як вершину накопичених знань, а сучасна енциклопедична лексикографія розглядається як початковий пункт, від якого можливо відправлятися у світ відкриттів. Але їх об'єднує прагнення в рівній мірі відбити всі аспекти людської діяльності, як у науковій, так і в практичній галузях.

Отже, генезис енциклопедичної лексикографії свідчить про те, що енциклопедії акумулюють та фіксують самі різні факти національної та світової культури, та відбивають екстралінгвальну компетенцію нації. Вони займають одне з провідних місць в лексикографічній парадигмі, мають своє призначення та коло користувачів. Проведений аналіз структурних компонентів енциклопедії сприятиме подальшій розробці теоретичних та методологічних основ укладання даного типу лексикографічних довідників, зокрема в контексті розробки універсального словника національної мови, який би об'єднував у собі енциклопедичну та лінгвістичну характеристику лексичної одиниці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александрова А. А. Энциклопедические издания // Типология изданий: (Монография) / Всесоюз. Кн. Палата, науч. исслед. Ин-та книги. – М., 1990. – С.107-111.
2. Винокуров Д. И. Методика подготовки отраслевой энциклопедии: Опыт создания медицинских энциклопедий. – М., 1968. – 175 с.
3. Винокуров Д. И. Методы подготовки отраслевого энциклопедического издания (по материалам 2-го издания БМЭ) // Книга: Исслед. и материалы. – 1962. Сб. 7. – С. 101-136.
4. Винокуров Д. И. О научно-справочном аппарате энциклопедических изданий (система ссылок) // Книга: Исслед. и материалы. – 1965. Сб. 11. – С. 117-127.
5. Владимиров Ю. Информационный свод истории человечества: [История „Британники"] // «Мир библиографии». – 1998. – №2. – С. 71-76.
6. Гудовщикова И. В. Общие зарубежные энциклопедии. Учеб. пособие для студентов по курсу «Общая иностранная библиография». – Л., 1963. – 87 с.
7. Гудовщикова И. В., Терехов И.М. Энциклопедия // Книговедение. Энциклопедический словарь. Гл. ред. Н. М. Сикорский – М: Советская энциклопедия, 1982.
8. Гольцева Э. В., Александрова А.А. Типология справочных изданий // Книга: Исслед. и материалы. 1979. Сб. 38. – С. 18-36.
9. Дробинский А. И. Энциклопедия в СССР: [Ч.5 статьи «Энциклопедия»] // Энцикл. слов. Гранат. – 7-е изд. – М., 1948. – Т.54. – С. 337-345.
10. Киселевский А. И. Языки и метаязыки энциклопедий и толковых словарей. – Минск, Изд. БГУ, 1977. – 173 с.
11. Киселевский А. И. Семантические и предметные описания в энциклопедиях и толковых словарях на материале энциклопедий и толковых словарей русского языка советской эпохи, XIX и начала XX столетий: Автореф… д-ра филол. наук. 10.02.19. – Минск, 1980. – 34 с.
12. Коробейникова О. В. Об особенностях толкований в энциклопедических словарях // Материалы I Международной научно-практической конференции «Становление современной науки – 2006». Том 8. Филологические науки. – Днепропетровск, 2006. 0,2 п. л. – Ел. ресурс: http://www.rusnauka.com/NNM_2006/Philologia/16070.doc.htm
13. Леонтьев В. Кто кого? Мультимедиа и справочно-энциклопедическая литература // «Книжное дело» №4, 1996. – С.88-90.

14. Мануйлов В. А. Персональная энциклопедия как тип издания // Книга: Исслед. и материалы. – 1965. Сб. 11. – С. 263-269.

15. Мануильский М. А. Принципы систематизации знаний о человеке: история и современные подходы. – 2004. – С. 193-200. – Ел. ресурс: <http://www.ideahistory.org.ru/pdfs/25manuilsky.pdf>

16. Симон К. Р. Термины «энциклопедия» и «свободные искусства» в их историческом развитии // Избранное / Сост. коммент. В. И. Гульчинского; Вступ ст. Г. Г. Кричевського. – М.: Книга, 1984. – С. 45-67.

17. Симон К. Р. Энциклопедия // БСЭ. – 2-е изд. – М., 1957. – Т.49. – С. 103-109.

18. Типология изданий / НИИ книги; Ред. А. Э. Мильчин. – М.: Книжная палата, 1990. – 231 с.

19. Шмушкис Я. Е. Советские энциклопедии. Очерки истории. Вопросы методики. М., «Сов. энциклопедия», 1975. – 191 с.

20. Энциклопедия // Книговедение. ЭС. Гл. ред. Н. М. Сикорский – М: Советская энциклопедия, 1982.

21. Якушева Г. В. Энциклопедия // Большой энциклопедический словарь. Языкознание / Гл. ред В. Н. Ярцева – М: Большая Российская энциклопедия, 1998.

22. Якушева Г. В. Британская энциклопедия // Книга: Энциклопедия. Редкол.: И. Е. Баренбаум, А. А. Беловицкая, А. А. Говоров и др. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998.

23. Якушева Г. В. Книга, у которой не будет конца. История энциклопедического жанра // «Книжное дело» №4, 1993. – С.78-83.

24. Якушева Г. В. «Дедушкина» энциклопедия в компьютерный век // «Мир библиографии» №4, 1998. – С.37-40.

25. Brehaut E. An Encyclopedist of the Dark Ages: Isidore of Seville // Studies in History, Economics and Public Law. – Columbia University, New York, 1912. – 184 p. – Ел. ресурс: http://bestiary.ca/etexts/brehaut1912/brehaut1912.htm

26. Collison R. L. Encyclopaedias: their history throughout the ages. A bibliogr. guide with extensive hist. notes to the gen. encylopaedias issued throughout the world from 350 b. c. to the present day. New York and London, Hafner publ. Co. 1964. – 319 p.

27. Encyclopaedia // The new Encyclopaedia Britannica: Macropaedia: Knowledge in Depth. – 15 ed. – Chi. etc.: Encyclopaedia Britannica, 1994. – Vol.6: Earth – Everglades, 1142 p.

УДК 81:1

Довбня І. П.
(Київ, Україна)

ДЕФІНІЦІЇ ПОНЯТТЯ ПРОСТОРУ В РІЗНИХ СФЕРАХ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

У статті розглядається категорія простору з позицій семіотики, уточнюється та аналізується її визначення у точних та гуманітарних науках, визначається специфіка розбіжностей міждисциплінарного розуміння категорії простору.

© Довбня І.П., 2009

Постановка проблеми в загальному вигляді, її актуальність та зв'язок із науковими завданнями. Проблема дефініції поняття простору сягає комплексу загальних учень та теорій про існування людини у світі [1; 2], екзистенціальні рамки цього існування та особливості їх концептуалізації і категоризації в різних наукових парадигмах [3]. Категорії простору і часу визначають «концептуальну рамку» сучасної науки про світ і людину [4]. Активізація дослідження категорії простору [5: 9] зумовила появу багатої просторової парадигми: сьогодні можна говорити про простір географічний, космічний, планетний, фізичний, математичний (геометричний), художній (театральний, кінематографічний, фольклорний, образотворчий, літературний), філософський, історичний, культурологічний, інформаційний (віртуальний), особистий, емпіричний, простір картини світу тощо. Це є очевидним, адже простір – одна з фундаментальних категорій світосприйняття людини [3: 16], форма буття природи та існування людини в природі, людини у світі [1: 23], універсальна категорія, яка, разом з тим, наділена конкретністю [6: 3], всезагальна форма існування матерії [2: 5]. Утім, відсутність комплексного підходу до розуміння поняття простору, який би синтезував увесь досвід, набутий різними сферами наукового знання, урахувавши об'єктивні, суб'єктивні, часові та художні особливості простору, визначає актуальність даної розвідки і пояснює існування великої кількості наукових праць, спрямованих на вивчення метричних характеристик, властивостей, структури, змістового наповнення, семіотики, особливостей сприймання та розуміння, функціонування, ролі та завдань, буттєвості та антропоцентричності багатогранної категорії простору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Говорячи про структуру простору як семіотичного утворення, Ю. Лотман трактує просторову організацію як один з універсальних засобів побудови будь-яких культурних моделей [7]. Але, на його думку, у цьому випадку простір часто набуває метафоричного характеру, причому метафоризм вноситься в мову дослідницького опису. Це пов'язане з тим, що самé розуміння простору містить суперечності, які полягають у наповненні його одночасно і математичним, і побутовим змістом [7: 4-5]. Автор стверджує, що символічне моделювання простору має двоплановий характер: реальний зоровий та надуманий. Так, ще П. Флоренський аналізував поєднання в нашій просторовій уяві конкретного, перцептивно даного, та абстрактного переживання простору [цит. за 7: 5]. До такого розуміння схиляється й А. Гуревич, на думку якого, простір існує не тільки об'єктивно, а й суб'єктивно, він переживається й усвідомлюється людьми [8: 43].

Для комплексного аналізу меж категорії простору слід розглянути її функціонування в різних сферах наукового знання. Проаналізувавши різні визначення простору, можна констатувати ті концептуальні розбіжності в його розумінні, що пов'язані з епістемологією кожної наукової сфери, яка оперує цією категорією. Так, на принципову розбіжність геометричного та художнього просторів вказував Ю. Лотман: простір не утворюється простою послідовністю цифр і тіл. …поняття простору не тільки геометричне. Як наслідок, до художнього простору не застосовують принцип неперервності [9: 17]. Цієї ж думки дотримується й О. Александров, говорячи про неперервність математичного простору [7: 4]; континуальність також характерна філософському [1: 23] та географічному розумінню категорії простору. На однорідність, ізотропність простору вказують математики й фізики [7: 4; 10: 214], а на його чіткій структурованості наголошують мистецтвознавці,

філософи та лінгвісти [7; 9; 11; 12]. Розбіжності стосовно скінченності / нескінченності простору визнають також астрологи та інформатики [10; 13].

Мета статті – проаналізувати дефініції поняття простору в різних наукових парадигмах для вироблення комплексного науково обгрунтованого підходу до розуміння цього поняття.

Поставлена мета передбачає виконання таких **завдань**:

– розглянути категорію простору з позицій семіотики;

– уточнити та проаналізувати визначення поняття простору в точних і гуманітарних науках;

– визначити специфіку розбіжностей міждисциплінарного розуміння категорії простору.

Наукові результати. Поняття географічного простору суміжне з уявленнями про розвиток об'єктів природи та суспільства [5: 7]. Е. Хакімов і А. Трофімов розуміють простір як певну сферу, у межах якої відбувається взаємодія якісно відмінних систем і неперервно-дискретна зміна їх властивостей, що характеризуються єдністю інваріантних і змінних якостей та відношень [5: 7]. Географічний простір розглядається також як порядок взаємодії компонентів та їх елементів (О. Топчієв, 1977), просторовий розвиток географічних систем у часі, пов'язаний з історією їх еволюції (А. Гуревич, Ю. Саушкін, 1968) [цит. за 5: 7]. Існує думка, що географічний простір є сукупністю фізичних відношень між географічними об'єктами, що становлять певні системи (Ю. Прагі, 1977) [цит. за 5: 7]. О. Топчієв указує на взаємозв'язок понять географічного простору та території [цит. за 5: 7]. Автори підкреслюють також таку важливу якість географічного простору, як асиметричність, що пояснюється необоротністю часу [5: 8].

Отже, очевидним є те, що науковці одноголосні у своєму трактуванні географічного простору як вмістилища певних систем, компонентів, їх елементів, географічних об'єктів і т.д. Однак ключовий понятєвий апарат проаналізованих географічних дефініцій дещо різний.

Географічний простір природно пов'язаний із простором космічним, у якому не існує всезагального просторового каркасу матеріального світу; тут ідеться про просторові каркаси різних фізичних систем (Всесвітів) [10: 211]. Розглянувши метричні властивості Метагалактики, астрологи роблять висновок про її нескінченність, але оскільки космологія має справу з конкретними фізичними об'єктами, а не з «матеріальним світом як єдністю», висновок про скінченність таких систем не є єдино правильним [10: 211-212]. Отож, сучасний стан проблеми просторової структури Всесвіту залишається відкритим [10: 212]. Фізична ж наука створила теорію про однорідний ізотропний Всесвіт [10: 214]. До речі, розуміння простору як абстрактної категорії з'являється лише у фізиці нового часу; у середні віки, наприклад, *spatium* означало протяжність, проміжок, а *locus* – місце, яке займав певний предмет, поняття ж простору загалом не розглядалося [8: 101].

Під простором у математиці О. Александров розуміє будь-яку сукупність однорідних об'єктів (явищ, станів, фактів, фігур, значень змінних тощо), між якими встановлюються відношення, подібні до звичайних просторових відношень (неперервність, відстань і т.п.). При цьому, розглядаючи дану сукупність об'єктів як простір, слід абстрагуватися від усіх властивостей об'єктів, крім тих, які визначаються взятими до уваги

просторово-подібними відношеннями [7: 4]. В. Топоров стверджує, що геометричний (ньютонівський) простір – первинний, самодостатній, такий, що не залежить від матерії і не визначається матеріальними об'єктами, які в ньому знаходяться. Лейбніц же має протилежну думку, вважаючи простір відносним поняттям, яке залежить від об'єктів, що в ньому знаходяться, і визначається порядком співіснування речей [14].

Успіхи геометрії та поява теорії відносності започаткували ідеї релятивності простору, множинності просторів та їх асиметричності [7: 3]. Увесь цей комплекс ідей, на думку Ю. Лотмана, революціонізував як математичний апарат досліджень, так і уявлення про структуру світу, вплинувши й на галузь гуманітарних знань.

Так, у мистецтві простір розглядається як одна з найважливіших світоглядних, ідейно-змістових та композиційних характеристик [4: 3]. Окремі аспекти дослідження проблеми простору в мистецтві були намічені ще в першій половині XX ст. в працях О. Лосєва, Б. Асаф'єва, М. Бахтіна та ін., однак систематичне вивчення проблеми почалося лише в 60-і – 70-і роки [4: 4]. Постановка питання про діалектику універсальних та специфічних властивостей простору, розвиток концепції, заснованої на співвідношенні його природної, соціальної, культурної та пережитої особистістю моделей, стали тією основою, яка розкрила широкі можливості для виявлення специфіки простору в мистецтві [4: 5].

За деякими класифікаціями, згідно з А. Якимович, образотворче мистецтво відносять до «просторових» мистецтв, Raumkünste. На думку автора, концепції та образи просторового характеру у творчості відомих живописців є найважливішими змістовими «вузлами», у яких і шукають саму суть мистецтва цих майстрів; картинний простір здатний виражати сутнісні уявлення епохи і культури: космос, суспільну систему, історичний момент [11: 6]. Згідно зі світоглядним підходом існує залежність художнього простору від об'єктивних властивостей простору реальної дійсності, з одного боку, і з іншого, – від історичної, соціокультурної специфіки художньої свідомості, особливостей творчого методу конкретного художнього напряму, індивідуальних особливостей світобачення та світовідчуття художника, певного ідейного та художнього завдань [4: 8]. Виходячи з цього, А. Якимович пропонує звернути увагу на ієрархічну впорядкованість предметів, істот і божеств у Давньому східному мистецтві (ієрархія просторових планів збігається з ієрархією символічною), на чітку архітектоніку живопису класицизму, на розколотий, зруйнований світ у зображенні багатьох художників XX ст. Автор виводить таку історичну типологію просторових форм: давність надає перевагу ортогональним проекціям, середні віки культивують зворотну перспективу, у Китаї та Японії утверджується паралельна перспектива, Ренесанс означає поворот у бік прямої перспективи аж до XIX ст. Намагаючись віднайти єдиний принцип просторового мислення в сучасності [11: 6], В. Прокоф'єв протиставив стійкій побудові простору, притаманній мистецтву Ренесансу, зовсім іншу, нестійку побудову, яка й означає перехід до новітнього мистецтва [цит. за 11: 6-7].

«Художня література належить до мистецтв, образи яких організовані у просторово-часовому сприйнятті» [15: 35]. Одним з основних напрямів дослідження структури художнього простору є бахтінська ідея хронотопу [7: 3]. У літературно-художньому хронотопі має місце злиття просторових та часових характеристик в осмисленому і конкретному цілому: простір інтенсифікується, втягується в рух часу, сюжету, історії.

Хронотоп у літературі має суттєве жанрове значення [16: 235]. Жанрова структура хронотопу встановлює ступінь деформації природного часопростору [7: 4]. Про те, що в мистецтві простір пов'язаний із зображуваним, говорив Ернст Нєізвєстний: це наявність реального простору в реальному часі, скажімо, у Льва Толстого та його відсутність у Данте, Ф. Достоєвського, Ф. Кафки і С. Беккета [9: 18]. У романі В. Підмогильного «Місто» І. Назаренко виокремлює три форми простору: простір героя, його творчості та культури в цілому. «Форми простору в романі виконують деякі екзистенціальні функції (показ письменником буденності людського існування, особистості, її внутрішнього світу, ставлення до оточення, почуття, емоції, взаємодію зі світом у часі та просторі)» [15: 35]. Вивчаючи художній простір і його мовний образ у творчості українських поетів, Т. Скорбач помічає в поезії М. Семенка зіткнення двох мовних стихій – традиційної, пов'язаної з ідилічним простором, і міської [17: 5]. Поетичний простір В. Поліщука відкритий до безмежності як у горизонтальному напрямку, так і у вертикальному: поета вабить Всесвіт, тому в його творах така багата лексика на позначення космічних явищ [17: 7].

Отже, оскільки художній простір становить модель світу автора, виражену мовою його просторових уявлень, сама просторова термінологія наповнюється особливим змістом [9: 18]. Простір у тексті є мовою моделювання, за допомогою якої можуть виражатися будь-які значення, що мають структурний характер [7: 4], а тому, як і будь-яка моделююча система, художній простір структурований [9: 18].

Центральне завдання конструювання кінореальності та її простору в масовому прокаті І. Ніколін вбачає у розмежуванні понять простору в кіно та в реальному житті з метою впливу на глядача [18]. Простір кінореальності подієвий, фрагментарний, він схожий на природний простір, тільки в рамках епізоду [18]. Тут автор згадує постмодерністську теорію про ризому як спосіб організації нового світу, коли масовий глядач стає співучасником ризомного, номадного (місця відрізняються лише інтер'єром, а не відстанню) суспільства. Таким чином, І. Ніколін говорить про появу в кінореальності нового виміру простору, який відрізняється, скоріше, змістовим наповненням, а не розташуванням [18], са́ме цим, а також принципом орієнтації на глядача, кінопростір перетинається з простором картинним.

У кінці XX ст. в рамках кібернетики, а пізніше – інформатики, почала складатися інформаційна картина світу, тобто «інформаційний простір», що має більше метафоричне, аніж науково-термінологічне пояснення [13]. Так, наприклад, виділивши у складі даного поняття декілька моментів, які породжують смисл, Н. Клікушина стверджує, що інформаційно-ноосферний підхід передбачає метафоричне розуміння інформаційного простору як простору певних інформаційних взаємодій. Соціальне розуміння пропонує розглядати інформаційний простір як сферу стосунків між людьми та спільнотами щодо інформації. У геополітичному розумінні інформаційний простір розглядають як певну віртуальну територію, що належить державі, є специфічним державним ресурсом та захищається від можливих агресорів. Такої ж думки дотримується Т. Закупень і розширює визначення інформаційного простору, розуміючи його як «територію, «охоплену» інформаційними ресурсами та інфраструктурою, в рамках якої всі суб'єкти …мають однакові можливості отримання, передачі та всіх інших маніпуляцій з інформацією у будь-якому місці цього простору» [цит. за 13]. Узагальнюючи обидва визначення, Н. Клікушина говорить про дві основні ознаки будь-якого простору: 1) бути вмістилищем

та 2) мати кордони. Отож, інформаційний простір – це сукупність певних структур (індивідів, їх груп і організацій), об'єднаних інформаційними стосунками, тобто стосунками збирання, виготовлення, поширення та споживання інформації [13]. Г. Почепцов звертає увагу на ряд особливостей інформаційного простору: він безмежний, вільний, керований за допомогою постійної уваги до нього, структурований, ієрархічний (має більш та менш глибокі рівні), базується на системі породження інформації [13]. Як бачимо, різні підходи навіть у межах однієї науки викликали певні розбіжності стосовно існування / відсутності меж інформаційного простору та його контенсіонального наповнення.

Найзагальнішим аспектом проблеми простору є філософський аспект, суть якого полягає в тому, щоб з'ясувати, яке взагалі ставлення людини до простору [1: 23]. Так, за М. Каганом, простір – одна з форм існування людини в природі, у світі: оскільки людина є одночасно фізичною та духовною істотою, її ставлення до простору набагато складніше, аніж ставлення до простору тварин, для яких така проблема взагалі не існує. Відповідно до цього визначення автор формулює два основні закони простору і часу. Перший – закон просторово-часової континуальності в житті природи, нерозривності простору і часу. Другий – закон життя людини в цьому просторово-часовому континуумі, який виражається у формулі «тут і зараз» [1: 23-24]. Більш прагматичне тлумачення поняття простору знаходимо у філософському словнику. Простір – це «форма буття матерії, що характеризує її протяжність, структурність, співіснування і взаємодію елементів у всіх матеріальних системах» [12: 541]. Наведені дефініції дають змогу зробити висновок про нерозривність простору і часу у філософському трактуванні структури простору. Подібних висновків дійшли також географи і літератори.

З огляду на вищесказане, ньютонівський простір є певною об'єктивацією ідеї простору, принциповим абстрагуванням від фактора сприймання простору людиною; у Лейбніца ж простір «оживлений» людською присутністю, він трактується, прочитується людиною [9: 18-19]. Ньютонівський простір, вважає О. Яковлєва, належить фізиці та геометрії; лейбніцівський стосується, швидше, сфери людських уявлень про світ, «наївної картини світу».

Співіснування предметів та явищ об'єктивної дійсності, конкретні форми і розміри, порядок розташування речей одна відносно іншої, відстань між тілами виражаються в мові, адже са́ме мова виступає матеріальною реальністю, засобом і результатом людського пізнання [6: 3]. «Будь-яке пізнання – це ідеальне відображення реальної дійсності в людській свідомості. Оскільки мова є складовою частиною ланцюга відношень людської свідомості й об'єктивної дійсності, вона відображає і різні форми об'єктивної дійсності, і стан свідомості» [19: 115]. Отже, розглядаючи мовну систему простору, слід вказати, що йдеться про її використання у вторинних моделюючих системах як засобу опису; при цьому необхідно взяти до уваги факт двопланової системи мови: відображення уявлень людини про світ та її функцію бути засобом його опису. На думку О. Яковлєвої, у лінгвістичних дослідженнях простір розглядається синкретично: він містить у собі риси фізико-геометричного простору та семіотичного [9: 16, 18].

На прикладі архаїчної моделі світу В. Топоров простежує динаміку ідеї простору, яка зводиться до «збирання», «обживання» простору, «його освоєння». Він говорить про відмінні способи організації світу на різних рівнях розвитку: протяжний простір на початку світотворення та ієрархізований, різнорідний, «корпускулярний» простір з

різною значимістю складових на вищому рівні (1983). І наша мова описує уже цей «обжитий» простір, який існував як антропоморфна система ще в міфологічній свідомості [9: 19-20]. Ідея антропоцентричності мови в наш час є загальновизнаною: людина виступає відправним моментом [20], багато мовних категорій є суб'єктивними [21]. Говорячи про антропоцентричність простору, маємо на увазі його «освоєння суб'єктом», а звідси – відносність просторових характеристик (Т. Цив'ян) [цит. за 9: 20]. О. Яковлєва наводить приклад дистанційних показників, описаних у термінах *далеко / близько*, стверджуючи, що дані терміни характеризують са́ме мовний простір; у геометричному просторі таких (суб'єктивних) характеристик не існує, там місце перебування визначається в точних метричних термінах. Розглянутий автором просторовий фрагмент дає змогу зробити висновок про те, що картина простору в мовній свідомості не зводиться до жодного фізико-геометричного прообразу: простір не є простим вмістилищем об'єктів, а навпаки, – конституюється ними, є вторинним стосовно них; тому для опису просторових відношень релевантними є такі ознаки, як «положення спостерігача», «характер та умови сприймання» [9: 20-21].

Висновки та перспективи подальших розвідок. З огляду на вищесказане, можна зробити висновок, що поняття простору є інтегральною частиною різних сфер його вживання. Основними характеристиками простору є функціональність, насиченість, яка тісно пов'язана з розвитком абстрактного мислення людини. Категорія простору є настільки екзистенційно важливою, що має навіть свою «мовну термінологію». Загалом поняття простору є вмістилищем багатьох смислів з організованою ієрархічною структурою та світоглядною значимістю. Визначення поняття простору залежить від об'єктивності / суб'єктивності тієї чи іншої сфери наукового знання, зокрема від орієнтиру, за який береться семантичний інваріант просторових відношень. Лінгвістична наука загалом абстрагується від фізико-математичного розуміння простору, у ній простежується зміщення відношень у формулі фігура – фон. Різні рівні вивчення простору зумовили виникнення розбіжностей у його розумінні та трактуванні, які базуються, передусім, на співвідношенні реальності з такими факторами, як людина, час, зв'язок з уміщеними об'єктами, глядач (спостерігач), модальність, цілі та завдання, реальність / віртуальність.

Отож, підсумовуючи, зазначимо, що у різних сферах наукового знання визнається існування природного та «штучного» простору, первинного та вторинного, які, проте, відрізняються змістовим наповненням: природний простір містить темпоральний компонент і не має антропоцентричного, тимчасом як вторинний простір є символічно багатшим і залежить від первинного. Розбіжності в роботі логіко-поняттєвого компонента різних наукових відомостей із концептуалізації категорії простору є підставою для його більш глибокого міждисциплінарного аналізу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Каган М. С. О философском уровне анализа отношения искусства к пространству и времени // Пространство и время в искусстве: Межвуз. сб. науч. тр. / Ленингр. гос. ин-т театра, музыки и кинематографии им. Н. К. Черкасова; [Редкол.: О. И. Притыкина (отв. ред. и сост.) и др.]. – Л.: ЛГИТМИК, 1988. – С.23-28.

2. Пространство и время / Авт.: М. А. Парнюк, Е. Н. Причепий, И. В. Огородник; Ред. кол.: М. А. Парнюк (отв. ред.) и др. – К.: Наукова думка, 1984. – 294с.

3. Яковлева Е. С. Жизнь в терминах времени: эпоха, дни, век, времена // Сокровенные смыслы: Слово, Текст, Культура: Сб. ст. в честь Н. Д. Арутюновой / Ю. Д. Апресян (отв.ред.) – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 825-835.

4. Пространство и время в искусстве: Межвуз. сб. науч. тр. / Ленингр. гос. ин-т театра, музыки и кинематографии им. Н.К.Черкасова; [Редкол.: О. И. Притыкина (отв. ред. и сост.) и др.]. – Л.: ЛГИТМИК, 1988. – 169с.

5. Хакимов Э. М., Трофимов А. М. Географическое пространство и диалектика развития систем / Пространство и время в географии: (тез. докл. науч.-практ. конф. Татар. фил. ГО СССР, сент. 1087) / Татар. фил. Геогр. о-ва СССР и др.; [Науч. ред. Трофимов А. М. и др.]. – Казань: Б.н., 1987. – С.7-9.

6. Степаненко М. С. Функціонування дієслівно-іменних конструкцій з просторовим значенням у сучасних російській та українській мовах: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01.; 10.02.02. / Український державний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 1996. – 22с.

7. Лотман Ю. От редакции. К проблеме пространственной семиотики // Семиотика пространства и пространство семиотики / Редкол.: Ю. М. Лотман / отв. ред. и др. – Тарту, 1986. – №19. – С.3-6.

8. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1984. – 350с.

9. Яковлева Е. С. Фрагменты русской языковой картины мира: Модели пространства, времени и восприятия. – М.: Гнозис, 1994. – 343с.

10. Пространство, время, движение. [Отв. ред. И. В. Кузнецов]. М.: Наука, 1971. – 624с.

11. Якимович А. О построении пространства в современной картине / Пространство картины: Сб. статей / Сост. Н. О. Тамручи. – М.: Сов. художник, 1989. – С.6.

12. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – 840с.

13. Кликушина Н. Ю. Информационное пространство как виртуальная реальность // Омский научный вестник. — №9 (47). – 2006. – С.60-63.

14. Топоров В. Н. Пространство и текст // Текст: семантика и структура. М., 1983. – С.228.

15. Назаренко І. О. Форми часу й простору в романі про митця (В. Підмогильний «Місто») // Вісник Донецького інституту соціальної освіти. Філологія. Журналістика. – 2006. – Т. ІІ. – С.34-41.

16. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики: Исследования разных лет / М. Бахтин. – М.: Худож. лит., 1975. – 502с.

17. Скорбач Т. В. Мовний образ простору в поезіях Михайля Семенка і Валер'яна Поліщука: Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С.Сковороди. – Х., 1999. – 20с.

18. Николин И. В. Пространство и время кинореальности // Омский научный вестник. - №5. – 2006. – С.42-43.

19. Березин Ф. М. К постановке проблемы языковых универсалий // Семиотика и восточные языки. – М., 1967. – 223с.

20. Апресян Ю. Д. Избранные труды: В 2-х т. – М.: Языки русской культуры, 1995. – Т. 1. – 767с.

21. BENVENISTE E. Problèmes de Linguistique Générale.Gallimard, 1966. 356p.

УДК 81’271.12

Дружин Г. В.
(Киев, Украина)

ДИНАМИКА АКТУАЛИЗИРОВАННОГО ЗАИМСТВОВАНИЯ В ДИСКУРСЕ

У даній статті мова йде про процеси суб’єктивної організації знань у дискурсивній ситуації з актуалізованим запозиченням, аналізується вибір мовної поведінки комуніканта.

Ключові слова: *запозичення, дискурс, концепт.*

This article deals with the processes of subjective knowledge organization in the discursive situation with actualized loan-words; the communicant’s language behavior choice is analyzed.

Key words: *loan-word, discourse, concept.*

Заимствованное слово в публицистике, в разных видах и жанрах СМИ оказывается средством информирования и инструментом влияния, воздействия. Благодаря заимствованию реальность может получить особый код, ценностную и социальную ориентированность, особую оценку.

Актуализированное заимствование является носителем образа мыслей личности, его сознания. В дискурсе когнитивные установки адресанта, его интенция должны быть вербализованы таким образом, чтобы прямо или косвенно воздействовать на адресата – как непосредственного собеседника в реальном (или смоделированном) диалоге, так и гипотетического (обобщенного) читателя (слушателя). И в том, и в другом случае интенция как планируемое воздействие находит речевое отражение в дискурсе.

Процедурные правила представления нового заимствования могут быть выявлены и описаны в разных видах когнитивных трансакций, то есть соглашений между субъектами речи о денотативной семантике заимствования и его коннотативных характеристиках. Эти соглашения могут быть бесконфликтными при наличии общего фонда, источника знаний, адекватной оценке дискурсивной ситуации – всего того, что именуется пресуппозицией. Но могут быть и более сложными, что проявляется в динамике дискурса в виде вопросов, уточнений и т. д.

Каждый участник коммуникации (в том числе и гипотетический) обладает собственным набором знаний, но для полноценной информации и результативного

© *Дружин Г. В., 2009*

общения необходимо, чтобы между отправителем и получателем сформировалось некое соглашение и вербально выраженные знания одного были поняты и приняты другим.

Назовем знания участников коммуникации о заимствовании, оказавшемся предметом актуального внимания в дискурсе, *когнитивным множеством* (КМ). Этот термин лежит в основе концепции когнитивной модели дискурса, описанной О. Йокояма [1]. Некоторые признаки этой модели проявляют себя в дискурсах с актуализированным заимствованием. *КМ* – это знание, которым обладают субъекты общения. КМ субъектов речи могут пересекаться, то есть содержать некое общее знание о новом заимствовании, а могут существовать параллельно, вне пересечения. Второе положение создает зоны напряжения в дискурсе. Снятию напряжения способствует поиск *кода* – общего понимания значения слова как знания, сближающего КМ субъектов речи и открывающего возможность релевантных (относительно конкретной дискурсивной ситуации) речевых действий. Если же в КМ одного из собеседников код отсутствует, может последовать запрос кода *(«А что это такое?» «Что это значит?»)*. Не важно, эксплицируется ли такого рода запрос в дискурсе или предполагается как акт работы сознания виртуального собеседника, настроенного на понимание значения нового слова. Возможность запроса заставляет говорящего представлять заимствованное слово таким образом, чтобы повлиять на собеседника и приблизить его когнитивное множество к своему. Таким образом, запрос можно считать важным для конструирования дискурса психолингвистическим фактором. Пути освоения новых слов, речевые формы внедрения их в языковую картину мира согласуются с этим фактором.

Запрос создает особую дискурсивную ситуацию передачи знаний кода от одного субъекта к другому. Поскольку полное знание кода на раннем этапе освоения заимствования труднодостижимо, в дискурсе может идти набор предлагаемых характеристик нового слова или поиск синонимических замен, которые могут объединить когнитивные множества собеседника. Несколько примеров: *«Баннеры, если кто не знает, это такие рекламные графические примочки в Интернете. Картинки с рекламой сайтов и товаров»* («Наш», 2000, №9); *«Настоящей грозой подруг «Формулы-1» стали «группи» – девушки, которые буквально преследуют гонщиков повсюду»* («Арт-Мозаика», 1999, №2).

Развитие дискурсивной ситуации может идти от нетождественного понимания заимствования к тождественному и наоборот. Прямой вопрос стимулирует такого рода дискурс: *«На повестке дня: спиннинг, скиппинг и чорбинг. Вы что, еще не знаете, что это такое?»* («Woman», 1998). Асимметрия в знании кода может объясняться многими причинами: возрастом, принадлежностью к разным референтным группам, профессией, степенью образованности и т.д.

Осваивая новое слово, согласуя его с языковой картиной мира, с привычным языковым существованием, субъекты речи могут выражать пристрастные позиции и считать свое понимание более справедливым, чем понимание партнера. И тогда партнер (адресат) либо вынужден признать лидерствующую стратегию в толковании заимствования, либо найти аргументы, чтобы ей воспротивиться. Вопросы (переспросы, уточнения) – знаки когнитивного сопротивления. Если ответ на вопрос удовлетворяет, коммуникативный процесс гармонизируется и дискурс строится на основе взаимопонимания.

Адресат может не принимать передаваемого ему знания, не считать его частью собственного КМ, и тогда дискурс начинает включать модальные операторы, передающие такое состояние знания. В дискурсе возникают дескрипции одного и того же заимствования разными субъектами. «Каждый говорящий ведет себя так, как если бы вся совокупность его собственных пресуппозиций была общей для дискурса» [1: 111].

В дискурсе актуализируется знание, которое релевантно для данного высказывания. Пропозициональное знание могут сохранять все собеседники, но им не хватает дополнительных сведений, оценочных деталей. Характер деталей и состав оценочных слов зависит от дискурсивной ситуации. Характер вопросов может свидетельствовать о наличии общего кода до момента коммуникации, но в дискурсе слово попало в фокус внимания, и это требует активизации знаний в том направлении, которое релевантно именно для данной конкретной ситуации. Инициатором активизации может быть один из собеседников, тот, чьи целевые установки этого требуют. В дискурсе может быть своеобразный перебор терминов – рассуждения о том, что из возможностей заполнения пропозиции объективно наиболее значимо. При условии, если дискурс строится на кооперативном партнерстве, сопровождаемый вопросами перебор термов как вариантов знания и, следовательно, компонентов значения увеличивает когнитивное множество каждого из собеседников.

В ходе дискурса происходит изменение и наращивание знаний об означаемом и, соответственно, уточняется представление о семантическом объеме заимствованного слова. Происходит перемещение знаний от одного субъекта к другому и рост общих знаний. В результате может сложиться новый объем как общего, так и индивидуального КМ.

На начальном этапе освоения новых слов доминируют компоненты оценки: *«Hit: его адское величество»* («Арт-Мозаика», 2002, №34); *«Консалтинг: способ обойти подводные рифы бизнеса»* («Капитал», 1998, декабрь); *«Ставлю диагноз: пикапщики (pick-up – англ. – ловля, перехват, случайный знакомый) по-нашему, по-русски, – профессиональные болтунишки»* («Комсомольская правда», 1997, №187).

Конфликт толкований заимствования в дискурсе оказывается конфликтом детонативных и коннотативных признаков слова. Отсюда обилие суггестивных дискурсов, проявляющих интериоризованную коннотацию заимствования как значимый дополнительный смысл, который способен повлиять на сознание и речевое поведение носителей языка. Сравнение иностранных слов и интерпретаций в приведенных выше примерах с лексикографической дефиницией отчетливо подтверждает тенденцию к инверсии денотативных и коннотативных признаков заимствований *хит* – (англ. hit – успех) – одно из лучших произведений композитора или исполнителя и *адское величество*, *пикапщики* – (англ. pick up – поднимать, забирать) – молодежь (чаще всего парни), которая знакомится на улице для развлечений.

Слова, пришедшие из другого языка, преломляются в сознании людей, накладываются на личную картину мира, на состояние общественного сознания определенного времени, соотносятся с событиями текущей жизни. До словарной фиксации как релевантного для всего социума знания в виде инвариантного значения заимствование может долго пребывать в ситуативном, индивидуально окрашенном дискурсе.

Итак, дискурс с актуализированным заимствованием демонстрирует процессы субъективной организации знаний. Изменение и пополнение КМ собеседников означи-

вается рядом формальных действий, наиболее типичными из которых являются вопросы и метаязыковой комментарий. Вопросы свидетельствуют о стремлении собеседников достичь когнитивного равновесия; метаязыковой комментарий – знак реакции на «языковую разнофактурность, отсутствие определенного строя, стилистической гармоничности современной речи [2: 261].

ЛИТЕРАТУРА

1. Йокояма О. Когнитивная модель дискурса и русский порядок слов. –М.: Языки славянской культуры, 2005.
2. Какорина Е. В. Сфера массовой коммуникации: отражение социальной дифференциации языка в текстах СМИ // Современный русский язык. Социальная и функциональная дифференциация. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – С. 241–276.
3. Longman Dictionary of Contemporary English. – Harlow: Pearson Education Limited, 2005.

УДК 37 (477) (091) “11”

Більченко Є. В.
(Київ, Україна)

ФІЛОСОФІЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ У КОНТЕКСТІ МЕТОДИКИ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ ІНТЕРПЕРТАЦІЇ ТЕКСТУ

У статті розглядається проблема самобутності філософської культури Київської Русі в методологічному контексті постмодерних концепцій тексту та інтертекстуальності. У якості прикладу позитивного розв’язання даної проблеми використовується творчість відомого східнослов’янського книжника, письменника, мислителя XII ст. – митрополита Климента Смолятича.

В статье рассматривается проблема самобытности философской культуры Киевской Руси в методологическом контексте постмодерных концепций текста и интертекстуальности. В качестве примера положительного разрешения данной проблемы используется творчество известного восточнославянского книжника, писателя, мыслителя XII в. – митрополита Климента Смолятича.

The article deals with the problem of originality of philosophical culture of Kiev’s Rus in the methodological context of postmodern conceptions about text and intertexture. Creation of the famous writer and philosopher of East Slaves of XII century metropolitan Klyment Smolyatych is the example of positive decision of this problem.

© Більченко Є. В., 2009

Можлива абсолютна
тотожність двох та більше речень …
але як вислів (або частина вислову)
жодне речення, навіть однослівне,
ніколи не може повторитися: це завжди новий вислів (хоча б цитата).

М. М. Бахтін

Розвиток сучасного літературознавства у світі і в Україні не мислиться без діалогу філософської, філологічної та культурологічної наук. Спільні генетичні витоки буття, мови і культури, виражені через образ-поняття тексту, завжди цікавили вчених, але концептуальні засади лінгвокультурологічного партнерства було закладено у ІІ половині ХХ ст. у зв'язку із приходом до галузі філософсько-світоглядного знання потужних сил із мовознавства і семіотики – на грунті філософії постмодерну, яка сама поступово набувала дедалі більшого культурологічного характеру, розвиваючись переважно у лоні філософії мови та філософії культури. Розробки авторів-фундаторів теорії інтертекстуальності (М. Хайдегера, Ж. Дерріда, Ю. Крістєвої, пізніх М. Фуко та Р. Барта, М. М. Бахтіна та Ю. М. Лотмана) призвели до нового прочитання традиційного проблемного поля філософії культури та культурології, коли культурні об'єкти, усвідомлені як *"вислови",* або *"тексти" ("тексти у тексті"),* почали тлумачитися за зразком літературних творів, а все буття культури постало як макромодель літературного дискурсу. Зазначене особливо актуально для власне літературних творів, а саме для виявлення і обґрунтування їх оригінальності, співвідношення авторського і запозиченого у тексті.

Філософська література Київської Русі у цьому відношенні складає чи не найцікавіший предмет розгляду, оскільки будучи органічною імпліцитною складовою середньовічної картини світу, вона демонструє можливості діалогу християнського Макротексту в його переважно візантійсько-болгарський рецепції із місцевими східнослов'янськими інтекстами – діалогу, з якого виросла уся подальша національна культура. Специфіка давньоруської філософії полягає у її синкретичній єдності з іншими формами культури (релігія, педагогіка, мораль, мистецтво, архітектура, політичні традиції, побут), у яких вона анонімно залишала свої сліди і водночас гуртувала їх усіх навколо власної "проблематики": пошук шляхів морального удосконалення людини у доцільно влаштованому Богом світі. Це перетворювало християнську релігійну філософську думку Київської Русі (як, між іншим, і світоглядну культуру інших європейських середньовічних держав), у свого роду глобальну етичну систему, виражену в грандіозних літературних компіляціях.

У контексті подібної системи жив і творив видатний східнослов'янський філософ, письменник, освітянин, церковно-політичний діяч, митрополит Климент Смолятич (рік народження невідомий – помер після 1164 р.), автор полемічного листа – "Послання до пресвітера Хоми", (далі – "Послання"), що належить до класичних зразків ораторсько-учительної прози Київської Русі і повністю відбиває зміст християнського світоглядного контексту в його оригінальній авторській інтерпретації.

Ми не випадково обрали саме цю персоналію у якості прикладу для обґрунтування проблеми оригінальності текстів філософії Київської Русі. Саме через творчість

Климента Смолятича у східнослов'янській медієвістиці було поставлено й донині дискусійну проблему самобутності філософської (і в цілому духовної) культури Київської Русі. Від розв'язання цієї проблеми залежить вирішення питання про місце східних слов'ян у культурно-цивілізаційному контексті, що робить творчість кожного давньоруського книжника надзвичайно актуальною для вивчення.

Окремі історики XIX ст., що спеціально досліджували творчу спадщину Климента Смолятича (М. К. Нікольський, Л. Я. Лавровський, П. В. Владіміров) відмовляють поглядом мислителя в оригінальності на підставі виявлення компілятивності його "Послання" [1: 86-89; 2: 78; 3: 25]. Їх думку було фактично сприйнято більшістю дослідників XX ст. (О.О.Галактіонов, Є. Е. Гранстрем, М. М. Громов, О. Ф. Замалєєв, В. О. Зоц, М. С. Козлов, П. Ф. Нікандров, Н. В. Понирко, О. Сліпушко, О. Д. Сухов та ін.). Адже відомо, що митрополит активно використовував для викладу теми такі вірогідні першоджерела, як "Літовник" чернеця Георгія, "Хроніку" Іоанна Малали, "Шестоднев" Іоанна екзарха Болгарського, "Богослов'я" Іоанна Дамаскіна, антологію "Пчела", Заповіт патріарха Іуди, Книгу тлумачень Теодорита Кірського на П'ятикнижжя, Книгу тлумачень Микити Ираклійського на 16 Слів Григорія Богослова, "Толкова Палея", "Ізборник" XIII ст. [1: 62; 3: 6-7; 4: 106]. Але чи вказує зазначений, доволі солідний, історіографічний перелік на абсолютно реферативний характер цього твору?

Щоб дати відповідь на дане запитання спробуємо розглянути "Послання" Климента Смолятича крізь призму сучасної, постмодерністської, методики тлумачення тексту, що базується на методологічних досягненнях герменевтики В. Дільтея та Г. Гадамера, деконструктивізму Ж.Дерріда, семіотичного аналізу Ю. М. Лотмана тощо. Основним положенням філософії постмодерну є те, що усі тексти створюються на основі вже існуючих текстів і являють собою їх "списки", або "списки списків" і т. п. [5]. Плюральність тексту, який формується на перетині величезної кількості джерел різного порядку, що містять величезну кількість різноманітних смислів, позначається сучасними культурологами терміном *"інтертекстуальність"* [6: 161]. З цієї точки зору "Послання", як, зрештою і будь-який інший (тим більше середньовічний) твір, являє собою типовий прояв феномену "інтертекстуальності". Він постає перед нами як складна, досить майстерно виконана полісемантична текстова тканина, що несе на собі сліди численних "щеплень" текстів різних епох. Властива для даного твору безкінечне нашарування фрагментів із різноманітних літературних пам'яток, що часто суперечать одне одному (на рівні свідомого тексту і "підтексту"), перетворює його в ідеальний об'єкт докладання деконструктивістських та герменевтичних стратегій активного діалогічного "розуміння" (термін М. М. Бахтіна).

Спробуємо спочатку визначити ознаки тексту у світлі теорії інтертекстуальності, щоб потім докласти їх до обраного нами твору. Серед багатоманітності ознак виділимо такі головні особливості:

1. Перша особливість полягає у залежності від соціокультурного середовища, в контексті якого створюється даний текст. Як об'єктивізація життя творчого індивіда текст завжди несе відбиток духу, стилю і світовідчуття епохи та регіону ("хронотопу"), в якому формується особистість його автора.

2. Друга особливість органічно впливає з першої: здатність тексту віддзеркалювати численні й різноманітні смисли, властиві даному середовищу; поліфонічність значень, невичерпна глибина змісту (“ризома” у Ж. Дерріда, “повторюваність” у М. Хайдегера, “смерть автора” у Р. Барта, “інтекст”, або “текст у тексті” у Ю. М. Лотмана, “мозаїка цитацій” у Ю.Крістєвої). М. М. Бахтін визначає текст як “своєрідну монаду, що відбиває у собі всі тексти (в межах) даної смислової сфери” [7: 475]. Феномен “інтертекстуальності” всебічно досліджується Ю. М. Лотманом: “Культура в цілому може розглядатися як текст… це складно влаштований текст, який розпадається на ієрархію “текстів у текстах” і утворює складні переплетення текстів. Оскільки саме слово “текст” включає в себе етимологію переплетення, ми можемо сказати, що таким тлумаченням ми повертаємо поняттю “текст” його вихідне значення” [5: 121-122].

3. Третя особливість, у свою чергу, обумовлюється другою: плюральність значень тексту визначає наявність у ньому “відкритої” та “прихованої” імпліцитної інформації, яка висловлюється автором часто безсвідомо і сприймається “читачем” інтуїтивно. Дана частина може наповнюватися смислами, які набагато перевищують інтенції автора і чекають дешифровки з боку “читача” як своєрідного співавтора. Декодування формує уявлення про необхідність застосування герменевтичного “розуміння” як методу гуманітарного дослідження.

Методологічні передумови, викладені вище, відіграють вирішальну роль при визначенні ступеню оригінальності творчості митрополита. Підставою для негативних висновків про неї стала поширена у середовищі істориків кінця XIX – I половини XX ст. схильність до “модернізації” минулого, оцінки далеких подій і явищ у світлі тогочасних наукових категорій, наданих просвітницько-раціоналістичною парадигмою. Відмова від історичного підходу, за яким будь-яку пам’ятку необхідно вивчати у контексті простору і часу (“хронотопу”), призводила до вироблення неправильних, неадекватних розглядуваному періоду, уявлень про оригінальність, критеріїв її виміру і методів її виявлення. У традиційному бачені “логоцентризму” (термін Ж. Дерріда) остання постає як абсолютна замкненість, відгородженість від зовнішніх впливів, і оцінюється за рівнем сформованості у творі свідомих, концептуально оформлених нових ідей, позбавлених повною мірою старих запозичень. Для виявлення даних ідей зазвичай використовувався метод *простої каталогізації* тих першоджерел, якими користувалися давньоруські книжники (про небезпеку зведення проблеми інтекстів до проблеми історіографічних джерел неодноразово говорили філософи-постмодерністи). Механічне вилучення чужих текстів із загальної тканини пам’ятки, як правило призводило не до “осідання” на її дні самобутніх уявлень, а до повної її дискредитації. Так самі собою випливали гіперскептичні висновки про вторинність, наслідувальність, неоригінальність більшості творів давньоруської культури, в тому числі і спадщини Климента Смолятича. Останній належав, на думку Л. Я. Лавровського, до “типових представників компілятивно-наслідувального напряму” [2: 78].

Те, що наявність інтекстів ще не заперечує оригінальності, а “компілятивність” не тотожна “наслідувальності”, доводить застосування культурологічного підходу до проблеми, який дозволяє взяти до уваги особливості контексту конкретної епохи при вивченні її окремих текстів. Консерватизм середньовічної ідеології в обов’язковому порядку орієнтував на суворе дотримання церковних атрибутів, “не ухиляючись, – за словами

самого Климента Смолятича, – ні вліво, ні вправо" [4: 146], і визначав єдино можливий, як справедливо зазначає один із найбільш відомих східнослов'янських медієвістів В. С. Горський, *спосіб виразу власних думок – у формі зібрання цитат з авторитетних джерел* [8: 17]. *Інтексти*, таким чином у вигляді компіляцій, не тільки не перешкоджали самобутньому розвитку культури, але й *стимулювали* його, перетворювалися у головних засіб прояву і реалізації самобутності. Остання, існуючи у контексті запозичень, виявлялася у здатності до їх *критичного переосмислення*, до творчої "трансплантації" чужих текстів згідно власних потреб, до створення їх оригінальних поєднань.

Тому *критерієм оцінки самобутності* будь-якого культурного тексту доби Київської Русі, особливо літературного твору, виступатиме за таких умов *ступінь оригінальності інтертекстуальної компіляції*, здатність автора цього твору до індивідуального перетворення попередніх досягнень відповідно до власної концептуальної позиції – як правило, напівусвідомленої, прихованої, імпліцитної, але такої, що часто має усі ознаки системності (цілісність, взаємопов'язаність окремих уявлень, ієрархічність тощо)

Таку систему являють собою філософські погляди Климента Смолятича, що репрезентуючи авторське начало у тексті, існують не як окреме завершене ціле, а як дифузні «вкраплення», розосереджені по усіх текстових шарах, але не позбавлені при цьому внутрішнього асоціативного зв'язку. Ці погляди становлять не відрефлексований до кінця набір думок, що виявляє себе через *"підтекст"*, приховану, "потаємну" інформацію на периферії твору. Вони складають внутрішній смисловий стрижень змісту пам'ятки, на який "нанизуються" запозичені і розташовані у довільній послідовності блоки чужорідних образів, ідей, уявлень.

Для виявлення подібного роду самобутніх поглядів одного методу традиційного раціоналістичного аналізу буде замало. Специфіка досліджуваного об'єкту (синкретичність, імпліцитність, полісемантичність) вимагає застосування нової методики, що не обмежується чисто глуздовим, механічним розв'язанням завдання, але скеровує дослідника на відстеження маргінальних особливостей тексту, на "вчитування", шляхом тлумачення символів, у його "підтекст". Мова йде про окреслений нами на початку статті метод *герменевтичної інтерпретації ("розуміння")* – за В. Дільтеєм, проникнення у духовний світ автора тексту як у завершену, унікальну, неповторну реальність на основі реконструкції культурного контексту [9: 235]. Мислительна процедура "розуміння" виступає формою "діалогу" дослідника з досліджуваним культурним явищем і включає, на думку М. М. Бахтіна та його послідовників, наступні акти:

- сприйняття тексту;
- упізнавання і розуміння його загального значення у даній мові;
- розуміння його значення у контексті даної культури;
- активне діалогічне розуміння (суперечка-згода) його змісту що співпадає з його формуванням [10: 104].

Побудова дослідження на зазначених концептуальних засадах дозволить нам адекватно оцінити ступінь оригінальності творчості Климента Смолятича без будь-яких перебільшень і применшень. Справді, з першого, поверхового, погляду на текст "Послання" випливає, що нічого принципово нового (у новоєвропейському розумінні "новизни") його не створив. В історії давньоруської думки "мирського", раціоналістичного, "проантичного" напряму (Іларіон, митрополит Никифор, Володимир Мономах, Кирило

Туровський, Данило Заточник) він був одним із найбільш блискучих персонажів, свого роду східнослов'янським Абеляром, репрезентуючи в своїй особі нову генерацію християнських теологів-раціоналістів, попередників пантеїзму Б. Спінози, прибічників концепції "софійності" світу і сформованих на її базі телеологічних доказів буття Бога (розумна доцільність природи свідчить на користь присутності у ній Божої Премудрості – Софії, до якої виявляється залученою і "наділена розумом, мисляча і одухотворена людина") [4: 146].

"Послання" Климента Смолятича за своїм літературним жанром становить полемічний лист, тобто – розгорнуту доказову відповідь на поставлене опонентом запитання, а не плід власних проблем творчості автора. Метою цього листа – відповідно до етичної спрямованості мислительної культури Київської Русі – є не стільки абстрактне теоретизування, скільки *повчання*, наставництво, моральне і розумове виховання суперника. Власне, педагогічний хист Климента Смолятича, "учительний", просвітницький, характер його творчої діяльності виправдовує наявність у його "Посланні" численних запозичень з греко-болгарської екзегетичної літератури: на думку Б. Татакіса, "коли вчитель відповідає учням, з нього вимагають не оригінальності, а вміння справитися з будь-якою темою, і він має право пустити у хід усю свою ерудицію (а вона у Климента Смолятича досить висока – Є.Б.), не обов'язково уточнюючи питання про її першоджерела" [11: 52][1]

Посилання на Григорія Богослова і Микиту Іраклійського, що їх ми зустрічаємо у тексті "Послання", опосередковано засвідчують: автор твору передбачав розробку особистої системи поглядів, у контексті якої думки згаданих "вчителів" відігравали роль орієнтиру чи авторитетного аргументу для підкріплення власної точки зору. Звичайно, що не Климент Смолятич вперше "винайшов" екзегетику як раціональний метод тлумачення Святого Письма і навіть не він вперше застосував його на давньоруському ґрунті: символічні пошуки Іларіона (XI ст.) попереджали Климентові спроби і багато в чому визначали їх (наприклад, у роздумах Смолятича про "Закон" і "Благодать") [4: 141-144].

Чи означає наявність за спиною у Климента Смолятича столітніх богословських традицій, що він, за словами М. К. Нікольського, "як письменник не був ні оригінальним, ні самобутнім"? [1: 87]. Якби ми обмежилися одними лише законами формальної логіки, ми б сказали, що так. Але застосування нової методології, яка дозволила нам виробити *нові уявлення* про самобутність творчості будь-якого середньовічного мислителя, *нові мірила і засоби* її вивчення, створює сприятливі передумови для оптимістичних висновків.

Климент Смолятич дійсно не створив парадигмального напряму чи стилю у духовній культурі Київської Русі, але застосував кращі досягнення своїх попередників для вираження власної, прихованої, концепції *християнського гуманізму* (вислів М. Хайдегера) – концепції, яка мала виразний морально-етичний характер і об'єднувала у собі взаємодіючі елементи античної, візантійської, болгарської, західноєвропейської, іудейської, індійської, східнослов'янської традицій з домінантою грецьких впливів. Вказівки на дану концепцію містяться у довільних, відверто індивідуалізованих коментарях до окремих епізодів Святого Письма (про Іакова, про єрихонських розбійників, про бідну

[1] Показово, що Климент Смолятич добросовісно дає «посилання» на одне з головних «першоджерел» своєї творчості – Книгу тлумачень Микити Іраклійського на 16 Слів Григорія Богослова: «…каже мені отець іраклійський єпископ…»[4: 145]. Григорієві Богослову же автор присвячує великий хвалебний пасаж [4: 135].

вдову тощо);[2] у послідовності розміщення символічних сюжетів (історичний рух ідеї Софії – від притч Соломона до Григорія Богослова), їх зв'язку з думками, висловленими на початку і в кінці твору (про роль розуму і праці в житті людини); в окремих словах і висловах на зразок цитованої вище похвали "розумній людині" тощо.

Діалогічне осмислення і узагальнення зазначених моментів «Послання» повною мірою виявляє *сутність оригінальної філософії Климента Смолятича*, у центрі якої постав *антично-християнський образ вільної особистості* – книжника, інтелектуала, учителя, праведника, патріота, – здатної до активної творчої діяльності. Її вищими чеснотами, які належить виховати, є розум, знання, свободи волі і водночас слухняність, творчий хист, патріотизм, здатність до критичного мислення, безкорисливого служіння ідеї (Богу), людям, Батьківщині.

Таким чином , застосування до стародавніх культурних пам'яток (у нас – до "Послання" Климента Смолятича) сучасних методологічних принципів, що дозволяють, не "модернізуючи" історію, адекватно відобразити специфіку окремих світоглядних явищ і описати її у відповідних категоріях, – сприяє розширенню наукового горизонту філософської та культурологічної наук, введенню до їх орбіти нових, нетрадиційних, концепцій, які містять потужний методологічний потенціал і дозволяють відкрити заново неоцінені пласти національної духовності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Никольский Н. О литературных трудах митрополита Климента Смолятича, писателя XII века. – Спб. : Типография Императорской академии наук, 1892.-232 с.
2. Лавровский Л. Я. Послание митрополита Климента Смолятича к Фоме, пресвитеру Смоленському, как историко-литературный памятник XII века. – Смоленськ: Типолитография насл. Зельдович, 1894. – 107 с.
3. Критико-библиографические заметки об изданиях и исследованиях по русской словесности за 1892 год П.В. Владимирова. – К.: Типография Императорского Университета св. Владимира, 1893. – 52с.
4. Понырко Н. В. Эпистолярное наследие Древней Руси XI-XIII. Исследования, тексты, переводы. – Спб: Наука, 1992. – 216с.
5. Лотман Ю. М. Культура и взрыв. – М.: Гнозис; Издательськая группа «Прогресс», 1992. – 272 с.
6. Культурология. XX век. Словарь. – Спб.: Университетская книга, 1997. – 640с.
7. Бахтин М. М. Литературно-критические статьи. – М.: Художественная литература, 1986. – 541 с.
8. Горський В. С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі (середина XII – середина XII ст.). – К.: Наукова думка, 1993. – 164с.
9. Современная западная философия: Словарь / Сост.: Малахов В. С., Филатов В. П. – М.: Политиздат, 1991. – 414с.
10. Новикова Л. И. К методологии гуманитарного познания // М. М. Бахтин как философ / С. С. Аверинцев, Ю. Н. Давидов, В. Н. Турбин и др. – М.: Наука, 1992. – С.97-109.

[2] Окремі автори, знавці богослов'я, підкреслюють неканонічний характер Климентової екзегетики, що є не стільки виявленням, скільки приписуванням значень [17: 137-141].

11. Культура Византии: вторая половина VII – XII в.: Сб. науч. тр. / отв. ред.: З. В. Удальцова, Г. Г. Литаврин. – М.: Наука, 1989. – 680с.

УДК 81’23

Міняйло Р. В., Сабадуха В. О.
(Луганськ, Україна)

МОВНА КАРТИНА СВІТУ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ СТРУКТУРНОСТІ СОЦІУМУ ТА МОВЛЕННЄВИХ ПОТЕНЦІЙ СУБ’ЄКТА СОЦІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті запропоновано розуміння мовної картини світу як ієрархії мовленнєвих засобів індивідів різного рівня розвитку сутнісних сил.

В статье предложено понимание языковой картины мира как иерархии речевых средств индивидов разного уровня развития сущностных сил.

In the article the authores propose understanding of language picture of the world as a hierarchy of speech means of the individuales different level of progress of essentiality powers.

У сучасних дослідженнях мовної картини світу (МКС) переважає описовий підхід, відчувається брак нових методологічних підходів до визначення її змісту та функцій у пізнавальній діяльності. Проблема аналізу причинності мовної ієрархії ще не стала предметом уваги філософів та філологів. Тому метою статті є авторське визначення поняття МКС, що передбачає розв’язання двох завдань: 1) довести, що мовні засоби, з одного боку, відображають процес та результат осмислення суб’єктом діяльності структурної ієрархії реальності й соціальної зокрема, а з іншого – відображають рівень розвитку сутнісних сил індивіда; 2) описати мовні засоби індивідів різного рівня розвитку.

Подвійний характер слова та мови був зрозумілий здавна. В. фон Гумбольдт писав: „мова – це світ, що лежить між світом зовнішніх явищ і внутрішнім світом людини” [1: 304]. Цю думку основоположника загального мовознавства ми розуміємо так: мова є відображенням, з одного боку, структурності світу й соціального зокрема, а з іншого – структурності внутрішнього світу людини, його сутнісних сил. Відображаючи структурність соціуму, мова виступає насамперед відображенням мовленнєвої діяльності нації. Так, Гумбольдт зазначив: „Вона [мова, Р.М., В.С.] воістину поєднує в собі обидві протилежні властивості: як єдина мова дрібниться всередині тієї ж самої нації на безкінечну кількість мов, а як ця безкінечність зберігає єдність, що надає їй відповідного несхожого характеру порівняно з мовами інших націй” [там само: 165]. Отже, таїна мови знаходиться у структурності передусім соціального світу та ієрархії внутрішнього.

Структурність соціуму залишається terra incognita. Уважаємо, що ключ до розуміння структурності соціуму дає ідея К. Маркса про ієрархію соціальних зв’язків між суб’єктами соціальної діяльності. На наш погляд, вплив економічних зв’язків на процес життєзабезпечення людини досліджено недостатньо, але відомо, що

© Міняйло Р. В., Сабадуха В. О., 2009

економічні комунікації між суб'єктами діяльності можуть бути на рівні відносин розподілу, відносин обміну та управління, відносин власності [2 (46: 17–36)], які з життєвої позиції індивіда виступають соціальним механізм ом життєзабезпечення (СМЖ). Зазначений механізм має ієрархічний характер, тому індивід не може відразу перебувати в усіх видах економічних зв'язків. Ми стверджуємо, що ступінь діяльнісного засвоєння індивідом СМЖ визначає не лише рівень практичного освоєння соціальних комунікацій, а взагалі суттєво впливає на світовідношення людини, структурує соціокультурний, психологічний та мовленнєвий простір її життєдіяльності.

Якщо з цілісної структури базисних відносин (відносини розподілу, обміну та власності), які виступають для індивіда в ролі СМЖ, він діяльнісно засвоїв відношення розподілу (діє за принципом: щоб жити, необхідно отримувати від іншого суб'єкта певну кількість матеріальних благ), то ці відношення будуть реальним фундаментом його соціального існування, основою його світовідношення, свідомості, мовленнєвої діяльності й узагалі його сутнісних сил. Цей факт буде закріплений психікою як установка, яку визначаємо поняттям **„стимул"**, спонукаючись яким індивід буде відчувати свою залежність від інших суб'єктів діяльності, соціальних обставин, суспільних форм буття та нерозвинутих власних потреб, а тому він отримав у нас назву „залежний", або індивід першого рівня розвитку сутнісних сил.

Спробуємо філософськи обгрунтувати зв'язки між мовою та рівнями розвитку сутнісних сил людини. Для цього ми використали зразки мовлення персонажів гостро соціальних художніх творів Михайла Булгакова, Павла Глазового, Олеся Гончара, Павла Загребельного, Іллі Ільфа та Євгена Петрова, Василя Стуса, Олега Чорногуза.

Одномірність мовлення та мови індивіда залежного рівня пов'язана перш за все з тим, що цей індивід із соціальної структури діяльнісно засвоїв лише відносини розподілу, зміст яких виражено в поняттях „розподіл" та „отримання". Слова, співвідносні з цими поняттями, стають ключовими в його мовленнєвій діяльності. За однаковим „сценарієм" (розподіляти – отримувати) розгортаються всі життєві колізії такого індивіда. У зовнішній діяльності він використовує мову як засіб фіксації тих чи інших операцій.

Спілкуючись з людьми, індивід залежного рівня розвитку сутнісних сил використовує мову винятково як засіб передачі задоволення повсякденних життєвих потреб. Такою є одна з героїнь роману І. Ільфа та Є. Петрова „Дванадцять стільців" Еллочка Людожерка. Її мова – безпосередня емоційна реакція на задоволення / незадоволення своїх примітивних потреб, зокрема пересування в просторі від одного місця задоволення до іншого („Поедем на извозчике", „Поедем в таксо" [3: 144]). Її навіть не цікавлять шляхи заробляння грошей. А тому в її словникові відсутні слова, які б фіксували засоби діяльності. Упадає в око, що в лексиконі цього літературного персонажа майже немає дієслів, які б репрезентували такі потреби. Здебільшого її мова – це експресивні вигуки-коментарі щодо власного емоційного стану („Хо-хо!", „Мрак", „Жуть", „Кр-р-расота!", „Знаменито", „Подумаешь", „Ого!" і т. ін. [там само: 144]). Це найпримітивніший тип, а точніше найнижчий підрівень індивіда залежного рівня розвитку. Цікаво, що чоловік Еллочки називає її мову „ідіотським жаргоном": – И откуда у тебя этот идиотский жаргон! / – Не учите меня жить! [там само: 147].

Багатший мовний матеріал у героїв іншого роману І. Ільфа та Є. Петрова – „Золоте теля" – Шури Балаганова та Паніковського, якими маніпулює Остап Бендер. [Балаганов]:

„Как снискать хлеб насущный?", „Как же вы думаете отнять деньги?", „Я тоже хочу в белых штанах"; [Паніковський]: „Отдайте мне мои деньги, <...> я совсем бедный!" [4: 21, 23, 26, 130].

Аналіз мови цих літературних персонажів свідчить, що ключовими словами, які відбивають механізм осмислення такими людьми власного буття, є слова *віддайте, дайте, хочу, буду, треба, взяти, відняти* й т. ін. Йдеться про задоволення власних потреб, і вони не виходять за них: харчі, одяг, жінки, фізіологічний комфорт. Яскравим свідченням цього є діалог двох персонажів сатиричного роману О. Чорногуза „Аристократ із Вапнярки" Сідалковського (маніпулятор) і Грака (залежний): [Грак]: Поки скарбу не знайду – з ями не вилізу. <...> / [Сідалковський]: Цікаво, що ви зробите з тим золотом, якщо викопаєте? / [Г.]: Куплю найкращу машину... <...> / [С.]: І що ж далі? / [Г.]: Возитиму дівчат... <...> Я хочу пити „мартіні" не тільки в барі для іноземців, а й у себе вдома, беручи його з баратумбочки... [5: 304].

Такий само й голова колгоспу Кібець, аморальний кар'єрист з повісті П. Загребельного „Гола душа": [Кібець]: Дівами не інтересуємось! / [Січкар]: А ким же ви інтересуєтесь? / [Кібець]: Настоящими женщинами [6: 34].

Дієслово в мовних засобах індивіда залежного рівня розвитку позначає конкретну дію. З огляду на конкретність понять та конкретність дієслова від такого індивіда не вимагається мисленнєвої діяльності. Усе його спілкування пов'язане з дієсловами „мати" та „дає": „А, що я буду мати?", „А, що це мені дає?", „А, що я буду отримувати?".

Отже, логіка фраз, структура речень індивіда цього рівня розвитку сутнісних сил має надзвичайно простий характер: Я хочу що-небудь. У цій структурі зафіксовано взаємовідносини індивіда не з зовнішними умовами життєдіяльності, а з власними фізіологічними потребами. Він не може керувати своїми потребами, залежить від них, хоче задовольнитися тут і зараз, не може перенести на потім, хоча потім може отримати більше. Тобто, не може зрозуміти навіть власної вигоди. Неспроможність індивіда залежного рівня розвитку здібностей висловити свої почуття породжує жаргон, який з психологічної точки зору свідчить про зневажливе ставлення до власного організму.

Людина не статична особа. Безумовно, протягом життя може еволюціонувати в своєму розвиткові, переходити з однієї страти в іншу. Соціалізуючись, індивід може засвоїти із СМЖ наступний ступінь: відношення обміну та управління (своє життя краще будувати на основі нееквівалентності відносин обміну), що закріплюються в його свідомості у вигляді установки, яку визначаємо поняттям **„мотив"**. Спонукаючись мотивом, індивід намагатиметься досягнути користі в будь-якій життєвій ситуації, відчужуючись при цьому від результатів власної діяльності та суспільних форм буття – він пристосуванець у системі суспільних відносин, або індивід другого (посереднього) рівня розвитку сутнісних сил. Дослідники були одностайні в тому, що ця людина керується в житті вигодою, а не інтересом, як це роблять особистості. Друга характеристика індивіда цього рівня розвитку – посилений потяг до влади.

Індивід посереднього рівня розвитку сутнісних сил зрозумів таємницю людського буття: нееквівалентність відносин обміну. Змістом життя такого індивіда стає боротьба за посади, соціальний статус, які відкривають доступ до цієї нееквівалентності. Його мовні засоби обертаються навколо понять: вигідно / невигідно, дефіцит, престиж, „Яку я буду мати користь?".

Найкращий приклад – пришвидшена еволюція Шарікова, персонажа роману М. Булгакова „Собаче серце". Коли той був унизу соціальної ієрархії, то осмислював своє життя крізь призму слів *дай, узяти, поділити* й т. ін. Змінився соціальний статус – змінилася й мова Шарікова. Він стає „будівничим", тобто активно розбудовує своє та суспільне життя, намагається наказувати, маніпулювати іншими: „Ну и меня называйте по имени и отчеству", „Борменталя надо будет выселить из приемной, у него своя квартира есть", „Завтра я тебе устрою сокращение штатов", „Что я, управы, что ли, не найду на вас?" [7: 78, 91, 92, 95]. Такі репліки – це вже мовленнєва активність посередньої людини. Порівняймо їх з подібною активністю й агресивністю Клеопатри Січкар: „Зараз я викличу охорону і звелю, щоб вас прибрали звідси!" [6: 67]. Шаріков швидко зрозумів, що кількість матеріальних благ для матеріального споживання залежить від соціального статусу. Для своєї вигоди він миттєво засвоює комуністичну фразеологію: „В настоящее время каждый имеет свое право…" [7: 59]. У мовленні Шарікова з'являється сарказм, завдяки якому він під'юджує, провокує інших: „Какие уж мы вам товарищи! Где уж! Мы в университетах не обучались, в квартирах по пятнадцать комнат с ваннами не жили!", „А то что ж: один в семи комнатах расселся, штанов у него сорок пар, а другой шляется, в сорных ящиках пропитание ищет", „Я не господин, господа все в Париже" [там само: 59, 74, 78]. Отже, така людина починає усвідомлювати свою соціальну значущість в умовах робітничо-селянської держави й, не гребуючи нічим (хамство, шантаж, погрози, провокації), прагне досягти верхівки цієї ієрархії.

Такий індивід може відмовити собі в безпосередньому миттєвому задоволенні і спроможний керувати своїми потребами й бажаннями, щоб потім отримати вигоду. Яскравий приклад – Володька Лобода, один з головних персонажів роману „Собор" О. Гончара. Він ніколи не діє необдумано: „Треба добре вивчити опір матеріалу", „Треба <...> приказок підчитати", „Треба й сучасних авторів підчитати" [8: 486, 488]. Такий індивід може себе обмежити: „Довелось обмежитись лимонадом" [там само: 494]. Але найголовніше бажання – потяг до влади – просто „виринає" в мовленні цього індивіда: „треба брати владу", „брати штурмом Ельбруси життя" [там само: 463, 487].

Слова, які уживає Лобода, є регулятором суспільних відносин, гаслами, які орієнтують інших на ефективну діяльність: „Треба сміливіше давати дорогу отаким трудівницям з народу" (говорить дівчині, до якої має особисті наміри), „В козацькому стилі можна ж усе оформити" (коли переконує переустаткувати собор на критий ринок), „глянь, яких орлів дає робітничому класові Зачіплянка" (коли підлабузнюється, набивається у друзі) [там само: 420, 450, 451]. Щоб стимулювати суспільні відносини, він розширює свій лексикон: „включається", „підключається", заграє: „цілковиту суверенність дай жінці, усі права дай за те, що вона рятує тебе від самотності й хоч коли-не-коли приголубить" (до Єльки), „до трудящих прислухайся, підхоплюй гостреньке слівце" (говорить сам до себе), „підключився до них" (до довгоногих дівчат, які грали на пляжі у волейбол), „включився з ходу, навпростець" (у розмову до студентів) [там само: 467, 488, 492, 495].

Спілкуючись з народом, Лобода знижує людину до безпосередніх потреб: „Все їм [ветеранам], як піонерам, рідна влада дає" (має на увазі їжу та житло) [там само: 465]. Тому й духовна потреба майже всіх односельців – козацький собор – для нього залишається незрозумілою.

Заради того, щоб „іти по висхідній", Володька Лобода „вбиває" в собі залишки особистісного начала – рис, які були притаманні йому як представникові української нації. Він відверто захоплюється козаками та творінням їхніх рук – собором („Зуміли ж отак поставити!", „Але ж красень, стервець!"), проте відразу ж каже собі: „Відсунути б його куди-небудь з горизонту, щоб очі не муляв..." [там само: 485–486].

Украй небезпечним є те, що подібні люди стали претендувати на пріоритетну роль у духовній сфері, щоб остаточно витіснити особистість із сфери духу: [В.Лобода]: „А ти думав, даром я на культурі сиджу?" [там само: 451], [К.Січкар]: „заявила, що хотіла б піти на культуру" [6: 26].

Індивіди, подібні Лободі та Січкар, осмислюють взаємовідносини крізь призму наказових, спонукальних дієслів та певної кількості наукових понять: „Треба брати владу і карати його!", „Своєму майбутньому чоловікові, Єльочко, умовою поставте", „Дай у своїх сонетах виробничий процес. Цех мені дай" [8: 463, 466, 489], „Організуйте громадську думку, затаврувайте, забороніть друкування" [6: 197] і т. д. У таких дієсловах – ставлення до людей, народу як до пасивного об'єкта діяльності, який мусить лише працювати й не повинен мати жодних духовних потреб, яким треба керувати, якого треба спонукати.

Отже, мовленнєві засоби індивіда посереднього рівня розвитку сутнісних сил базуються на певних наукових поняттях і знаннях, які, з одного боку, відображають об'єктивну структуру соціальних взаємозв'язків, а з іншого – структуру внутрішнього світу таких індивідів, а точніше – їхніх сутнісних сил.

Самоактуалізуючись, індивід може діяльнісно засвоїти СМЖ на рівні відносин власності, які стануть для нього фундаментом його сутнісних сил, що буде закріплено психікою як установка **„інтерес"**. (Поняття „інтерес" ми вживаємо не у психологічному значенні, а в соціологічному). Лише цей рівень свідомості та здібностей можна назвати особистісним, а того, хто його досягає, – особистістю, або індивідом третього рівня розвитку сутнісних сил.

Мовленнєві засоби індивіда особистісного рівня виходять за межі матеріальної вигоди в духовну сферу. У його мовленні немає штампів, він намагається знайти взаємозв'язок матеріального з духовним. Для його стилю характерна рефлексія над власними діями та почуттями. Особистість оцінює події не з позицій сьогоденної вигоди, а з огляду на майбутнє, розуміє активну роль духовного в розвиткові матеріального. Продуктами діяльності особистості виступають душі інших людей, тобто предметом її піклування є ані безпосередні потреби, ані матеріальна вигода, а інтерес нації.

До такого рівня розуміння гармонії піднімається герой поеми „Куміада" П. Глазового – кум – зокрема в розділі „Кумова комерція": „Що є краще на цім світі, Боже мій, – / Маєш поле, вийди, виори, посій. / Задзвенить воно колоссям золотим, / А ти станеш, вільний, чесний, перед ним / І подумаєш, / Яка це благодать! / Скільки радості я можу людям дать! / Скільки хліба для дитячих рученят, / Скільки щастя для дитячих оченят! / Щоб був хліб у нас на кожному столі, / Щоб не гризлися за кусень на землі!" [9: 115].

Особистість не вимагає – *дай!*, а навпаки – дає сама: *„скільки радості я можу людям дать!"*. Предметом осмислення особистості стають вічні екзистенційні проблеми життя людини: смисл буття, інтерес іншої людини, щастя, любов, гармонія, мистецтво. В останніх розділах „Куміади" ліричний герой П. Глазового перероджується, недарма односельці починають називати його народним цілителем, філософом,

пророком. Кум спромагається до широких філософських узагальнень, своєрідних народних архетипів, символів: „дівулька безсоромна молода" – кандидати в депутати Верховної Ради України, „курочка дурна" – український народ, люди, які „дбають, трудяться, а інші продають", волохата бридка гусінь – українська бізнес-„еліта" і т. д.: „Все добро двонога гусінь обнесла / І за долари чужинцям продала. /А куди злодійські грошики дівать? / Треба дачі і машини купувать. / Не потрібні їм комбайни й трактори. / Гусінь-гусінню: натоптуйся, жери! / Все до гибелі, до краху доведуть / І безслідно, як та гусінь, пропадуть. / Як не дивно, а закони діють ті, / Що в природі – і у нашому житті" [там само: 134–135].

Індивід особистісного рівня розвитку сутнісних сил піднімається до осмислення життя через філософські категорії. Мова особистостей на кшталт кума – це слова, які відображають розвиток людини, процес її буття. Мовлення таких людей конкретне й образне.

Окремому індивідові може усміхнутися щастя, й він цілісно опанує СМЖ на рівні гармонії матеріального та духовного, ураховуючи історичний простір і час. Цей рівень засвоєння реальності закріплюється психікою як установка **„ідеал"**. Спонукаючись ідеалом як всебічно осмисленим і засвоєним інтересом, індивід досягає рівня генія, пасіонарія, пророка, „святості" (М. Попович) – четвертий рівень розвитку сутнісних сил.

Метою діяльності особистості є розвиток іншої людини до рівня особистості, відповідальність за цей процес. „Серединою можна жити самому. Серединою ставитися до інших – не можна. Треба – крайнощі. Ти здатний на будь-яку з них?", – запитує себе Петро Шкода, один із героїв незавершеної прози В. Стуса [10].

Особистість для посередньої людини – ворог, бо на тлі особистості посередня людина розкриває, „демаскує" себе. Надзвичайно психологічно тонко помітив це В. Стус, аналізуючи ніби звичайну буденну ситуацію спілкування вчителя-початківця з „досвідченим":

„То якось зайшов до нього – була справа. Налив по чарці. Поговорили. Він, підпивши, скоро скинув галстука. Розбазікався, що й не спиниш. Я думав – скоро й сорочку скине. Вся його наука пішла враз до бука. Облетіла, як штукатурка. Став вихвалятися своїм майном. "В мене і грошики водяться. Треба вміти жити", – цвікав мені в очі виделкою. А сам душився вареником. Щоб ти луснув був, такий добрий!

А другого дня – сердився на мене. Це за те, що я був свідком його демаскування. Що я його бачив таким, а час мій іще не наспів – бачити його безштаньком" [там само].

Особистості цінують інтелектуальний і психологічний контакт з такими, як вони. Цінують навіть рідкісні хвилини такого порозуміння. Надзвичайно важко для них „включатися", „підключатися" (як Володька Лобода), тобто грати. Стан такого неприйняття переповідає ліричний герой В. Стуса: „Потім були порожні розмови: зайва одвертість, що правила за щирість, зайва фамільярність – навзаєм простості, зайвий галас – замість невимушеності" [там само]. У цього героя, Андрія, лише один справжній друг – Олекса. Чому саме він, спробуємо показати на прикладах мови Олекси: „Це чортзна-що – бути рабом самого себе", „Треба мати свою мету. І бути вірним своїй меті. Навіть тоді, коли з'являються ножиці", „Шлях свій можна і не любити. А не поважати – гріх" [там само].

Генії, пасіонарії, пророки піднімаються в осмисленні буття крізь призму символів, а тому спочатку уточнимо зміст цього поняття. Звернемося до знаного авторитета Рикера: „Я називаю символом усяку структуру значення, де один смисл, – прямий, первинний, буквальний, означає одночасно й інший смисл, побічний, вторинний, опосередкований, який може бути зрозумілий лише через перший" [11: 18]. Загалом можна погодитися з цим визначенням символу, але його небхідно уточнити. Символи містять у собі об'єктивне значення плюс суб'єктивне розуміння, тобто символ – це суб'єктивний смисл об'єктивного значення. „Інтерпретація… це робота думки, що полягає в розшифруванні смислу, який стоїть за очевидним смислом, у розкритті рівнів значення, що містяться в буквальному значенні" [там само]. Отже, символи передають процеси екзистенційного буття людини незалежно від її етнічного походження, релігійної, мовної приналежності, тому символи міфів, казок різних народів дуже часто збігаються й відбивають загальнолюдські явища: процес вибору механізму життєзабезпечення, життєвого шляху, розв'язування життєвих проблем, пошуку щастя. Казки, міфи, поезія є носіями символічних значень. Відомо, як високо цінували поетичну мову Джамбаттіста Віко та Пантелеймон Куліш.

Нові поняття та символи, як правило, вводять в обіг індивіди особистісного рівня розвитку здібностей та генії. Ці поняття та символи започатковують нові світоглядні, соціальні, наукові парадигми, що породжує вибухи словотворчості. Вплив діяльності особистостей на словотворчість побачив ще Гумбольдт: „її основою є в більшості діяльність окремих особистостей…" [1: 311]. В іншому місці Гумбольдт в контексті ідей Гегеля підкреслює значення діяльності людського духу: „рушійну силу мови треба завжди шукати в духові" [там само: 123].

Індивід особистісного рівня розвитку фіксує суперечність між найвищими культурними надбаннями та реальними здібностями посередньої людини, якій сьогодні належить пріоритет. Ця суперечність фіксується не на рівні окремої держави, а на рівні суспільності, людства. Сталося трагічне розбалансування. І саме індивід особистісного рівня розвитку сутнісних сил бачить цю суперечність там, де її майже ніколи не помічають інші.

Подаємо як приклад внутрішній монолог згадуваного вище героя незавершеної прози В. Стуса –Андрія, робітника підзембуду часів „розвинутого соціалізму":

„Можна замість ковтати куряву на центральній вулиці піти завулками.

Кожен будиночок мав свою фізіономію, дворища позавмирали в цікавих позах, і тільки зустрічні видавалися на одне лице. Що не кажи, а ми попідвідстали від діянь своїх. Що не кажи. Існує якась небезпечна дисгармонія між духовністю твоїх успадкованих умінь і тим, що ти становиш собою" [10].

Отже, під МКС ми розуміємо ієрархію мовних засобів, які утворюються мовленнєвою діяльністю індивідів різного рівня розвитку сутнісних сил. Подібний підхід дозволяє подолати недоліки описового підходу і структурувати мовленнєві засоби всіх суб'єктів діяльності в єдину МКС. Як цілісне утворення вона складається із чотирьох підструктур (слова та побутові поняття; поняття, що відображають процес взаємодії суб'єктів соціальної діяльності; філософські категорії; символи), які відповідно утворюються мовленнєвою діяльністю індивідів залежного й посереднього рівнів, особистостей та геніїв.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 396 с.
2. Маркс К. Экономические рукописи 1857–1859 годов // Маркс К., Энгельс Ф. Собр. соч.: В 50 т.
3. Ільф І., Петров Є. Дванадцять стільців: Роман. – К.: Книговид. центр «Посредник», 1994. – 271 с. – Рос. мовою.
4. Ільф І., Петров Є. Золоте теля: Роман. – К.: Книговид. центр «Посредник» Ltd, 1994. – 318 с. – Рос. мовою.
5. Чорногуз О. Ф. Аристократ із Вапнярки (Сатиричний роман). – К.: Видавничий центр «ВУС». – 1996. – 400 с.
6. Загребельний П. А. Гола душа: Повість. – Х.: Фоліо, 2003. – 253 с.
7. Булгаков М. Собачье сердце: Сборник. – М.: АСТ МОСКВА, 2007. – 333 с.
8. Гончар О. Т. Тронка. Собор: Романи. – К.: Дніпро, 1992. – 688 с.
9. Глазовий Павло. Сміхослов. – К.: Бібліотечка «Вечірнього Києва», 1997. – 304 с.
10. Режим доступу в Internet: http: // www.stus.kiev.ua / texts.htm (tom 4 [1].zip).
11. Рикёр П. Конфликт интерпретаций. – М.: AKADEMIA, 1995. – 159 с.

УДК 811.161.2 “19” (477.87)

Хома Т. В.
(Мукачеве, Україна)

МОВОЗНАВЧА ПРОБЛЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕНЬ СПАДЩИНИ АВҐУСТИНА ВОЛОШИНА

У статті подано характеристику наукової літератури, присвяченої вивченню мовознавчих проблем у працях Августина Волошина – визначного діяча Закарпаття першої половини XX ст.

Ключові слова: *Августин Волошин, Закарпаття, українська літературна мова, сучасні українські мовознавці.*

В статье представлена характеристика научной литера-туры, посвященной изучению языковедческих проблем в работах Августина Волошина – известного деятеля Закарпатья первой половины XX века.

Ключевые слова: *Августин Волошин, Закарпатье, украинский литера-турный язык, современные украинские языковеды.*

The article is devoted to survey of scientific literature concerning linguistic problems raised by Avhustyn Voloshyn, the prominent Transcarpathian statesman of the first half of the XX century.

Key words*: Avhustyn Voloshyn, Transcarpathian, ukrainian literary language, present-day Ukrainian linguists.*

© Хома Т. В., 2009

Августин Волошин (1874–1945) – визначна постать Закарпаття першої половини ХХ ст.: педагог, філолог, історик, журналіст, видавець, письменник, просвітитель, громадсько-політичний і церковно-релігійний діяч. У 1938–1939 роках він очолював уряд Карпатоукраїнської держави, у 1939 році був президентом Карпатської України. У 1944 році був арештований органами НКВС, помер у московській Лефортовській тюрмі 1945 року під час допиту. У 2003 році уряд України присвоїв йому посмертно почесне звання Героя України.

Творча спадщина А. Волошина багата й різноманітна, він автор біля 200 праць з різних галузей.

О. Мишанич та П. Чучка підкреслили: "Майже вся історія Закарпаття перших чотирьох десятиліть ХХ століття зв`язана з іменем Августина Волошина. Ця світла постать активно присутня і в подальшому історичному процесі краю, її значення ми належно оцінили тільки з кінця 80–х років, коли почала відроджуватися незалежна Українська Держава. Велінням часу пішли у небуття демагогічні просторікування про "патера", "буржуазного націоналіста", "політичного авантюриста", і перед світом постав у всій своїй трагічній величі один із найвидатніших борців за українську національну ідею за Карпатами, президент Карпатської України" [1: 5].

А. Волошин одним із перших на Закарпатті (поряд з Ю. Жатковичем, Г. Стрипським) почав писати українською народною мовою [2: 71–72].

Дослідження спадщини А. Волошина активізувалося в пострадянський період. Найпідніше вивчають діяльність і творчість А. Волошина вчені-історики, політологи (М. Вегеш, М. Болдижар, І. Ліхтей та ін.), педагоги (М. Кляп, В. Гомоннай, В. Туряниця), літературознавці (О. Мишанич, М. Зимомря, Ю. Балега, Н.В игодованець, І. Сенько та ін.), журналісти (В. Тарасюк), мовознавці (В. Німчук, П. Чучка, М. Сюсько, Ю. Юсип, Б. Галас, О. Дербаль).

На сьогодні відомі кілька бібліографій А. Волошина, укладених В. Бирчаком (1924), М. Лелекачем та І. Гарайдою (1944), А. Штефаном (1977). У 90–их роках ХХ ст. вийшли повніші бібліографічні праці, присвячені А. Волошину, авторами яких є М. Вегеш, В. Туряниця [3] та О. Мишанич [1: 391−397].

Проблематика мовознавчих досліджень спадщини А. Волошина різнома-нітна. Загальна характеристика спадщини А. Волошина в лінгвістичному ас-пекті представлена передусім у передмовах до двох видань творів А. Волошина 1995 та 2002 років.

О. Мишанич та П. Чучка у праці 1995 року [1: 5–36] підкреслили, що А. Волошин "як культурно-національний провідник свого народу… впродовж півстоліття захищав його право на державно-політичне життя, національну русько-українську культуру, мову, обрядність. А. Волошин послідовно відстоював єдність закарпатців з Галичиною і Східною Україною, майбутнє Закарпаття бачив тільки у Соборній Українській Державі" [1: 34].

О. Мишанич та П. Чучка охарактеризували роль А. Волошина в поширенні, розвитку й збагаченні української мови на Закарпатті в таких сферах: а) у педагогічно-освітній (с. 17–21); б) мовній (с. 21–27); в) журналістсько-видавничій; г) у письменницькій творчості (с. 29–34); г) у церковно-релігійній сфері [1: 5–36].

Мовознавчий аспект спадщини А. Волошина в передмові до книги 1995 року охарактеризовано в такому плані:

1) підкреслено, що А. Волошин хоч і не був за фаховою освітою філоло-гом, проте по суті став "найпродуктивнішим лінгвістом" Закарпаття у першій половині XX ст. [1: 21];

2) окреслено лінгвістичні проблеми, які розробляв А. Волошин у своїх працях: а) національна ідентифікація мови закарпатців; б) літературна мова і діалекти української мови; в) національно-мовна політика в Чехословаччині; г) місце української мови серед інших слов`янських мов; ґ) питання діалектології; д) питання історичної фонетики української мови; е) історичний розвиток східнослов`янських мов; є) давність писемної традиції на Закарпатті; ж) правописна нормалізація руської мови; з) вимоги до мови художньої літератури; и) захист кирилиці, боротьба проти запровадження латиніки для передачі руської (української) мови на Закарпатті; і) питання теорії мови; ї) історія мовознавства [1: 21];

3) подано загальну характеристику першої мовознавчої праці А. Волошина "Методическая грамматика угро-русского литературного языка для народныхъ школъ" (Ужгород, 1901), яка містила 32 сторінки і в якій об`єктом опису стала українська мова [1: 22];

4) наголошено на еволюції цієї граматики при пізніших її перевиданнях;

5) вказано назви на позначення українців, української мови, які вживав А. Волошин (угрорусини, русини, українці; угро-русскій литературный язык, руська мова, малоруська мова, згодом українська мова (з середини 20-их років). За право закарпатських русинів називатися українцями А.Волошин публічно виступив ще у 1904 році на сторінках газети "Наука" (№ 17 за 1904). О. Мишанич та П. Чучка підсумовують: "Отже, українська національномовна самоідентифікація до А. Волошина, як і українська національна самосвідомість до більшої частини закарпатської інтелігенції, прийшли не зразу. Цей тривалий еволюційний процес зайняв у Волошина майже 30 років і йшов від москвофільства через розмите поняття карпатського русина з його місцевим язичієм до загальноукраїнської літературної мови, яка допускала й елементи місцевого українського живого мовлення" [1: 23];

6) розглянувши проблему літературної норми у граматиках А. Волошина, О. Мишанич та П. Чучка зробили такі висновки: а) хоча граматики А. Волошина, які він по кілька разів видавав до 1930 року, "не "дотягнули" до еталона тогочасної загальнонаціональної української літературної норми", однак, як наголосили О. Мишанич та П. Чучка, "все-таки, спершись на верховинські говори Закарпаття, з пильною увагою до того спільного, що єднає їх з іншими говорами південно-західного наріччя української мови, А. Волошин з кожним новим виданням своїх граматик та інших підручників упевнено йшов від діалектної української мови до загальнонаціональної граматики, від правопи су етимологічного до правопису фонетичного, готуючи реальний ґрунт до запровадження єдиних норм сучасної української літературної мови" [1: 24];

б) А. Волошин своїми працями "сприяв витворенню закарпатського чи карпатського варіанту сучасної української літературної мови. Однак Волошин, на противагу Г. Стрипському, Ш. Бонкалові, А. Годинці та І. Гарайді, ніколи не прагнув творити якусь особливу підкарпатську чи карпатську літературну мову на базі місцевих говорів, а тим

більш якусь специфічну русинську мову, яка протиставлялася б власне українській літературній мові" [1: 24–25];

7) суть правописних позицій А. Волошина полягала в тому, що протягом тривалого періоду він і теоретично, і практично відстоював етимологічний правопис, оскільки: а) цей правопис, мовляв, здатний залагодити надмірну строкатість південно-західних говорів, б) він успішно забезпечить функціону-вання єдиних загальнонаціональних норм на території всієї України. Тільки пізніше А. Волошин перейшов на фонетичний правопис [1: 25];

8) Характеризуючи питання про місце української мови серед інших слов`янських мов в працях А. Волошина, О. Мишанич та П. Чучка підкреслили, що: а) уперше на Закарпатті чітко й аргументовано визначено місце закарпатців та їхньої мови серед інших слов`ян в угорськомовній граматиці А. Волошина 1907 року під назвою "Практична малоруська (руська) граматика". У вступі до цієї граматики зазначено: "Біля підніжжя Лісистих Карпат, у східній половині Галичини, на Буковині та в південній частині Російської держави живуть малоруси, які називають себе русинами (русин), а по-новішому – українцями (українець), загальна кількість яких, за даними переписів, становить 30–40 мільйонів. Під Карпатами живе майже півмільйона малорусів, яких статистика, за німецьким словом Ruthen, котре, у свою чергу, бере початок від близькозвучного грецького слова, рутенами називає" [1: 25]; б) у цій же передмові А. Волошин дав порівняльну характеристику української і російської мов; в) докладніше самостійність української мови А. Волошин відстоює в праці "О письменном язицѣ подкарпатських русинов" (Ужгород, 1921) у розділі "Ци правда, что малоруськiй и великоруський язик – то єдин язик ?", спираючись на аргументи В. Ягича, О. Броха, К. Михальчука, А. Кримського, І. Верхратського, С. Смаль-Стоцького та на висновки російських лінгвістів з Російської АН. [1: 26];

9) про українсько-російські міжмовні та міжнаціональні стосунки, про іс-торію утисків української мови в царській Росії йдеться у праці А Волошина "О письменном язицѣ подкарпатських русинов" у розділі "Короткий перегляд стісненій малоруського литературного язика в Россіи";

10) висвітлюючи проблему про початок української писемності на Закар-патті, якій присвячено розділи "Что говорить нам исторія литературы Подкар-патської Руси" та "Яким же нам язиком писати" в праці "О письменном язицѣ подкарпатських русинов" (с.24), А. Волошин: а) стверджує давність української писемної традиції на Закарпатті; б) критикує думку москвофілів, за якою народ-номовна писемність на Закарпатті бере початок тільки з 60–70-их років XIX ст.;

11) О. Мишанич та П. Чучка наголошують: "Він, як і його сподвижники А. Штефан, брати Бращайки, Ю. Ревай та інші, упродовж міжвоєнного періоду постійно виступав за те, аби мовою освіти, культури, діловодства на Підкарпатській Русі була не чеська, не російська чи якась інша, а українська літературна мова" [1: 26]. Видатна роль А. Волошина і в утвердженні на Закарпатті української мови як офіційної. Будучи прем'єр-міністром Підкарпатської Русі А. Волошин підписав спеціальне Розпорядження Міністерства культу, шкіл і народної освіти в Хусті від 25 листопада 1938 року, в якому сказано: "В школах, основаних для дітей українських (руських, себто малоруських), мовою навчання має бути мова українська в її літературній формі" [1: 27].

12) висвітлюючи боротьбу А. Волошина проти латинізації українського письма, автори передмови оцінюють цю боротьбу як "героїчну діяльність по захисту кириличного алфавіту від зазіхань угорських державних та церковних властей на Закарпатті" [1: 27]. Автори передмови підкреслюють: А. Волошин добре розумів, що заміна кириличної азбуки на латиніку ставила на меті остаточно ізолювати закарпатських русинів від галичан, буковинців та решти українців. Тому робив усе, аби зірвати плани угорських шовіністів [1: 28].

О. Мишанич у передмові до творів А. Волошина 2002 року окреслив найвагоміші заслуги А.Волошина у мовному будівництві краю, до яких відніс: а) його роль у піднесенні освіти і культури краю, у запровадженні української мови у школи Закарпаття (з 1899 по 1944 рр. видав понад 40 підручників з різних предметів); б) обстоювання прав української мови на Закарпатті; в) критику закарпатського "москвофільства"; г) різноаспектну іншу діяльність з метою утвердження української мови в краї [4: 4–47].

Мовознавчі праці А. Волошина, зокрема його граматики, досліджував В. В. Німчук, член-кореспондент НАН України. У статті "Практична ґраматика малоруської мови" А. Волошина" (1995) він розглянув такі питання: 1) подав характеристику угорськомовної граматики А.Волошина, яка вийшла в Ужгороді 1907 року і мала назву "Gyakorlati kisorosz (ruthen) nyelvtan" ("Практична граматика малоруської (рутенської) мови"); 2) докладно описав зміст передмови до цієї граматики, що, на думку В. В. Німчука, являє інтерес з "точки зору історії української лінгвістики", оскільки тут фактично викладені погляди А. Волошина на українську мову (її поширення, місце серед інших слов`янських мов, її сторію); 3) простежив зміст самої граматики, яка склада-лася з 4-х частин: а) читання, правопис, основи морфології (с.1–42); б) систе-матична морфологія (с.43–138); в) найголовніші синтаксичні правила (с.139–172); г) словник. У граматиці закарпатською говіркою подані тексти вправ, діалоги, 35 народних пісень (серед них – коломийки) та уривків із них; 3 балади (напр., балада "Иванъ"); 4 твори літературного походження.

В. В. Німчук зробив такі висновки щодо граматики 1907 року: а) вона відбиває закарпатський живомовний матеріал; б) В. В. Німчук пояснив причину іномовних вкраплень: "Старокнижні та російські морфологічні та лексичні вкраплення в праці А. Волошина, мабуть, спричинені тим, що автор іноді не міг уникнути засвоєного у роки навчання "угроруського" варіанту російської граматики, яку нав`язували закарпатцям реакційні діячі – т.зв. москвофіли. Та й сам А.Волошин свої лінгвістичні здібності спочатку реалізував у виданій 1901 року книжці "Методическая грамматика угро-русскаго литературнаго языка для народныхъ школъ" – російській граматиці зі значними підкарпатоукраїнськими вкрапленнями" [5: 263]; в) "величезною історичною заслугою А.Волошина перед культурою Закарпаття, а разом із цим – загальноукраїнською є те, що він, скомпонувавши першу у тривалій історії підкарпатської філології й шкільної освіти велику систематичну граматику, що базувалася 1української літературної мови з розумним використанням місцевих діалектизмів на всіх рівнях мовної структури" [7: 34–35].

Мовознавчі аспекти діяльності А. Волошина вивчали й інші дослідники – М. І. Сюськo [8], Ю. В. Юсип [9], О. Дербаль [10].

Проблеми лінгводидактики та педагогіки в спадщині А.Волошина досліджували М. Кляп, М. Зимомря, В. Гомоннай, М. Вегеш, Б. Галас, В. Туряниця, Ю. Балега, Н. Вигодованець.

М. І. Кляп у монографії "Педагогічна та освітньо-культурна діяльність Августина Волошина у міжвоєнний період (1919–1939)" у підрозділі "Участь А.Волошина у боротьбі за збереження рідної мови та культури (кінець XIX – початок XX століття)" зосередила увагу на таких проблемах: 1. збереження народних шкіл у період посиленого наступу шовіністів у краї; 2. підготовка педагогічних кадрів для народних шкіл; 3. створення торгово-видавничого акціонерного товариства "Уніо", мова публікацій якого наближена до народної мови; 4. організація видавничої діяльності; 5. участь у боротьбі проти мадяри-зації.[11: 45–55].

М. Зимомря, В. Гомоннай та М. Вегеш у монографії "Августин Волошин" (1995) проаналізували педагогічну діяльність ученого, підкреслили, що в праці "Педагогіка і дидактика" (1923р.) принцип виховання ефективно реалізується А.Волошином у процесі викладання рідної мови, оскільки "... в мові вчений слушно вбачав ґрунт для національної атрибуції того чи іншого народу, у т. ч. й українського" [12: 47].

Проблеми лінгводидактики та національної педагогіки в працях А. Волошина вивчали ще Б. К. Галас [13], В. В. Туряниця [14], Ю. І. Балега [15], Н. І. Вигодованець і Е. Ґоца [16].

Проаналізувавши фольклорні тексти у кількох підручниках А. Волошина, І. Сенько стверджує, що: 1) перейти від "язичія" на українську літературну мову А. Волошинові допоміг фольклор [17: 287]; 2) поряд із закарпатським фольклором він широко використовував і всеукраїнський фольклор; 3) у фольклорних текстах А. Волошин часто переходить на фонетичний правопис; 4) А.Волошин використав фольклор у шкільних підручниках цілеспрямовано: а) як критерій вибору мови навчання; б) як ілюстративний матеріал у граматиці; в) як засіб виховання; г) як доступне учням молодших класів джерело інформації про історичне минуле свого краю [17: 295].

Питання "Роль Августина Волошина у розбудові національної періодики Закарпаття" вивчали І. Ліхтей, В. Тарасюк. У кандидатській дисертації В. Ю. Тарасюка "Журналістська діяльність Августина Волошина в контексті розвитку закарпатської преси" (Київ, 2004) а) з`ясовано роль А. Волошина у становленні й подальшому розвитку україномовних закарпатських часописів (газети та журнали "Наука", додаток до "Науки" – "Село", "Руська Країна", "Свобода", "Нова Свобода", "Місяцеслов" (календар-альманах товариства "Уніо"), календар "Просвіта", "Науковий збірник товариства "Просвіта" в Ужгороді", "Учитель", "Учительський Голос", "Наша школа", "Благовістник", "Пчілка"); б) окреслена проблематика публіцистики автора, у т.ч. і мовна, підкреслено, що А.Волошин активно виступав на захист української мови, за розвиток українського шкільництва. У дисертації зроблено висновки: "Через захист рідної мови, культури, пропагування української символіки, кращих здобутків вітчизняної літератури, у першу чергу творчості Т. Шевченка, через дискусії з ідеологічними опонентами А. Волошин намагався піднести національну свідомість земляків.., рішуче виступив на захист українства в краї на фоні спроб русифікації, мадяризації і чехізації місцевого населення" [18: 13].

Роль А. Волошина у поширенні на Закарпатті міжвоєнного періоду україномовної преси досліджував І. Ліхтей [19].

Таким чином, мовознавчі аспекти спадщини А.Волошина хоч і стали вже об`єктом вивчення багатьох учених (опубліковано близько 20 праць на цю тему), проте ще нема

повного комплексного дослідження цієї проблеми. Тому таке дослідження є актуальним на сучасному етапі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Августин Волошин (1874–1945) // Августин Волошин. Твори/ Упо-рядкування, передмова, підготовка текстів та примітки Олекса Мишанич, Павло Чучка; Бібліографія, іменний покажчик – Олекса Мишанич / Відп. ред. – проф. Олекса Мишанич. – Ужгород: Ґражда, 1995. – С. 5–36
2. Бедь В. В., Хланта І. В. Волошин Августин Іванович // Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття. – Ужгород.: вид-во "Ґражда", 2007. – С. 71–72.
3. Вегеш Микола, Туряниця Василь. Августин Волошин (1874–1945): Бібліографічний покажчик. – Ужгород. – 1994. – 25 с.
4. Мишанич О. Життя і творчість Августина Волошина // Волошин Августин. Вибрані твори/ Упорядкування, вступна стаття та примітки О.В. Мишанича. – Ужгород.: вид-во "Закарпаття", 2002. – С. 5–30.
5. Німчук Василь. "Практична граматика малоруської мови" А.Волошина// Карпатська Україна і Августин Волошин: Матеріали міжнародної наукової конференції "Карпатська Україна – пролог відродження Української держави" (Ужгород, 11–12 березня 1994 р.). – Ужгород.: МПП "Ґражда", 1995. – С. 254–265.
6. Чучка П. П. Питання літературної і державної мови В Карпатській Україні // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Філологія. – Вип.1. – Ужгород, 1993. – С. 67–70.
7. Чучка Павло. Августин Волошин і утвердження літературної мови в Карпатській Україні // Карпатська Україна і Августин Волошин: Матеріали міжнародної наукової конференції "Карпатська Україна – пролог відродження Української держави" (Ужгород, 11–12 березня 1994 р.). –Ужгород.: МПП "Ґражда", 1995.– С. 24–39.
8. Сюсько Михайло. Августин Волошин і українська мова на Закарпатті (20-30 рр. ХХ ст.) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Філологія. – 2005.– № 11.– С. 43–50.
9. Юсип Ю. В. Августин Волошин і мовна дискусія 20-их років ХХ ст. // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні: Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5–6 травня 1992 року). – Ужгород, 1993.– С. 338–342.
10. Дербаль Оксана. Спроба латинізації українського письма на Закар-патті під час Першої світової війни// Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Філологія. – 2004.– № 10.– С. 25–30.
11. Кляп М. І. Педагогічна та освітньо-культурна діяльність Августина Волошина в міжвоєнний період (1919–1939). –Ужгород.: Вид-во В.Падяка, 2001. – С. 45–55
12. Зимомря М., Гомоннай В., Вегеш М. Августин Волошин. – Ужгород, 1995. – 101 с.
13. Галас Борис. Науково-педагогічні погляди А.Волошина і процес утвердження української літературної мови на Закарпатті // Карпатська Укра-їна і Августин Волошин: Матеріали міжнародної наукової конференції "Карпатська Україна – пролог

відродження Української держави" (Ужгород, 11–12 березня 1994 р.).–Ужгород.: МПП "Ґражда", 1995.– С. 200–209.

14. Туряниця В. В. Августин Волошин про методику навчання рідної мови// Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні: Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5–6 травня 1992 року). – Ужгород, 1993.– С. 303–308.

15. Балега Юрій. Августин Волошин про виховання учнівської молоді// Карпатська Україна і Августин Волошин: Матеріали міжнародної наукової конференції "Карпатська Україна – пролоґ відродження Української держави" (Ужгород, 11–12 березня 1994 р.). – Ужгород.: МПП "Ґражда".– 1995.– С. 182–190.

16. Вигодованець Наталія, Ґоца Еріка. Августин Волошин про націо-нальне шкільництво в Україні // Карпатська Україна і Августин Волошин: Матеріали міжнародної наукової конференції "Карпатська Україна – пролоґ відродження Української держави" (Ужгород, 11-12 березня 1994 р.).–Ужгород.: МПП "Ґражда", 1995.– С. 191–199.

17. Сенько Іван. Фольклор у шкільних підручниках Августина Волошина// Карпатська Україна і Августин Волошин: Матеріали міжнародної наукової конференції "Карпатська Україна – пролоґ відродження Української держави" (Ужгород, 11–12 березня 1994 р.). – Ужгород.: МПП "Ґражда". – 1995.– С. 284–296.

18. Тарасюк В. Ю. Журналістська діяльність Августина Волошина в контексті розвитку закарпатської преси: Автореф. дис… канд.філол.наук / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К.–2004.– 17 с.

19. Ліхтей І. М. Українськомовна періодична преса на Закарпатті доби Чехословаччини (1919–1939) // Carpatica – Карпатика. Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи. Вип. 2. – Ужгород, 1993.– С. 204–209.

УДК 821.111:82-343

Толчеєва Т. С.
(Київ, Україна)

ЕВОЛЮЦІЯ СВІДОМОСТІ ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ МОВЛЕННЄВО-РОЗУМОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

В статье анализируются проблемы формирования абстрактных понятий в аспекте эволюции мыслительной деятельности человека и установление корреляций между процессом возникновения мифологического сознания человека и формами его отображения в языке.

The article analyses the problems of formation of abstract notions through the aspect of evolution of man's thinking activity and explaining the correlations between the process of appearing of man's mythological cognition and the forms of its reflection in language.

Постановка проблеми у загальному вигляді, її актуальність та зв'язок із науковими завданнями. Осмислення світу завдяки пануванню когнітивістики в сучасних наукових парадигмах, у тому числі й лінгвістичних, фокусує увагу дослідників на результатах пізнання світу людиною та способах їх вербального вираження.

Традиційно когнітивна лінгвістика базується на трьох постулатах: 1) розум існує як втілення в нейронную тканину мозку, 2) мислення здійснюється переважно несвідомо, 3) абстрактні концепти створюються передусім метафорично. Аналізуючи ці постулати, О. С. Кубрякова ставить їх під деякий сумнів, особливо останній [1: 20 -21]. Вона пише про те, що значна частина абстрактних понять створені силою людського розуму та номінальним визначенням, "коли в одну концептуальну структуру об'єднуються концепти, загальній сукупності яких немає прямих відповідників в реальному світі, типу *холостяка, культури* й под." [1: 22]. Дослідниця підкреслює, що в мові існують як жорсткі, так і нежорсткі десигнатори, які можуть і не мати референтів у предметному світі (типу *кентавр, русалка*), тому не завжди абстрактні поняття є результатом метафоризації [1: 22]. До того ж сучасна людина величезну частину наших знань про світ отримує не завдяки своєму чуттєвому досвіду, а через дискурс, тобто через мову [1: 43]. Таким чином, думка про виняткову роль мови в когнітивній діяльності людини знаходить усе більшу підтримку у лінгвістів, тому одне з основних завдань сучасного мовознавства – показати, як відбувається лінгвальне віддзеркалення когнітивної обробки світу. Як пише О. С. Кубрякова, у лінгвістиці назріла необхідність якщо не розв'язання, то хоча б постановки проблеми про відображення знань у голові людини [1: 50].

© Толчеєва Т. С., 2009

Не менш важливою проблемою є методика дослідження подібних проблем. Треба визначити, що є похідним – мовні структури від розумової діяльності чи структури свідомості, які утворилися в результаті мовної діяльності людини. До того ж до цього часу це не відпрацьована методика дослідження свідомості. Наприклад, Л. С. Виготський уявляв структуру свідомості як систему, тому єдиним шляхом її вивчення вважав "семічний аналіз", мета якого – розкрити структуру значень і смислів [2]. Отже, процеси номінації світу, засоби формування концептів, лінгвальне конструювання як відображення пізнання світу знаходиться в центрі уваги дослідників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми іменування світу завжди знаходилися в центрі уваги дослідників [3; 4; 1]. Незважаючи на розмаїття підходів щодо сутності семіозису [5], природи мовного знака [6; 1;], усі дослідники відмічають, що найменування предмета неможливе без хоча б елементарних знань про нього [7: 103].

Проте сучасний підхід до розв'язання зазначених проблем базується на досягненнях когнітивної лінгвістики, "оскільки одним з найважливіших завдань останньої є питання про те, яка частина знання про об'єкт (перероблена чи та, яку переробляє свідомість) перетворює їх поступово в концепт об'єкта, отримуючи окреме найменування, або, в інших термінах, про те, сукупність яких смислів стає підставою для їх об'єднання і підведення під певну матеріальну послідовність – тіло знака з подальшою апробацією суспільством скоригованого з цим тілом знака його мовного значення" [1: 70]. Відповіді на ці питання зможуть, на думку дослідниці, пояснити, які набори концептів і чому вербалізуються в конкретній мові й яка конкретна мовна форма обирається для їх семантизації. У цьому аспекті теорію номінації можна розглядати як варіант когнітивної теорії [1: 70].

Породження структур свідомості й структур пізнання відбувається в процесі людської діяльності, тому об'єкти пізнання належать, з одного боку, реальному як зовнішньому, так і внутрішньому світу, з іншого – світу уявному. Залежно від об'єктивних властивостей об'єктів людина категоризує та концептуалізує дійсність [8:218]. Аналізуючи праці Р. Дженкендоффа, О. С. Кубрякова підкреслює, що пізнання – це вихід за межі того, що безпосередньо спостерігається у проникнення в сутність речей, а не відображення світу таким, "яким він є" [1: 89]. Головна роль в процесі пізнання, тобто обробки інформації, належить мові. Невипадково, що первинні концепти визначаються передусім як річ, подія, стан, місце, властивість, кількість (обсяг).

Метою зазначеної статті є висвітлення проблеми формування абстрактних понять в аспекті еволюції розумової діяльності людини.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань:

1) визначити етапи розумової діяльності людини у зв'язку з її генетичним розвитком;
2) встановити кореляції між процесом виникнення міфологічної свідомості людини та формами її відображення в мові.

Наукові результати. Фахівці з когнітивної психолінгвістики довели, "що структури свідомості існують, зберігаючись в упорядкованому вигляді. Вони є різноманітними за своїм типом та за складністю і співвідносністю досвіду як з мовними, так і з образними одиницями" [1: 51]. Так, наприклад, М. І. Жинкін вважає, що людська мова з'явилася в процесі комунікації у вигляді двох мов – внутрішньої і зовнішньої. Перша виконує функцію власне комунікації, друга – функцію обробки інформації, тому зовнішнє

мовлення формальне, а внутрішнє – концептуальне. Мовлення в цьому аспекті функціонує як провідник інформації [9]. Невипадково, що в сучасних дослідженнях усе частіше підкреслюється думка, що усвідомлення виникає лише через означення словом, тобто через найменування, розгорнуте в мовленні, а невербалізований зміст не може бути усвідомлений [10: 110].

Разом з тим мова виступає як система орієнтирів, необхідних людині для здійснення її діяльності в просторі рідної культури, а свідомість – як образна / суб'єктивна картина світу [11]. Це пов'язано з тим, пояснює С.П.Денисова, що репрезентації фрагментів світу можуть бути як картиноподібними, так і мовноподібними, хоча останній залежно від характеру об'єкта іноді відповідають і образи [12: 14]. Першим відповідають лексичні одиниці, які називаються прототипами позначуваних об'єктів. Це деякі загальні образи зазначених об'єктів, що мають усі необхідні ознаки та характеристики, притаманні всьому класу об'єктів. У цьому аспекті значення слова виступає як опис узагальненого зорового образу об'єкта-прототипу. Звідси, як пише С.П. Денисова, "національний образ світу – це сукупність прототипів, які існують у колективній національній свідомості" [12: 14]. Це дозволяє їй диференціювати поняття *національний образ світу* та *національна мовна картина світу*, а також *етномовна картина світу* на основі виділення універсальних, рецесівних та етноспецифічних семантичних складників. Усе це сприяє найбільш ґрунтовному опису концептуальної картини світу певного етносу.

Аналізуючи сучасні роботи, виконані в руслі когнітивної лінгвістики, зокрема концептуального аналізу, О. С. Кубрякова пропонує уточнити наші уявлення про концептуальну картину світу та про когнітивні карти в трьох аспектах: 1) мінімізація тих концептів, що передують мові; 2) визнання більшої значущості тих, які мають матеріальну форму їх об'єктивації; 3)усвідомлювання процесу постійного виникнення в мозку людини знаків та категорій мови внаслідок узагальнення, а також комбінаторики лексичних та інших мовних значень у більш абстрактні категорії [1: 56]. Незважаючи на певну співвідносність цих аспектів, вони достатньо самостійні: мовна картина світу характеризується відповідно мовними формами, а внутрішній лексикон людини – ментальними репрезентаціями цих форм. Останні у свою чергу корелюють зі структурами свідомості. Отож, якщо концепти різного типу (образи, уявлення, поняття) або їх об'єднання (картинки, гештальти, схеми, діаграми, пропозиції, фрейми тощо) утворюються в актах пізнання, то кожну мовну одиницю та категорію можна вважати проявом зазначених когнітивних процесів [1: 57].

У російському мовознавстві О. С. Кубрякова достатньо чітко сформулювала гіпотезу про те, що частини мови при їх функціонуванні активізують різні структури свідомості, викликаючи різні уявлення або різні типи репрезентацій, які утворилися протягом усієї номінативної діяльності людини, тому, на її думку, ономасіологічний напрямок можна розглядати як одну із ранніх версій когнітивізму [13].

У цьому аспекті номінація розглядається як мовне закріплення поняттєвих ознак, які віддзеркалюють властивості предметів [14]. У цей період чітко доводиться, що в номінативній діяльності людини найменування отримують денотати і сигніфікати в їх нероздільної єдності, тобто означуються та позначуються не самі речі, властивості тощо, а думки про них, коли в первинному семіозисі тіло мовного знака співвідноситься зі структурою свідомості окремого індивіда. Лише потім сформоване мовне означення стає надбанням колективу. Крім того, як підкреслює О. С. Кубрякова, усе це відбувається в

процесі комунікативного акту, тобто дискурсивної діяльності людини, яка передбачає прагматичну спрямованість, а внаслідок цього – відбір мовних засобів відповідно до цілей мовленнєвої діяльності [1: 63].

Позначення, підкреслює О. С. Кубрякова, інформуючи про об'єкт найменування, функціонує як метонімічна одиниця, оскільки представляє цілий об'єкт через його частину, тому мовний знак здатний для найменування інших одиниць з іншими потенційними властивостями в умовах нового бачення зазначеного об'єкта, у тому числі й у складі нової структури діяльності. Це пояснюється тим, що за репрезентацією слова у внутрішньому лексиконі, тобто за його енграмою, завжди стоїть значна сукупність знань про слово як про мовний знак з його інтерпретантами разом із набором знань про об'єкт, який названий цим словом.

Таким чином, робить висновок дослідниця, семантична та ономасіологічна структури будь-якого слова внаслідок вибіркового відображення властивостей предмета є неповними за своєю сутністю [1: 65].

Визначаючи засоби віддзеркалення картини світу за допомогою мовних знаків, необхідно виходити зі структур свідомості, під якими ми розуміємо *продукти цілеспрямованої діяльності людини, закодовані засобами мови або культури певного етносу в процесі семіозису* [8: 218], оскільки *свідомість* – це вища форма відображення дійсного світу. Вона властива тільки людям і зв'язана з мовою функцією мозку, сутність якої полягає в узагальненому і цілеспрямованому відображенні дійсності, у попередній уявній побудові дій і передбаченні їхніх результатів [15]. Способом існування свідомості є знання. Проте, незважаючи на те, що змістом свідомості, змістом думок людини є цей світ, ті чи інші його сторони, зв'язки, закони, все ж таки свідомість належить суб'єкту, людині, а не навколишньому світу, тому свідомість характеризують як суб'єктивний образ об'єктивного світу [15].

Як зазначається в наших останніх публікаціях, з мовознавчих позицій еволюція поняття *артефакти свідомості* визначається відповідно до типів семіозису [8: 220]. Первинний семіозис віддзеркалює зв'язок мовного знака з референтом у процесі комунікативної діяльності людини. Артефакти цього плану є складовими наукової картини світу. За допомогою артефактів розкривається також і духовна культура етносу, внутрішній світ людини. Це власне сигніфікативний аспект розумової діяльності людства. Артефакти віддзеркалюють наївну картину світу.

Разом з тим вторинний семіозис дає уявлення про національно-мовну картину світу, коли створюються так звані артефакти свідомості, як загальнокультурного плану, у тому числі й міфологічного, так і на основі семантичних властивостей внутрішньої форми слова.

Отже, як було зазначено вище, первинний та вторинний семіозис залежить від типів мислення. Знання типів мислення та його еволюції дає можливість певною мірою реконструювати процес розвитку мислення людини завдяки його мовній діяльності. Цей процес йде паралельно із розвитком свідомості, яка, як уже зазначалося, виникає і розвивається в тій системі буття, що виступає як людський спосіб існування у світі, а способом існування буття є передусім практична, перетворююча діяльність людини, протягом якої створюється "друга природа", тобто те людське середовище, що творить культуру.

Вважається, що досвід цього творення і знаходить своє вираження і відображення в людській свідомості.

Зазначені процеси мають суспільну природу і здійснюються через колективну діяльність, тому і форми відображення свідомості носять соціальний характер, виступають як колективні відображення. Звідси, індивідуальна свідомість долучається до суспільного не через пасивне відображення, а через включення в реальну спільну діяльність і в конкретні форми спілкування в її ході. Так закладається основа закріплення в суспільній свідомості певних уявлень і норм, ідеалів тощо.

За дослідженнями сучасних антропологів [16], еволюція мислення відбувалась за такою хронологією:

1) ***кам'яний вік*** (1 000 000 років: від 1 600 000 до 600 000 р. до н.е.), коли Homo Habilis розвив галькову культуру, тобто створив конвеєр для передачі навичок, забезпечивши вільного часу;

2) створення перших рубал і перетворення колективних ритмічних вигуків у мовлення (380 000 років: від 600 000 до 220 000 р. до н.е.);

3) створення мови й опанував вогнем Homo Sapiens (140 000 років: від 220 000 до 80 000 р. до н.е.);

4) виникнення перших релігій (51 000 років: від 80 000 до 29 000 р. до н.е.);

5) ***мезоліт*** (20 000 років: від 29 000 до 9 000 р. до н.е.);

6) винахід гончарного ремесла і поява бронзи;

7) ***неоліт*** (7 000 років: від 9000 до 2000 р. до н.е.);

8) витиснення мисливців, поява скотарів і хліборобів;

9) винахід заліза;

10) виникнення перших держав та писемності;

11) стародавність зі сприйняттям світу через відчуття, оскільки зрозуміти світ значило відчути його через чотири складові елементи-образи: воду, землю, вогонь, повітря із загальним відчуванням та розумінням природи як космосу з його порядком та військовим ладом, з розвитком мистецтва, у тому числі скульптури та храмів, пифагорейської містики музичних інтервалів (2500 років: від 2000 р. до н.е. до 500 р. н.е.);

12) поява рабства;

13) виникнення індивідуального мислення, яке прийшло на зміну племінному мисленню внаслідок полісної кризи;

14) поява культурного героя, зокрема Прометея, та спеціалізованої людини, що має статус раба та перебуває поза «загальною культурою»;

15) вихід на арену іудаїзму та мусульманства, що наклало заборону на зображення, залишивши в спадщину сучасній людині витончений дискурс мислення і повагу до тексту;

16) отримання у спадок від античності культуру інтелектуального насильства, мета якого - примусово замінити у свідомості опонента (супротивника) його позицію своєю позицією, використовуючи як зброю аргументацію (бесіди Сократа і наукові дискусії);

17) сприйняття світу через міркування з переносом на світ свого досвіду міркувань зі сфери права, у результаті чого світ стає підлеглий законам, самі закони формуються з використанням понять та логіки, віра пояснюється через розум, що поклало початок епосі атеїзму;

18) виникнення епохи культурного героя – Христоса – зі схоластикою, яка включає культуру тексту, розділеного на рубрики й абзаци за схоластичною технологією;

19) оформлення мусульманської цивілізації - ***середні віка*** (1000 років: від 500 р. до 1500 р.);

20) зміна групового догматичного мислення індивідуальним критичним; панування аналітичного підходу, яке витісняє сприйняття цілісності, математизує мистецтво; розум відокремлюється від моралі, виникає парадокс самітності (людини і людства), а сама людина звільняється від догм, від релігії, від влади авторитетів;

21) виникнення світу епохи самосвідомості, коли світ починає сприйматися крізь призму знання - організованої ілюзії того, що на справді є незбагненним хаосом; людина стала бачити природу як щось зовнішнє; у мистецтві народжується пейзаж, витісняючи природу з людської душі; людина споруджує другу природу й знаходить друге мислення, звертаючи увагу на внутрішній світ людини; у науці панує інженерний підхід у формі механістичних моделей - ***новий час*** (340 років: від 1500 р. до 1840 р.);

22) виникнення новокультурного героя – ученого, формування з інтелігенції когнітаріату; загальна культура втрачає престижність, зокрема університети починають випускати не людей з високою культурою, а фахівців-спеціалістів - *новітній час* (125 років: від 1840 р. до 1960 р.);

23) виявлення неповноти аксіоматичних систем; оформлення переконань у тому, що властивості будь-якого об'єкта можуть бути виведені з властивостей його елементів;

24) поява нової форми наукового мислення – синергетики; процеси самоорганізації і формування нових систем стають основою нової картини світу (1-ий перехідний період: від 1960 р. до 2007 р.); виникає новий засіб спілкування – Інтернет; (2-ий перехідний період: від 2005 р. до 2050 р.); створюється нова теорія Усього — нової форми наукового світогляду, що охоплює мир у цілому; основні явища для дослідження — життя, думка, обчислення; провідні базові теорії — квантова теорія, теорія еволюції, епістемологія і теорія обчислень; основними проблемами залишаються: доказ, істинність, розуміння, пояснення, адекватність, реалізація [16].

Усе викладене вище підтверджує думку, що в процесі еволюції мислення відбувається онтогенетичне повторення філогенезу, коли онтогенез керує філогенезом. Аналогічно сучасні вищі тварини в онтогенезі проходять стадії розвитку нижчих.

Разом з тим відповідно до закону Бера найбільш загальні ознаки будь-якої великої групи тварин з'являються в зародка раніше, ніж менш загальні ознаки, а після формування самих загальних ознак з'являються менш загальні і так до появи особливих ознак, властивих конкретній групі. Отже, зародок будь-якого виду тварин у

процесі розвитку стає все менш схожим на зародки інших видів і не проходить через пізні стадії їхнього розвитку.

Те ж стосується і форм мислення людини. Картина світу не вдосконалюється, а змінюється зі зміною мови й форми мислення, зі зміною шару провідних ідей і уявлень. До того ж будь-яка революція в науці пов'язана із зміною структури знань, з появою нової понятійної сфери.

Традиційно вважається, що наука — явище європейської культури. Вона локалізована в ній. Тому недоцільно експортувати науку, краще експортувати її результати. Пояснюється це тим, що у культур-імпортерів немає своїх адекватних культурних традицій, особливо епістемологічних і мовних. Наприклад, для Сходу характерна групова душа, для Заходу - індивідуальна. Саме з індивідуумів можна на Заході зібрати соціальну машину і завоювати світ. Мислення на Сході більш індивідуально, ніж на Заході. Поведінка на Сході менш індивідуальна, ніж на Заході. На Сході машина для завоювання світу готова здавна [16].

Однак еволюція свідомості людини хоч і обумовлюється розвитком мислення, однак прямої залежності, на наш погляд, не існує. Без сумніву, доводити чи спростовувати цю думку можна лише на доступних нам джерелах. Передусім це різноманітні релікти міфологічної свідомості в духовній культурі людства.

Як відомо, світ міфу завжди цілісний, в якому будь-який вплив на кожну зі складових спричиняє зміну всіх інших елементів. Одночасно міф дискретний. Будь-який епос говорить лише про значущі події, опускаючи події малозначні та маловажливі. Так само топологічна організація міфу дискретна: усі події в міфі відбуваються в опорних точках простору, інші ж місця для міфу значення не мають. Цією особливістю міфологічної свідомості іноді можна пояснити деякі анахронізми, коли в одному міфічному хронотопі зустрічаються герої, які в реальному житті належали різним епохам. Отже, міф живе за власними законами.

Основною рисою, яка відрізняє міфологічну свідомість від сучасної, повсякденної і прагматичної, це те, що будь-яка людина, яка живе в міфі, ставиться до світу як до єдиного цілого: поза світом не існує нічого, так само й людина не існує поза світом. Усвідомлюючи себе частиною світу, людина співчуває йому.

Отже, логіка міфу вступає в суперечності з формальною логікою, де частина не може дорівнюватися цілому. У міфі, навпаки, це можливо. Людина відчуває себе настільки включеною у тканину світу, що існування світу без неї неможливо: вона сама є світом. Відмінною рисою міфологічної свідомості є усвідомлення цілісності світу на противагу прагненню сучасної людини до аналітичного розгляду явищ світу, тобто прагнення до поділу світу. Людина міфу усвідомлювала себе включеною в життя усього світу і тому відчувала свою значимість, на відміну від сучасної людини, яка, відокремлюючи себе від дійсності, втрачає над нею контроль.

На ранній стадії свого розвитку людина характеризувалася дуже слабкою рефлексією, тобто слабкою самосвідомістю, тому вона не могла провести чіткої грані між об'єктивним світом і суб'єктивними відчуттями і приймала власні фантазії за реально існуючі об'єкти. Вона наділяла весь навколишній світ тими ж якостями, якими була наділена сама, — уособлювала тварин, рослини і навіть неживий світ. Це було викликано постійною боротьбою за виживання.

У результаті цього створилася найсильніша залежність від зовнішніх обставин, що породило в слабкій свідомості примітивної людини уявлення про наявність довкола неї могутніх надприродних сил, які виступали в цих уявленнях у вигляді богів, демонів і т.п. На думку дослідників, страх перед цими силами і спонукав примітивну людину до створення цілого спектру обрядових і культових систем, в яких міфи і перекази виконували визначену "цементуючу" роль, підводячи базу під обряди й культи і забезпечуючи передачу відповідних традицій від покоління до покоління [17].

Подібність же сюжетів міфології забезпечувалася схожістю структур психіки різних людей, сформованих в ході еволюції і названих К. Г. Юнгом архетипами [18]. Отже, подібність цих структур зумовлювала і подібність породжуваних ними уявлень примітивних народів у різних куточках Землі.

Однак сучасні дослідники скоригували юнгівське вчення, вважаючи, що існує не зумовленість міфів архетипами, а навпаки, вплив пануючої "міфології" (як частини культури) на конкретну форму прояву самих загальних архетипів, що у джерелах своїх не мають нічого спільного з міфологією як такою, оскільки деякі архетипи, наприклад, архетип матері, формується ще на "тваринній" стадії, коли про міфологію взагалі не йшлося [19]. Таким чином, міфи в історії людства виконували функцію збереження важливих історичних подій у колективній свідомості, тому існує припущення, що саме міфи формували архетипи (колективну спадщину), ніж навпаки. Це положення підтверджується фактом найсильнішої "міфологізації" свідомості сучасних суспільств [20].

Однак, говорячи про архетипічність міфів, необхідно пам'ятати, що на відміну від свідомості, підсвідомість ніколи не оперує точними значеннями і деталями [21].

Цим деякі дослідники пояснюють якісну розбіжність між мисленням первинної та сучасної людини. Первісне мислення дологічне. Світ у ньому сприймається крізь призму так називаного закону містичної співпричетності (партиципації). Відповідно до цього закону в світі - люди, реальні й вигадані предмети, істоти — є містично взаємозалежними, а свідомість їх є колективною [21].

У такому мисленні відбувається ототожнення явищ, несумісних з позицій логіки і здорового глузду. Йому не властиві логічні закони, абстрактні категорії, тому предмет може бути самим собою та в той ж час чимось іншим, знаходитися тут і одночасно в іншому місці [21].

Первісні колективні уявлення складаються з емоцій і вольових актів, для яких важлива афективна категорія надприродного [21].

Найхарактернішою рисою такого мислення - високий ступінь злиття індивіда з навколишньою природою, у тому числі наявність душі у тварин і рослин. Таке мислення прийнято називати анімістичним.

До того ж архаїчному мисленню властиві такі особливості, як безпосередня і постійна конфронтація із силами фізичного світу і біологічного оточення, масштаби яких перевищують можливості уяви окремої людини, що призводить до дуже емоційного сприйняття світу. Існує думка, що так зване "магічне мислення" у первісних народів – це реакція на об'єктивне зовнішнє середовище [22]. Людина, відчуваючи себе частиною природи, поділяє весь світ на дві частини: "я" і "все інше", тому наступним етапом є виникнення та розвиток суб'єктивного сприйняття. Отже, завдяки прагненню людини якомога адекватніше відобразити реальний світ постає міфологічна свідомість. Завдяки цьому в усіх

первісних суспільствах давня міфологія сприймається винятково як опис реальних подій, що мали місце в минулому, а сучасні дослідження підтверджують цю думку.

Разом з тим світ людини — це не тільки навколишній фізичний світ. Це ще і рід, і земля, де людина народжена. Поняття роду – одне з головних понять міфологічної свідомості. Людина поза родом не існує. Поза родом вона навіть не може бути твариною, тому що будь-яка тварина теж існує усередині свого роду. Рід людини невіддільний від світу. Рід людини — це і славні предки теж, але головне — це родова удача, це всі ті, хто стоїть за спиною героя і підтримує його у важкий час. Людина міфу, що не здатна перелічити своїх предків до четвертого коліна, не пишається своїми славними предками, підлягає осуду. Цим пояснюється той факт, що людина міфу, завжди позиціонує себе як частина роду, члени якого мешкають на такій-то території.

Міфологічна свідомість має ще одну особливість, яка полягає в тому, що людина, крім прямого змісту речей, знає про їх символічний зміст. Невипадково, у багатьох міфах людина вірить у долю, навіть керує нею. Доля в міфології може персоніфікуватися [23], а може виступати певним символом завдяки тлумаченню різноманітних знамень.

Міфологічні образи, за Е. Касирером, у своїй еволюції проходять дві стадії:

— на першій стадії міфологічний образ не усвідомлюється як такий; він виступає складовою частиною речовинного світу, «об'єктивної» дійсності й об'єктивних подій, пояснюючи тим самим відсутність поділу реального та ідеального;

— на другій стадії виникає релігійна свідомість, яка характеризується своєрідністю форми, яка віддзеркалює протиставлення «значення» і «наявного буття», що випливає з протиставлення єдиного бога та інших істот [24: 248 - 250].

Усе це дало підстави Е. Касиреру у формах розвитку мови виділити аналогічні стадії:

— міміки, коли знак намагається безпосередньо передати зміст у своїй формі; лише з часом наростає розбіжність між знаком та його змістом, тобто відбувається розподіл звуку й значення;

— аналогії (при виникненні піктографічного письма),

— символу (поява фонетичного письма), в якому споконвічна ідеограма, піктографічний знак стає суто смисловим знаком, символом [24: 247 - 248].

Його позиція видається нам достатньо переконливою.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Отже, генетичний розвиток людства зумовлюється розвитком її розумової діяльності. Знання типів мислення та його еволюції дає можливість певною мірою реконструювати процес розвитку мислення людини завдяки її мовної діяльності. Стадія міфологічної свідомості сприяла тому, що в мові, з одного боку, виокремлюється протиставлення "я" і "усе інше", тобто виникає і розвивається суб'єктивне світосприйняття; з іншого, - людина, крім знання буквального змісту речей, шукає їх символічний смисл, унаслідок чого розвивається абстрактне мислення, створюються перші артефакти свідомості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.

2. Выготский Л. С. Мышление и речь. — М.: Лабиринт, 1996. – 417 с.
3. Способы номинации в современном русском языке. — М.: Наука, 1982. — 296 с.
4. Никитевич В. М. Основы номинативной деривации. — Минск: Вышэйш. шк., 1985. - 157 с.
5. Остин Дж. Л., Стросон П. Ф., Грайс Г. П., Хомский Н., Катц Дж. Философия языка / Джон Роджерсон Серл (ред.-сост.) И.М. Кобозева (пер. с англ.). — М. : Едиториал УРСС, 2004. — 206 с.
6. Гамкрелидзе Т. В. К проблеме произвольности языкового знака // Вопр. языкознания. — 1972. — N 6. — С. 33 - 39.
7. Серебренников Б. А. О материалистическом подходе к явлениям языка. — М.: Наука, 1983. — 319 с.
8. Толчеєва Т. С. Процеси категоризації і концептуалізації світу як результат когнітивної діяльності людини // Наука і сучасність. – К.:НПУ ім. М.П.Драгомнова. – 2005. – Том 50. – С. 217-227.
9. Жинкин Н. И. Речь как проводник информации. – М.: Наука, 1982. – 157 с.
10. Уфимцева Н. В. Слово, значение и языковое сознание // Концептуальный анализ языка: современные направления исследования: Сб. науч. трудов / РАН. Ин-т языкознания; Мин-во образ. и науки РФ. ТРУ им. Г.Р. Державина. – М.-Калуга: ИП Кошелев А.Б. (Издательство «Эйдос»), 2007. – С. 109 – 118.
11. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения: В 2-х т. - М.: Педагогика, 1983. – Т. I. - 392 с.
12. Денисова С. П. Картина світу та суміжні поняття в зіставних дослідженнях // Проблеми зіставної семантики. Збірник наукових статей. – К.: Вид. центр КДЛУ, 2005. – Вип. 7. — С. 9 - 15.
13. Жаботинская С. А. Когнитивные и номинативные аспекты класса числительных (на материале современного английского языка): Автореф. дис... д-ра филол. наук: 10.02.19. — М., 1992. — 41 с.
14. Колшанский Г. В. Некоторые вопросы семантики языка в гносеологическом аспекте // Принципы и методы семантических исследований. – М.: Наука, 1976. – С. 5 – 30.
15. Общая психология / Под ред. проф. А. В. Петровского. — М.: Просвещение, 1970. —432 с.
16. Гринев-Гриневич С. В., Сорокина Э. А., Скопюк Т. Г. Основы антрополингвистики (к лингвистическим основаниям эволюции мышления): Учебное пособие. — М.: Компания Спутник+, 2005. — 114 с.
17. Ефремов К. Мифологическое мышление детей и взрослых // Народное образование. — 2003. — №8. — С. 241-254.
18. Юнг К. Г. Душа и миф: шесть архетипов: Пер. с англ.. — К.: Порт-Рояль, 1997. — 384 с.
19. Всеобщая история религий мира: боги, герои, духи, мировые религии, верования, культы, гимны, молитвы, мистерии, мифы, легенды, сказания стран и народов мира: Ил. энциклопедия / Л. Яковлев (подгот. совр. версии). — М.: Эксмо, 2007. — 735 с.
20. Барт Р. Мифологии / Сергей Зенкин (пер.). — М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1996. — 312 с.

21. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. — М.: Педагогика-Пресс, 1994. — 608 с.

22. Скляров А. Введение в драконографию // http://www.lah.ru/text/sklyarov/drakon-text.htm

23. Славянская мифология: Энциклопедический словарь: А - Я / РАН; Институт славяноведения / С.М. Толстая (отв.ред.). — 2.изд., испр. и доп. — М.: Международные отношения, 2002. — 509 с.

24. Кассирер Э. Философия символических форм. — М.; СПб.: Университетская книга, 2001. — Том 2. Мифологическое мышление. — 280 с.

УДК 81.161.2'23

Недашківська Т. Є.
(Київ, Україна)

ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КАРТИНИ СВІТУ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ

У статті аналізується асоціативне значення професійних понять сфери державного управління. Використовуються результати, отримані в ході вільного асоціативного експерименту.

***Ключові слова**: стимул, реакція, вільний асоціативний експеримент, асоціативне значення слова.*

The article is analyzing the associative meaning of the professional concepts in the public administration sphere. The author uses the results of the free associative experiment.

***Key words:** stimulus, reaction, free associative experiment, associative meaning of word.*

Широкий та різноманітний зміст, якого набувають слова у мові та який відображується тлумачними словниками, уточнюється та конкретизується у кожному слововживанні залежно від індивідуальності носіїв – їх світогляду, ерудиції, рівня володіння мовою. Розбіжності між мовним та мовленнєвим значеннями призводять до асиметрії лексичних знаків і фактично забезпечують можливість змін у семантичній структурі слова зокрема та у лексичній системі мови в цілому. Ефективним методом вивчення індивідуальних особливостей сприйняття вербальних знаків є вільний асоціативний експеримент, застосування якого має цікаву історію й пов'язане з різноплановими дослідженнями Дж. Діза, Кента – Розанова, Д. Палермо, У. Ламберта, Н. Моор, О. О. Залевської, Т. М. Рогожникової, О. І. Горошко, Д. І. Терехової, Т. Ю. Ковалевської, А. Є. Супруна, М. П. Бутенка та ін. Аналіз реакцій інформантів дозволяє встановити відмінності між лексичним значенням слова, зафіксованим словниками, та усвідомленням семантики мовцями, а також відтворити асоціативне значення понять. У цьому сенсі особливий інтерес становить процес утворення термінологічного значення загальновживаних слів та їх сприйняття у новій функції фахівцями відповідних галузей, зокрема науково-практичної сфери державного управління: активні соціально-політичні процеси в українському суспільстві

© Недашківська Т. Є., 2009

відчутно впливають на активність термінотворення і засвоєння нових значень. Адекватне розуміння концептуальних понять сфери державного управління фахівцями певною мірою забезпечує успішність їх роботи зі споживачами управлінських послуг, тому вивчення професійної свідомості державних службовців та будова фрагменту їх мовної картини світу засобами вільного асоціативного експерименту зумовлює актуальність здійснюваної роботи.

Мета цієї статті – аналіз сприйняття державними службовцями та відтворення асоціативного значення стимулів *управлінець, публічний адміністратор, цивільний службовець* та *публічне адміністрування* у професійній мовній картині світу.

"Наша свідомість встановлює ряд аналогій між словами, ряд перехресних зв'язків між їхніми звуками, між поняттями і предметами, що позначаються ними. Слово ніколи не з'являється у нашій свідомості самотньо. Навіть коли тільки одне слово в одному значенні присутнє у нашій свідомості, то інші, що залишаються в тіні, маса понять і емоцій, пов'язаних з ним найтоншим нитками, щохвилини готові увірватися в нашу свідомість" [1: 176]. Ця відома думка Ж. Вандрієса, підкреслює вагомість асоціативних зв'язків між словами, наголошує на важливості емоційних впливів на усвідомлення понять. Але щó це за слова, як їх визначити, передбачити? Тривалий пошук поки не дав однозначної відповіді на це запитання..

З початку XX ст. асоціативні експерименти проводилися на матеріалі ста слів, відібраних Кентом та Розановим для зібрання нормативних даних щодо вільних асоціацій. Однаковий матеріал дозволив проводити зіставлення асоціативних реакцій у людей з нормою та патологією мовлення, обстежувати групи мовців за ознаками статі, віку, іноді професії, зіставляти асоціації з різних мов. Поступово списки слів змінювалися. Д. Палермо сформував список з двохсот слів, словник американських асоціативних норм містив інформацію про 360 одиниць, словник стереотипних асоціацій російської мови – близько 500 одиниць [2: 5]. У подальших дослідженнях списки слів формувалися з урахуванням частотності слів, їх представленості в енциклопедичних словниках, з включенням, крім іменників та прикметників (як у списку Кента – Розанова), також дієслів, займенників, прислівників тощо [3; 4]. Залишаються відкритими питання загальної кількості слів у списках стимулів для опрацювання інформантами за один сеанс, відбору слів залежно від мети експерименту, адекватної кількості опитуваних, впливу зовнішніх чинників та індивідуальних особливостей опитуваних на характер реакцій .

У дослідженні особливостей сприйняття державними службовцями термінів та професійних понять сфери державного управління ми використали вільний асоціативний експеримент, для якого були відібрані стимульні лексеми за принципом частотності їх вживання, яка простежувалася у законодавчих документах, науковій та навчальній літературі, термінологічних довідниках, а також з урахуванням їх впливу на формування нового суспільно значущого образу управлінця. Тому, на відміну від традиційного стимульного списку, що складається з окремих слів, ми включили до нього деякі словосполучення термінологічного характеру, зокрема, *державна служба, державний службовець, цивільний службовець публічний адміністратор* та *публічне адміністрування* (загалом у списку 105 стимулів). Такі сполуки мають зв'язане значення, яке набуває специфічного характеру, оскільки завдяки сучасним вимогам демократизації управлінського процесу швидко поширюються не лише серед фахівців (як терміни), а й серед решти мовців (як

суспільно-політичні поняття, що в умовах демократичних процесів у суспільстві стають особливо значущими і так чи інакше впливають на свідомість людей). Дослідження особливостей усвідомлення таких понять може надати матеріал для корекції професійної підготовки фахівців та формування термінологічного апарату галузі. Оскільки семантика термінологічних словосполучень як фразеологічних елементів близька за характером до лексичної, а з огляду на те, що навіть вільне словосполучення, будучи синтаксичною одиницею, виконує, як і слово, номінативну функцію, такі елементи можуть включатися до стимульних списків для дослідження асоціативних зв'язків експериментальним методом.

До експериментальних груп входили державні службовці, які мають певний досвід роботи на різноманітних посадах (від голів обласних та районних державних адміністрацій, керівників структурних підрозділів міністерств до секретарів сільських рад), представники кадрового резерву, а також слухачі та студенти профільних навчальних закладів – загалом понад 500 осіб з більшості областей України та АР Крим.

Вільний асоціативний експеримент проводився за традиційною методикою, відповідно до якої інформантам пропонувалося відповісти на стимул першим словом, що спало на думку у зв'язку з почутим, незалежно від його приналежності до частини мови українською або рідною мовою. Анкета відрізнялася від традиційних тим, що включала запитання про рік народження, посаду, населений пункт, де працює інформант (хоча географічний фактор у подібних дослідженнях зазвичай не враховується), рідну мову та мову ділового спілкування, оскільки вивчається фрагмент професійної мовної картини світу. Учасники експерименту реагували, як правило, українською мовою (усі без винятку володіють нею), незважаючи на те що понад 20% з них рідною вважають російську, а окремі опитані – близько 2% – назвали рідною кримсько-татарську, польську мови і навіть суржик.

Експеримент проводився з групами учасників в усно-письмовій формі: запитання та стимульні лексеми й словосполучення сприймалися опитуваними на слух, а реакції записувалися у відповідних пунктах анкети. Така форма виявилася найбільш доцільною, оскільки дозволила дисциплінувати аудиторію та зекономити час (рівномірне називання стимулів з інтервалом 25 – 30 секунд не давало змоги відволікатися від роботи або зосереджуватися лише на окремих словах, тому анкет з великою кількістю відсутніх реакцій практично не було). Під час попереднього інструктажу експериментатор роз'яснював завдання, на прикладі слів, які не входять до списку, демонстрував співвідношення стимул – реакція (скажімо, хліб – 'батон', 'свіжий', 'люблю', 'всьому голова', 'зголоднів' тощо), наголошував на важливості фіксації першої асоціації, неприпустимості замінювати першу наступними та вимовляти її вголос, щоб не викликати асоціацію аудиторії на реакцію, а не на стимул. Особливо підкреслювалося, що анкета не може оцінюватися з позиції правильно / неправильно, тому не варто боятися зробити орфографічну помилку, а в разі, якщо асоціація не виникла, можна поставити прочерк, але не запозичувати думку іншого інформанта.

До стимульного списку відібрано слово *управлінець*, оскільки в воно активно вживається фахівцями як професійне поняття, яке узагальнено називає працівників галузі незалежно від їх посади, повноважень, набуваючи ознак синоніма терміна "державний службовець".

На стимул *управлінець* отримано 119 різних реакцій (асоціатів), переважно представлених іменниками – 88%, дієслова та прислівники становлять по 3%, а словосполучення фразеологічного типу – 6% від загальної кількості. Порівняно з іншими стимулами, аналізований характеризується низьким показником відсутності вербальної реакції – лише у 6% інформантів, що свідчить про сформованість чіткого уявлення про поняття.

Реакції стосуються відносно невеликої кількості семантичних сфер, пов'язаних зі стимулом та структурованих в асоціативному полі.

Найчисельніша група реакцій формує в асоціативному значенні семантичну сферу "діяч та діяльність". Для респондентів управлінець – це насамперед 'службовець' (частотність 35), 'держслужбовець' (32), який виконує 'роботу' (15), 'керує' (9), працює на 'державній службі' (7), в 'юстиції' (3) або є 'державним діячем' (2). Усі реакції парадигматичного типу.

Менш чисельну групу утворюють парадигматичні реакції значеннєвої сфери "посада", причому для респондентів це насамперед керівна посада, узагальнено представлена асоціатом 'керівник' (58) або конкретизована за допомогою номінацій посад: 'начальник' (15), 'директор' (13), 'менеджер' (10), 'міністр' (8).

Сфери "властивості" та "атрибути" менш виразні, оскільки включають низькочастотні парадигматичні реакції, відповідно 'професіоналізм' (5), 'професіонал' (5), 'виконавець' (3), 'організатор' – (7), 'порядок' (2) та 'кабінет' (3), 'гроші' (2), 'організація' (2), 'влада' (3) тощо.

Частина опитаних державних службовців сприймають стимул *управлінець* емоційно, хоча конотаційний фрагмент асоціативного значення незначний і об'єднує низькочастотні реакції 'чиновник' (3), 'нормально', 'хазяїн', 'бос' (по 1).

Структура асоціативного значення поняття *управління* у сприйнятті державних службовців містить виразний денотативний ядерний фрагмент із сегментами "діяч та діяльність", "посада" ('керівник', 'службовець', 'держслужбовець', 'робота', 'начальник', 'директор'), денотативні периферійні фрагменти "властивості" та "атрибути", а також периферійний конотаційний фрагмент. Лексичне значення стимульного слова тлумачиться як 'працівник управління', пов'язане з одним з лексико-семантичних варіантів значення слова "управління" – '2. Адміністративна установа або відділ якоїсь установи, організації, що відає певною галуззю господарської, наукової, військової і т. ін. діяльності. || Працівники такої установи або відділу' [5]. Ключові ядерні фрагменти лексичного значення 'установа або відділ', 'галузь', 'працівник' не збігаються з ядерними фрагментами асоціативного значення, що дозволяє констатувати: уявлення державних службовців про стимул *управлінець* свідчить про специфічне сприйняття ними поняття і є елементом професійної картини світу.

Стимули *публічний адміністратор, публічне адміністрування* та *цивільний службовець* були включені до списку з огляду на те, що адміністративне реформування передбачає необхідність змін у поглядах на державне управління, яке має створювати умови для надання службовцями послуг громадянам. З цією метою необхідно запроваджувати систему адміністрування, тобто, з одного боку, регламентації та корекції діяльності державних службовців (адміністративні регламенти, корпоративні кодекси і т.д.), а з другого – оптимізації діяльності всіх суб'єктів державних органів у соціально-економічному житті держави, включаючи законодавчу, організаційно-регламентуючу та іншу [6: 6].

Пропонується вводити такі терміни, які б відповідали новому змісту понять. Для цього використовують запозичення з англійської мови, поступово запроваджуючи їх у лексикон. Активніше вживається термін "публічне адміністрування" (наприклад, у назві кваліфікації "Магістр публічного адміністрування"), більше проблем із застосуванням термінів "публічний адміністратор" та "цивільний службовець". Аналіз експериментальних даних свідчить про відсутність чіткого розуміння працівниками сфери державного управління змісту нових понять.

У складі 198 вербальних реакцій на стимул *публічний адміністратор* іменників 78,5%, прикметників 5,5%, частка словосполучень становить 16%. Відсутність асоціацій зафіксована у 12,7 % опитаних.

Ядро асоціативного значення у денотативному фрагменті сформоване лише трьома парадигматичними реакціями 'керівник' (48), 'управлінець' (33) та 'державний службовець' (29), які входять до семантичної сфери "діяч та діяльність". Інші реакції цієї сфери, переважно з частотністю 1 – 4, поширюють парадигму уявлення на периферію значення і є конкретними номінаціями діяча: 'політик', 'президент', 'заммініства', 'міністр', 'менеджер', 'голова', 'Кучма', 'секретар', 'консультант', 'масовик-PR', 'розпорядник', 'координатор' та ін. – та сфери діяльності: 'прес-служба', 'преса', 'піар', 'державне управління', 'суд' тощо.

Решта значеннєвих фрагментів репрезентують периферію асоціативного значення, сформованого реакціями, частотність яких не перевищує 7. В уявленні державних службовців, *публічний адміністратор* наділений такими властивостями: 'консервативність', 'доступний до спілкування', 'кваліфікація', 'здатний вирішувати'. Його діяльність пов'язана з певними атрибутами: 'публіка', 'посада', 'влада', 'всегда на виду', 'спілкування'. Деякі реакції складно класифікувати, оскільки, очевидно, не вдасться знайти переконливі аргументи знаходження асоціатів спільному зі стимулом семантичному полі – 'оратор' (15), 'ритор' (3), 'промовець', 'лектор', 'навчання' (по 1).

Конотаційний фрагмент асоціативного значення є периферійним, він демонструє негативну оцінку в синтагматичних реакціях 'бездіяльний', 'хитрий', 'поганий' (по 1), а також парадигматичних реакціях 'бюрократ' (5), 'нероба'. Єдина нейтральна оцінка виявилася через ремінісценцію 'слуга народу'.

Будова ядер асоціативних значень стимулів *публічний адміністратор* і *управлінець* подібна, тобто розуміння цих понять як термінів у державних службовців не сформоване.

Стимул *публічне адміністрування* не сприймається 24,5% інформантів, принаймні у такої частини опитаних державних службовців асоціації відсутні. 192 вербальні реакції відображені 82% іменників, 6% прикметників, 2% прислівників, 11% словосполучень і вигуком ('ого!').

Ядро денотативного фрагмента асоціативного значення містить парадигматичні реакції, які являють собою синоніми до стимулу: 'управління' (51), 'державне управління' (32), 'державна служба' (19). До його (ядра) складу входить також прямо пов'язана з попередніми реакція семантичної сфери "діяч та діяльність": 'керівництво' (45).

Периферія значення чіткіше структурована, проте частотність асоціатів незначна. Сприйняття *публічного адміністрування* як сфери діяльності виражається парадигматичними реакціями опитуваних: 'організація роботи' (9), 'вплив' (4), 'робота' (2), 'політика', 'контроль', 'нагляд', 'забезпечення', 'перевірка', 'налагодження', 'проведення',

‘навчання’, ‘облік’, ‘реклама’, ‘розробка’ (по 1). Ця діяльність потребує таких якостей, як ‘гнучкість’, ‘відкритість’, народність’, ‘прозорість’ (по 1) та ін. Діяч представляється як посадова особа – ‘посадовець’, ‘депутат’, ‘прем’єр’ (по 1) тощо та узагальнено – ‘органи виконавчої влади’ (3). Діяльність потребує відповідного антуражу: ‘виступ’(4), ‘влада’ (3), ‘територія’, ‘план’, ‘комп’ютер’, ‘контора’, ‘вибори’, ‘виступ’ (по 1) і под.

Периферійний конотаційний фрагмент переважно містить реакції з негативною оцінкою: ‘негатив’ (3), ‘непрофесійно’, ‘перепони’, ‘немає’, – а також яскраво емоційну реакцію ‘ого!’, зміст якої однозначно витлумачити не можна. Єдиний асоціат передає якщо не позитивну, то, швидше за все, не заперечну оцінку – ‘нове’.

Серед 178 вербальних реакцій, отриманих на стимул *цивільний службовець*, 68% іменників, 12% прикметників, 4% прислівників, 3% часток, 13% словосполучень. 23% інформантів залишили в анкетах прочерк поряд з названим стимулом, тобто він виявився для них недостатньо усвідомленим.

У денотативному ядрі асоціативного значення лише два асоціати, один з яких є синонімом до стимула – ‘державний службовець’ (45), а другий – ‘громадянин’ (42) – контекстуальним антонімом, оскільки в досліджуваній професійній сфері державні службовці мають надавати, а громадяни споживати управлінські послуги. То ж ці реакції виявляють професійне сприйняття інформантами стимульного поняття.

Розподіл асоціатів за семантичними сферами аналогічний попереднім стимулам. Периферія денотативного фрагмента включає парадигматичні реакції ‘державна служба’ (8), ‘органи влади’ (5), ‘адміністрація’ (3), ‘робота’ (3) тощо сфери “діяльність”, яку здійснює ‘працівник’ (8) на різноманітних посадах – ‘юрист’ (2), ‘працівник міністерства’ (2),’директор’, ‘прокурор’, ‘вчитель’, ‘робочий’, ‘підприємець’, ‘працівник ОДА’, соціальний працівник’ (по 1) та ін. *Цивільний службовець* асоціюється з такими якостями, як ‘відповідальність’ (3), ‘порядність’ (2) тощо. Зовнішньою ознакою його діяльності визначено ‘костюм’. Нечисленні прикметникові реакції – ‘громадський’ (5), ‘невійськовий’, ‘державний’ (по 1) – вважаємо варіантом синтагматичних, оскільки вони заміщують атрибут у стимульному словосполученні як контекстуальні синоніми.

Конотаційний фрагмент нечисленний, з традиційно негативними оцінками: ‘бюрократ’ (2), ‘неможливо’, ‘клерк’, ‘плохо’, ‘немає’ (по 1).

Аналіз показав, що будова ядер асоціативних значень стимулів *публічний адміністратор, публічне адміністрування та публічний службовець* подібна. Найчастотніші реакції зумовлені загальновживаним лексичним значенням дієслова “адмініструвати”, дефініція якого покладається в основу тлумачення концептуально важливого для формування термінологічного значення іменника “адміністрування”, яке у словниковій статті містить посилання на дієслівне визначення: адмініструвати – ‘керувати установою, організацією, підприємством і т. ін.; управляти. || Керувати бюрократично, за допомогою наказів і розпоряджень замість конкретного керівництва’ [5]. Ключові семи ‘керувати’, ‘управляти’, ‘кервництво’ прямо відображені в ядерних асоціатах ‘керівник’, ‘кервництво’, ‘управлінець’, ‘управління’ та опосередковано – у синонімічних асоціатах ‘службовець’, ‘служба’. Конотація відтінку лексичного значення ‘бюрократично’ віддзеркалюється в асоціативних конотаціях ‘бюрократ’, ‘клерк’, ‘чиновник’ і загальному негативному забарвленні реакцій. Лексичне значення загальновживаного слова окреслює спільне поле асоціативних значень стимульних понять.

Отже, аналіз структури асоціативного значення стимулів *управлінець*, *публічний адміністратор, публічне адміністрування* та *цивільний службовець* виявив, що вони є елементами професійної картині світу державних службовців, але не сприймаються як сформовані терміни, значною мірою повторюючи лексичні значення загальновживаних слів. Впровадження в мовленнєву практику нових термінів та професійних понять, зокрема в галузі державного управління, потребує врахування особливостей усвідомлення їх фахівцями, адже адекватне розуміння забезпечує результативність діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вандриес Ж. Язык (лингвистическое введение в историю) – М.:, УРСС 2004. – 408 с.
2. Экспериментальные исследования в области лексики и фонетики английского языка. – Калинин, 1971. – 140 с.
3. Горошко Е. И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента. – Харьков; М.: Изд. группа «РА - Каравелла», 2001. – 320 с.
4. Бутенко Н. П. Словник асоціативних норм української мови. – Львів: Вища школа. Вид-во при Львів. ун-ті, 1979. – 120 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод.. допов. та CD) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2007. – 1736 с.
6. Акмеологическая оценка профессиональной деятельности государственных служащих: Учеб. пособие. Изд. второе, перераб. и доп./ Под. общ. ред. А. А. Деркача. – М.: Изд-во РАГС, 2007. – 166 с.

УДК 811.161.2’23

Кушмар Л. В.
(Житомир, Україна)

АСОЦІАТИВНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ: ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ

Статья посвящена некоторым проблемам организации и проведения свободного ассоциативного эксперимента: количественному и качественному отбору лексики к стимульному списку, количественному отбору реципиентов, форме и условиям проведения ассоциативного эксперимента.

Ключевые слова: *ассоциативный эксперимент, список стимульных слов, реципиент.*

This article is about quantitative and qualitative selection of vocabulary for the stimulus list, quantitative selection of recipient, the form and conditions for the realization of the associative experiment.

Key words*: associative experiment, the stimulus list, recipient.*

© Кушмар Л. В., 2009

“Наша свідомість, — писав відомий лінгвіст Ж. Вандріес, — встановлює ряд аналогій між словами, ряд перехресних зв’язків між їхніми звуками, між поняттями і предметами, що позначаються ними. Слово ніколи не виринає у нашій свідомості самотньо. Навіть коли тільки одне слово в одному значенні присутнє у нашій свідомості, то інші, що залишаються в тіні, маса понять і емоцій, пов’язаних з ним найтоншими нитками, щохвилини готові увірватися в нашу свідомість” [1: 3].

Умови встановлення психосемантичних зв’язків стають невичерпним матеріалом для психолінгвістичних досліджень, одним із продуктивних засобів яких є асоціативний експеримент.

Вперше дослідження з допомогою методу асоціацій почали проводитись у XIX столітті. Їх завданням було вивчати індивідуальні особливості людей. На практиці у кінці XIX століття одним із перших, хто застосував вільний асоціативний експеримент, був англійський психолог Френсіс Гальтон. Наступними були В. Вундт, Х. Мюнстерберг, Е. Крепелін, К. Юнг, Т. Циген, А. Тумб та багато інших, які для вирішення різних завдань застосовували один метод – метод асоціацій.

У XX столітті з’являється нова галузь мовознавства – психолінгвістика. З її появою розширюються межі використання асоціативних експериментів, які застосовують для вивчення значення слова, дослідження асоціативної пам’яті, внутрішнього лексикону людини, пато-, психодіагностиці, асоціативній лексикографії, асоціативній граматиці [4: 29] та у багатьох інших сферах. Так, Дж.Діз вперше експериментально встановлює та описує семантичні та асоціативні характеристики слова, І. Овчиннікова досліджує асоціативні процеси і виникнення висловлювань, В. Андрієвська вивчає особливості асоціацій і їх вплив на побудову речень, Н. Болотнова на основі досліджень асоціативних зв’язків слів робить висновок, що асоціативне поле слова віддзеркалює його комунікативний потенціал. Також у своїх дослідженнях використовують метод асоціацій А.Залевська, А. Клименко, Н. Золотова, Ю. Караулов, Н. Подражанська, Н. Бутенко та інші [1; 4].

Протягом 50-70 років XX століття було опубліковано понад 400 праць і зібрано близько 60 асоціативних норм на основі десятка мов [4: 153]. Сьогодні ж методику асоціативного експерименту застосовують у соціологічній, гуманітарній та багатьох інших сферах діяльності людини.

Вперше про методику асоціативного експерименту згадується у працях дослідників XIX століття. Кожен із експериментаторів, хто використовував метод асоціацій намагався вирішити певне коло завдань, відповідно до мети. Так, на цей час встановлюється принцип проведення асоціативного експерименту, досліджені фактори, які впливають на результати досліджень. Проте залишається певне коло проблем, які мало вивчені або взагалі залишаються поза увагою дослідників. До таких проблем відносимо: критерії відбору лексики; кількість слів для формування стимульного списку; кількість реципієнтів для участі в асоціативному експерименті, їх вік, стать, рід занять; форма проведення експерименту.

Мета цієї статті – проаналізувати:

— параметри кількісного та якісного відбору лексики;
— ефективну форму проведення асоціативного експерименту;
— кількісний добір реципієнтів для участі в опитуванні, їх вік, стать, рід занять.

Л. Щерба доводив важливість лінгвістичного експерименту, вказував на доцільність звернення до інтуїції носіїв мови, обґрунтував думку, "що навіть окремий носій мови не може не відображати у своїй лінгвістичний свідомості істотні риси загальномовної системи" [7: 31]. Ці риси розкриваються через асоціації, які виникають у свідомості мовців: коли людина сприймає слово й певним чином реагує на нього. Дослідження вербальних асоціації проводяться методом асоціативного експерименту.

У такому аспекті асоціативний експеримент (від лат. associatio – поєднання, experimentum – досвід) – це прийом, спрямований на вияв асоціацій, які склалися в індивіда у його попередньому досвіді [4:16].

Опитування інформантів дозволяє отримати важливі відомості про „приховані" умови використання, альтернативні залежності від контексту й особливості сприйняття [4: 31].

Існує три види асоціативного експерименту:

- вільний (реципієнт повинен відповісти першим словом, що спало на думку при представленні стимула);
- цілеспрямований (передбачає обмеження вибору слова експерементатором, наприклад, відповісти тільки дієсловами);
- ланцюжковий (опитуваний відповідає тією кількістю слів, що з'явилася у нього на слово-стимул).

Кожен із видів асоціативних експериментів має свої недоліки та переваги.

Спрямований асоціативний експеримент обмежує свободу асоціюваннння і ніби скеровує процес асоціювання у потрібне русло.

Ланцюжковий асоціативний експеримент передбачає відповідь реципієнта за певний проміжок часу можливими словами.

У ланцюжковому асоціативному експерименті вимірюється загальний об'єм продуктивних асоціацій за одиницю часу (1 хв.), не враховуючи при цьому продовженість латентного періоду формування асоціації. Але відмічають значний недолік цього виду експерименту – може спостерігатися залежність між послідовними наступними реакціями [4: 17].

Метод вільного асоціативного експерименту вимагає від досліджуваного якомога швидше відповісти першим словом (реакцією), що спало на думку у відповідь на запропоноване слово-стимул. Вільний асоціативний експеримент є найпростішим із описаних асоціативних експериментів і в той же час досить ефективним. Перевага вільного асоціативного експерименту полягає у відносній легкості отримання багатого матеріалу експерименту, що потім підлягає дослідженню за багатьма критеріями.

Асоціативний експеримент став у психолінгвістиці одним з традиційних методів дослідження семантики, тому що всі прояви того, що прийнято називати значенням слова, мають асоціативну природу [4].

Проводячи асоціативний експеримент, ми створюємо відповідний стан, який Р. Ромметвейт визначає, як стан викликання потенційних асоціацій. Він зазначає, що послідовності асоціативних реакцій відображують тимчасово пов'язаний вибір серед цих потенційних асоціацій. Проведення експериментів може виявитися корисним і при виділенні сфери референції слова від його асоціативної структури й при виділенні числа синтагматичних асоціацій. Отримані в результаті міри асоціативного знання допоможуть виді-

лити тонкі аспекти моделей значення слова, що виявляють розбіжності, як ми інтуїтивно відчуваємо, між, наприклад, поетичними й вульгарними словами, що мають майже однакові сфери референції [6:53-56, 65-66].

Методика організації та проведення асоціативного експерименту передбачає розв'язання таких завдань:

- якісний та кількісний добір лексики;
- обґрунтування принципу відбору інформантів;
- підготовка завдань;
- вибір форми анкети;
- визначення часу, місця та способу проведення експерименту.

Деякі проблеми методики асоціативного експерименту досить добре вивчені, робота над вивченням інших – лише розпочалась.

Так, для опитувальника експериментатори вже у XIX столітті відбирали слова за двома напрямками: формували список із слів-іменників (досліди Ф. Гальтона) або ж до списку добирали різні частини мови (експерименти Х. Мюнстерберга). Проте у більшості випадків використовують список стимульних слів, складений у 1910 році американськими психіатрами Г. Кентом та А. Розановим із ста слів-стимулів.

Обсяг слів такого списку може варіюватися, залежно від сфери дослідження та вирішуваних завдань. Так, у XIX столітті Ф. Гальтон для вивчення різних асоціативний ідей та визначенням часу, що потрібен для виникнення асоціацій, складав список із 75 слів, Х. Мюнстерберг для визначення індивідуальних особливостей особистості використовував 400 слів-стимулів.

Наш досвід свідчить, що список слів-стимулів не повинен перевищувати 105-110 і реалізуватися на практиці у трьох сеансах, кожен з яких складає 25-35 слів. Тобто опитуваний працює кожного разу із певною порцією слів-стимулів. Саме за такої кількості увага реципієнта залишається достатньо стійкою, дозволяє отримати оптимальні результати. Якщо порція слів більша, то в такому разі спостерігаємо зниження інтересу, млявість, неуважність, що призводить до "написання чого-небудь".

До критеріїв відбору слів-стимулів відносяться:

— Контекстуальна зумовленість. Належить відбирати слова та сполуки слів, зміст яких розкривається, поглиблюється і уточнюється за допомогою різноманітного контексту. Вони повинні виступати центрами понятійної системи та "притягувати" до себе слова інші слова цієї системи.

— Частотність. Необхідно добирати до списку лише ті слова, які найчастіше зустрічаються у підручниках, посібниках досліджуваної сфери.

— Інформаційність. Необхідно включати ту лексику, що характеризується достатньою насиченістю змісту.

— Наявність слова у 5 і більше словниках та енциклопедіях. Адже саме у такій літературі акумулюється як загальні, так і специфічні знання для кожної окремої сфери дослідження.

Ще один спосіб, за яким можливо відбирити лексику – експеримент. Про доцільність його застосування зауважує О. Василевич, адже це опитування носіїв мови з метою виявлення активного словника [2: 11].

Перевагами його використання можуть стати такі:

1. поняття "активного словника" передбачає оцінку ступеня володіння відповідними словами, яку природно можна отримати шляхом опитування "середнього" носія мови;
2. експеримент можна застосовувати тоді, коли інші способи є мало ефективними;
3. не можна не враховувати такого фактору, як "ціна дослідження": провести експеримент легше, ніж зробити кропіткий аналіз словників [2: 11].

Правильна організація експерименту та опитування великої групи людей гарантує отримання "активного словника" [2: 11].

Велике значення для проведення вільного асоціативного експерименту має кількість інформантів, що бере участь у ньому. Як зазначає Д. Терехова, загальна кількість повинна складати 883 реципієнти, відповідно до міжнародних вимог, що ставляться до проведення таких експериментів [7: 28]. Н. Бутенко вказує на те, що до укладання норм словесних асоціацій залучають від кількасот до тисячі інформантів. В опублікованих французьких нормах зафіксовано відповіді 400 чоловік, німецьких — 331, у російському асоціативному словнику кількість інформантів коливається від 200 до 700. Американські (англійські) норми тричі складалися за даними 1000 інформантів щоразу; така ж кількість відповідей була одержана для опублікованих польських і киргизьких норм, а також казахських, молдавських, білоруських, литовських і латиських асоціативних норм [1: 5].

Беручи за основу світові стандарти щодо відбору досліджуваних, у вільному асоціативному експерименті за доцільне залучати близько тисячі опитуваних.

Саме така кількість дає можливість отримати два десятки цілком надійних реакцій на кожен стимул. Такі реакції видаються звичайно не менш як десятьма особами, тобто одним процентом інформантів, і регулярно повторюються при проведенні експерименту з іншою тисячею опитуваних або ж з тією самою тисячею, але іншим разом [1: 5].

Ще одна мало досліджена проблема – якого віку, статі, роду занять повинні брати участь реципієнти в асоціативних експериментах.

Більшість дослідників для своїх експериментів залучає студентів. Адже, як зазначає Н. Бутенко, студентство — це доросла і разом з тим зручна для проведення масового експерименту група населення. Безумовно, що такі фактори, як вік, професія, освіта та ін., накладають певний відбиток на відповіді учасників експерименту. Однак це виражається лише у реакціях на специфічні стимули. Наприклад, медики по-іншому, ніж інші професійні групи людей, реагують на стимул *біль* (реакції тупий, гострий і подібні). Нейтральні ж стимули типу їжа або темний не викликають значних змін у реакціях різних професійних груп. Залучення до асоціативного експерименту студентів різних факультетів ще більше згладжує можливі відмінності. В окремих випадках на реакцію можуть вплинути освіта, стать інформантів. Проте, як свідчать проведені перевірки, тут також суттєві відмінності в реакціях пов'язані зі специфічними стимулами. Але в цілому відмінність у статі інформантів суттєво не впливає на реакції. В українському експерименті Н. Бутенка брала участь приблизно однакова кількість студентів і студенток, а тому цей фактор майже не позначився на загальній характеристиці реакцій [1: 6].

О. Горошко також свідчить, що більшість асоціативних норм відбирається із студентської аудиторії. Вона поділяє думку Ю. Караулова про те, що у цьому віці (17-21 рік) формування мовних можливостей майже завершилося. У свою чергу змістове наповнення їх (словниковий запас, ієрархічна структура цінностей, прагматичні установки) у більшості людей залишається відносно стабільним протягом усього життя. Це дає можливість скласти на декілька десятиріч вперед ядро суспільної мовної свідомості [4:8], побудувати мовну картину світу.

Однак проблема відбору та формування контингенту опитуваних залишається відкритою. При цьому менш дослідженими залишаються такі фактори, що можуть вплинути на результати дослідження: вік, умови життя, рівень освіти, адже, О. Горошко зауважує, що врахування таких критеріїв відбиває суттєвий вплив, як на змістове наповнення асоціативних полів, так і на їх структуру. Важливим фактором також є широке територіальне та професійне "охоплення" контингенту досліджуваних [4].

Аналіз літератури та власний досвід свідчать, що доцільно до проведення експерименту залучати якомога більше людей різноманітних спеціальностей та різного віку, що дає змогу отримати достовірні результати.

Ще на початку XX століття з'явилася проблема зв'язку між асоціативною поведінкою досліджуваних та їх індивідуальними психофізіологічними характеристиками (вік, надзвичайний психофізіологічний стан (душевна хвороба, втома), належність до певної соціальної групи (вплив мови, національності, епохи, середовища)). Експерименти Тумба і Марбе дали можливість впевнитись, що на асоціації можуть впливати як умови експерименту (його учасники та умови проведення), так і слова-стимули, що викликають певні граматичні реакції [4: 26].

О. Горошко зауважує, що на результати проведення вільного асоціативного експерименту великий вплив має стать експериментатора, а особливо під час проведення експериментів на "гендерно маркованому матеріалі" в умовах чоловічої та жіночої аудиторії. Однак ця проблема залишається недостатньо дослідженою. Так, було встановлено, що під час проведення соціологічних інтерв'ю стать людини, яка проводить дослідження, тісно пов'язана з вибором теми. Чоловікам краще спілкуватися про політику із експериментатором-жінкою, а жінкам про сім'ю – з експериментаторами-жінками [4]. Якщо ж вибір теми дослідження стосується сфери, в якій однаковою мірою працюють чоловіки і жінки, то стать експериментатора на результати дослідження суттєвого впливу мати не буде.

Окрему проблему становить форма проведення асоціативного експерименту – вільна чи письмова. Якщо письмова, то заздалегідь готується бланк із списком стимульних слів. Реципієнту потрібно лише їх прочитати та написати перше слово, яке спаде на думку. У такій формі неможливо контролювати час, протягом якого досліджуваний працює з одним словом-стимулом. І тоді фіксується не перше слово, а лише те, яке на думку реципієнта "підходить краще".

В усній формі експеримент проходить так: експериментатор читає кожне слово-стимул, а інформант повинен, не замислюючись, швидко відповісти або написати перше слово, що спаде йому на думку під час його реагування на стимул. Час для запису, як зауважує О. Горошко, не повинен перевищувати 5-7секунд. Така форма проведення дозволяє забезпечити чистоту умов проведення асоціативного експерименту. Час

реагування залежить і від індивіда, і від граматичного класу самого стимульного слова, а також його „особистісного емоційного вигляду (афективної значимості)". Подовжені реакції вважаються показником емоційного конфлікту, що пов'язаний зі стимулом. Також на подовженість часу реакції впливає і психофізіологічний стан досліджуваного, наприклад втомленість [4].

Власний досвід показує, що для проведення асоціативних експериментів краще застосовувати змішану форму з елементами усної та письмової. Анкета повинна складатися з двох частин: у першій частині реципієнти роблять записи щодо свого віку, статі, роду занять – частина експерименту є письмовою. Друга частина являє собою список порядкових номерів, куди потрібно вписати реакцію на почуте слово-стимул – ця частина експерименту забезпечується мішаною формою, бо поєднує елементи усної та письмової роботи.

Велике значення має і кількість реципієнтів з якими одночасно працює експериментатор. Найбільш ефективною є індивідуальна робота. Але вона займає максимум часу і інколи саме з такої причини стає неможливою. За великої кількості учасників не завжди вдається передбачити всі проблеми, які можуть виникнути під час проведення вільного асоціативного експерименту. Це і спонтанні репліки, і запитання експериментатору, і розмови один з одним, (А що ти написав?), що може суттєво вплинути на процес реагування. Тому доцільно проводити такого роду експерименти з мінімальною кількістю досліджуваних (від 10 до 20). Адже саме така кількість дозволяє здійснювати контроль у ході проведення експерименту, бо процес реагування настільки "тендітний", що у будь-який момент може зупинитися. Тому велике значення має установка перед опитуванням. Вона передбачає повідомлення мети та завдань проведення експерименту, налаштування на ефективну роботу з метою отримання достовірних результатів.

Під час проведення асоціативного експеременту реципієнт виконує наступні дії:

1. Концентрує увагу, готується до сприйняття стимула.
2. Сприймає слово-стимул. Така дія включає у себе впізнавання і розуміння почутого слова.
3. Відповідає на стимул.

У таких експериментах повинна надаватися вільність вибору, що згодом дає можливість виявити різноманітність асоціацій.

Отримані реакції під час проведення вільного асоціативного експерименту утворюють поле асоціативного значення. Реакції, що є високо частотними, складають ядро, а рідкісні знаходяться на периферії асоціативного значення.

Отже, використовуючи вільний асоціативний експеримент, потрібно враховувати:

— список слів-стимулів може становити близько 105-110 слів і реалізуватися на практиці у трьох сеансах, де інформант працює з 25-35 словами. Саме за такої кількості слів-стимулів увага реципієнта залишається достатньо стійкою, дозволяє отримати оптимальні результати;
— критеріями відбору слів до стимульного списку повинні стати: контекстуальна зумовленість, частотність, інформаційність, наявність слова у 5 і більше словниках та енциклопедіях;
— ще один ефективний спосіб відбору лексики – експеримент. Його можна застосовувати у випадках, коли інші способи є мало ефективними;

— у вільному асоціативному експерименті доцільно залучати близько тисячі опитуваних різноманітних спеціальностей та різного віку з метою отримання достовірних результатів;
— для забезпечення об'єктивності результатів слід давати відповідну установку перед опитуванням: повідомлення мети та завдань проведення експерименту, налаштування на ефективну роботу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бутенко Н. П. Словник асоціативних норм української мови. – Львів:Вид-во при Львів. ун-ті «Вища школа», 1979. -120с.
2. Василевич О. П. Исследование лексики в психолингвистическом эксперименте: на материале цветообозначения в языках разных систем. – М.: Наука, 1987. – 140 с. 10-11].
3. Гийом Г. Принципы теоретической лингвистики. – М.: Прогресс, 1992. – 217 с.
4. Горошко Е. И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента / РАН. Инос. языкознания. – Х.; М.: Издательская группа „РА – Каравелла", 2001. – 316 с.
5. Психологічний словник / За ред. члена-кореспондента АПН СРСР В. І. Войтка. – К., 1982. – 216 с.
6. Роммейтвейт Р. Слова значения и сообщения // Психолінгвістика за рубежом: СБ. / Отв. ред. А.А.Леонтьев. и Л.В.Сахарный. – М.: Наука, 1972.
7. Терехова Д. І. Особливості сприйняття лексичної семантики слів: Психолінгвістичний аспект. – К.: КДЛУ, 2000. – 244 с.

УДК 811’11

Нагнибіда Л. С.
(Хмельницький, Україна)

ТЕКСТ ЯК ОСНОВНИЙ КОМПОНЕНТ МИСТЕЦТВОЗНАВЧОГО ДИСКУРСУ

У статті йдеться про місце текстів мистецтвознавчого характеру серед інших елементів мистецтвознавчого дискурсу. Дано класифікацію та аналіз текстів про мистецтво: наукових, довідкових, публіцистичних. У статті розкривається когнітивна та комунікативна функції мови мистецтва, яка сприяє створенню художньої картини світу як елементу загальної концептуальної картини світу.

В статье речь идет о месте текстов искусствоведческого характера среди других элементов искусствоведческого дискурса. Дана классификация и анализ текстов об искусстве: научных, справочных, публицистических. В статье раскрывается когнитивная и коммуникативная функции языка искусства, который способствует созданию художественной картины мира как элемента общей концептуальной куртины мира.

The article dwells upon the place of art-oriented texts among the other elements of art discourse. The art-oriented texts are classified into the following types: scientific, reference and publicistic. The article also discloses the cognitive and communicative functions of the language of art, which contributes to creation of the artistic picture of the world as the element of general conceptual picture of the world.

У системі сучасного комунікативного простору тексти мистецтвознавчої тематики займають чільне місце із погляду на мистецтво як модель творення мовної і концептуальної картини світу засобами елементів мистецтвознавчого дискурсу, якими є як самі твори мистецтва, виставки, мистецькі події так і тексти мистецтвознавчої тематики. Створенню художньої і загальної концептуальної картини світу сприяє знайомство із творами мистецтва, що відображають культурно-ціннісні орієнтири тієї чи іншої епохи, що у свою чергу призводить до глибшого розуміння реалій сучасного життя, місця людини у суспільстві, ролі мистецтва у житті суспільства і людини.

Поняття мистецтвознавчого твору та тексту мистецтвознавчої тематики не є тотожними. Поняття тексту а також його співвідношення із поняттям твору є центральним науковим концептом багатьох лінгвістичних дисциплін. Текст і твір є об’єктами досліджень когнітології (О. П. Воробйова, М. М. Полюжин) [1; 2], прагматики (Є. С.Азнаурова) [3], психолінгвістики (В. П. Бєлянін) [4], теорії мовних актів (І. М. Іонова) [5]. Багатоплановість дослідницьких підходів до вивчення тексту пов’язана із полісистемністю самого текстового утворення. Наявні визначення, описи тексту свідчать про підхід до нього із різних системних позицій.

© Нагнибіда Л. С., 2009

Вивчення особливостей породження та інтерпретації тексту — це один із способів дослідження суспільства та його діяльності. Текст у широкому розумінні цього слова є центральною ланкою у процесі комунікації.

Дослідження питання тексту та твору мистецтва як комунікативних категорій неможливе без усвідомлення сутності мистецтва як вторинної моделюючої системи так званої комунікативної структури, що є надбудовою первинної системи – мови, про яку наголошував Ю. М. Лотман [6: 20].

Мова мистецтва значно відрізняється від мови первинної, тут існує своя особлива система знаків і правил їх поєднання, що слугують для передачі особливих повідомлень естетичного характеру. Відмінними є і твори мистецтва та лінгвістичні тексти мистецтвознавчого характеру як структурні елементи мови мистецтва та мови лінгвістичної відповідно, попри їхні спільні риси: подібність функцій, знакова сутність, комунікативність. Проте, твір мистецтва і лінгвістичний текст мистецтвознавчого характеру є елементами мистецтвознавчого дискурсу.

Актуальність вивчення тексту мистецтвознавчої тематики полягає у необхідності визначення його місця у мистецтвознавчому дискурсі та пов'язана із загальними тенденціями дослідження явищ культури та мистецтва.

Мета дослідження – виявлення сутності, місця текстів мистецтвознавчого характеру у мистецтвознавчому дискурсі із урахуванням їх специфіки та функцій відповідно до їх видів.

Внутрішньомовні й позамовні чинники часто-густо переплітаються, до того ж мовні засоби можуть бути сигналами і позалінгвістичних компонентів комунікативного змісту. Внаслідок такої взаємодії формуються поняття дискурсу, фонових знань масової культури та ін. Серед названих понять на особливу увагу заслуговує категорія дискурсу.

Термін «дискурс» широко використовується не лише у лінгвістиці, а й у соціології, політиці, науці, культурі, мистецтві. Можна виділити наступні види дискурсу: політичний, юридичний, науковий, рекламний, побутовий, поетичний, виробничий, діловий, культурологічний дискурси. У межах аргументативного дискурсу А. Д. Бєлова виділяє наступні види дискурсу: політичний, юридичний, академічний, рекламний, діловий та побутовий [7: 27].

Культурологічний дискурс сформувався на основі порівняно молодої науки – культурології, яка вивчає процеси культурних трансформацій на рівні суспільства та пояснює суспільні явища на прикладах із творів літератури і мистецтва [8: 155].

Завдяки ціннісним орієнтирам культурологічного дискурсу виникає можливість апелювати до ціннісної системи адресата, забезпечувати ціннісну орієнтацію за допомогою ключових слів, культурологічних, у тому числі й мистецьких термінів, які здебільшого виражають когнітивно-аксіологічні та ціннісні універсалії, що сформовані навколо полярних оцінювальних концептів: добро – зло, прекрасне – потворне. Ці ціннісні орієнтири призводять до утворення й існування різних мовних картин світу, що частково мають своє відображення у культурологічному і мистецтвознавчому дискурсі.

Мистецтвознавчий дискурс як складова частина культурологічного дискурсу визначається міжлюдським спілкуванням, гендерними відносинами та подоланням соціальних проблем у суспільстві. Процес сприйняття і відтворення світу знаходить своє відображення у сучасному мистецтві, що є предметом мистецтвознавчого дискурсу.

Сучасне мистецтво і мистецтвознавчий дискурс як його частина і форма вираження є не лише місцем творення картини світу, а й ініціатором реалізації картини світу людини. Таким чином, мистецтвознавчий дискурс є своєрідним "діалогом", у якому реципієнт не тільки "читає" твір, але й творить разом із його автором та критиками мистецтва через мистецтвознавчі рецензії, репортажі, анотації та інші тексти про мистецтво. Спираючись на компоненти дискурсу, які становлять труднощі або підказки навмисно створені для нього автором, читач інтерпретує твір мистецтва, відкриваючи у ньому нові смисли. Знання, які читач використовує для інтерпретації твору мистецтва через тексти про мистецтво не обмежуються лише знаннями про мистецтво. До них також належать знання про світ, загальнолюдські цінності, вміння планувати та керувати дискурсом. Це зумовлює залучення напрацювань лінгвокогнітивного і комунікативно-прагматичного підходів під час дослідження текстів про мистецтво у мистецтвознавчому дискурсі.

Сучасне мистецтво згрунтоване навколо дискурсу, мистецтво змінює дискурс, а дискурс відображає зміни в мистецтві через цілу низку його елементів, якими є мистецькі артефакти, критика мистецтва в усній та писемній формі (рецензії, довідкова література про мистецтво). У системі сучасного мистецтва дискурс відіграє таку ж важливу функцію як і інші складові системи – куратор, виставка, музей, репродукування тощо.

Існування автономної системи сучасного мистецтва спричинило виникнення цілої низки текстів про мистецтво у межах мистецтвознавчої критики, яка різниться як за жанрами так і за призначенням. Відповідно, виникають і спеціальні періодичні видання, які сприяють подальшій специфікації критики у писемному вигляді, метою якої є діагностичний опис та аналіз усіх значущих явищ світу мистецтва: від інституцій до художніх процесів а також творів окремих авторів. Важливим є те, що діагностичний опис, аналітика та інтерпретація постають вагомими принципами самих художніх процесів.

Оскільки тексти про мистецтво виникають через існування мистецьких артефактів із метою їх дослідження, опису, систематизації, їх зазвичай вважають такими, що межують із множинністю існуючих світів: світом цінностей, інформації, політики, ринкових відносин, комунікативної взаємодії, технологій мас-медіа.

Мистецтвознавчий дискурс у його сучасному вигляді вбирає у себе тисячолітні надбання критичної думки, сформованої на основі античної риторики, філософії, теорії мистецтва. Шлях дискурсу від античності до сьогодення – це насамперед шлях до самовдосконалення, раціональності, самоорганізації, і науковості.

До початку 90-х років 20 століття англомовний мистецтвознавчий дискурс був «досить стабільним, стійким до змін і характеризувався наявністю загального концептуального фонду, загальними стратегіями, … і лексико-граматичними особливостями (книжність, термінологічність, велика кількість кліше, обов'язково велика ступінь пересіченості з літературною мовою; переважання іменникових форм, а з дієслівних форм – дієслів сприйняття» [9: 59]. У мистецтвознавчій літературі переважала функція повідомлення й містився глибокий інформативний аналіз. Лише інколи траплялися відступи у сторону емоціонального впливу, що виявлялося у наявності метасеміотичних словосполучень. Протягом останніх десятиліть манера британських мистецтвознавців інтерпретувати твори мистецтва почала змінюватись: «постійна мінливість мистецтва 20 століття, різке ускладнення його концептуальності та зростання різноманітності існуючих художніх практик» [10: 1] призвело до появи нової літератури і тепер можна

стверджувати, що на початку 21 століття ми маємо справу з новим поколінням мистецтвознавчих текстів, що постійно виникають, відображаючи тенденції сучасного світу мистецтва. Тексти про мистецтво все більше підлягають структуризації й дотриманню вимог достовірності, доказовості під час їх написання.

Сучасні дослідження вітчизняних та зарубіжних мистецтвознавців, які присвячені проблемам мови мистецтва та творів мистецтва і базуються на погляді на мистецький твір як на носій інформації і на мистецтво як на засіб кодування і комунікативний акт (М. Арановський) [11] не тільки дозволяють говорити про об'єктивні критерії оцінки твору, принципово новий зріз і рівень його аналізу, а й розкривають і поглиблюють лінгвістичну метатеорію у напряму вивчення закономірностей мови мистецтва.

Тексти про мистецтво охоплюють усю жанрову різноманітність літератури про мистецтво, мистецтвознавчої критики і публіцистики. Їм притаманні основні взаємопов'язані текстоутворюючі функції: комунікативно-інформаційна, структуруюча. Окрім текстоутворюючих існує ряд інших функцій літератури про мистецтво: регулювання художнього життя й культурно-ціннісних відносин суспільства, а саме фіксація художніх процесів, просвітительство.

У текстах про мистецтво особливого значення набуває форма викладу. Оскільки у мистецтві втілюється не лише й не стільки раціональне, а художнє й естетичне пізнання дійсності, тексти мистецтвознавчої тематики допомагають розуміти мову мистецтва й інтерпретувати кожен окремий артефакт.

Будь-який текст, створений певним автором усвідомлюється як деяка єдність, що складається із багатьох одиниць (елементів), не обов'язково однорідних. Цілісність такого утворення ґрунтується на основі єдності авторського задуму, теми, сюжету, стійкості стилю й багатьох інших факторів. Усі ці елементи важко підпорядкувати якомусь єдино правильному систематичному обліку, проте, їх наявність у більшій або меншій мірі у відповідному тексті про мистецтво свідчить про належність текстів до окремих видів як і про їх слугування відповідним цілям мистецтвознавчої літератури: опису, аналізу, інтерпретації, систематизації тощо. Від того як і в якій формі матеріалізується зміст того чи іншого тексту про мистецтво, залежить ступінь сприйняття твору, пізнання дійсності через певний варіант інтерпретації окремого твору мистецтва а також естетична цінність твору мистецтва і рівень емоціонально-експресивного впливу на учасника мистецтвознавчого дискурсу.

Тексти мистецтвознавчого характеру несуть різне функціонально-когнітивне, стильове, формоутворююче навантаження, тому їх необхідно розділити на види, які відповідають різним жанрам, стилям і напрямкам мистецтва. При аналізі стиле- й формоутворюючих одиниць текстів про мистецтво необхідно брати до уваги їх функціонування у певному мистецькому середовищі та відповідність тим чи іншим культурно-історичним реаліям.

Із розвитком суспільства його потреби змінюються, старі ідеали приходять на зміну новим, змінюється мова мистецтва, його комунікативно-когнітивне і прагматичне призначення, що не може не відбиватися у текстах мистецтвознавчого характеру.

Характерними рисами сучасної мистецтвознавчої літератури є:

— велика кількість текстів про мистецтво;
— прагнення до систематизації мистецтвознавчої літератури;

— наукова ретельність текстів про мистецтво наукового характеру;
— зв'язок критичної мистецтвознавчої думки із іншими дисциплінами;
— оцінно-суб'єктивна природа літератури про мистецтво;
— множинність підходів до розуміння й тлумачення творів мистецтва;
— розбіжності між авторським задумом та інтерпретацією твору у текстах про мистецтво;
— роль контексту у створенні й сприйнятті літератури про мистецтво;
— ставлення до мистецтва із позицій прагматичного та комунікативно-когнітивного підходу.

Художня критична думка не є однорідною не лише стосовно стильової, видової, формоутворюючої позиції її вивчення, а й стосовно домінування текстів про окремі види мистецтва на різних етапах його існування.

В окремі періоди розвитку мистецтва і критичної думки й у окремих авторів домінує зацікавленість лише певними видами мистецтва. Так, наприклад, якщо у романтиків переважає інтерес до живопису й скульптури, то у кінці XIX століття зростає інтерес до музики й театру, а у XX столітті у сферу зацікавленості мистецтвознавців входять живопис і театр. Згідно з висновками Єжи Фарино досить рідко зустрічаються тексти про архітектуру. Якщо ж уважніше придивитися до текстів про живопис, то на цьому рівні виявляються деякі закономірності: романтики надають перевагу портрету, у XX столітті переважають пейзаж, натюрморт, побутовий живопис [12: 71-72]. При діахронічному підході до вивчення текстів про мистецтво найкращих результатів можна досягти вивчаючи найбільшу кількість текстів різних авторів про різні види мистецтва та співставляючи одержані результати.

Авторами текстів про мистецтво є: самі митці, критики мистецтва, журналісти, куратори експозицій, музеєзнавці, історики, інші учасники мистецтвознавчого дискурсу. Відповідно, об'єктами дослідження у творах різних авторів є різні аспекти мистецтва: історія мистецтва, жанри і види мистецтва, сприйняття, інтерпретація, відображення творів мистецтва у свідомості реципієнта художнього повідомлення тощо.

Тексти про мистецтво виступають формою репрезентації знань митців, журналістів, критиків мистецтва про реалії світу мистецтва. Їхню семантичну основу становлять ключові концепти сучасного мистецтвознавчого дискурсу. Основними концептами, вербалізованими, зазначеними митцями у текстах про мистецтво є краса, добро, зло, життя, смерть, людина, людські стосунки.

Сучасне мистецтво відображає множинність аспектів сучасного життя із притаманною йому хаотичністю, динамічністю, агресією, нав'язливістю та подекуди жорстокістю. Прагматичний підхід до життя унеможливлює існування мистецтва суто із естетичних міркувань. Сучасне мистецтво все більше апелює до свідомості реципієнта художнього твору через його почуття та емоції, а не до самих почуттів на відміну від класичних видів мистецтва. Виникаючи інколи на пустому місці (pop-art, happening), твори мистецтва із часом так само швидко забуваються як і виникли. Основною проблемою сучасних видів мистецтва є виживання у великій масі хаосу, породженого суспільством, яка долається за допомогою двох основних шляхів: створення артефактів із метою задоволення потреб окремих груп населення (реклама) та справляння враження із апелюванням до свідомості. У цьому сучасне мистецтво схоже із НЛП

(нейролінгвістичне програмування), основними принципами якого є стимулювання свідомості із послідовним направленням у потрібне адресанту русло за допомогою правильної побудови слів у фрейми. Подібне відбувається і в сучасному мистецтві, а саме, нав'язування певного світобачення за допомогою створення невербальних образів у свідомості адресата художнього повідомлення. Сучасне мистецтво вцілому та мистецькі артефакти зокрема подекуди набувають настільки незбагненних для пересічного адресата мистецького повідомлення форм, що розуміння їх стає неможливим без попереднього ознайомлення із мистецтвознавчою літературою, а саме із анотаціями (summaries).

Оскільки розуміння сучасних творів мистецтва неможливе без мистецтвознавчої критики, необхідно зазначити яку роль виконує той чи інший вид текстів про мистецтво у інтерпретації та розумінні твору та які є етапи у сприйнятті того чи іншого твору. Основними етапами сприйняття сучасного твору мистецтва ми пропонуємо вважати:

1) попереднє ознайомлення із анотацією до твору;
2) сприйняття артефакту за допомогою органів чуття;
3) ознайомлення із рецензіями до творів мистецтва та інтерв'ю митців.

Сучасна критична думка відзначається різноманітністю текстів, що відтворюють велику кількість мистецтвознавчих текстів різної проблематики, різного жанрово-видового, стилістичного характеру.

Питанню класифікації текстів у сучасному мовознавстві досить багато [13; 14; 15], проте досі немає класифікації текстів мистецтвознавчої тематики. Вважаємо за необхідне дати класифікацію текстів мистецтвознавчої тематики із аналізом деяких їх властивостей художніх текстів у руслі тих класифікаційних ознак, що покладено в основу розрізнень інших видів текстів.

Ми пропонуємо розподіл текстів мистецтвознавчої тематики на групи: публіцистичні, наукові, довідкові.

Текстом про мистецтво наукового спрямування є будь-яке мистецтвознавче дослідження: монографія, наукова стаття, бібліографічний довідник, каталог, дисертація.

Велику групу текстів складають довідкові: енциклопедії, словники, путівники, каталоги тощо. Такі тексти відзначаються більшою ступінню науковості, інформативності, точністю і чіткістю викладу матеріалу. Основними функціями науково-довідкових текстів є інформування, систематизація, створення теоретичної бази даних. Коли йдеться про довідкову літературу вцілому, можна говорити, що довідкові видання – це такі, що містять короткі відомості наукового, рекламного, прикладного характеру, викладені й розміщені у порядку, зручному для їх швидкого знаходження [13: 47].

Довідкова література відрізняється від інших видань структурною основою тексту. Вона складається із видань організованих зі статей, що містять короткі відповіді на можливі запитання та мають змістову і композиційну завершеність.

Специфіка стилю довідкової літератури полягає у його лаконічності, схематичності, значному спрощенні, використанні великої кількості скорочень, що не притаманно мистецтвознавчим текстам публіцистичного характеру.

Довідкова література з мистецтва є важливим джерелом інформації про твори мистецтва, події, тенденції у світі мистецтва, митців, галереї та ін.. Розмаїття довідкових видань обумовлено специфікою окремих видів мистецтва.

За А. А. Туровською до найбільш розповсюджених типів довідкової літератури про мистецтво відносяться [15: 27] : галузеві енциклопедичні видання (art encyclopedias), термінологічні і біографічні словники (art bibliographies, dictionaries of art terms), довідники по окремим жанрам (genre/style reference books), літописи життя і творчості митців (bibliographic reference books), хроніки художнього життя (exhibition records), каталоги й путівники (catalogues and guides), календарі (calendars), фотографічні довідники (photographic reference books) .

Сучасні англомовні публіцистичні тексти знаходять своє відображення переважно у мистецьких виданнях, таких як газети і журнали та особливо популярних видань у режимі on-line. Тому із погляду на місце утворення їх можна поділити на: газетні видання (art newspapers), журнальні видання (art magazines), Інтернет видання (on-line art magazines and newspapers).

Тематика сучасної англомовної періодики є багатогранною і охоплює питання присвячені видам, жанрам, стилям, напрямкам мистецтва, проблемам мистецтва етнічних та соціальних груп, що спричиняє виникнення таких понять як *aboriginal art, feminist art* тощо.

Окрім поділу за місцем утворення публіцистичні тексти мистецтвознавчої тематики поділяються за структурним та тематичним принципом. При чому зміст таких текстів як правило обумовлюється структурою тексту.

До публіцистичних текстів мистецтвознавчої тематики належать: анотація (summary), короткий огляд (synopsis), стисла рецензія (capsule), розгорнута рецензія (review), рецензія-репортаж (report review), інтерв'ю (interview).

Відповідно до форми викладу публіцистичні тексти з мистецтвознавства поділяються на монологічні (анотації, огляди, рецензії), діалогічні (інтерв'ю) та змішані.

Основними ознаками, що складають сутність публіцистичних текстів мистецтвознавчої тематики, відмічених ознакою художності є наступні: образність мовлення, наявність додаткових прирощень смислу, суб'єктивність та індивідуальність стилю критика (журналіста).

На відміну від довідкових і наукових текстів публіцистичні тексти про мистецтво характеризуються вищою ступінню оцінності, а отже, є місцем використання різноманітних стилістичних прийомів та мовних засобів. Крім того, публіцистичні тексти мистецтвознавчої тематики є необхідною умовою функціонування мистецьких артефактів, адже виконують оцінно-аналітичну, інтерпретуючу, рекламну, інформативну функції.

Тексти мистецтвознавчого характеру відрізняються великою кількістю та слугують для задоволення естетичних і комунікативних потреб як адресатів так і їх адресантів. Вони є невід'ємною складовою мистецтвознавчого дискурсу, виконують інформативну, комунікативну, оціннісно-інтерпретуючу та когнітивну функції та сприяють створенню цілісної художньої картини світу як елементу загальної концептуальної.

ЛІТЕРАТУРА

1. Воробьева О. П. Текстовые категории и фактор адресата. – К.: Вища школа, 1993. – 200с.

2. Poluzhyn M. M. Lecture notes on historiography of linguistics. – Uzhhorod: Zakarpattya, 2002. – 221p.

3. Азнаурова Е. С. Прагматика художественного слова. – Ташкент: Издательство Ташкентского госуниверситета, 1988. – 119с.

4. Белянин В. П. Психолингвистические особенности художественного текста. – М.: МГУ, 1983. – 122с.

5. Ионова И. М. Коммуникативная направленность префиксальной деривации в худож. тексте//Текст как важнейшая единица коммуникации (в синхронии и диахронии). – К.: КГПИИЯ, 1984. – С. 107-112.

6. Лотман Ю. М. Об искусстве.- СПб.: Искусство-СПБ, 1998. – 704 с.

7. Белова А. Д. Лингвистические аспекты аргументации. — К.: Издательство Киевского ун-та им. Т. Шевченко, 1997. – 300с.

8. Дискурс іноземномовної комунікації (колективна монографія) – Львів: Вид-во Львівського нац-го ун-ту ім. І. Франка, 2001. – 495 с.

9. Булатова А. П. Искусствоведческий дискурс конца 90-х годов и тенденции его развития. // Формула круга. Сб. статей к юбилею профессора О. Г. Ревзиной. — М.: МГУ, 1999. – С. 56-68.

10. Кропотов С. Л. Проблема экономического измерения субъективности в неклассической философии искусства. Автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора философских наук. Екатеринбург: Издательство Уральского госуниверситета, 2000. – 25 с.

11. Арановский М. Музыкальный текст: структура и свойства.— М.: Композитор, 1998. -342 с.

12. Ежи Фарино. Семиотические аспекты поэзии о живописи. – Амстердам: North-Holland Publishing Company, 1979. – С. 65-94.

13. Кушнаренко Н. Н. Документоведение. – Киев: Знания, 2000. – 461 с.

14. Столяров Ю. Н. Классификация документа: решения и проблемы // Книга: исследования и материалы. – М.: МГУ, 1995. – с. 24-40.

15. Туровская А. А. Библиография литературы по искусству: Учеб. пособие-Л.: Искусство, 1973. – 342 с.

УДК 811.161.1(038)

Котюрова М. П.
(Пермь, Россия)

СТИЛИСТИКА НАУЧНОЙ РЕЧИ: ПРОБЛЕМЫ КАТЕГОРИЗАЦИИ СЕМАНТИКИ ТЕКСТА

The scientific text is considered as a synergetic system that is integral and open, systemic and non-systemic and has horizontal and vertical contexts. The characteristics of horizontal (linear) context are represented as text categories – opposite and non-opposite ones. The characteristics of vertical context are considered as subjects.

Key words: *semantics, scientific text, text categories.*

© Котюрова М. П., 2009

Функциональная стилистика как эмпирически и теоретически обоснованное лингвистическое направление включает активно развивающийся раздел – стилистику научной речи (научного текста). Становление этого раздела осуществлялось, несомненно, в рамках функциональной стилистики, формирование же очень быстро потребовало выхода за пределы собственно лингвистической области знания.

И это легко объяснимо: развитие науки неизбежно вызвало интерес к изучению самой научно-познавательной деятельности и научного текста в качестве средства не только ее осуществления, но и закрепления, накопления и хранения продукта этой деятельности – научного знания. Это привело к зарождению и активному расширению междисциплинарной проблематики, объединенной в особую отрасль – науковедение, граничащее, в свою очередь, с эпистемологией, или теорией научного познания, психологией научного творчества, логикой познавательной деятельности и др. Научный текст как объект функционально-стилистического изучения является средостением формирования по существу *целостного* знания, дифференцированного лишь с целью объяснения вновь установленных обобщений посредством других, уже получивших обоснование.

Для стилистики научного текста принципиально важно то обстоятельство, что содержанием научного текста является научное знание как продукт научно-познавательной деятельности субъекта по отношению к объекту. В свою очередь, содержание, характеризующееся этими функционально-стилевыми особенностями, представляет собой онтологическую основу категоризации семантики научного текста.

1. Одно из современных, новых для науки и начинающих активно проникать в лингвистику, направлений – синергетика – исходит из того, что «текст многомерен: он развивается в измерениях семантики, синтактики, сигматики, прагматики и энергетики» [12: 39]. При этом семантика определяется как отношение между знаконосителем, предметом обозначения и понятием о предмете, синтактика – отношение между знаками, сигматика – отношение знаков друг к другу в плане выражения, прагматика – отношение между знаниями и тем, кто их использует, энергетика – «свойство внутренней жизни текста, способность текста к креации (порождению) смыслов» [12: 17). Многомерность текста предопределяет гибкое применение разных подходов к этому явлению и методов его исследования. Благодаря именно гибкому (целесообразному) применению разных методов и можно выявить условия, при которых возникают те или иные свойства текста, рассматриваемые в качестве текстовых категорий.

2. За исходную примем трактовку текста как системы ***синергетической***, т.е. саморазвивающейся и самоорганизующейся. Из признания этого положения следует, что текст – а) система *устойчивая* и *хаотичная*: устойчивость обеспечивается наличием симметричных оппозитивных свойств, которые интерпретируются как текстовые категории, имеющие четко выраженный ядерный компонент ядерно-периферийной структуры; хаотичность обусловлена выражением периферийных компонентов оппозитивных текстовых свойств-категорий, а также асимметричных градуальных свойств, соотносимых либо с объектной, либо с субъектной сторонами содержания; б) система *целостная* и *открытая*, причем целостность обусловлена системностью элементов, т.е. наличием иерархической связи единиц текста и формированием горизонтального (линейного) и вертикального контекстов; открытость же заключается в проявлении асистемных отношений языковых единиц в тексте и возможности манипулирования единицами текста

независимо от его завершенности. Представляется важным то обстоятельство, что именно хаотичность, асистемность текста в сочетании с его системностью, детерминированностью обеспечивают динамику его содержания в плане восприятия читателем. Такой «объемный» взгляд ***оживляет смысл***, приближает текст к его создателю и тем самым позволяет рассмотреть его как интеллектуальную жизнь и – еще *уже* – научно-познавательную деятельность автора.

2. При разграничении стилевой специфики содержания целого текста допустимо утверждать, что стилевую семантику можно дифференцировать на разных основаниях, причем прежде всего определять *оппозитивные* и *неоппозитивные* (асимметричные) различия (в функциональной грамматике см.: Бондарко 2003), зафиксированные текстовыми категориями. Следует заметить, что эти структурные различия в стилевой семантике легко поддаются объяснению в рамках таких параметров системного представления о тексте, как симметрия-асимметрия. Хотя в литературе утверждается, что симметрия относится к принципам организации художественного – поэтического и прозаического – текста, Н. Л. Мышкина весьма аргументированно считает, что «ученые недооценивают методологическую роль теории симметрии для изучения *любых* типов текста. Между тем именно взаимодействие с асимметрией обеспечивает динамическое равновесие и динамическое развитие системы» [12: 49]. Кроме того, известно мнение, согласно которому понятие симметрии не менее содержательно, а подчас и более глубоко, чем симметрия [1: 11].

На первый взгляд, принцип симметрии положен в основу трактовки такого свойства текста, как точность, понимаемая в отношении определенности-неопределенности содержания. Однако градуальный характер репрезентации данного свойства противоречит четкой дифференциации компонентов номинации, свидетельствуя о проявлении принципа симметрии-асимметрии.

Определенность	***Неопределенность***
Весь, вся, всё, все, никто, ничто	большинство, многие, ряд, круг, несколько, некоторые, часть, отчасти, отдельные, определенные
всякий, всякая, всякое, всякие, каждый, любой	другие, иные, прочие, и проч.
всегда, никогда	часто, иногда, обычно, редко
нисколько	много, немного
количественное числительное раз 5 (инверсия)	около, от 5 до 10,
самый.., наи-, -айш- (-ейш-) надлежащий	достаточный,
и.., и; ни.., ни; как.., так и; не только.., но и; один из; тот, который; тогда, когда; так, как; например; так, например; то есть; .., или; вставная конструкция с уточняющим значением.	или, либо, то.., то…

См. также: *безусловно; ясно, что; понятно, что; можно не сомневаться, что; следует задать вопрос; вполне можно утверждать; нельзя не согласиться* и мн. др. В этом отношении аналогично можно говорить о связности-расчлененности, выражение которой в тексте также имеет «аналитический образ» градуальности. Градуальный принцип организации множества компонентов, как разновидность принципа симметрии-асимметрии, имеет следующие особенности: 1) наличие трех и более смысловых компонентов, объединенных на одном основании, выраженных различными языковыми единицами (их количество не играет существенной роли); 2) наличие «нулевого градуса» на шкале признака компонентов; 3) возможность связи компонентов на других основаниях; 4) открытость градуальной «шкалы» и др. Градуальность не отменяет и не заменяет оппозитивности, соотносимой с симметричностью, но конкретизирует характер смысловой структуры таких понятий, как точность (определенность-неопределенность), расчлененность-связность, а также логичность-ассоциативность, оценочность-нейтральность, монологичность-партитурность и др. Категориальная особенность этих понятий – их двуядерность при оппозиционных отношениях ядер и «размытой», нечетко дифференцированной периферии – и позволяет рассматривать их функционирование в ракурсе симметрии-асиммметрии.

Представляется, что принцип градуальности организует многие свойства текста; кроме названных, можно говорить и о критичности мышления ученого, которая, несомненно, характеризует любую научно-познавательную деятельность, хотя концентрированно проявляется прежде всего в связи с оценкой (оценочностью) знания, полученного предшественниками или современниками – оценкой, которая может быть эксплицирована в тексте в толерантной или нетолерантной тональности. Кстати, на примере отношений таких свойств мышления и речи ученого, как оценочность, критичность и толерантность, можно говорить об очевидной, тесной связи некоторых текстовых категорий. Подчеркнем, что и оценочность, и включаемая в нее критичность могут быть представлены в толерантной либо нетолерантной манере, что также свидетельствует об отношениях симметрии-асимметрии.

3. Разработка проблем стилевой семантики неизбежно сталкивается с понятием *горизонтального* (линейного, синтагматического) и *вертикального* (обобщенно-смыслового) контекста. Горизонтальный, или линейный, контекст обусловливает наличие таких текстовых свойств, которые интерпретируются в качестве текстовых категорий связности и логичности, а вертикальный, или топологичный, – наличие субтекстов [2], например, субтекстов старого и нового знания. Субтексты представляют собой совокупности объединенных функционально-семантически, но «разбросанных» по поверхности текста дискретных текстовых единиц.

Дискретно-континуальные субтексты обладают относительной смысловой целостностью, которая обеспечивается однородностью выражаемого ими содержания. В свою очередь, интеграция субтекстов в рамках целого текста отражает взаимодействие всех сторон научно-познавательной деятельности, направленной на получение нового научного знания и его представление адресату. За внешне дискретной структурой стоит целостное содержание того или иного – онтологического (денотатного), методологического, аксиологического, личностно-психологического или коммуникативно-прагматического – аспекта эпистемической ситуации. Посредством отдельных слов,

словосочетаний и предложений, «инкрустирующих» текстовую ткань, субтексты авторизации и адресации, методологический и оценочный субтексты аранжируют новое знание, формируют когнитивный и прагматический контекст, в который оно погружено. Субтексты репрезентируют типовое содержание научного произведения и выполняют текстообразовательные функции.

Модель политекстуальной структуры научных произведений академических жанров (статей и монографий) включает семь типов субтекстов, "опредмечивающих" в речевой ткани текста содержание аспектов эпистемической ситуации: субтекст *нового знания, субтекст старого знания, методологический субтекст, субтекст оценки, субтекст авторизации, субтекст адресации* и *периферийный субтекст*.

Между топологическим пространством – средой, в которой формируются субтексты, и линейной формой текста – нет и не может быть одно-однозначного соответствия. Это легко осознается при анализе некоторых отклонений от эталонного научного текста, т.е. погрешностей, допущенных автором при его порождении.

Рассмотрим пример: *«Следует подчеркнуть, что в данной* ***работе принципиальное*** *значение имеет* ***разработка*** *важнейшего* ***принципа*** *анализа словообразовательных моделей».* В этом предложении топографическое пространство эксплицировано вполне логично, т.е. компоненты представленного знания и их связи соответствуют нормам формирования содержания с учетом «эпистемической ситуации» [понятие разрабатывается в: 8; 2; 4 и др.]. Так, легко выявить компоненты эпистемической (научно-познавательной) ситуации, представленные такими текстовыми номинациями, как *следует подчеркнуть, что* – выдвижение оценки значимости утверждения; *принципиальное значение имеет* репрезентация эпистемической ценности знания; *разработка принципа, принципа анализа, важнейшего принципа, анализа моделей, словообразовательных моделей* – экспликация методологического «инструментария» познавательной деятельности. Вместе с тем нельзя не заметить погрешностей, связанных с тавтологией, которая может быть легко установлена и исправлена благодаря вниманию к линейно-формальной стороне выражения мысли: в данной *работе – разработка* принципа; *принципиальное* значение – важнейшего *принципа* анализа. Именно динамика фокуса восприятия сегментов (синтагм) предложения, переход от одного к другому порождает психологический синдром, при котором «из-за деревьев не видно леса».

На наш взгляд, свойственные научным текстам категории и субтексты могут быть связаны по-разному: например, очевидно близкими являются категория оценочности и субтекст оценки, критичность и рефлективный субтекст, в то время как отнюдь не близкими, а *комплементарными* (дополнительными) отношениями связаны линейные и топологичные, или дискретно-континуальные, свойства текста. Мы имеем в виду связность речи и субтекст, например, субтекст, репрезентирующий старое знание.

4. Поворот к эпистемической семантике обусловил понимание деятельностной природы научного знания как содержания научного текста. В соответствии с деятельностным подходом к научному тексту содержание последнего трактуется как продукт познавательной деятельности субъекта по отношению к объекту. При этом объект в ретроспективе также может быть раскрыт как «познавательная деятельность субъекта по отношению к объекту». Интересно, что в зависимости от степени воздействия, активности фактора «субъект речи» [10] формируются определенные текстовые свойства. В связи

с этим – подчеркнем: лишь в целях анализа – можно дифференцировать свойства текста на *объектные* (денотатные, предметно-тематические) и *субъектные*, обусловленные рефлексивно-личностным характером научно-познавательной деятельности. Не расширяя состава текстовых категорий и субтекстов, отметим, что в литературе по функциональной стилистике и лингвистике текста достаточно широко обсуждаются как объектные категории – связность, логичность и др. [13 и др.], «тематические цепочки» [11 и др.], так и субъектные. В частности, рассмотрены такие субъектные категории, как диалогичность [5; 6; 7; 9; 15 и др.], гипотетичность [13; 3; 14 и др.], ретроспекция и проспекция [16] и др.

Нельзя не отметить, что воздействие субъекта познавательной деятельности на порождение академического научного текста носит сущностный характер и таит много неизученного. Не случайно в процессе определения закономерностей формирования и выражения в целом научном произведении нового знания Н. В. Данилевская [4] пришла к признанию важнейшей роли оценки (поистине субъектной категории!) как «исходного импульса» в механизме развертывания научного текста. Вот заключение автора: «Важно, что познавательная оценка пронизывает всю ткань текста, воплощаясь либо открыто, с помощью специальных языковых средств (в том числе эмоционально и экспрессивно окрашенных единиц), либо скрыто – как реализованный в вербальной ткани выбор автором определенного варианта суждения-высказывания, необходимого для развертывания и обоснования нового знания, его постепенного формирования в непротиворечивую научную теорию» [4: 337].

ЛИТЕРАТУРА

1. Акопян И. Д. Симметрия и асимметрия в познании. – Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1981. – 132 с.
2. Баженова Е. А. Научный текст в аспекте политекстуальности. – Пермь, 2001. – 272 с.
3. Бедрина И. С. Функциональная семантико-стилистическая категория гипотетичности в английских научных текстах. – Екатеринбург, 1995. – 198 с.
4. Данилевская Н. В. Роль оценки в механизме развертывания научного текста. – Пермь: Изд-во Пермск. ун-та, 2005. – 360 с.
5. Кожина М. Н. О диалогичности письменной научной речи // Русский язык за рубежом, – 1981.– № 6.– С. 37 – 40.
6. Кожина М. Н. О диалогичности письменной научной речи – Пермь, 1986. – 91 с.
7. Кожина М. Н. О функциональных семантико-стилистических категориях в аспекте коммуникативной теории языка // Разновидности и жанры научной прозы. Лингвостилистические особенности. – М., 1989.
8. Котюрова М. П. Об экстралингвистических основаниях смысловой структуры научного текста (Функционально-стилистический аспект). – Красноярск, 1988. – 170 с.
9. Красавцева Н. А. Выражение диалогичности в письменной научной речи (на материале английского языка): Дисс. … канд. филол. наук. – Пермь, 1987.

10. Лапп Л. М. Интерпретация научного текста в аспекте фактора «субъект речи» (на материале анализа русской научной литературы). – Иркутск: Изд-во Иркутск. ун-та, 1990. – 218 с.

11. Матвеева Т. В. Функциональные стили в аспекте текстовых категорий. – Свердловск, 1990.

12. Мышкина Н. Л. Внутренняя жизнь текста: механизмы, формы, характеристики. – Пермь: Изд-во Пермск. ун-та, 1998. – 152 с.

13. Очерки истории научного стиля русского литературного языка XVIII – XX вв. / Общ. ред. М. Н. Кожиной. – Т. 2. Стилистика научного текста (общие параметры). – Ч. 2. Категории научного текста: функционально-стилистический аспект. – Пермь: Изд-во Пермск. ун-та, 1998. – 396 с.

14. Плюскина Т. Н. Функциональная семантико-стилистическая категория гипотетичности в русских научных текстах XVIII – XX вв.: Автореф. дис. … канд. филол. наук. – Пермь, 1996 – 18 с.

15. Славгородская Л. В. Научный диалог. – Л., 1986.– 152 с.

16. Чиговская Я. А. Категории ретроспекции и проспекции в русских научных текстах: Дис. … канд. филол. наук. – Пермь, 2001.

УДК 811.161.1

Синица И. А.
(Киев, Украина)

ЭКСПЛИКАЦИЯ ЭТНИЧЕСКОГО САМОСОЗНАНИЯ АВТОРА В ИСТОРИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ XIX ВЕКА

Стаття присвячена аналізові експлікацій етнічної самосвідомості автора у науково-гуманітарному тексті. Матеріалом вивчення стали праці відомих українських істориків сер. XIX ст. Хоча мова праць була російською, дослідники виявили себе як представники української етнічної спільноти.

Ключові слова: *науково-гуманітарний текст, етнічна самосвідомість, опозиція "ми"–"вони", "свій"–"чужий".*

The article is devoted to the analysis of explications of author's ethnic self-consciousness in scientific-humanity text. Scientific texts of famous Ukrainian historian of the 19th century were the material of investigation. The language of their texts was Ukrainian, but the authors manifested themselves as the representatives of Ukrainian ethnic community.

Key words: *liberal arts text, ethnic self- consciousness, the opposition "we"–"they".*

Современное состояние лингвокультурологических исследований, на наш взгляд, отличается полиаспектными подходами, многовекторными направлениями анализа языковых фактов, которые отражают особенности сознания представителей определенной национальной культуры и часто зафиксированы в различных текстах и словарях. Связь лингвокультурологии с этнопсихологией, антропологией, герменевтикой,

© Синица И. А., 2009

семиотикой, контрастивистикой, когнитивистикой и другими, не только лингвистическими, дисциплинами определяет возможный спектр применяемых методов и подходов к интерпретации языковых фактов. Данная статья посвящена вопросу экспликации этнического самосознания украинских ученых-историков XIX в. в текстах, написанных по-русски.

Говоря об особенностях гуманитарных наук, указывают на их антропологизм, обоснованный ориентацией этих дисциплин на человека. Но человек в научно-гуманитарных текстах выступает не только объектом познания, но и познающим субъектом (автором и читателем). Поэтому комплекс человеческих отношений реализуется здесь, с одной стороны, как объект описания, с другой стороны, как отражение субъективно-авторских чувств, отношений, оценок к исследуемым явлениям, фактам, событиям. Возможна еще и третья сторона – субъективно-читательские эмоционально-мыслительные состояния. Но поскольку их экспликация невозможна только на основе анализа существующих авторских текстов и требует дополнительного экспериментального исследования, в данной статье мы не будем говорить о них.

Этническое самосознание понимается нами как осознание принадлежности к определенной этнической общности, прежде всего выражаемое в сознании этноса в целом или отдельных его представителей оппозицией «свой» — «чужой», «мы» — «они» [см., напр.: 1: 108]. При этом этническое самосознание, по нашему убеждению, является тем фундаментом, который заложен в основу национального и культурного самосознания, отражающего национальные и культурные ценности, освоенные и развиваемые представителями определенного этнокультурного сообщества в ходе (непрерывного) исторического развития.

Материалом для анализа стали тексты исторических исследований М. А. Максимовича, Н. И. Костомарова, М. П. Драгоманова. Их предметную направленность в целом можно охарактеризовать как изучение истории, быта, языка – всего, что связано с Украиной. Обращаясь к теме своей родины или земли, на которой выросли, язык, обычаи, нравы которой были восприняты с детства как свои, родные, ученые описывали ее, оставаясь в душе и мыслях представителями этнонационального коллектива украинцев. Доказательством чему являются не только украинская лексика, культуремы, встречающиеся в работах ученых украинского происхождения. Описание характерных для украинцев отношений к представителям других национальностей, изображение исторических деятелей национальной культуры, народных героев, оценка определенных фактов также отражают, на наш взгляд, особенности этнического сознания как одного из фрагментов генетического кода, актуализированного с помощью текста. И хотя научную речь часто рассматривают как «опосредствующее звено между специализированным языком, или специализированными выражениями, называемыми научной терминологией, и языком живым, растущим и меняющимся», она, будучи одной из форм естественного языка, способна обрести «действительность в качестве аспекта мира, раскрываемого различными культурами» [2: 52].

Н. М. Карамзин, один из основателей российской историографии, автор «Истории государства Российского», так объяснял свой интерес к изучению истории России: «Мы все граждане, в Европе и в Индии, в Мексике и в Абиссинии; личность каждого тесно связана с отечеством: любим его, ибо любим себя. Пусть греки, римляне пленяют

воображение: они принадлежат к семейству рода человеческого и нам не чужие по своим добродетелям и слабостям, славе и бедствиям; но имя русское имеет для нас особенную прелесть: сердце мое еще сильнее бьется за Пожарского, нежели за Фемистокла или Сципиона. Всемирная история великими воспоминаниями украшает мир для ума, а российская украшает отечество, где живем и чувствуем. Сколь привлекательны берега Волхова, Днепра, Дона, когда знаем, что в глубокой древности на них происходило!» [3: 32].

Историк был уверен в том, что не обязательно быть русским, «надобно только мыслить, чтобы с любопытством читать предания народа, который смелостию и мужеством снискал господство над девятою частию мира, открыл страны, никому дотоле не известные, внес их в общую систему географии…» [3: 33]. Гордость за свое отечество, за свой народ и его историю звучит в каждой строке автора. Н. М. Карамзин не скрывает национальную гордость за российский народ, наоборот, он откровенно декларирует: «Чувство: *мы, наше* оживляет повествование – и как грубое пристрастие, следствие ума слабого или души слабой, несносно в историке, так любовь к отечеству дает его кисти жар, силу, прелесть. Где нет любви, нет и души» [3: 37]. Поэтому в мертвых памятниках, за страницами летописей Н. М. Карамзин искал «души и жизни», «хотел представить и характер времени и характер летописцев», чтобы исторические лица запечатлелись в памяти читателей «не одним сухим именем, но с некоторою нравственною физиономиею» [3: 38].

Мы уверены, что подобным образом размышляли М. А. Максимович, Н. И. Костомаров, обращаясь к изучению истории именно Украины, П. И. Житецкий, М. П. Драгоманов, Д. И. Яворницкий, сосредоточив свое внимание на анализе фольклора, летописных памятников, языка и литературы украинского народа. Социально-историческая эпоха середины XIX в., отмеченная ростом национального самосознания, формированием национальных основ украинского народа, отразилась и в гуманитарных науках, способствовавших выработке теоретических обоснований и поиску документальных доказательств самостоятельности народа, ранее считавшегося зависимым, частью великорусского.

Использование сравнительно-описательного метода анализа в работах гуманитарного направления позволяет исследователям представить их видение этнических качеств славянских народов в определенные исторические периоды. Понимание своей роли как исследователей и пропагандистов истории, языка, фольклора украинского народа ученые неоднократно подчеркивают тем, что заявляют об актуальности, необходимости и важности изучения всего, что связано с их родиной: *«Значение Малороссии в русской истории и жизни до сих пор еще хорошо не выяснено в общем сознании»* [4: 5]. Поэтому, исследуя фольклор, литературу, язык, историю, ученые обращаются и к образу своих предков, описывая в них те черты, которые нашли отражение в их жизни, быте, творчестве.

Анализируя своеобразие и особенности украинского национального характера, определяющие его архетипные признаки, современные исследователи называют его три основные черты: «По-перше, це – сумлінність… По-друге, це – звитяжництво, в якому відображується рішимість людини до “здобуття долі”… По-третє, це – туга, в якій виказує себе відчуття нетотожності людини навколишньому світові, нездійсненність у ньому власної долі» [5: 153]. Сравним коллективный этнопсихологический портрет украинцев, создаваемый в научных исследованиях XIX века.

Привлекает внимание описание учеными качеств, характеризующих, на их взгляд, украинцев. Анализируя памятники письменности, воспоминания современников,

фольклорные тексты, авторы рисуют коллективный портрет украинского народа. Как характерные черты украинцев ученые называют:

— сочетание жизненной энергии с повседневным однообразием, граничащим с ленью: *«Скоропостижное соединение трех первоначальных образов жизни – некогда наездннческой, буйной, беззаботной, с ленивым однообразием и скудностью жизни пастушеской и оседлостью земледельческой – вот что составил потом особенность малороссиян, заметную еще и доныне, по причине малолюдности»* [6: 283]; *«Вообще ж упрек в лености несправедлив; даже можно заметить, что малорусс по своей природе трудолюбивее великорусса и всегда таким показывает себя, коль скоро находит свободный исход своей деятельности»* [7(1: 64)];

— терпимость ко всему иному: *«Южноруссы с незапамятных времен привыкли слышать у себя чужую речь и не дичиться людей с другим обличьем и с другими наклонностями»* [7(1: 54)]; *«Этот дух терпимости, отсутствие национального высокомерия, перешел впоследствии в характер козачества и остался в народе до сих пор»* [там же];

— гостеприимство, хлебосольство: *«Говоря о древнем Киеве, нельзя не вспомянуть еще о том хлебосольстве и общественном весельи, которыми отличалась его жизнь»* [6: 35]; *«В городах южнорусских Греки, Армяне, Жиды, Немцы, Поляки, Угры находили вольный приют; ладили с туземцами…»* [7 (1: 54)];

— вражда, ненависть к врагам: *«Набеги татарские на Киев усиливают в них вражду на поганых, и казачество с XVI века разрастается по Украине, и народность Украины обновляется»* [6: 83];

— любовь к своей земле, стремление к самостоятельности, свободе. Не случайно современные философы, анализирующие феномен украинской нации, пришли к выводу, что «лише там, де є свобода власної волі, можливе культурне самовизначення. Якщо людина вільна в межах власної хати чи дорученої справи, то саме там розгорнеться все культурне творення народу, там діятимуть його творчі сили. … для людини української культури найвагомішим є лад її життя» [5: 147]: *«Казачество со своей стороны, при новых насилиях православию, продолжало из Запорожья свои крестовые походы за восточную церковь, за Богоспасаемый град Киев и святую Лавру. Защита веры обращается в защиту Украины и кровавый ряд их походов заключается блестящими подвигами гетмана Хмельницкого. Освобождением Украины восстановил он народную ее самобытность и в народе своем заслужил великое имя Богдана, которым Киевское духовенство приветствовало его первые победы (1649)»* [6: 85]; *«…малороссы оправдывают пословицу: волка сколько ни корми, все в лес смотрит…»* [7 (1: 63)]; *«Подозрительный, он* /Шереметьев/ *начал видеть измену; не нравился ему и Великой России вольный дух украинцев;… »* [7 (1: 350)];

— вера в Бога: *«Но неприязнь вспыхивает у него еще сильнее, чем у великорусса, если только южнорусс заметит, что иноверец или иноземец начинают оскорблять его собственную святыню»* [7 (1: 54)];

— долготерпение, определившее драматизм мировосприятия, поскольку вся история украинцев, начиная от татаро-монгольского нашествия и до наших дней, – это безудержное стремление стать самими собой, добиться права самостоятельно определять собственную судьбу [5: 124]: *«…едва обновленный Киев опять разграблен был Менглигиреем (1482) и с той поры Малороссия вновь была опустошаема набегами крымских татар…»* [6: 82].

Этнические особенности личности автора, актуализирующие субъективно-коллективный уровень культурологического пространства текста научного исследования [8: 308], проявляются и в описании межнациональных отношений, обусловленных историческими, социально-экономическими факторами. В описании отношений украинцев с другими народами ученые-украинцы демонстрируют архетипное свойство к миролюбию, объясняя враждебность объективными историческими обстоятельствами.

Объясняя враждебность в отношениях между предками представителей одного этноса, Н. И. Костомаров обращается ко временам Древней Руси: *«По-видимому, взаимная вражда Полян и Древлян принадлежит такому отдаленному веку, что всякое искание ее следов в наше время должно показаться бредом. А между тем, и до сих пор во взгляде украинца, потомка Полян (или преемника их по земле), на своего соседа полещука, потомка Древлян и наследника их имени, проглядывается тень враждебности»* [7 (1: 5)]; *«…Полещук, для украинца, или колдун, способный на лихое дело, превращающий людей в волков, или глупец, осмеиваемый в затейливых анектодах»* [там же]. Причины тех или иных отношений с другими славянскими и неславянскими народами историк также ищет в глубине веков: *«Еще рельефнее выдается в воображении того же украинца литвин (под этим именем разумеется народ не действительно литовский, а белорусский), т.е. потомок Кривичей и Дреговичей, обозначившийся у него под общим именем литвина. Земля Литовская до сих пор для украинца земля чудес и чародейства, как Земля Кривская была страною волхований при Всеславе полоцком. Так близкие народные оттенки получают некоторым образом вид различных народностей» [там же]; «С Немцем в понятии всех Русских, без различия народных видов, соединялось представление о чем-то тяготеющем, высокомерном, посягающем на свободу нашу» [7 (1: 25)]; «К таким враждебным явлениям принадлежит борьба славянского племени с турецким или тюркским. Ее источник скрывается во мраке доисторических времен. Мы знаем только ее продолжение, и не видим начала, и для нас такие черты легко представляются коренным племенным свойством, как делаем мы со всем, чему не можем доискаться начала в тех сумрачных веках, откуда нет ничего положительно достоверного» [там же].*

Интересным представляется авторский комментарий коннотаций, которые возникают при употреблении пары синонимичных лексем поляки – ляхи и соответствуют историко-культурной ситуации названного периода. Словари русского языка не отмечают какие-либо производные или коннотативные значения у лексемы лях. Словарь В. И. Даля вообще не фиксирует ее. В «Толковом словаре русского языка» под редакцией Д.Н. Ушакова приводится два значения данного слова: *«1. Поляк (устар.)… 2. мн. Употребляющееся в науке название польских племен (этногр., истор.)» [9 (1: 634)]. «Словарь русского языка» фиксирует у лексемы ляхи помимо устарелого названия поляков и «общее название нескольких этнографических групп чехов, живущих в северо-восточной части Моравии и в части Силезии» [10 (2: 212)].* М. Фасмер описывает данное слово в значении «поляк», указывает его частое употребление в древнерусском языке (особенно в «Повести временных лет») как ляси и в форме В. п. мн. ч. ляхы [11 (2: 553)].

М. П. Драгоманов, характеризуя отношение украинцев к полякам, прежде всего указывает на то, что для них не важны национальные и религиозные отличия (вспомним архетипную черту терпимого и миролюбивого отношения ко всему иному),

враждебность же вызвана насилием: *«***Ляха украинец ненавидел всегда, но не как человека чужой нации, даже не как** *человека чужой веры, а как лицо, с которым связывается понятие о заедании чужого труда, о насилии и развращении его жены и дочери. «Тікай ляше, - говорит одна украинская пословица, - бо все, що на тобі, то наше!» И потому-то украинец пользуется всяким случаем выгнать «ляшків-панків аж за Віслу» [4: 37]*. Автор комментирует особенности коннотативного значения лексемы *лях* и одновременно восстанавливает культурно-историческую парадигму, имплицитно возникающую при употреблении данной лексемы в тексте.

В последующем научном изложении автор не использует лексему *лях*, обладающую коннотативной семантикой, за исключением цитируемых песен или прямой речи персонажей. Очевидно, осознанно автор предпочитает употреблять стилистически нейтральную лексему *поляки*, функционирующую в научном тексте как этноним, таким образом эксплицируя и свое отношение к данному факту. Включение в последующий научный текст нейтральной лексемы демонстрирует опосредованный характер научной речи между «специализированным языком, или специализированными выражениями, называемыми научной терминологией, и языком живым, растущим и меняющимся» [2: 52], отражающим действительность во всем многообразии ее проявлений и отношений. Поэтому исследователь считает необходимым указать и на положительное влияние Польши в процессе европеизации Малороссии: *«…влияние на нее Польши окажется далеко не исключительно гибельным, ибо это влияние было проводником европейского влияния вообще, которое шло из Польши не только в Малороссию, но и в Москву, и здесь представляло начало того культурного наплыва Европы на Россию, который особенно проявился в петровское время и которого благодетельности для России окончательно отрицать не решаются и самые крайние славянофилы»* [4: 6].

В текстах исторических работ Н. И. Костомарова находим те же семантические отношения между лексемами *поляки – ляхи*. Авторский комментарий эксплицирует возникновение коннотаций у лексемы *ляхи*: *«Уже ослепленный Василько, исповедуясь в своих намерениях присланному к нему Василию, говорит о плане мстить Ляхам за землю Русскую…»* [7 (1: 36)]; *«Пусть будет вам известно, - говорил Хмельницкий, - я решился мстить панам-ляхам войною не за свою только обиду, но за попрание веры русской и за поругание народа русского!»* [7 (4: 141)]; *«Нет возможности терпеть долее; пора взяться за сабли; пора скинуть ярмо ляшское!» так восклицали старые козаки, жившие по границе Русской земли, поближе к степям, подальше от панов, и оттого смелые»* [7 (4: 143)]. Ссылаясь на летописный источник, Н. И. Костомаров в речи Богдана Хмельницкого использует и этнотопоним, образованный от лексемы *ляхи*, – *Ляхистан*: *«До сих пор, - говорит он, - мы были врагами вашими, но единственно оттого; что находились под ярмом ляхов. … Мы теперь решились низвергнуть постыдное польское иго, прервать с Ляхистаном всякое соединение, предложить вам дружбу, вечный союз и готовность сражаться за мусульманскую веру»* [7 (4: 150)].

Как видно из примеров, лексема *лях*, обладая сниженно-стилистической маркированностью с ярко выраженной эмоционально-негативной коннотацией, употребляется исключительно в речи исторических персонажей. Придерживаясь нейтральности научного изложения, ученые не допускают в авторском тексте употребления слов, способных разрушить или усомниться в их объективности. Наоборот, как исследователи народной истории ученые пытаются объяснить подобное отношение, не употребляя в

авторском тексте лексем с отрицательной коннотацией: *«Проживая в Варшаве во время сейма, Хмельницкий, - говорит современник, - уразумел более тогдашний дух и порядок Польского государства»* [7 (4: 141)]; *«Ненависть ко всему польскому простиралась до того, что гибли православные ремесленники и торговцы за то единственное, что, следуя тогдашнему обычаю, носили польское платье, или закидывали на польский лад в речах»* [7 (4: 183)].

При этом важно подчеркнуть, мы уверены, что ни один из исследователей не стремился разжигать вражду между народами. Поиски причин каких-либо отношений – это проявление национальной черты к миролюбию, к тому, чтобы понять и преодолеть. Поэтому и возникла у Н.И. Костомарова подобная метафора: *«Поляки и южноруссы – это как бы две близкие ветви, развившиеся совершенно противно: одни воспитали в себе и утвердили начала панства, другие – мужицтва, или, выражаясь словами общепринятыми, один народ – глубоко аристократический, другой – глубоко демократический. Но эти термины не вполне подходят под условия нашей истории и нашего быта; ибо как польская аристократия слишком демократическая, так, наоборот, аристократична южнорусская демократия»* [7 (1: 64)].

Анализируя особенности исторического изучения лексики русского языка, О. А. Черепанова говорит о трудности реконструкции языковой картины мира определенной исторической эпохи. В связи с чем исследовательница считает необходимым учитывать два уровня проявления культурного фона в лексике: 1) отражение в лексическом составе языка и в отдельном слове специфики материальной культуры эпохи; 2) воздействие собственно мировоззренческого фактора, проявляющееся приращением определенного культурно-исторического смысла [12: 137]. Приращение культурно-исторического смысла мы и наблюдаем в случаях функционирования названных этнонимов.

Выражая прежде всего этнические веру, цели, устремления, авторы как субъекты научного познания объективно излагают собственные мысли. Являясь представителями украинского народа, выросшими и впитавшими его этноспецифические свойства, ученые-исследователи с помощью комментария или использования соответствующих лексем в речи описываемых героев в тексте научной работы воссоздают особенности культурно-исторической ситуации, этнопсихологический портрет украинцев определенного периода.

Изображение и утверждение приоритетных для характера и сознания украинцев черт определяет этнокреативный характер литературы и науки, раскрывающих этнический портрет народа и выражающих его неповторимый опыт. Таким образом “культура трансформує історичний досвід у знаменування цінностей життя” [13: 91]. Философы отмечают важность того, каким народ себя осознает, какие черты в себе замечает, поскольку от этого зависит его место и роль в дальнейшем историческом развитии [5: 144]. В связи с чем какие-либо замечания по поводу национального характера содержат не только констатации и надежды, но и исторические проекции будущей жизни целой нации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Нерознак В. П. Национальное самосознание: концепт и структура // Этническое и языковое самосознание: Материалы конференции (Москва, 13-15 декабря 1995 г.) /Отв. ред. В. П. Нерознак. – М., 1995. – С.107-108.

2. Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного. – М.: Искусство, 1991.
3. Карамзин Н. М. Предания веков. – М.: Правда, 1988.
4. Драгоманов М. П. Вибране ("…мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні"). (На українській і російській мовах). – К.: Либідь, 1991.
5. Андрос Є. І. Онтологія українського світосприймання: проблема соціокультурних пріоритетів // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К.: Фенікс, 1996. – С.113- 153.
6. Максимович М. А. Киевъ явился градомъ великимъ…: Вибрані українознавчі твори. – К.: Либідь, 1994.
7. Костомаров Н. И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. Кн.1, 4. – Спб., 1903 – 1906.
8. Синица И. А. Языковая личность ученого-гуманитария XIX века. – К.: Издательский Дом Дмитрия Бураго, 2006. – 352 с.
9. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. – М.: Русский язык, 1981.
10. Словарь русского языка: В 4-х т. Т.4. – М.: Русский язык, 1988.
11. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. – М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2003.
12. Черепанова О. А. Культурный аспект в историческом изучении лексики русского языка // Вестник МГУ. Сер.9. Филология. – 1995. – №5. – С.136-146.
13. Кримський С. Б. Архетипи української культури // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К.: Фенікс, 1996. – С.91-112.

УДК 82.0-1:808.1

Руссова С. Н.
(Берлин, ФРГ)

„СВОЁ" И „ЧУЖОЕ" В ХУДОЖЕСТВЕННОМ МИРЕ ОЛЬГИ БЕШЕНКОВСКОЙ. К ВОПРОСУ О ТИПЕ АВТОРА-"ИЗГОЯ"

У статті розглядається моделювання художнього світу одним з нонконформистських типів автора - "ізгоєм" або "чужим", який відчуженням протистоїть офіційній літературі.

Автор біографічний є постаттю, яка зумовлена соціальними, історичними та психологічними обставинами. Проекція його авторського "Я" в ліричному тексті має відбиток тієї ж обумовленості й спрямована на відповідну читацьку ауді торію. Починаючи з епохи романтизму виявляється тенденція до з`єднання життєвих і художніх текстів. Невід`ємною умовою сприйняття тексту стає легенда про особистість поета. У свою чергу, літературна роль, "маска" стає чинником, що регулює реальну поведінку поета і сприйняття його ауді торією.

© Руссова С. Н., 2009

Феномен автора-"ізгоя" виникає на певному соціально-культурному фоні. Внаслідок різних обставин – національності, віросповідання, рівня освіти – автор-"ізгой" відчуває себе "чужим" у "своїй" державі, ігнорує ідеологічні коди суспільства, замість яких висуває особливе кодування, що забезпечує герметичність текстів, їх непроникність для невтаємниченої аудиторії.

Феномен "ізгойництва" розглядається на прикладі поезії сучасної російської авторки О. Бешенковської.

Ключові слова: *автор, ліричний текст, тип автора, комунікація, репрезентація, читач, художній світ, читацьке сприйняття.*

The phenomenon of author-"exile" is consider in this article.The biographical author is a figure caused by the social, historical and psychologic circumstances. The proection of this author's "I" in the lyrical text has the imprint of this conditions and direction a suitable reading audience. Since, begining with the romanticism epoch, the tendency to union of vital and artistic texts is revealing, then a legend about the poet's individuality is becoming the integral condition of perception of a text. In its turn, a literary role, a "mask" is a factor, which regulates the poet's real behaviour and his perception of the audience. The literary roles are connected with certain literary epochs. So, types of "prophet", "exile", "artist", "tryxter" are connected with romanticism epoch. Unholyness of the literature and the author, is beginning reveals at the second half of XIX century, leads to the fact that author's romantic consciousness was split into individual part-role.The phenomenon of author-"exile"arises up as a result of diffirent circumstances – nationality, religion, level of education.

The phenomenon of author-"exile" is considered on the ground of the Russian (O. Beshenkovskaja) literatures.

Key words: *author, lyrikal text, typ of author, communication, representation, reader, artistic world, reader`s reception.*

В романтической модели западной культуры художник занимал центральное место, ему единственному было доступно, по представлению романтиков, познание бессмертных идей, заключённых в разнообразные формы материального мира [1: 169-185].Такая трактовка задач, стоящих перед искусством, придавала ему особую ценность и важность, особый смысл относительно других наук [2: 481].

Романтические представления о поэте, имеющие английские (байронический герой), немецкие («энтузиаст» йенских романтиков) и французские («парнасцы» и «проклятые поэты») корни, выявили тенденцию соединения жизненных и художественных текстов, условием восприятия текста стала легенда о личности поэта. В свою очередь, литературная роль, «маска» явилась фактором, регулирующим реальное поведение поэта и восприятие его аудиторией.

Десарализация литературы и автора, начало которой Р. Барт, У. Эко, М. Фуко, Э. Ауэрбах соотносят со второй пол.19-го века, с творчеством французских символистов, в частности С. Малларме, привела к осмыслению уничтожения тождественности автора биографического и автора-субъекта творчества [3: 306-349], к появлению взамен устойчивых литературных ролей «пророка», «художника», «трикстера», «изгоя» – новых ипостасей: «ремесленника», «частного лица», «писаря» («скриптора», в терминологии Р. Барта, «авторской функции» у М. Фуко).

Причина ухода литературы в чисто эстетическую, стилистическую сферу в Западной Европе видится в отвращении к современной культуре и обществу у поколения, пережившего французскую революцию и испытавшего острую нравственную неудовлетворённость от пустых фраз, в которые выродились идеи Просвещения и революции. Именно к этому времени относится разрыв писателя со своей аудиторией. Ряды читающей публики пополнились массами буржуа. Удовлетворение их читательских запросов, коммерциализация книгоиздательства привели, с одной стороны, к общему снижению художественного вкуса, а с другой – к тому, что произведение искусства стало товаром [4: 492].

В парадигме ролей автора лирического текста: автор-“пророк“, автор-“художник“, автор-“ремесленник“, автор-“трикстер“, автор-“скриптор“, автор-“частный человек“, - роль автора-“изгоя“, „чужого“ занимает особое место. В схематической интерпретации внешнего и внутреннего пространства культуры (оппозиция „своего“- „чужого“) для этого типа моделью описания является противопоставленность „Я“ - „ОНИ“, где „Я“ - это маркированный замкнутый мир, границами которого являются границы отдельного физического индивидуума [5: 386-406]. В тексте позиция автора-“изгоя“ поддерживается непроницаемостью границ «своего» мира от проникновения «чужих», что выражается не только усложнённостью поэтического языка, интер- и гипертекстуальностью, поликультурным диалогом, вообще неконвенциональностью, но в пределе может доходить и до отказа от коммуникации.

Условиями, формирующими сознание автора, осознающего себя «чужим», могут быть исторические и/или социально-культурные обстоятельства.

К историческим обстоятельствам появления типа автора, оппозиционного обществу, можно отнести «культурный шок» (К. Оберг) при смене политических формаций, в частности в XX веке — существование в тоталитарном государстве, разрушение тоталитаризма, ведущее к разрушению устоявшихся идеологических кодов, а также вхождение в чужую культурную среду (эмиграция)[6: 327-333].

К социально-культурным обстоятельствам, формирующим самосознание автора-«изгоя», относятся происхождение: национальность, вероисповедание (О. Мандельштам, И. Бродский), среда обитания (В. Маккавейский), уровень образования [7: 52-57]. (Р. Немировский)

Одним из дополнительных факторов, обуславливающих соотнесённость автора с определённым маргинальным пространством, является, по нашим представлениям, и гендерный аспект.

Вероятно, одним из самых ранних случаев проявления женщины-автора-«изгоя» в англоязычной литературе можно назвать Эмили Дикинсон (1830 – 1886), свою незаметность, обычность, неяркость возведшую в жизненный принцип. Её травматический опыт авторства связан с попыткой бегства из патриархального общества, ограничивавшего количество доступных женщине общественных ролей, ценой отречения от мира, равного заточению в монастырь, монашеской аскезе. Добровольная затворница, сузившая свой круг общения до домашних, а потом и вовсе переставшая покидать комнату, не предназначала своих стихотворений ни для чужих глаз, ни, тем более, для печати и писала, не заботясь об их восприятии. Дисгармоничность поэтической формы Э. Дикинсон корреспондировала с ее представлением о дисгармоничности мира. Печатью скепсиса отмечены

все области воззрений Э. Дикинсон – возможность человеческого общения, возможность выразить себя так, чтобы быть понятой, способность разума познавать мир, отношение к славе. Скепсис Э. Дикинсон всеобъемлющ, он разрушает привычные представления и связи вещей. Отвергнув общеприятое, она устанавливала свои связи между вещами, сближала несовместимое, сопоставляла несопоставимое:[8: 1299-1300].

В немецкой культуре XX века [9: 10-17] только катастрофа 2-й мировой войны, трагедия Холокоста и определенное, распространившееся в обществе после второй мировой войны, настроение осознания общественной вины - привели к скепсису по отношению к Слову и Речи как средствам Власти и орудиям манипуляций. Немецкая поэзия пошла по пути отказа от синтаксиса и грамматических правил, от формальных элементов стиха (рифмы, строфы), разложения образа, герметизм стал репрезентативным направлением в современной немецкой поэзии.

Опыт Розы Ауслендер (1901 – 1988), известной еврейской поэтессы, жертвы нацизма, дважды пережившей эмиграцию, Холокост, одиночество и болезнь, автора с самоощущением «изгоя», является примером двойной маргинализации. Последний сборник стихотворений поэтессы «После всех слов» („Hinter allen Worten“, 1980) [10] на всех уровнях текста демонстрирует неконвенциональность. Стихотворения носят названия в духе композиций авангардистов – «Одиночество III» („Einsamkeit III“), «Назад IV» („Zurück IV“), «Чудо II» („Wunder II“), «Забудь I» («Vergiß I»). Все они написаны свободным стихом с асимметричными строфами и свободной композицией. Отсутствует пунктуация. Верлибры лишены начал и концов. О синтаксисе напоминают лишь заглавные буквы, по правилам немецкой грамматики указывающие на категорию существительного. Лишь изредка возникающие лексические повторы, выполняющие роль «мерцающей» внутренней рифмы и фонетические константы не дают распасться стиху. Все эти элементы формы в соединении с главными темами философских размышлений или импрессионистских зарисовок направлены на выражение соответствия «духа и буквы», гармонии распада внешних и внутренних связей между миром и человеком. Одиночество человека равно одиночеству текста, а отсутствие понимания между адресатом и адресантом оборачивается уничтожением коммуникации вообще и — на уровне синтаксиса — в частности.

В русской культуре феномен возникновения самоощущения автора-«изгоя» невозможно объяснить заимствованием стилистики «проклятых поэтов». Скорее, это закономерность развития литературы, проявляющаяся на определённом культурном фоне. В то же время, при всех равных – в диаспоре, в эмиграции, при смене политических режимов – роль автора-«изгоя» не становится репрезентативной. Она характерна для очень узкого круга литераторов, у которых традиционный для российской интеллигенции социально-психологический комплекс «изгойничества» накладывается на определённые личностные факторы: национальность (еврейство), принадлежность к определённой религии, уровень образованности. В эпоху тоталитарного государства позиция автора-«изгоя» - чудака, странного, чужого, не вписывающегося в общие нормы бытовой неустроенностью (О. Мандельштам, И. Бродский), манерой одеваться, предельно узким кругом общения (Р. Немировский) - явилась чрезвычайно сильным противостоянием государственному мифу: унификации мышления, тотальной эстетизации, пангероизму и тенденциозности. Автор-«изгой», ощущающий себя «чужим» в «своем» государстве игнорировал идеологические коды общества, взамен которых выдвинул особое кодирование,

обеспечивающее герметичность текстов, их непроницаемость для непосвященной аудитории («Эзопов язык», «кукиш в кармане»). В парадигме вариантов поведения автора-«изгоя» – «уход в перевод» крупных поэтов, отказ от публикаций («писание в стол»), в конце концов – самоубийство.Одно из выражений позиции автора-«изгоя» реализовалось в отказе от коммуникации, в молчании. По отношению к конформной речи молчание играло роль вызова. Сознательный выбор неподконтрольного обществу молчания – «действие, акцентирующее само себя, мотивированное ситуационно и поведенчески».

Описывая ситуацию «культурного шока» при вхождении в чужую культурную среду, к примеру — эмигрантов, исследователи [11: 331-333] указывают факторы, осложняющие межкультурную адаптацию. Среди них — возраст, пол, склад характера, обстоятельства жизненного опыта, а также: наличие в родной и чужой культурах сильных традиций, требующих соблюдения жёстких ритуалов.

Драматический жизненный и творческий опыт Ольги Юрьевны Бешенковской (1947 — 2006) в полной мере является иллюстрацией такого рода исследований.

О. Бешенковская родилась в Ленинграде, и «петербургский текст» стал её контекстом. Пушкин, Блок, Мандельштам, Бродский узнаваемы в её интонациях и ритмах. Воспоминания о городе, его культуре, круге современников — друзьях и учителях, высокий слог поэтической традиции были живительной силой, питавшей её поэзию и самым высоким творческим мерилом. Потому и после эмиграции в Германию в 1992 году она продолжала заниматься русской филологией, писала стихи и прозу, иллюстрировала свои книги фотографиями и графикой, организовала и редактировала журнал русских писателей Германии с ностальгическим названием «Родная речь». Название знаковое, т.к. речь окружающих, в основном, выходцев из провинции - корявость выражений, коробящий южный акцент, необязательность словоупотребления – были для неё некоей гранью, отделяющей «чужих» от «своих». В таких случаях её ирония не щадила никого, она не пользовалась эвфемизмами. Это особенно видно по «Дневнику сердитого эмигранта» [12], хлёсткому и резкому портрету еврейской эмиграции в Германии, навлёкшем на себя совершенно несправедливую критику из-за начальных фраз эссе: «Господи, как я ненавижу людей! Особенно немцев и евреев ». Как тут не вспомнить знаменитую фразу Маяковского: «Я люблю смотреть, как умирают дети...», вызвавшую в своё время шквал упрёков твердолобых защитников гуманизма, не дочитавших произведения до конца и доверчиво «заглотивших» хорошо подготовленную автором провокацию.

Идентифицировав себя чуть ли не с мужчиной, обмолвившись однажды в автобиографии, что – «училась, трудилась, женилась...» и «никогда не была за мужем», О. Бешенковская писала «неженские» стихи о религии и еврействе, то с сарказмом, а то – скорбя о «незнающих дороги в синагогу» [13]. Нрава она была, действительно, далеко не «лилейного». Упрямый напор настойчивых отрицаний, пафос протеста в её поэзии и отдалённо не смахивает на «дамские кружева». Это не каприз взбалмашной девчонки, это чёткая позиция личности, хорошо знающей цену словам. Такой она была с 12-ти лет, со своего «недетского» детства, когда впервые опубликовала стихи. Эта публикация в газете «Ленинские искры» оказалась роковой: её стихи больше не появлялись в советской печати, зато стали хорошо известны в самиздате и на Западе. Только в 1985 году в альманахе альтернативной ленинградской поэзии «Круг» русский читатель смог познакомиться с её стихами. Как многие в то время, она совершила знаковый «уход»: десять

лет до эмиграции в Германию работала кочегаром в котельной. «Поэтов – в топку!..» Так называлась её публикация в придуманном ею самиздатовском журнале «ТОПКА» – Творческое Объединение Пресловутых Котельных Авторов. А первая книга Бешенковской на родине появилась в 1988 году.

С тех пор у О. Бешенковской вышло 8 книг стихов и прозы, 2 из них – на немецком языке. Более тысячи стихотворений поэтессы были опубликованы в журналах «Нева», «Октябрь», «Аврора», «Звезда», «Москва», «Грани», в альманахах «Молодой Ленинград», «Клуб русских писателей» (Нью-Йорк, 1991, 1993, 1995), в антологиях «Строфы века» и «Поздние петербуржцы», в антологиях и альманахах Германии и Америки. Она стала известной личностью, членом Союза писателей Санкт-Петербурга, членом Союза журналистов России, почётным членом русского Клуба писателей в Нью-Йорке. В прессе появились отзывы на её сборники стихотворений. Вольфганг Казак, крупный немецкий славист, поместил в своё время статью о ней в «Лексиконе русской литературы XX века» (Москва, 1996).

«Всё будет также, как при мне, хотя меня уже не будет...», «Земную жизнь пройдя до половины, я слышу скрежет Дантовых ворот...», «Что поделаешь, мы не бессмертны...», «Досмотреть эту жизнь до конца...». Рассуждения о Тишине и Пределе вошли в её стихи с тех пор, когда она, узнав, что дата её рождения совпадает с годовщиной убийства императорской семьи, стала обводить её в календаре чёрным. Графика, возможно, была наиболее адекватна её стихам, вообще – мировидению. Чёрное и белое. Жизнь и смерть. Короткий миг любви между бездонностями «кладбищ и клавиш». Потому, наверное, и сборник стихотворений на немецком языке был назван ею «Zwei Farben – zwei Sprachen»[14]. Но это не ограниченность зрения, не замечающего нюансов. Наоборот – пристальное внимание, как рассматривание негатива фотоснимка, - к самому существенному, простому и вещему, называемому Судьбой. Это спокойное и мужественное погружение в океан боли, смиренное приятие мудрой истины конечности бытия, приметы которой проступают как «трупные пятна» в васильках. Это скепсис «утешительной мысли о возможном продолжении в мире ином», смягчённый иронией по поводу возможного «договора» с Хароном, чтобы «кататься туда – и обратно». Предчувствие конца расставляло всё по местам, учило снисходительности, но примирения с «иероглифом иврита», с нелюбимым городом – не произошло.

«Нет стыда безнадёжней и горше, чем за Родину стыд...». Это болевая точка в поэзии Бешенковской, в противовес «спокойной», без «кипения» и «отчаяния», теме Жизни и Смерти, вызывающая сильные и противоречивые эмоции. После всех перепетий её биографии вполне ожидаемым мог быть набор полного негатива. Многие в эмиграции изжить не могут в себе обид, ненависти, зависти к тем и тому, что осталось на территории, чью пыль давно уже отряхнули с подошв своих. И источник их злобы кажется неиссякаемым... О. Бешенковская же вполне отделяла «зёрна от плевел» - русское от российского, «бедную родину» от «родного хамоватого ОВИРА». Она могла бы быть даже благодарна всем тем, кто вытолкнул её в чужую страну, в «иное измеренье», сократил её дни. Страдания шлифовали её талант, «помогли» состояться ей как поэту, из «юродивой выйти в пророки». Она отдавала себе в этом отчёт. Её стихи «болели в груди» прежде, чем излиться на бумагу. И, как представляется, она многому училась у другого поэта - Марины Цветаевой. Быть одной – за всех – противу всех. Не быть – с толпой, ни

Там – ни Здесь. Не «приспосабливаться». Быть «бездомной» и всегда «чужой», и с переменой мест своей позиции не менять.

Она хотела казаться сильной. Писала о любви – редко, о родных – почти никогда, всегда – о дружбе. И всё же – её лирическая героиня была слабой женщиной, нуждающейся в любви и признании, покое (не – приёмном!), приюте и опоре, страстно желавшей жить:

От первой строчки всё,
от первой строчки...
Все заморочки,
и дойти до точки.
И вдруг себя увидеть из трамвая:
Живая! Ещё живая!
Ещё друзьям протягиваю руку,
Ещё успею выучить науку.
Залечь бы только с книжкой на диване...

Кто там шепнул: «...науку
Расставаний...»?

ЛИТЕРАТУРА

1. Шлегель Ф. Фрагменты// Литературная теория немецкого романтизма. — Л., 1934.
2. Шеллинг Ф. Сочинения. В 2 т. Т.1.— М., 1987.
3. Барт Р. Нулевая степень письма//Семиотика/ Сост. и общ. ред. Ю. С. Степанова. — М.,1983.
4. Ауэрбах Э. Мимесис: Изображение действительности в западноевропейской литературе. – М.,1976.
5. См.: Лотман Ю. О метаязыке типологических описаний культуры//Ю. Лотман. Избранные статьи. В 3 Т. Т.1.-Таллинн: Александра, 1992.
6. См.: Красных В. Культурный шок и межкультурная адаптация //В. Красных. „Свой“ среди „чужих“: миф или реальность? — М.: Гнозис, 2003.
7. См.: Руссова С. Категория „изгой“ в парадигме ролей автора лирического текста//Русская литература XX-XXI веков: проблемы теории и методологии изучения: Материалы Второй Международной научной конференции: 16-17 ноября 2006 г./ Ред.-сост. С. И. Кормилов. - М.:Изд-во Моск.ун-та, 2006.
8. The Heath Anthology of American Literature. - Boston – New York. - Houghton Miffin Company, 2004.
9. См.: Rilke. Leben, Werk und Zeit in Texten und Bildern. - Frankfurt am Main – Leipzig, Insel Verlag, 1992.
10. Ausländer R. Hinter allen Worten. Gedichte. - Frankfurt am Main, S.Fischer Verlag GmbH, 2002.
11. См.:Красных В. Указ.соч.

12. Бешенковская О. Viehwasen, 22. Дневник сердитого эмигранта. - Октябрь.- 1998. - №7.

13. См.: Бешенковская О. Дети полукультуры//О.Бешенковская. Беззапретная даль. - Нью-Йорк :Alexandria, 2006.

14. Beschenkovskaja O. Zwei Farben – zwei Sprachen. - Verlag F.K.Göpfert-Wilhelmshorst, 1997.

УДК 81’42

Сыромля Н. Н.
(Ялта, Украина)

МЕТОДИЧЕСКИЙ АСПЕКТ АНАЛИЗА МИФОЛОГЕМЫ И АРХЕТИПА КАК ЭКСПОНЕНТОВ КУЛЬТУРНОЙ ИНФОРМАЦИИ В СТРУКТУРЕ СИМВОЛА

В статье анализируются особенности лингвокультурологического подхода к интерпретации символа в поэзии.

***Ключевые слова**: символ, мифологема, архетип, В. Брюсов.*

В статті розглядаються особливості лінгвокультурологічного аналізу символів в поезії.

***Ключові слова**: символ, міфологема, архетип, В. Брюсов.*

The article deals with peculiarities of linguistic and cultural analysis of a symbol in the poetry.

***Key words**: symbol, mythologerm, archetype, V. Brusov.*

В лингвистике существуют работы, посвященные в целом символике одного автора (Мурьянов 1996, Кравченко 1994, Иванюк 1997 и др.) либо отдельным символам в творчестве или конкретном произведении писателя, поэта (Елисеева 2004, Магомедова 1990, Маслова 2004, Мних 2002, Петриченко 2004, Рахимова 1996, Самоделова 1992, Самусенко 2004, Снитко 2002, Слухай 2006, Чагинская 1991 и др.).

Актуальность исследования символа в *художественном тексте* обусловлена пониманием текста как культурной коммуникативной системы: в современных исследованиях символ называют «живым сотворением нового в обличии старого» [1: 79]. По мнению В. В. Колесова, в настоящее время символ «в духе времени оборачивается гиперонимом – словом общего, родового смысла, более привычным для современного понятийного мышления» [1: 25].

Отталкиваясь от наблюдений А. А. Потебни [2: 6], считаем, что *символ* актуализирует в художественном тексте ту часть содержания культурологического символа, которая значима для автора в связи с его замыслом, с одной стороны, и объемом авторских фоновых знаний – с другой.

Согласно нашим исследованиям, структура лингвистического символа понимается как соотношение формы выражения (звуковая оболочка слова-экспликатора символа в

© Сыромля Н. Н., 2009

тексте) и формы содержания (когнитивный концепт, мифологема, архетип) (см. также Афанасьева 2001). Экспликации той или иной культурной информации способствует взаимодействие символа в тексте с мифологемой и архетипом.

Мифологема может быть выражена двумя способами: прецедентным именем или прецедентной ситуацией (см. работы Красных В. В.).

Понятие архетипа – одно из наиболее важных в феноменологии культуры, так как подразумевает устойчивый образ, возникающий в индивидуальных сознаниях и распространенный в культурном творчестве разных народов. Мы отталкиваемся от архетипических бинарных оппозиций, выявленных в работах Вяч. Вс. Иванова и В. Н. Топорова (1995).

В рамках данной статьи остановимся на анализе мифологем и архетипов, взаимодействующих с символом «Земля» в лирике В. Брюсова периода расцвета символизма.

В контекстах, содержащих символ «Земля» в лирике В. Брюсова, нами выявлено 7 мифологем. Кратко охарактеризуем их значения.

Мифологема *бог/боги* соотносится со стихией земли в строках: *«Ты будешь ждать И меж земных богов Единого искать, тоскуя, бога»* [**3** (1: 138)]. Интерпретация мифологемы *боги* отличается разнообразием: в первоначальном значении это удача, доля, светить; представители мифологической школы считали богов олицетворением сил природы, эволюционисты связывали понятие о боге с культом предков. Таким образом, взаимодействие мифологемы *боги/бог* с символом «Земля» способствует экспликации авторского толкования стихии земли как **локуса духовных поисков человека, религиозных переживаний, единения с высшими силами.**

Имя греческого бога Вакха (рим. – Дионис, лат. – Бахус) восстанавливается из названия празднеств в честь этого божества плодородия, влаги, виноградарства и виноделия – *вакханалия*: *«О, пусть и грядущий пророк В этом мире земных вакханалий Блуждает, всегда одинок, Разбивая святые скрижали»* [**3** (3: 241)]. В контексте эксплицирована традиционно пейоративная окраска мифологемы со значением «плотские утехи»: переносно вакханалии – разгульное празднество, оргии и исступленное, бессмысленное пьянство, безудержное проявление чего-либо [4: 55-56].

В строках: *«Мне режут руки цветы колючие, Я слышу хохот подземных гномов»* [**3** (1: 353)] актуализована мифологема *гномы*. Это антропоморфные существа низшей мифологии народов Европы, обитающие под землей, они наделены сверхъестественной силой, хранят в недрах земли сокровища – драгоценные камни и металлы. Будучи искусными ремесленниками, гномы изготовляют волшебные артефакты – кольца, мечи и т.д.

Данная семантика обусловливает традиционное мифологическое толкование стихии земли как **срединного мира, центра мироздания,** по отношению к подземному или водному царству и верхнему, небесному. Пребывание в земном (обычном) мире чаще всего кратковременно, по его завершении все существа возвращаются в собственный – верхний или нижний мир [**5** (2: 233)].

Наиболее распространенная мифологема символов–стихий в лирике В. Брюсова - *душа* - является общей для символа «Земля» у поэтов-символистов К. Бальмонта, А. Белого, А. Блока. Авторская интерпретация данной славянской мифологемы состоит в постоянном стремлении души к земле: *«Нет, никогда не разорвутся звенья Между душой и прелестью земли!»* [**3** (1: 49)]. Однако когда душа попадает на землю, воплотившись в

человеческом теле и став «земной душой», у нее появляется мечта попасть в рай, вернуться на небеса: *«Нет, не тебя так рабски я ласкаю! В тебе я женщину покорно чту, Земной души заветную мечту, За ней влекусь к предсказанному раю!»* [**3** (1: 476)]. Приведенные строки позволяют считать, что мифологема *душа* в лирике В. Брюсова способствует наполнению символа «Земля» значением неустанного **стремления к гармонии.**

Ряд мифологем греческого происхождения продолжается в стихотворении «Орфей»: *«И пышнокудрые наяды Безлюдной и чужой земли У волн, в пещере, в час прохлады, Его, рыдая, погребли»* [**3** (3: 281)]. Согласно мифологическим словарям, речь идет о нимфах источников, рек и озер, покровительницах сил природы, сочувствующих людям и животным, отмечается их связь с песнями и поэзией, плеск вод – их голоса [4: 146-147]. Данная мифологема обусловливает тесную **связь** символа «Земля» в лирике В. Брюсова **с водной стихией.**

В строфе *«Если ж зыбкий гроб в пучине Присудили парки нам, Мы подземной Прозерпине И таинственным богам Предадим с молитвой душу»* [**3** (1: 350)] со стихией земли соотносится имя *Прозерпины*, римский вариант – Персефона. Эта мифологема символизирует природный процесс ежегодного умирания и оживания растительного мира, связана с культом земли, ее плодородием; в разных источниках Прозерпина предстает то дочерью подземной реки Стикс, то женой Аида, бога подземного царства [4: 87–88]. Следовательно, в поэтических текстах В. Брюсова эксплицируется связь стихии земли со **смертью и жизнью, плодородием, женским началом**, что является традиционно-мифологическими значениями символа «Земля».

Мифологема *рай* этимологически соотносится с «богатством», «счастьем», «даром»; с точки зрения строгой теологии, это место, где человек всегда с богом. Поэтический контекст предлагает вариант «рая на земле», который трактуется как благополучная и гармоничная человеческая жизнь: *«Стремлюсь, как ты, к земному раю Я под безмерностью небес»* [**3** (1: 428)]. Одна из основных мифологизирующих разработок образа рая – небеса [**5** (2: 364-365)], именно небесной гармонии противопоставляется земная жизнь в строках В. Брюсова.

Охарактеризовав мифологическую составляющую символа, перейдем к его архетипическому компоненту. В поэтических текстах В. Брюсова, содержащих символ «Земля», выявлены бинарные оппозиции: **небо – земля**: *«По крутизне земного неба И я взнесен к своей мечте»* [**3** (1: 557)]; **верх – низ**: *«Взлетая, буду видеть поле, Упав, к земле прильну лицом»* [**3** (2: 45)] – выявлена экспликация соответствующих сем вместо прямой номинации позиций; **светлый – темный**: *«Внутри земли, в холодном царстве тьмы, Заключены невидимые воды, Они живут без света и свободы В немых стенах удушливой тюрьмы»* [**3** (3: 235)]; **день – ночь**: «*И в сияньи земных отражений Мне все грезятся – ночью и днем – Проходящие смутные тени»* [**3** (1: 124)]; **огонь – влага**: *«Я – Земля… Я дала приюты тучам…Я полна огнем текучим»* [**3** (1: 253)]; разновидность реализации архетипа – оппозиция **земля – вода**: *«Как все земные водопады, В заливе мирном потонуть»* [**3** (2: 62)]; **море – суша**: *«Смотрю на бездну, мне отверстую, На шири моря и земли»* [**3** (1: 396)]; **предок – потомок**: *«Бедные дети земли Навстречу мне шли»* [**3** (1: 439)]; **юг – север**: «*Ветер, родной мой, задумчивый, северный! Верно, ты знаешь и южные земли»* [**3** (3: 249)]; **весна – зима**: *«Кучи свезенного снега, Лужи, ручьи и земля… Дышит весенняя нега В этом конце февраля»* [**3** (3: 219)]; **солнце – луна**:

«И шар земли на крыльях духа тьмы Летит навстречу солнцу» [**3** (3: 235)]; *«Бледных духов вереница Реет над землей – Черный лес луной пронизан, Мертвою луной»* [**3** (3: 242)]; **жизнь – смерть**: *«И ветер надо мной играя тихим кленом, Поет мне, что земля – жива, жива вовек»* [**3** (2: 64)]; *«Я в земле, под грудой гнили, - Мертвое зерно»* [**3** (3: 271)]. Таким образом, архетипическая составляющая символа «Земля» в лирике В. Брюсова представлена 11-ью бинарными оппозициями.

Проанализируем влияние мифологической и архетипической составляющих на эксплицируемые символические значения стихии земли в стихотворении «Царю Северного полюса» в разделе «Голоса стихий»:

Я – Земля, я – косность мира,
Сотворила горы, скалы,
Твердь гранита и порфира,
Грани малого кристалла.

Я дала приюты тучам
На груди подъяла море,
Я полна огнем текучим…
Кто со мной, с могучей, в споре?
[**3** (1: 255)].

В данном произведении стихия земли представлена как **живая говорящая,** осмысляется как **олицетворение женского начала, животворящая стихия, взаимодействующая с огнем, воздухом и водой, являющаяся неизменной основой жизни** – «косность мира», **соотносится с твердью** – полезными ископаемыми, драгоценными и недрагоценными камнями, осознает свое **могущество**.

В последней строфе эксплицируется значение символа «Земля» как **объединяющего начала** – и стихий, и всего живого в мире, что становится возможным благодаря существованию «пределов», границ пространства по имени «Земля»:

Сестры, братья! Славьте Землю!
Славьте косность и пределы!
Все держу я, все объемлю,
Вас родню, - и мной вы целы!

Таким образом, являясь воплощением пространства, имеющего границы, земля противостоит хаосу до начала творения: такое пространство «оживотворено, одухотворено и качественно разнородно. Оно не является идеальным, абстрактным, пустым… всегда заполнено и всегда вещно» [**5** (2: 340)].

Следовательно, земля – вариант «переработанного космическими силами» «хаотического начала». При существующей в мифопоэтической картине мира оппозиции «пространство в *космосе*» — «отсутствие пространства в хаосе» (там же) «Земля» в лирике В. Брюсова — **символ космоса как порядка**.

Результаты нашего исследования показали, что экспликация приведенных ниже значений символа «Земля» в лирике В.Брюсова обусловлена взаимодействием одноименного концепта с элементами, восстанавливающими связь с мифологией и религией – с мифологемами *бог/боги, душа, вакханалии, гномы, наяды, Прозерпина, рай*, и архетипами.

К традиционно-мифологическим значениям символа «Земля» относятся следующие: **животворящее начало; материнство; локус жизни во всех ее проявлениях; символ жизни и смерти; устойчивость; живая антропоморфная стихия; центр мироздания.**

Авторское наполнение символа представлено интерпретациями символа «Земля» как **начала, объединяющего стихии, людей и мир невидимых сущностей; космического порядка; непокорности; мира артефактов; единства пространства и времени.**

ЛИТЕРАТУРА

1. Колесов В. В. Язык и ментальность. – СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2004. – 240 с.
2. Потебня А. А. Слово и миф / Сост. А. Л. Топоркова; Отв. ред. А. К. Байбурин. – М.: Правда, 1989. – 282 с.
3. Брюсов В. Я. Собрание сочинений в семи томах. Под общ. ред. П. Г. Антокольского и др. – М.: «Худож. лит.», 1973.
4. Словник античної міфології / Уклад. І. Я. Козовик, О. Д. Пономарів; вступ. стаття А. О. Білецького; відп. ред. А. О. Білецький. – 2-е вид. – К.: Наук. думка, 1989. – 240 с.
5. Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2-х т./ Гл. ред. С. А. Токарев. – М.: Рос. энциклопедия, 1997. - Т.2: К-Я. – 719 с.

УДК 81’44

Мороз А. А.
(Киев, Украина)

ГРАММАТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ РЕАЛИЗАЦИИ КОНЦЕПТА «ШУТ» В РОМАНАХ ДЖОНА ГОЛСУОРСИ ЦИКЛА «САГА О ФОРСАЙТАХ»

Статья посвящена исследованию творчества Д. Голсуорси и его романа «Сага о Форсайтах». Автором статьи проанализирован грамматический аспект реализации концепта «шут». Выделены и рассмотрены основные грамматические средства, использованные Д. Голсуорси.

Ключевые слова: *концепт; смеховая культура; дуализм; грамматические средства реализации концепта «шут», вербальные/невербальные средства выражения комического; уменьшительно-ласкательные суффиксы; архаические глаголы.*

Стаття присвячена дослідженню творчості Д. Голсуорсі та його роману «Сага про Форсайтів». Автором статті проаналізовано граматичний аспект реалізації концепту «блазень». Виділено та розглянуто основні граматичні засоби, використані Д. Голсуорсі.

Ключові слова: концепт; сміхова культура; дуалізм; граматичні засоби реалізації концепту «блазень»; вербальні/невербальні засоби вираження комічного; зменшувально-пестливі суфікси; архаїчні дієслова.

© Мороз А. А., 2009

The article is dedicated to the research of creation of John Galsworthy and his novel "The Forsyte Saga". The author of the article analyses the means of realization of the concept "buffoon" in grammar aspect used by John Galsworthy.

***Key words**: concept; laughing culture; dualism; grammar means of realization of the concept "buffoon"; verbal/non-verbal means of comic expression, diminutive-tender suffixes; archaic verbs.*

Концепт как ментальная языковая структура является предметом изучения когнитивной лингвистики. Интерес к описанию и изучению концептов не ослабевает и в XXI веке. Он, наоборот, усиливается в связи с тем, что происходят глобальные интеграционные процессы и многие стремятся «заглянуть» в культуру другого народа, сопоставить чужой менталитет со своим. Работы Н. Д. Арутюновой, А. Вежбицкой, Л. П. Ивановой, В. В. Колесова, Е. С. Кубряковой, В. А. Масловой, Е. А. Селивановой, Ю. С. Степанова, В. Н. Телии и др. являются теми научными исследованиями, которые стимулировали интерес к изучению концепта. Кроме данных исследований можно привести труды А. А. Борисова, У. А. Карпенко-Ивановой, Е. Н. Цапок и др., в которых рассматривают отдельные концепты, передающие определенные культурно-языковые традиции.

Изучение концепта «шут» и средств отражения концепта в художественной речи относится к проблемам, связанным со смеховой культурой. Данный концепт ранее никогда не рассматривался отдельно, а лишь в комплексе с вопросами, связанными с сарказмом, иронией и средствами их выражения в языке и речи. В одной из работ, только недавно появившихся «Дискурсивні парадигми концепту *юродство* як самобутнього феномена російської культури» [1] Е. В. Маслий исследует концептуальную семантику социального феномена *юродства*. Автор, в частности, доказывает что концепт *юродство* принадлежит к разряду специфических концептов. В нашем исследовании мы опираемся на предположение, что концепт «шут» является концептом-универсалией (термин взят из работ Ю. С. Степанова и В. А. Масловой) и принадлежит не одной, а нескольким культурам.

В нашей работе мы рассмотрим средства вербализации концепта «шут» в романах Джона Голсуорси цикла «Сага о Форсайтах». Объем данной статьи не позволяет произвести полный анализ всех имеющихся средств реализации концепта «шут». Остановимся на грамматическом аспекте.

За последнее время вопросами, связанными с данным аспектом, занимались: [2; 3; 4; 5; 6; 7].

В данной работе мы рассматриваем иронию и сарказм, которые нашли свое отражение в воспроизведении шутовского поведения Майкла Монта.

Рассмотрим истоки появления английского концепта «шут». Английские этимологические и толковые словари дают следующие толкования лексеме "buffoon":

Buffoon (buffa a jest, connected with buffare to puff; Tommaseo and Bellini consider the sence of "jest" to be developed from that of "puff of wind" applied fig. to anything light and frivolous; e.g. Littré, refer it to the notion of puffing out the cheeks as a comic gesture [8: 1159] (*от buffa жест, связанный с buffare – дуть; Томмасео и Беллини считают, что смысл «жеста» был образован от словосочетания «порыв ветра», которое относят*

косвено ко всему легкому и легкомысленному; например, Литтре относит данный жест к выдуванию воздуха из щек в комическом жесте). (Перевод мой – А.М.).

– *ridiculous but amusing person; clown (смешной, но забавный человек; клоун)* [9: 116].

Несомненно, для «Саги о Форсайтах» Джона Голсуорси необходим герой, который будет вести себя с элементами чудачества, определенного ребячества, насмешливый, ироничный, несерьезный. Это как раз те качества, которые входят в концепт «шут».

Вторая часть «Саги …» имеет альтернативное название «Современная комедия». Данный жанр (его выбор имеет иронический подтекст) носит карнавальный характер (оборотный): отмирает старая эпоха, и ей на смену приходит новая. Уходят старые Форсайты – рождаются новые. Как всякая комедия, данное произведение должно, согласно жанру, включать и комедийных актеров. Если в начале произведения в роли шута выступает Монтегью Дарти, то в дальнейшем автор отводит данную роль Майклу Монту.

Важную роль в изображении Майкла Монта играет деталь. Д. С. Лихачев относил невербальные средства выражения комического к наиболее важным: «Знаки смешного не редкость в юмористических текстах. Знаком смешного часто служат особая интонация, с которой произносится шутка, особая мимика, особые жесты, особое поведение смешащего и смеющегося. Знаком шутки может служить сам человек. Шутить легче тому человеку, от которого ожидают шутки, чем тому, к шуткам которого не привыкли. Знаком шутки могут служить условная одежда, условный грим (ср. одежду и грим клоуна, особые одеяния скоморохов)» [10: 51].

Подобной точки зрения придерживается и С. Г. Тер-Минасова: «В исследованиях, посвященных общению, которые проводились британскими психологами, находим следующие результаты. Общение складывается из:

7% – собственно вербальные средства (слова),

38% – фонетическое оформление речи (интонация, тон, тембр, темы, то есть понятия так называемого сверхсегментного уровня),

55% – невербальные средства (мимика, жесты, телодвижения, глаза, улыбка и т.п.)» [11: 93].

Против данной точки зрения выступает А.Э.Левицкий: «Нельзя игнорировать и целый ряд экстралингвистических факторов (внешность, стиль одежды, манеру говорить, мимику, жесты говорящего; ситуацию общения в целом), однако максимальное достижение цели коммуникативного акта все же зависит от вербального оформления мысли» [12: 296].

Мы придерживаемся такой точки зрения, что деталь дополняет слово и входит в концепт (то, что мы наблюдаем, пропускаем через себя и даем положительную или отрицательную оценку, выраженную словами в речи).

Джон Голсуорси рисует портрет Майкла: *У него были уши фавна, смеющийся рот со щеточкой усов над углами губ и маленькие живые глаза. В одежде ничего экстравагантного* [13: 246] (литературный перевод под редакцией М. Лорие).

Майкл часто любит схватить себя за волосы. Это его привычный жест. Флер нередко насмехается над его ушами: «*заостренные уши*» [14: 41], *уши «мило торчат»* [14: 50], «*вдруг она потянулась к нему и схватила его за уши*» [14: 55].

Еще одной важной, на наш взгляд, деталью, выделяющей этого героя среди многих других, является вождение Майклом мотоцикла, ведь мы помним, что Форсайты поначалу даже машины не признавали, считая их «модными штучками», не говоря уже об опасном мотоцикле.

Известно, что аналитические языки, в частности английский и французский, имеют небольшое количество уменьшительно-ласкательных суффиксов или суффиксов с увеличительным значением.

Обычно выделяют 5 моделей с уменьшительно-ласкательным значением:

1) R+-aster: poetaster < осн. сущ. poet;
2) R+-ette: kitchenette < осн. сущ. kitchen;
3) R+-let: streamlet < осн. сущ. stream;
4) R+-ling: princeling < осн. сущ. prince;
5) R+-y (-ie): girlie < осн. сущ. girl; birdie < осн. сущ. bird.

В некоторых случаях за счет данных средств образуются неологизмы. В следующем эпизоде Джон Голсуорси обыгрывает такую деталь как подбородок у всех представителей семейства Форсайтов. Для них подбородок – символ характера, воли, стремления к достижению цели. Вспомним, что Мэрджори Феррар при описании Сомса Форсайта говорит о том, что у отца Флер такой подбородок, на который можно и чайник повесить. Автор «Психологии толпы» Гюстав ле Бон утверждал, что отличительной чертой англосаксонской расы был сильный характер. Выдающийся, мощный подбородок – доказательство подобного характера:

One of the Forsytes opened it with a key: Soames muttered an incantation, and deposited the deed. When he and the chinnier Forsyte had exchanged a few remarks with the manager on the question of the bank rate, they all went back to the lobby and parted with the words: "Well, good-bye" [15: 255]. *(Один из Форсайтов открыл его ключом. Сомс пробормотал какое-то заклинание и положил дарственную в ящик. После того как он и тот Форсайт, у которого подбородок больше выдавался, обменялись с чиновником замечаниями о банковских делах, все вышли в переднюю и расстались со словами: «Ну, до свидания!»* [14: 180]

Сравнительная степень *chinnier* не может быть образована от несуществующего прилагательного. Данный неологизм использован автором для того, чтобы произвести дополнительное усилительное воздействие на реципиента.

Прилагательные с уменьшительно-ласкательными суффиксами используются Майклом Монтом при обращении к Флер:

Why? Good Lord, ducky! [15: 215] (– *Чего? Господи, детка!* [14: 151]

"Sorry, duckie! It's a little previous – I meant to get you opposite the Partheneum" [15: 28].

По мнению С.Г.Тер-Минасовой, «… в английской языковой картине мира ласкательные нежные ассоциации связаны … с уткой. Существительное *duck – утка* имеет переносное значение *голубушка, дорогуша*» [Тер-Минасова 2007: 149].

Прилагательные с уменьшительно-ласкательными суффиксами использованы и при упоминании «тени прошлого» великого премьер-министра Дизраэли:

Wilfrid suggested "G.O.M. and Dizzy – broadcasted from Hell" [15: 13].

В данном примере прослеживается фамильярность по отношению ко второму лицу империи.

Речь Майкла Монта – речь грамотного человека, получившего великолепное об-

разование и постоянно читающего различную литературу. Для того чтобы придать своим словам больше выразительности, Майкл изредка использует архаические глаголы формы 2-го лица единственного числа настоящего времени, оканчивающегося на – *st,* вместе с вышедшими из употребления местоимением "thou". Подобное употребление он позволяет в разговоре с Бикетом. Вероятно, здесь Майкл не стремится назвать его на ты, а как всегда играет роль «шута», веселящего собеседника. Возможно, стремясь не отстать от Бикета, говорящего на диалекте кокни, он привносит в дружескую беседу свой собственный колорит:

"Almost thou persuades<u>t</u> me to be a capitalist, Bicket" [15: 131]. (*Соблазняешь одного из малых сих стать капиталистом, Бикет, а?* [14: 94])

По мнению И. В. Арнольд, архаичные глагольные формы «могут создавать колорит отдаленной эпохи или придавать торжественно-возвышенную окраску, или, напротив, соответствовать просторечию, поскольку эти старые глаголы сохранились в диалектах» [3: 212].

Итак, подводя итог анализу средств вербализации концепта «шут» в английском языке в грамматическом аспекте, следует сказать, что данный аспект представлен рядом уменьшительно-ласкательных суффиксов (передают ласкательное и, вместе с тем иронические отношение Майкла Монта к собеседнику, иногда указывают на неформальность беседы); речевых суффиксов (искажают слово, делают его некорректным, придавая лексеме юмористический эффект); архаических форм (создают ненужную патетику, делают речь более колоритной и образной). При помощи данных средств концепт «шут» «обрастает» значениями, приобретая дополнительные красочные коннотации, придающие речи дополнительный колорит.

В дальнейшем мы планируем рассмотрение интерпретации концепта «шут» в текстовом аспекте.

ЛИТЕРАТУРА

1. The Oxford English Dictionary. V. I. A – B. Oxf., Claredon, 1970. – 1240 p.
2. Oxford Adavanced Encyclopedic Dictionary. – Oxford, 1992. – 1081 p.
3. Лихачев Д. С. Смех в Древней Руси. – Л.: Наука, 1984. – 295 с.
4. Тер-Минасова С. Г. Война и мир языков и культур: вопросы теории и практики … – М.: АСТ: Астрель: Хранитель, 2007. – 286 [2] с.
5. Левицкий А. Э. Комическое: играем языком // Логический анализ языка. Языковые механизмы комизма / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М.: Издательство «Индрик», 2007. – С. 295 – 307.
6. Голсуорси Джон. Сага о Форсайтах: [Роман: В 4 кн.]: Пер. с англ./ [Вступит. ст. Д. Жантиевой; Пер. под ред. М.Лорие]. Кн. 2. В петле; Пробуждение; Сдается в наем. – Ташкент: Укитувчи, 1988. – 448 с.
7. Голсуорси Джон. Сага о Форсайтах: [Роман: В 4 кн.]: Пер. с англ./ [Пер. под ред. М.Лорие]. Кн. 3. Белая обезьяна; Идиллия; Серебряная ложка; Встречи. – Ташкент: Укитувчи, 1988. – 432 с.
8. Андрусяк І. В. Англійські неологізми кінця XX століття як складова мовної картини світу: Дис. … канд. філол. наук: 10.02.04. – Ужгород, 2002. – 223 с.

9. Арнольд И. В. Стилистика. Современный английский язык: Учебник для вузов. – 7-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2005. – 384 с.

10. Кухаренко В. А. Інтерпретація тексту. – Вінниця, 2004, – 261 с.

11. Леськів А. З. Лінгвостилістичні особливості комічного відображення дійсності: (на матеріалі американських романів „чорного гумору"): Дис... канд. філол. наук: 10.02.04. – Львів, 2004, – 205 с.

12. Нешко С. І. Афіксальне вираження конотації в англійській мові. Спеціальність 10.02.04 – германські мови. Автореф. дис. … канд. філол. наук. Харків – 2002, – 22 с.

13. Шонь О. Б. Мовностилістичні засоби реалізації гумору, іронії і сатири в американських коротких оповіданнях: Дис.... канд.. філол.. наук: 10.02.04. – Тернопіль., 2003. – 226 с.

14. Голсуорси Дж. Белая обезьяна. Современная комедия. – М.: Менеджер, 2003. – 320 с.

УДК 811. 161. 2'373.7:[39:667-12]

Доброльожа Г. М.
(Житомир, Україна)

АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА: ОЦІНКА ВИЯВУ ВЕРБАЛЬНОГО ТА НЕВЕРБАЛЬНОГО СПІЛКУВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ (на матеріалі поліської компаративної фразеології)

У статті розкриваються особливості функціонування порівняльних фразеологізмів на ознаку мовної та поведінкової моделі індивіда.

Ключові слова: *фразеологізм, компаративема, семантика, конотація, модель, модуль, суб'єкт порівняння, об'єкт порівняння.*

В статье раскрываются особенности функционирования сравнительных фразеологизмов со значением агрессивной речевой и поведенческой модели индивида.

Ключевые слова: *фразеологизм, компаративема, семантика, коннотация, модель, модуль, субъект сравнения, объект сравнения.*

The article deals with function peculiarities of comparative idioms with the meaning of agressive speech and conduct individual models.

Key words: *phraseological unit (idiom), comparative unit, semantics, connotation, model, modulus, comparison subject, comparison object.*

Сучасне українське суспільство характеризується нетерпимістю, абсолютною догматикою стосовно власних уподобань, несприйняттям будь-якої критики зовні. Така нетолерантність виявляється на усіх щаблях державного, громадського та особистого життя; вона вихлюпується на вулиці та кухні, у класи та аудиторії, на шпальти газет та зали Верховної Ради… Безумовно, причин агресивної поведінки є надто багато – низька

© Доброльожа Г. М., 2009

загальна культура, політична і економічна нестабільність, відчуття власної зайвини у сучасному житті, відсутність перспектив тощо.

Народною мораллю однозначно негативно сприймалися будь-які вияви ворожості, неприязні у людському середовищі (*пальця в рот не клади – відкусить з рукою; кидати півня у хату)*. Фразеологізми визначають агресивну поведінку як неадекватну, невластиву особі, що перебуває у нормальному душевному та фізичному стані, тому люди з агресивним складом характеру порівнювалися із тваринами (*собака, кіт*), демонічними істотами (*чорт, відьма*), гострими та /або ко′лючими предметами (*шило, ніж*), природними стихіями (*дощ, вітер, хмара*). В українському, і зокрема поліському, фольклорі збереглися сотні паремій, що характеризують цю негативну якість [1: 33-45].

Аналізуючи фразеологізми з порівняльним компонентом (далі – ФПК) на ознаку ’злий’, ’ворожий’, ’неврівноважений’, чітко бачимо вербальний (тобто мовний) аспект впливу на рецепієнта та невербальний (опосередковано через погляд, поведінку чи фізичне насилля).

Словесне втручання у світ іншої людини є найбільш значущим, а відтак – найбільш згубним, руйнівним. На ознаку сварливої мови народний словник пропонує такі модулі у структурі ФПК: дієслова (*бурчить, верещить, гризе, визвірився, вилаяв, випаскудив, вихопився, вищирив, в’ївся, гавкає, гарчить, дується, жалить, зашумів, кипить, рипить, розчепірив(ся), сичить, спалахнув, тріщить);* прикметники (*вередливий, вредний, гіркий, гострий, грізний, кислий, завзятий, зубатий, колючий, кусючий, надутий, ядючий* тощо).

Фразеологічний світ поліщука на ознаку ’сварливості’, ’словесного невдоволення’ містить понад чотириста компаративних фразем, які досить умовно можна розділити на дві групи:

1) фразеологічні одиниці, в яких порівняльна частина виражена одним словом, тобто об’єкт порівняння не потребує пояснення і навіть сам по собі (без модульного компонента) є зрозумілим, стабільно відтворюваним і уже метафорично трансформованим у фольклорний образ: *як зміїне (гадюче, осине) жало; як змія (оса, шершень); як собака (вовк, сова, сич); як грім; як хмара; як кип’яток; як відьма;*

2) друга група вражає семантичною і структурною різноманітністю в порівняльній частині, оскільки тут обов’язково присутня мотиваційна основа стосовно кожного персонажа: *злий як зінське (земське) щеня* (вважали, що *зінські (земські) цуценята* – невеличкі звірята-сліпці – народжувалися від жінки за її великі гріхи; вони дуже злі і навіть отруйні. Вірили, що той, кого вкусив сліпець, неминуче загине [2: 344]); *різкий як ружинське пиво* (у Житомирській області є Ружинський пивоварний завод, де варять неякісний напій); *точить як шашіль дерево; надувся як шкіра на огні; скрипить як рипиця у ціпові.*

Загалом фразеологізми, що характеризують злу, ворожу натуру, вражають багатовекторністю щодо вибору об’єкта порівняння. Насамперед – це назви самих ***осіб***, які групуються за кількома ознаками:

родичі: *тепле слово як у мачухи серце; добра як її чорнорота мама; сердита як свекруха з чорним піднебінням;*

сусіди, односельці: *розійшовся як баба на базарі (як Омелько в шинку); як у тої цьоці: як не в сраці, то в оці; вищить як Антошка недорізана;*

вороги: *кляне як баба Денікіна (як жиди гамана); кричить ніби німці в хаті;*

особи за професійною ознакою: *сварливий як бляхар; царі як псарі: жалю не знають – людей за псів мають;*

особи з інтелектуальними або фізичними вадами: *визвірився як дурень на батька; дереться як голий на акацію;*

міфічні істоти: *гризе як відьма дерево; злий як Змій Горинич; нагнівалась як пазя; біситься як чорт з перепою; скрипить зубами як чорт копитами;*

частини тіла: *зморщився як коров'яча морда (як у старої баби піська);*

хвороби: *лихий як чума болотна (як бендерська чума); людина як жога; бурчить як тіла; шипить як перекись у вавці; різкий як пронос; поговорили як Настя із сракою; запінився як скажений; кривиться наче зуби болять*.

Наступна група – це ***зоофраземи***, тобто об'єктом порівняння стали тварини, різноманітні за розміром, поведінкою, функціональною значущістю. Професор-славіст В.Мокієнко підкреслював, що «образів із тваринного світу зафіксовано у фразеології чи не найбільше. Це ще одне свідчення того, що фразеологія – історичне дзеркало життя суспільства… Тварина була для людей не лише джерелом харчування та одягу, але й мірилом багатьох людських якостей фізичних і моральних» [3: 95-96]. Найбільша за обсягом група ФПК – це порівняння злої, сварливої людини із собакою, оскільки номінація собаки несе в собі негативні асоціації та емоції; переважання конотативно забарвлених фразем із цим компонентом свідчить про уважне спостереження за життям і поведінкою собаки. Цю тезу підтверджує і думка К. Голумянца: «На основі уявлень: собака – зла, хижа, дурна людина; хижак, негідник, нікчемна людина; собаче життя – важке, погане життя» [4: 114]. Причина негативного сприйняття образу собаки полягає у нашаруванні міфічних уявлень про нього на реальні риси характеру та життя тварини, оскільки вважали, що собака зліплений дияволом із глини, і до того ж собаку називали «перевертнем дитини» [2: 328]: *гавкає як собака на прив'язі (як щеня з-під воріт); гризуться як собаки за кістку; шкіриться як сучка на палицю; сваряться як сім сук на прив'язі*.

Об'єктами порівняння на ознаку сварливості, щоправда, у значно меншому обсязі стали й інші представники свійської фауни (кіт, свиня, коза, кобила, корова, курка, гуска): *надувся мов кіт до собаки; кричить як мартовський кіт (як кіт у мішку); вибрав як свиня гарбузу; верещить як свиня в тину; гризе як свиня двері; риє як свиня моркву*; *скаче як дурна коза; верещить мов коза недорізана; цибає як козел; мужичок з кулачок, а зла як у козла; скрегече як кобила копитами; кричить як Ліндерська корова; кидається як бик на червоне; кидається як гусак на червоне; миряться як гуска із свинею; розходилася як квочка на яйцях (як квочка перед бурею); кричить як півень на ганку.*

Особливості поведінки окремих представників лісової фауни (вовка, зайця, жаби, плазунів) також використано на ознаку сварливої мови: *поговорили як вовк із собакою; лагідний як сто голодних вовків; такі в лихого розмови як у вовка молитви; лихий в громаді як вовк у кошарі (в отарі); гризе як заєць сиру капусту; балакає як гад сичить; жалить словом як змія жалом; сварливий як змія стоголова; сичить як уж на яйцях; роззявив губу як жаба на гуселя; розпалився як жаба до каченяти; скаче як жаба на двадцять п'ятий будяк*.

Безумовно, оцінним еталоном невдоволеної мови стали й окремі види комах (муха, оса, комар, міль, овід): *брикатий як муха в Спасівку; зла жінка як осіння муха; кусючий як муха в Петрівку; скаже як муха укусить;* в*ихопився як шершень із дупла; лютий як мокрий шершень; лізе в очі як оса; роздратований як у дуплі оси; шумить як оса в банці; як оса межи очі летить; гризе як міль шубу; розходився як крива блоха на прив'язі; набридає як дзиз; злий як тарган за плитою*; *скаже як комар укусить*.

Із сварливою поведінкою асоціюється спосіб життя і харчування деяких птахів: *розчепірив рота як шпак сідницю; відкрив рота як шпак сраку; довбе як дятел (сорока) кістку; зовиця як синиця – усе хвостом крутить; сказився як сова в глуху ніч; налетів як яструб на горлівку; кричить як ворона над курчам.*

Надзвичайно продуктивною є модель, в якій об'єктом порівняння виступає ***природне явище, стихія*** (вітер, дощ, грім, гроза, вода, часовий проміжок):

вищить як у полі дальній вітер шумить; крутить як вихор по дорозі; налетів як вихор на село; розходився як у бурю млин; жонка бі злива; набурмосився як небо на дощ; налетів як грім на дерево; слова як громи небесні; кипить як окріп у казані; зашумів як окріп у горщику; *скривився як середа на п'ятницю.*

У фраземах також метафорично переосмислюються смакові якості різноманітних ***приправ*** (сіль, гірчиця, хрін, оцет, цибуля): *добрий як сіль в очі; солодкий як дрібка солі; добрий як гірчиця з медом; вередливий як горунка; гострий як хрін з перцем; злий як скажений хрін; хороший як хрін з редькою; з тобою говорити як уксусу напитись; добрий як мед з уксусом; добрий як цибуля після чаю; їсть як цибуля очі.*

Невелика група ФПК – ***рослиною*** – мотивується кількома ознаками: жалкістю (*добра як молода кропива*); колючістю (*колючий як трина; кусючий як вівсяна січка (як остюки з ячменю); дяк як будяк – хоч трошки, а вколе*); скрипучістю (*рипить як стара сосна*); шумом (*шумить як очерет після бурі*).

Надзвичайно образними і такими, що не потребують коментарів, є фраземи із семантикою сварливої мови, які мають порівняльний компонент – ***назву страви***: *мова як маком засмачена і дьогтем полита; дметься як шкураток на огні; сичить як сало на сковороді; шкварчить як яєшня на сковороді; різкий як торішній лимонад; розійшовся як гарячий самовар (як жидівський борщ)*.

Продуктивним будівельним матеріалом для творення ФПК стали назви-характеристики ***побутових предметів*** і ***приладів***, яким властива або гостра, або ко′люча форма, або ж здатність ударяти: *словом як листом стеле, а ділом як голкою шпигає; гострий як бритва (сокира); гризе як пилка дерево; ділом як шилом шпигає; наскочив як ніж на кістку; прямий як панів батіг; розпустився як циганська пуга; сказав як косою урізав*.

Також неприємна, сварлива мова порівнюється із неякісним ***транспортом***: *скрипить як немащений віз (як старі колеса); рипить мов колесо без коломазі* чи із скрипучими ***дверима***: *розходився як двері на завісах; рипить як старі двері; роззявив рота як царські ворота*.

Швацтво і ***ткацтво*** теж залишило свій слід у фразеології, тому про сварливу людину казали: *в'ївся як рубець в тіло; накрив як мокрим рядном; налетів як чорним сукном накрив; відкрив рота як петельку*.

Досить часто мовці намагаються пояснити сварливу, агресивну поведінку особи впливом на неї зовнішніх форс-мажорних факторів: *кричить як би йому хата горіла (як на пожар, як із лісу вибіг, як на мітингу, мов у землю лягає); ґвалтує наче його хтось ріже;*

образою на когось: *вищить ніби я йому борщ босими ногами перейшов; верещить наче я в нього у голодовку кусок сала украв;*

фізичним насиллям: *сварить як по шиї пиляє; сказав як у ніс кольнув (як віхтем по морді); скипів наче хто окропу линув на нього; кричить як за воло вхопили (як із шкури вилазить, немов киші лізуть).*

Однак, окремі народні повчання-сентенції акцентують увагу на тому, що сварливих, недоброзичливих людей взагалі слід уникати: *наклепник як торба з горіхами: зачепиш – заторохтить; той як вугілля: хоч не спалить, то вимаже*.

У повсякденному житті також широко побутують фраземи, що означають **невербальний влив** на іншу особу з позицій ворожості, неприязні – це погляд, поведінка та побиття.

В порівняльній частині фразеологізмів, що мають семантику **'вороже дивитися'**[1: 147-150], найчастіше з'являється сюжет про ворогів: *дивиться як буржуй на радянську владу (як піп на комсомольців);* хижака і здобич *(як вуж на жабу, як шуліка на курча);* суперників: *дивиться як чорт на біса з-під копи;* тварин, що, на думку людини, мають підступну вдачу: *виглядає як змія з-за пазухи; дивиться басом як пес часом; сидить як гад кущовий;* істот, котрі мають фізичні вади: *дивиться як беззубий кіт на сало;* наслідок певної дії: *дивиться ніби я йому п'ять копійок винен (як я йому рубля трояками винен); має вигляд як кислиць об'ївся (як шурупи вкручує, як вогнем пече).*

У народній фразеології значна кількість фразеологізмів містить інформацію про повсякчасну неприязну поведінку особи, **агресивний спосіб життя** [1:49]. Таким ФПК властива особлива розгорнутість та метафоричність: *живуть дружно як кіт із собакою – один у двері, другий у вікно*. Іноді подібні фраземи мають нелогічну, на перший погляд, мотивацію, яка у подальшому контексті пояснюється: *ми з жінкою живемо як голуб з голубкою [– то вона вилітає, то я]*. Проте, найчастіше у порівняльній частині протиставляється спосіб життя несумісних істот, явищ: *живуть як вода з вогнем (як яструб з курчам);* суперників: *живуть як два ведмеді в одній барлозі;* міфологічних осіб, що мають неврівноважений характер: *живуть як чорт із чортицею ; каламутить світом як дідько болотом; нагнівалася як пазя*.

Неадекватна поведінка може бути результатом якоїсь неприємності, незручності: *казиться як перед шибеницею (як шлея під хвіст попала, як прив'язаний, ніби кропом обпарили); надувся як на блохи (як на вітер)*.

Переглядаючи фразеологічні записи, помічаємо, що «гнівливу поведінку» мають харчові продукти, яким властива пухка форма: *надувся як гречаний пиріг (як пампух, як тісто в картоплі, як тісто в кориті)*; мокре взуття: *надувся як пантик*; окремі дефекти шкіри: *надувся як шкіра на вогні (як пухир, як прищ*).

Проте найчастіше невдоволення через різні причини демонструють представники тваринного світу. На негоду ображаються птахи: *надувся як ворона на дощ (як кулик на вітер, як сич на мороз, як сова на погоду); сказився як сова в глуху ніч)*; свійська птиця: *надувся як індик на дощ (як квочка в дощ); обкапурилася як курка мокра*.

Іноді при поєднанні суб'єктної та об'єктної частин порівняння набуває незрозумілої мотивації: *надувся як півтора нещастя; надувся як хрін на блохи; надувся як горобець на просо*.

Агресивна поведінка активно порівнюється з атмосферними негараздами: *набурмосився як небо на дощ; нахмурився як небо перед грозою; надувся як на вітер; темний наче у хмару ввійшов; крутить як вихор по дорозі; насупився як чорна хмара; насувається як чорна хмара на сонце; суворий як зима; стойкий як лютий мороз; суне як ніч; як ніч ненасна; упав як сутун на голову.*

Окрему, досить невелику, проте вагому за експресією і впливом на об'єкт, групу складають ФПК, що характеризують **рукопашні стосунки** (бійка, стусани). Такі фраземи свідчать про недружні контакти між людьми (родичами, сусідами, приятелями) і про нецивілізований шлях вирішення стосунків.

Модульна складова таких фразеологізмів представлена здебільшого дієсловами з агресивною семантикою: *б'є, викинув, витрусив, влетіло, вхопив, гамселить, ганяє, жене, давить, душить, збив, здер, зчепилися, матлошить, налетів, побив, подерлися, порвав, роздавив, товчуть, човпуть, чубляться*.

За вектором впливу між суб'єктом та об'єктом усі ФПК поділяються на три групи: 1. 'когось побити': *човпуть як дурного; розігрів як коваль леміш у горні; бере як вола за роги;* 2. 'з кимось побитися': *чубляться як півні (як зведенюки); подерлися як пес з котом; товчуться як коти в мішку;* 3. 'когось зневажати': *шанують як старого деркача; честь як на собаці лико.*

Аналізуючи порівняльну частину фразеологізмів на ознаку ворожого ставлення, можна помітити, що об'єктами порівняння стали персонажі міфологічного епосу: *б'ють як жидівського гамана; б'є як чорт чортицю; величають як чорта на вилах; напав як чорт на попа; товче як чорт гамана*; представники окремих націй: *лупить як циган циганку;* атмосферні явища та природні стихії: *вхопив як грім душу; колотить як грім черешнею; побив як град капусту; трусонув як гроза дубом; давить як мороз бабу; накинувся як вогонь на суху солому*.

Проте найчастіше агресивною поведінкою мовці наділяють тварин-хижаків (ведмедя, вовка, лисицю, кота, собаку): *увірвався як ведмідь на пасіку; душить як вовк кобилу; накинувся як вовк на здобич; кинувся як вовк на лоша; перейняли як вовки ягня; тихий як вовк у кошарі; тихий як лисиця в курнику; дружить як кіт із собакою; подерлися як пес із котом; мне як кіт сало; не миряться як коти над рибою (над салом); товчуться як коти в мішку; розкошує як собака в кошарі; порвав як тузік шапку (газету).*

Агресію виявляють також фразеологічні хижі птахи: *гамселить як рябець курку; кинувся як кажан на здобич (як орел на качку); налетів мов кобець на курча (як шулим); не спускає очей наче сокіл із здобичі; хапає як бусел жабу;* свійська птиця: *роздерли як качки жабу; б'ються як півні; забіякуватий як півень; задерикуватий як пєтух; зчепилися як молоденькі півники; матлошить як півень курку;* плазуни: *зудить як вуж жабу; смокче як уж жабу;* комахи: *накинувся як павук на муху; ссе кров як павук з мухи;* побутовий та кухонний інвентар: *жалує як рубель качалку; накинувся як товкач на картоплю; товче як макогін макітру;* хвороби: *іде як чума; мне як гостець бабу.*

Варто окремо виділити групу фразем, де в порівняльній частині вказується об'єкт-«жертва» тактильного впливу. Здебільшого, це об'єкти, що мають вади інтелектуального

(дурний, шкодливий, непродуктивний) чи фізичного (гнилий, старий, брудний, дірявий, рудий, обдертий, хворий) характеру. Найчастіше впливу зазнають міфологічні персонажі: *б'ють як чорти гамана; величають як чорта на вилах;* тварини (собака, кіт, коза, білка): *вигнав як паршиву собаку (як шолудивого пса); гонять як собаку з хрестин; попало як куцому на перелазі; честь як на собаці лико; шаную як собаку рудую; ганяють як солоного кота; жаліє як кота під лавку; повели як козу на ярмарок; обідрав як сидорову козу; б'ють як гаманову козу (*спостерігаємо явище контамінації*: б'ють як [сидорову] козу + б'ють як гамана); обдер як білочку; обголив як білку;* комахи: *роздавив як блощицю (як вошу, як жука-кузьку); давить як муху;* сільськогосподарські роботи: *голови котилися як капуста з качанів; збити як чорне яблуко; витрусив як грушу з мішка; гамселить як копу мокрого жита;* взуття: *викинув як стоптані черевики;* побутові предмети: *зробити чорного як камору; побили як старе відро; шанують як старого деркача.*

До слова, інформанти стверджують, що мовні засоби впливу (сварка, крик) властиві переважно жінкам (у контексті – це дружини, свекрухи, тещі, колежанки, сусідки, суперниці), а от більш радикальні засоби вирішення суперечок (бійка, стусани) характерні для чоловіків.

На противагу семантичній групі фразеологізмів, що означають агресивну мовну і тактильну поведінку особи, зовсім нечисленною є група ФПК, що характеризують **лагідну, доброзичливу поведінку**. Найчастіше добросердна, спокійна людина порівнюється з нормативними ознаками природних об'єктів (*лагідний як сонячні промені*), смачною їжею (*добрий як із медом*), спокійною поведінкою дитинчат невеликих тварин (*дитя як котеняточко*). Широко вживані фразеологізми, в яких порівняльна частина – це ознаки привітності, лагідності самої людини, переважно матері чи дитини: *добра як мати рідна (як мамин погляд); мирне як дитя у сповитку; мій зять як чужих п'ять*.

До фразем із значенням 'лагідний', що мають предметом порівняння властивості тварин, птахів, риб, іноді додається відтінок безпорадності і навіть розгубленості: *безпомічне як теля; як теля нерикане; спокійний як поросятко у мішку; лащиться як собака (як цуценя, як щеня, як теля до матері); лепська як кицька; жонка як кошка лащиться; дитя як ховрашок (як куреня, як риба).*

Позитивні ознаки природних явищ теж стали об'єктом порівняння стосовно доброти, врівноваженості: *добрий як земля; ласкавий як мати-земля (як весняне сонце); тихий як тепле літо (як вода у колодязі, як трава); спокійний наче погожий день; ясний як божий день; чоловік як святий вечір; у неї стільки ласки як на тихім ставку ряски*. Прикметно, що доброта і привітність співвідносяться з позитивними денотатами навколишньої дійсності (земля, вода, сонце, день, свята).

Поява численних порівнянь типу *добрий як хліб м'який (як пиріг із сиром, як булка з медом); простий як хліб* зумовлена тим, що хліб супроводжує життя людини багато тисячоліть; він завжди шанований і бажаний на столі, смачний і ніколи не набридає.

Таким чином, ми розглянули тематичні групи порівняльних фразеологізмів, що характеризують активне сприйняття навколишніх реалій; це сприйняття виявляється через яскраві негативні чи позитивні емоції, мову, поведінкову модель. Однак, є ще одна семантична група фразем, яка відображає ставлення особи до навколишнього світу – це ФПК, що характеризують абсолютну **байдужість** у стосунках з людьми, суспільством.

Свого часу американський поет Р. Еберхардт зауважив: «Не бійся ворогів – у гіршому випадку вони можуть тебе убити; не бійся друзів – у гіршому випадку вони можуть тебе зрадити. Бійся байдужих – вони не вбивають і не зраджують. Проте лише з їх мовчазної згоди існують на землі зрада і вбивство» [5: 452]. Цей філософський пасаж цілком підтверджується фразеологічними прикладами, які піддають осуду таку людську ваду як байдужість. Причин байдужої поведінки чимало, проте у фразеологізмах це здебільшого:

а) абсурдна, нереальна загроза: *боїться як вовк кози (як вовк курей, як гора вітру, як кіт миші, як миша соломи, як риба води, як слон мухи, як циган блохи);*

б) минула загроза: *боїться як торішнього снігу; турбує як минулорічний сніг;*

в) мінімальна загроза: *нагнав страху як беззубий собака; забив як ведмедя жолудь; ударив як свиню жолудь (як муха крилом зачепила);*

г) поведінкова модель: *вірна як зозуля; добрий як зозуля своїм дітям; засоромився як вовк; почервонів як чорний собака; надія як на кума Матвія;*

ґ) байдужість у результаті смерті: *гарячий як покійник (як у мертвого задниця); допекло як мертвому припарки; дурного навчати що мертвого лікувати; спокійний як пульс покійника; тримає як мертвий рукою; поможе як мертвому кадило (припарки);*

д) нездатність належно приготувати страву: *гарячий як жидівський борщ у п'ятницю (як жидівський борщ під лавкою, як циганський борщ, як свекрушин борщ); милий як сочевиця на Великдень;*

е) результат похилого віку: *скучає як стара кобила за своєю матір'ю; заскучав як старий віл за мамою; переживає як старий кіт за мамою;*

є) небажання: *скучає як віл за обухом; заскучав як срака за віхтем;*

ж) ненадійність: *підіпрешся як гнилим пеньком (як гнилою тріскою, як зломаним києм, як соломиною, як суховилами у воду); обопрешся як зламаною палкою об лід (як об гразь руками, як об лід руками, як палкою об воду, як рукою об лід, як соломиною об лід);*

з) нерозуміння ситуації: *журиться як кобиляча голова, коли віз перевернула; стида як в тої кобили, що воза побила; як попереду танцювати;*

и) відсутність реальної допомоги: *як бідному рукопожаття; розуміє як ситий голодного;*

і) невідповідність: *догоджає як заєць кобилі;*

ї) фізичні вади: *дивиться як чужими очима; іде як не бачить*;

й) відсутність наслідків: *балакає як горохом об стіну б'є; дошкулив як по печі кожухом; говорити як воду товкти (як горохом об ступінь, як об стіну сипле); допекло як горохом об стіну; як києм по болоті; пристало як батогом по воді; сказав як риба об лід;*

к) несприйняття об'єктом інформації: *говорити як до стовпа (як до пня, як із кобилою в болоті); налякав як їжака голим задом;*

л) некерованість природних стихій: *говорить наче пустий вітер; кинув слово як на вітер; спокійний як дим; надійний як річка у березні;*

м) твердість предмета: *серце як камінь; черствий як сухар; спокійний як стіл;*

н) відсутність якості: *утіха як з дірявого міха.*

Характеристика тематичних груп порівняльних фразеологізмів на ознаку агресивної та доброзичливої поведінки, а також групи фразем із значенням індиферентності дозволяє зробити певні **висновки**.

1. Фразеологізмів на ознаку негативного ставлення до людей і навколишнього світу значно більше, ніж тих, що характеризують позитивне сприйняття довкілля (приблизна пропорція 14 : 1).

2. Об'єктами, що характеризують невдоволену мову, ворожу поведінку особи, стають реалії, котрі повсякчас оточують мовця: свійські тварини і птиця, дикі звірі і птахи, плазуни і комахи, самі люди і побутові предмети, природні стихії та хвороби. Це свідчить про неабияку спостережливість наших предків щодо зовнішності, властивостей, поведінки вибраних об'єктів для порівняння.

3. У багатьох фраземах спостерігаємо перехід об'єкта із розряду «агресора» до розряду «жертви»: *біситься як чорт з перепою – величають як чорта на вилах; гарчить як скажена собака – лащиться як собака – вигнав як блохасту собаку; пекучий як мухи в Спасівку – придушити як муху; сичить як гад у кущах – придушити як гадину.* Ймовірно, що таким чином автори фразеологізмів хотіли підкреслити тимчасовість домінантного становища особи і вказати на можливість переходу за певних умов до іншої якості.

4. Агресивна та доброзичлива поведінка, з погляду філософії, є невід'ємними складовими розвитку людського суспільства, вони доповнюють і пояснюють одна одну, адже без протиставлення неможливо збагнути поведінку індивіда.

5. В усіх без винятку фразеологізмах осуджується і висміюється нетолерантна поведінка одних осіб стосовно інших. Народна мудрість через фразеологічні сентенції підкреслює необхідність і важливість мирного співіснування, дотримання принципів взаємодопомоги і підтримки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Доброльожа Г. Красне слово – як золотий ключ. Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій. – Житомир: Волинь, 2003. – 160 с.
2. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К.: Довіра, 1993. – 414 с.
3. Мокиенко В. В глубь поговорки: Рассказы о происхождении крылатых слов и образных выражений. – СПб.: Паритет, 1999. – 220 с.
4. Голумянц К. Образное употребление названий животных в сравнениях и метафорах // Вопросы фразеологии, IV. – Самарканд, 1971. – С. 109-119.
5. Борохов Э. Энциклопедия афоризмов (Мысль в слове). – М.: ООО Фирма «Издательство АСТ», 1999. – 715 с.

СЛОВНИК ДІАЛЕКТНИХ СЛІВ

гаман – солом'яне опудало, яке під час свята Пурим б'ють євреї
горлівка (діал.) – птах горлиця
гостець (діал.) – хвороба ревматизм
горунка (діал.) – гірчиця польова, ріпак
гіла (діал.) – хвороба грижа

деркач – обшарпаний віник
дзиз – овід
жога (діал.) – хвороба печія
зведенюк (діал.) – нерідні брати
зовиця (діал.) – сестра чоловіка
камора (діал.) – покришка для автомобіля чи велосипеда
кий – частина тонкого стовбура або товстої гілки без листя
кобець – птах кібець
куреня (діал.) – курча
нериканий (діал.) – молочне теля
пазя – відьма
пантик (діал.) – туфель
рипиця – шкіряний ремінь, яким з′єднували деталі ціпа
сочевиця – рослина родини бобових
сутун (діал.) – сутінки, вечір
суховила (діал.) – роздвоєна гілка
трина (діал.) – тирса
шиголлє (діал.) – голки сосни чи ялини
шулим (діал.) – хижий птах коршак

УДК 821.111.09-1(73)“19”

Дубенко О. Ю.
(Київ, Україна)

ЛІНГВОПОЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЯК ПОЄДНАННЯ СЕМАНТИЧНОГО ТА ФОРМАЛЬНОГО ПІДХОДІВ ДО ВИВЧЕННЯ ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ

У статті окреслено засади лінгвопоетичного тлумачення поетичного тексту як якісно нового виду аналізу, що дозволяє розкрити поетичну сутність художнього твору, вербалізувати його глибинну семантику. Досягнення цієї мети вбачається можливим лише за умови органічного поєднання семантичного та формального підходів до вивчення поетичного тексту.

Ключові слова: *лінгвопоетичний аналіз, семантичний підхід, формальний підхід.*

The paper aims at working out certain principles of linguopoetic interpretation of poetic texts which is viewed as a qualitatively new type of analysis for it allows to reveal the poeticalness of literary works and to verbalise their in-depth semantics. The achievement of this goal is possible only in case of combining semantic and formal approaches to poetry studies.

Key words: *linguopoetic analysis, semantic approach, formal approach.*

Головним завданням філологічної науки є тлумачення тексту, якщо ж йдеться про текст художній, то розкриття його сутності відбувається за умови дослідження взаємодії різнорівневих мовних та мовленнєвих елементів художнього контексту, завдяки якій

© Дубенко О.Ю., 2009

вибудовується смислова перспектива твору. Таке тлумачення художнього, зокрема, поетичного тексту отримало назву лінгвопоетичного [1], на відміну від лінгвостилістичного аналізу, який здебільшого зосереджується на інвентаризації експресивних засобів та стилістичних прийомів, що їх використовує автор твору. Надзавданням лінгвопоетичного аналізу текста є пояснення того, яким чином в рамках поетичного тексту відбувається перехід до іншої, за Й. Бродським, вищої форми існування мови [2: 154], завдяки якій стає можливою матеріалізація авторського світовідчуття.

Загалом, з позицій синтактичного вивчення поезії необхідно вирізняти семантичний та формальний акценти у підході до аналізу мовного матеріалу. Обидві домінанти зумовлюються особливостями власне поетичного мовлення, тому необхідно визначити, що саме ми розуміємо під терміном «поетична мова/мовлення».

Категорія «поетичного» традиційно тлумачиться як «вища ступінь творчості взагалі», те, що втілює сутність поезії, в той час як категорія художнього передбачає установку на естетичне сприйняття. Отже, термін «поетична мова/мовлення» має широке значення, коли його вживають стосовно до форм художньої творчості взагалі, розуміючи мову будь-якого твору словесно-зображувального мистецтва, як прозового, так і віршового. У вузькому смислі поетичною можна вважати віршовану мову як різновид художньої мови, хоча ототожнення понять «віршове» та «поетичне» не є правомірним. Досліджуючи суто віршоване мовлення, ми орієнтуємося, передусім, на вузьке розуміння терміну, але при цьому виходимо з трактування цього мовлення як такого, що, внаслідок своєї своєрідної звукової, смислової, синтаксичної, графічної структури, надає найбільш наочне проявлення родовим властивостям поетичного мовлення в його широкому розумінні.

Навряд чи можливо провести демаркаційну лінію між вищезазначеними семантичним та формальним аспектами поетичного тексту, оскільки однією з провідних специфічних рис поезії є перетворення формального у змістовне. Проте, всі існуючі підходи до вивчення поетичної мови можна умовно поділити на семантично та формально орієнтовані.

Найважливішим серед підходів, орієнтованих на розкриття, перш за все, поетичної семантики, є дослідження естетики поетичного слова, що має пріоритетне значення для прояснення різних аспектів поетичного мовлення (звідси – пропозиції щодо необхідності створення окремого наукового напрямку – естетики слова [3]). Дія специфічних законів поетичного мовлення уможливлює передачу нових, суб'єктивних смислів, певного особистісного, неповторного відчуття (переживання) значення слова, основу якого складає ставлення художника до людини і світу. Це слово являє собою лише фрагмент того світообразу, який виникає у контексті художньої свідомості, що вона характеризує певний естетичний напрямок, а отже є обумовленою більш широкими поняттями: художнім мисленням епохи, всією історією світової культури. В структурі поетичного тексту слово часто .виявляє ті периферичні відтінки значень, емоційного тембру, які не усвідомлюються в якості складової певної мови, оскільки вони не є звичними ні у сфері повсякденного мовлення, ні у текстах, що належать до інших функціональних стилів.

Виходячи з того, що не існує загальної системи поетичного мовлення, наділеної специфічними структурно-мовними властивостями, котра б реалізовувала їх в різних видах своєї актуалізації, по суті будь-яке мовне явище є спроможним перетворитися на поетичне за особливих функціональних умов. Саме тому образність поетичного твору

як похідна від естетичної функції мови має своїм джерелом не тільки класичний арсенал зображувальних засобів на кшталт метафор, художніх порівнянь, гіпербол і т. п., але і будь-які мовні одиниці, що входять до структури поетичного тексту. З погляду семантики поетичного слова це, з одного боку, потенційні можливості його використання, що надаються усім комплексом мовно-культурних потенцій даного слова. З іншого боку, слова повсякденної мови набувають у поетичному тексті нових осмислень, своєрідного образного мерехтіння, що актуалізується завдяки художньо зумовленому вживанню цих слів та різним засобам їх сполучуваності. Ці семантичні обертони слова в структурі поетичного тексту є тими смисловими елементами, котрі сприймаються нами, але не мають своїх знаків у мовленні.

Проте, створення семантики поетичного тексту відбувається не лише за рахунок реалізацій суто семантичних власне мовних та загальнокультурних потенцій слова. Вирішальне значення в перетворенні повсякденного мовлення у художнє має естетичне осмислення формальних елементів мови та можливостей синтактики мовних одиниць. Оскільки реалізація формальних мовних потенцій слова, що містяться у його фонетичній структурі, граматичному роді, морфології, формальній схожості на інші лексичні одиниці (омонімія), є запорукою не лише підвищення експресивності поетичного мовлення, але й ефективності семантичного розкріпачення слова, що відбувається у поетичному контексті, повноцінна характеристика поетичної семантики як в її синхронному вимірі, так і в еволюційному, потребує всебічного аналізу саме цього аспекту функціонування поетичного слова. По суті такий аналіз базується на виявленні та вивченні тих сторін поетичного мовлення, що є спроможними створити відчутність побудови поетичного твору, котра виникає як за рахунок естетичного переломлення у поетичному тексті формальних елементів мови, так і через особливості синтактики слів, незвичний характер їх поєднання. Цей вимір дослідження поетичної семантики є актуальним з двох причин.

Перша і головна з них полягає в тому, що такий аналіз розкриває власне поетичну складову семантики віршованого твору. Вивчення саме цього аспекту функціонування поетичного тексту російськими формалістами позначило початок серйозного суто лінгвістичного дослідження поетичного тексту, що було спрямованим на виявлення джерел поетичності віршованого мовлення зокрема і художнього мовлення взагалі. Маючи матеріалом дослідження віршові твори як класичного, так і модерного, експериментального характеру, формалісти зосередилися на розкритті техніки створення поетичного тексту. Їхня концепція базувалася на категоричному протиставленні поетичного і практичного мовлення та проголошенні художнього тексту особливою формою мовлення, що має суто поетичну функцію і створюється завдяки сумі прийомів різного рівня (за участю звукових, синтаксичних, морфологічних та інших елементів), які надають певному мовному матеріалу статус поетичного твору. Зберігаючи структурний аспект дослідження, послідовники російської формальної школи не дотримуються таких екстремальних поглядів щодо самоцінності поетичного мовлення і виявляються дещо більш прихильними до його семантичного аспекту: вже пражці допускають думку про поліфункціональність поетичної мови, а також про домінантну спрямованість висловлювання до естетичної або комунікативної функції.

Другою причиною, актуальною саме для нашого дослідження, є загальна стилістична орієнтація сучасної англомовної і, особливо, американської поезії, оскільки остання

має, у багатьох випадках, той самий експериментальний характер, що і російська поезія початку XX століття, котра слугувала матеріалом вивчення для російських формалістів. Багато сучасних американських поетів, що виступають у ролі теоретиків поетичного мовлення, є добре обізнаними з естетичними засадами російської та французької поезії початку XX століття і, переживши її вплив на власну творчість, наголошують на головному завданні поета – забезпеченні такої словесної форми, котра б затримувала на собі увагу читача, була б відчутною у якомога більшій кількості своїх аспектів. Мова йде про переживання поетичної форми та її постійне усвідомлення, про ту ситуацію, коли форма не зникає без залишку в своєму розумінні. та у досягнутому результаті (як це трапляється в практичній мові), не може бути зруйнованою значенням висловлювання. Зрозуміло, що подібна поетична форма є не тільки і не стільки продовженням поетичної семантики, скільки активним її творцем, тому дослідження семантичних особливостей поетичної картини світу повинно спиратися як на безпосередній аналіз значення відповідних слів, так і на семантично релевантні структурні властивості канви поетичного тексту.

Таким чином, органічне поєднання аналізу формального та семантичного аспектів поетичного тексту, розуміння їх тісної взаємодії та взаємозумовленості, дозволяє вийти на рівень лінгвопоетичного тлумачення твору, тобто перейти від лінгвостилістичної методики як вивчення конкретного мовного матеріалу, з якого будується текст, до лінгвопоетичного пояснення художньої сутності тексту, природи його емоційно-естетичного впливу. Плідність подібного аналізу забезпечується також залученням широкого контексту, розкриттям способу художнього мислення автора, його образної системи. Тому саме завдяки такому підходу стає можливим ефективне дослідження специфічних особливостей як світовідчуття окремих поетів, так і більш загальної моделі світу, що є наслідком естетичного переживання дійсності притаманного авторам певного поетичного напрямку чи художнього стилю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Задорнова В. Я. Восприятие и интерпретация художественного текста. – М.: Высшая школа, 1984. – 152 с.

2. Бродский И. О Марине Цветаевой // Новый мир. – 1991. — №2. – С. 151-180.

3. Виноградов В. В. О теории художественной речи. – М.: Высшая школа, 1981. – 240 с.

УДК 821. 112. 2’373.7

Шкварчук С. С.
(Чернівці, Україна)

АФОРИЗМИ Й. В. ҐЕТЕ ТА Ф. ШІЛЛЕРА В ЛІНГВОКУЛЬТУРНОМУ ВИМІРІ

У статті розглядаються проблеми афористики як об’єкта сучасних лінгвокультурологічних досліджень. Автор звертає особливу увагу наафористичну спадщину Й. В. Ґете та Ф. Шіллера, її лексикографічну фіксацію та використання у сучасній німецькій мові.

© Шкварчук С. С., 2009

Ключові слова: *лінгвокультурологія, афористика, Й. В. Ґете, Ф. Шіллер.*

В статье рассматриваются проблемы афористики как объекта современных лингвокультурологических исследований. Автор обращает особенное внимание на афористическое наследие Й. В. Гёте и Ф. Шиллера, его лексикографическую фиксацию и употребление в современном немецком языке.

Ключевые слова: *лингвокультурология, афористика, Й. В. Гёте, Ф. Шиллер.*

The article deals with the problems of aphoristics as the object of modern lingvocultural studies. The author pays special attention to the aphoristic heritage of J. W. Goethe and F. Schiller, its place in lexicography and contemporary German.

Key words: *Lingvoculturology, aphoristics, J. W. Goethe, F. Schiller.*

1. Афоризми Й.В. Ґете та Ф. Шіллера як об'єкт сучасних лінгвокультурологічних досліджень

Актуальність даної статті продиктована не тільки загальною культурологічною спрямованістю сучасних лінгвістичних студій, а й потребою ліквідувати диспропорції між рівнем теоретичної розбудови афористичних проблем у лінгвістиці та реальним побутуванням афоризмів у мовній системі.

Якщо питання віднесення до об'єкта фразеології стійких утворень комунікативного характеру, що співвідносні з реченням та відтворюються в мові в готовому вигляді, порізному розглядаються представниками широкого (В. В. Виноградов, І. І. Чернишова, А. Д. Райхштейн, О. В. Кунін, В. Фляйшер) та вузького розуміння фразеології (В. П. Жуков, В. М. Телія, Н. М. Амосова), то питання зарахування окремими мовознавцями афоризмів, цитат, лозунгів до фразеологізмів є ще більш дискусійним. На противагу ідіомам, що складають ядро фразеологічного рівня та постійно привертають до себе увагу лінгвістів, афоризми знаходяться на її периферії та є менш дослідженими. Проте, завдяки появі лінгвокультурології, дисципліни синтезуючого типу, котра досліджує мовні явища у їхньому зв'язку з культурою та менталітетом народу, простежується тенденція частішого звернення до афористичного мовного надбання. Наприклад, Н. В. Рапопорт, И. П. Василюк, А. Д. Летова спираючись на афористичнее надбання окремих лінгвокультурних традицій (російської, японської, англійської) описують основні риси національної мовної особистості та особливості менталітету цих націй [1; 2; 3].

Структурно-семантичний та функціональний аспекти української афористики розглядаються Шармановою Н. М. у її дисертаційному дослідженні [4]. Афоризми Й. В. Ґете та Ф. Шіллера ще не ставали предметом окремого дослідження, хоча окремі відомі висловлювання «великих німців» активно залучаються російськими, українськими та німецькими дослідниками особливостей німецької ментальності у своїх працях. Так, у докторській дисертації Є. В. Бабаєвої їх афоризми є одним з доказових матеріалів для встановлення лінгвокультурологічних характеристик німецької аксіологічної картини світу [5]. У статтях українських та російських лінгвістів цитати з творів цих письменників використовуються для опису окремих лінгвокультурних концептів як засіб їх об'єктивації [Див. напр. 6; 7]. Європейські дослідники, як наприклад, Нусс Бернард у своїй книзі „Das Faustsyndrom: ein Essay über die Mentalität der Deutschen" також послуговуються ними для опису німецького менталітету [8].

Лінгвокультурологічні студії обирають своїм предметом афористику, оскільки вона, поряд з прислів'ями та приказками, відображає віками зібрану народну мудрість, ціннісні

установки та світоглядні орієнтири певної нації. В.І. Карасик вважає, що „ціннісно марковані висловлювання репрезентовано у вигляді корпусу прецедентних текстів, перш за все – прислів'їв та афоризмів“ [9]. На його думку, прислів'я, як правило, виражають загальноприйняті норми поведінки як концентрований колективний досвід у вигляді іносказання, афоризми розкривають основи цих норм і часто формулюються як особистісна оцінка цього досвіду у вигляді абстрактного міркування“ [Там же].

З позицій лінгвокультуролога А. М. Приходька, Ґете та Шіллер виступають «прецедентними особистостями», «концептосимволами» німецької культури – „багатовимірними утвореннями з такими прошарками як раціональне й емоційне, абстрактне і конкретне, універсальне й етноспецифічне, загальнонаціональне та індивідуально-особистісне“, а цитати з їх творів, афоризми, що відомі багатьом представникам німецької лінгвокультури можуть бути названі «прецедентними висловлюваннями» [10: 374].

Крилаті слова цих авторів служать засобом об'єктивації таких основоположних для німецької культури концептів, як праці та порядку, показують властиве німецькій нації прагнення до перфекціонізму. Наприклад:

Arbeit ist des Bürgers Zierde (Schiller, Das Lied von der Glocke) [НРФС: 40]

Es ist nicht genug, zu wissen, man muss auch anwenden. Es ist nicht genug, zu wollen, man muss auch tun (Goethe, Wilhelm Meisters Wanderjahre) [wickiquote]

Heilige Ordnung, segensreiche Himmelstochter (Schiller, Das Lied von der Glocke) [НРФС: 428]

Gebraucht der Zeit, sie geht so schnell von hinnen, // Doch Ordnung lehrt Euch Zeit gewinnen (Goethe, Faust I) [wickiquote]

Das Beste ist gerade gut genug (Goethe, Italienische Reise) [DUDEN: 115]

2. Лексикографічна фіксація

Розглянемо лінгвокультурну значущість прецедентних висловлювань Й. В. Ґете та Ф. Шіллера. З одного боку, саме вони є авторами найбільшої кількості афоризмів у різних лексикографічних джерелах, збірниках цитат та афоризмів, тобто їх афористична спадщина – найбагатша серед інших письменників та видатних діячів німецького народу. У 12-му томі словника DUDEN 12 Zitate und Aussprüche частка афоризмів Ґете та Шіллера складає приблизно 10 % від загальної кількості крилатих висловлювань [Див. таблицю 1]. Кількісна різниця у лексикографічній фіксації, наприклад, у порівнянні з їх сучасником Г. Е. Лессінгом, особливо вагома. Крім того, видано кілька окремих збірок з крилатими словами та цитатами цих письменників [Таблиця 2].

Таблиця 1

№	Лексикографічне джерело	Загальна к-сть у лексикографічному джерелі	К-сть крилатих висловлювань для різних авторів		
			Ґете	Шіллер	Лессінг
1.	DUDEN - Das große Buch der Zitate und Redewendungen (2007)	15 000	321	339	23
2.	DUDEN 12 (2002)	7 500	385	329	34

3.	НРФС Бінович, Грішин (1975)	14 000	75	87	6
4.	wickiquote (інтернет-ресурс)	7 260	490	193	49

Таблиця 2

Окремі збірники

№	Збірник	Приблизна к-сть у збірнику
1.	Klassisch gut: Goethe-Zitate. 12. Aufl. (2005)	300
2.	Klassisch gut: Schiller-Zitate. 8. Aufl. (2005)	300
3.	Lexikon der Goethe-Zitate (1995)	15000
4.	Lexikon Schiller-Zitate: aus Werk und Leben (2003)	6 000

З іншого боку, висловлювання Ґете та Шіллера – це вже не думки окремих геніальних авторів. Афоризми та цитати органічно влилися у національну скарбницю німецької культури та активно використовуються сучасними німцями. При чому мовці вже не завжди впізнають у висловах наявність автора-творця, на що вказує наступне німецьке джерело [11].

3. Функціонування прецедентних висловлювань німецьких класиків у сучасній розмовній мові

В той час як афоризми та цитати є предметом лінгвістичних та стилістичних досліджень, фіксуються лексикографічною практикою, розмовна мова послуговується тільки їхніми уривками, як, наприклад, з цитати „Фауста“ Ґете: *“Habe nun, ach! Philosophie,*

Juristerei und Medizin
Und leider auch Theologie
Durchaus studiert, mit heißem Bemühn.
Da steh ich nun, ich armer Tor!
Und bin so klug als wie zuvor”

утворився крилатий вислів *Da steh ich nun, ich armer Tor! Und bin so klug als wie zuvor,* який, маючи відтінок жартівливості, вживається на сьогоднішній день в побутових ситуаціях, коли мовець не знає як себе поводити у певних неприємних обставинах [DUDEN: 146]. Уривки цитат, які частіше використовуються саме у розмовній мові, називають загальними (банальними) фразами *(Gemeinplätze, Floskeln)* [11].

Ґретхен, побожна дівчина з народу, запитує у Фауста: *“Nun sag: Wie hast du‘s mit der Religion?“* - дані слова стали також крилатими і є відомими у німецькій лінгвокультурі як питання Ґретхен (*Gretchenfrage*) – запитання, що стосується чогось надто особистого, сокровенного, може бути неприємним, неделікатним для співрозмовника та водночас є вирішальним у складній ситуації [DUDEN: 309]. Це може бути також запитання щодо релігійної приналежності, або політичних переконань. При чому і *„Wie hältst du‘s mit der Religion?“* і *„Gretchenfrage“* стали двома окремими відтворюваними виразами, а останній навіть використовується у Німеччині як рекламний слоган: *“Die Frage von Gretchen: Was kosten die Brötchen?“* [11]. Серед інших виразів, які тісно вплелися у розмовну мову,

є цитати особливо з тих творів, що належали до обов'язкової шкільної програми та вивчались напам'ять багатьма поколіннями німців, як, наприклад цитата *„Und bist du nicht willig, so brauch ich Gewalt!"* з відомої балади Ґете «Вільшаний король» („Erlkönig"). Зараз ці слова зазнали повного переосмислення і вживаються у побутових ситуаціях. *„Und bist du nicht willig ...",* можна почути часто, коли комусь не вистачає вправності щоб справитись із побутовими приладдями і т.д. Крилатий вислів Шіллера *„Die Axt im Haus erspart den Zimmermann"* побутує також у розмовній мові у своєму жартівливому варіанті *„Die Axt im Haus ersetzt den Scheidungsrichter"* [DUDEN: 97].

4. Висновки

Отже, найважливішим для афористичного надбання німецької лінгвокультури є творчий спадок Й.В. Ґете та Ф. Шіллера, перлини авторської мудрості яких є найчастотнішими в лексикографічних джерелах, та, крім того, знаходять свій відбиток у сучасній розмовній мові. Цитати з відомих творів письменників проходять шлях від утворення крилатих висловів і аж до повного переосмислення, стертя авторства у свідомості носіїв німецької мови. Таким чином афоризми Й.В. Ґете та Ф. Шіллера стають культурно значущими прецедентними висловлюваннями німецької лінгвокультури. Показуючи авторське світосприйняття, вони виражають й основні ціннісні пріоритети німецької нації та вимагають від лінгвокультурологів свого подальшого дослідження.

СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЇХ СКОРОЧЕНЬ

1. Бинович Л. Э., Гришин Н. Н. Немецко-русский фразеологический словарь. Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Русский язык, 1975. – 656 с. [НРФС]
2. DUDEN - Das große Buch der Zitate und Redewendungen. 2., übearbeitete und aktualisierte Auflage. – Mannheim: Dudenverlag, 2007. – 896 s. [DUDEN]
3. DUDEN 12 – Zitate und Aussprüche. 2., neu bearbeitete und aktualisierte Auflage. – Mannheim: Dudenverlag, 2002. – 960 s. [DUDEN 12]
4. Goethe J.W. Zitate mit Quellenangabe / wikiquote. – Ел. ресурс: <http://de.wikiquote.org/wiki/ Goethe >. [wikiquote]
5. Klassisch gut: Goethe-Zitate / hrsg. von Christel Foerster. 12. Aufl. – Buchverlag für die Frau, 2005. – 128 s.
6. Klassisch gut: Schiller-Zitate / hrsg. von Christel Foerster. 8. Aufl. – Buchverlag für die Frau, 2005. – 128 s.
7. Lexikon der Goethe-Zitate / hrsg. von Richard Dobel. 4. Aufl. – München: Dtv Taschenbuch, 1995. – 1308 s.
8. Lexikon Schiller-Zitate: aus Werk und Leben / von Ernst Lautenbach. – München: Iudicuum-Verlag, 2003. – 941s.
9. Schiller F. Zitate mit Quellenangabe / wikiquote. – Ел. ресурс: <http://de.wikiquote.org/wiki/Schiller>. [wikiquote]

ЛІТЕРАТУРА

1. Рапопорт Н. В. Лингвокультурологический концепт „Французская национальная личность" : (На материале афористики) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук / Башк. гос. ун-т. – Уфа, 1999. – 23 с.

2. Василюк И. П. Лингвокультурологическое исследование национальной (русской) языковой личности: (на материале афористики): Автореф. дис. ... канд. филол. наук / Рос. ун-т дружбы народов. – М., 2004. – 20 с.

3. Летова А. Д. Лингвокультурологический концепт «Английская национальная личность» в сопоставительно-контрастивном описании афористики: Автореф. дис. – М., 2004. – 20 с.

4. Шарманова Н. М. Українська афористика: структурно-семантичний та функціональний аспекти: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – 19 с.

5. Бабаева Е. В. Лингвокультурологические характеристики русской и немецкой аксиологических картин мира: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра филол. наук: 10.02.20 / Волгоград, 2004. – 40 с.

6. Демидкина Е. А. Фразеологизмы, паремии и афоризмы как средство объективации концепта „Leben" в немецкой языковой картине мира: Автореф. дис. ... канд. филол. наук / Воронежский гос. пед. ун-т. – Саратов, 2007. – 21 с.

7. Кусько К. Я. Культурологічні стратегії в різномовному лінгвістичному світі // Мовленнєва комунікація в постіндустріальному суспільстві: Друга міжнародна наукова конференція германістів (17-18 травня 2006 року): Матеріали доповідей та виступів. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2007. – С. 30-38.

8. Nuss B. Das Faustsyndrom: ein Essay über die Mentalität der Deutschen. – Bonn; Berlin: Bouvier, 1992. – 213 s.

9. Карасик В. И. Этноспецифические концепты // Введение в когнитивную лингвистику: Уч. пос. / Отв. ред. М. В. Пименова. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2005. С. 61-105.

10. Приходько А. Прецедентні концепти й антиконцепти та їх концептографічна фіксація // Проблеми загального, германського та слов'янського мовознавства. До 70-річчя професора В.В. Левицького: Збірник наукових праць. – Чернівці: Книги -XXI, 2008. – с. 373-377.

11. Michels F. Goethe im Alltag. – Ел. ресурс: <http://www.dw-world.de/dw/article/0,2144,525192,00.html>.

УДК: 821.161.1: 82-34:81'373.7

Иваненко В. К., Сунь Нань
(Запорожье, Украина)

МЕЖФРАЗОВЫЕ ЕДИНСТВА В РАССКАЗАХ М. ПРИШВИНА

У статті йде мова про такі одиниці мовлення, як висловлювання-речення та міжфразова єдність. Враховуючи це, оцінюється оповідання «Золотий луг», де виділено дві мікротеми. Одна з них аналізується у п'яти аспектах. Звертається увага на доцільність при побудові міжфразової єдності користуватися різноманітними синтаксичними структурами, дбати не лише про зачин, але й про кінцівку, пов'язуючи їх як із зачином, так і з основною частиною. Оцінюються міжфразові єдності в оповіданні

© Иваненко В. К., Сунь Нань, 2009

«Щасливий рибак», де виявляється чотири мікротеми, наголошується на особливостях розташування виділених міжфразових єдностей.

***Ключові слова**: міжфразова єдність, мікротема, висловлювання-речення, зачин, основна частина, кінцівка, синтаксична структура, засоби зв'язку, виразність.*

The article concerns such speech units as statement-sentence and inter-phrasal unity. Subject to this the M. Prishvin's story "Golden Meadow" is examined, and two micro subjects are marked out. One out of these micro subjects is investigated in terms of five aspects. When epressing inter-phrasal unity it is noticed the advisability to focus attention not only at the beginning , but the ending, as well, the ending with the beginning and major part, as well. The inter-phrasal unities are studied in "Happy Fisherman", and four micro subjects are emphasized herein, peculiarity of the arrangement of determined inter-phrasal unities are denoted.

***Key words**: inter-phrasal unity, micro subject, statement-sentence, beginning, major part, ending, syntax, linking facilities, emphasis.*

В статье идет речь о таких единицах речи, как высказывание-предложение и межфразовое единство. С учетом этого оценивается рассказ М. Пришвина «Золотой луг», где выделено две микротемы. Одна из них анализируется в пяти аспектах. Обращается внимание на целесообразность при построении межфразового единства пользоваться разнообразными синтаксическими структурами, проявлять заботу не только о зачине, но и о концовке, связывая их как с зачином, так и с основной частью. оцениваются межфразовые единства в рассказе «Счастливый рыбак», где вычленяется четыре микротемы, говорится об особенностях расположения выделенных межфразовых единств.

***Ключевые слова**: межфразовое единство, микротема, высказывание-предложение, зачин, основная часть, концовка, синтаксическая структура, средства связи, выразительность.*

Высказывание-предложение, межфразовое единство, фрагмент – важные единицы текста. Высказывание соотносится с определенной моделью предложения [1]. Межфразовое единство представляет собой несколько предложений, связанных по смыслу и грамматически, объединяемых общей темой [2]. Заметим, что для оценки такого понятия, как межфразовое единство, используется не только синонимическое словосочетание сложное синтаксическое целое, но и отдельное слово – микротема. Кстати, высказывание может быть различным предложением как по целевой установке, так и по своему строению. С точки зрения содержания и структуры предложение может представлять собою речь не только одного лица, но и двух разных лиц. Во втором случае говорят о предложениях с чужой речью, иными словами, с прямой речью, что соотносят при интерпретации еще и с косвенной речью. Простые предложения или части сложных предложений, прямая речь или слова автора при ней могут осложняться либо однородными членами, либо обращением, либо вводным словом, либо обособленными определением, обстоятельством, дополнением. Учитывая это, мы стремимся ориентироваться на то, чтобы в межфразовых единствах использовались разнообразные структуры предложений, в том числе и предложения с прямой речью. Мы, демонстрируя свою речь, напоминаем

обучаемым: «Разнообразие синтаксических моделей высказываний – показатель хорошей стороны создаваемого текста.»

Уточняя понятие межфразовое единство, мы ограничиваем настоящую статью оценкой только двух рассказов М. Пришвина [3].

Признавая рассказ «Золотой луг» повествованием, дающим характеристику как раскрытого, так и открытого одуванчика, мы находим в нем две микротемы. Забавы – межфразовое единство, где зачином выступает начальное предложение. Переход ко второй микротеме подчеркивает седьмое высказывание: *«Но раз мне удалось сделать открытие».*

Воспроизводим межфразовое единство о забавах, анализ которого дается далее в пяти аспектах.

У нас с братом, когда созревают одуванчики, была с ними постоянная забава. Бывало, идем куда-нибудь на свой промысел – он впереди, я в пяту.

«Сережа!» - позову я его деловито. Он оглянется, а я фукну ему одуванчиком прямо в лицо. За это он начинает меня подкарауливать и тоже, как зазевается, фукнет.. И так мы эти неинтересные цветы срывали только для забавы. Но раз мне удалось сделать открытие.

Заметим, что суть открытия характеризуется в последующих высказываниях автора, которые находятся в третьем абзаце. Тут, кроме своего зачина, имеется обширная основная часть. Четвертый абзац представляет концовку как для второй микротемы, так и для всего повествования. Таковы, друзья, два межфразовых единства, два сложных синтаксических целых, две микротемы в рассказе М.Пришвина «Золотой луг». Семнадцать высказываний писателя составляют интересный очерк о забавах детей, о детском открытии.

Представляем анализ одной из двух выделенных микротем в пяти аспектах: ключевые слова и тема, забавы как межфразовое единство, синтаксическая структура предложений, средства связи предложений, выразительная сторона микротемы.

Ключевые слова и тема

Юные филологи, забавы - первая микротема, выделяемая в рассказе «Золотой луг», который написал Михаил Пришвин. Кроме слова забавы, ключевыми следует назвать и промысел, и одуванчики, и фукнуть. Кстати ключевым можно считать и словосочетание неинтересные цветы: «Сережа!» - окликает Михаил брата и фукает, направляя на него одуванчик.

Забавы как межфразовое единство

Семь предложений – вот состав межфразового единства, который мы оцениваем, юные филологи. Кроме зачина, представленного первым предложением , находим тут основную часть, а также концовку. Оценивая основную часть, следует назвать последующие четыре предложения. Концовка, разумеется, представлена последними двумя предложениями. Предпоследние из них звучит: «И так мы эти неинтересные цветы срывали только для забавы.»

Синтаксическая структура предложений

Одно из семи высказываний микротемы – это, юные филологи, предложение с прямой речью, стоящей перед словами автора. Например, «Сережа!» - позову я его деловито. Помимо этого предложения с прямой речью и четырех сложных, другие два,

завершающие микротему, простые. Заметим, что первое из них – это сложноподчиненное предложение, где главная часть разрывается придаточным… Второе бессоюзное сложное, в котором три простых предложения, а второе из них осложнено вводным словом.

Средства связи предложений

Семь предложений, *составляя микротему забавы, связываются как по смыслу, так и грамматически. Конечно, первое предложение относительно самостоятельное: «У нас с братом, когда созревают одуванчики, была с ними постоянная забава». Но связь второго, третьего, четвертого с первым указывают личные местоимения. Помимо личного местоимения, шестое связывается союзом и, наречием так, повторением слова забавы, синонимичным словом цветы к слову одуванчики. Союз но, личное местоимение мне – вот средства связи, юные филологи, последнего предложения с предыдущими. Таковы средства связи Михаилом Пришвиным в микротеме забавы.*

Выразительность микротемы

Уважаемые филологи, повествование Михаила Пришвина, разумеется, отличается лаконичностью, сжатостью. Одобряя это, мы отмечаем неполноту как второй, так и третьей частей первого сложного предложения. Еще одно из средств выразительности – это эпитеты постоянная, неинтересные, характеризующие соответственно имена забава, цветы. Кроме этого, выразительности служит и прямая речь, которая состоит перед словами автора. Например: «Сережа!» - позову я его деловито. Итак, лаконизм изложения, применение неполных предложений, использование эпитетов, включение в повествование прямой речи – вот средства выразительности, характеризующие микротему забавы в рассказе «Золотой луг» Михаила Пришвина.

«Счастливый рыбак» - философский рассказ, созданный Михаилом Пришвиным [3]. Выделяя в этом повествовании микротемы, следует заметить, что тут не одно и не два межфразовых единства, а больше. Сколько же их? Оцените, пожалуйста, наш анализ и наши выводы, уважаемые читатели.

Первая микротема – это рассуждение об истинном счастье, о любимом деле, о друзьях, что представлено первыми пятью предложениями. Кроме рассуждения о счастье, писатель размышляет о поведении художника, используя для второго единства девять предложений. Названные размышления автора разрываются еще двумя микротемами. Одна из них – это воспоминания о счастливом рыбаке с использованием одиннадцати высказываний, последующая – раздумья о таланте художника, где шесть высказываний.

Следовательно, в анализируемом рассказе четыре микротемы: рассуждение об истинном счастье, размышления о поведении художника, воспоминания о счастливом рыбаке, раздумья о таланте. Последнее предложение повествования, перекликаясь со всеми предыдущими микротемами, звучит, уважаемые филологи, так: “Без этого особого личного усилия в море искусства никто не поймет свою золотую рыбку.”

Обобщая выполненное исследование о межфразовых единствах двух рассказов М. Пришвина, заметим, что в повествовании “Золотой луг” микротеме забавы противопоставлено детское открытие. Кстати, применением противительного союза но подчеркивается противопоставление. В рассказе “Счастливый рыбак” находим четыре межфразовых единства, своеобразно связанные между собой и потому, что, кроме первой микротемы, другие как бы разрываются, то есть в каждую предыдущую включается

последующая микротема. Размышления о поведении художника разрываются воспоминаниями о счастливом рыбаке, а воспоминания о счастливом рыбаке прерываются раздумьями о таланте. Кстати, концовка связывается соответствующими словами со всеми четырьмя микротемами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Всеволодова М. В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. – М.: Изд-во МГУ, 2000.
2. Валгина Н. С. Теория текста. – М.: Логос, 2003.
3. Пришвин М. Собрание сочинений в 8 томах. – М.: Художественная литература, 1983.

УДК 81’367.634

Кравець О. Б.
(Дрогобич, Україна)

СИНТАКСИЧНІ РЕСУРСИ СПОЛУЧНИКОВОЇ КОГЕЗІЇ В ХУДОЖНЬОМУ ПРОЗОВОМУ ТЕКСТІ

Стаття присвячена проблемі сполучникової когезії – надійної відправної точки, стартового елемента морфологічної когезії, первинним засобам якої є сполучник, повноцінне дослідження якого в якості одного з суттєвих засобів інтерпретації тексту читачем можливе лише в руслі семіологічного аналізу (на семантичному, синтаксичному та прагматичному рівнях) та з точки зору когнітивного аспекту.

Окрім цього, наша увага зосереджується на синтаксичних особливостях активізації сполучникової когезії в художньому тексті.

Ключові слова: *зв’язність, морфологічна когезія, сполучникова когезія, сполучник, семіологічний аналіз, синтаксис.*

The article deals with the problem of conjunctive cohesion – a major ingredient, a starting point of morphological one.

It dwells on conjunction. Its function as a critical device for textual connectivity may be properly investigated both in terms of semiological analysis (on the semantic, syntactic and pragmatic levels) and from the point of view of cognitive aspect.

Our attention is also focused on the syntactic peculiarities of cohesion in fiction.

Key words: *connectivity, morphological cohesion, conjunctive cohesion, conjunction, semiological analysis, syntax.*

Стаття присвячена проблемі дослідження сполучникової когезії – надійної відправної точки та стартового елемента морфологічної когезії, формі первинного внутрішньотекстового зв’язку, що реалізується за допомогою сполучника – вагомого засобу зв’язності тексту, який сигналізує про зв’язок текстових конституентів (є своєрідним індикатором текстуальності – “textual case” [11]), позначаючи різноманітні типи відношень,

© Кравець О. Б., 2009

що дає вагомі підстави розглядати основні принципи функціональної переорієнтації та переходу сполучників як повнозначних мовних одиниць до розряду конекторів та маркерів зв'язного тексту [3], важливим моментом дослідження дієвості яких є врахування когнітивного аспекту, на який останнім часом звертається увага в найрізноманітніших лінгвістичних дослідженнях.

Суттєвий, з нашої точки зору, момент полягає ще й у тому, що досліджуючи сполучник у вищезгаданій якості необхідно вийти за межі мови та простежити особливості його дієвості в конкретному мовленнєвому середовищі, в художньому дискурсі зокрема.
І, нарешті, повноцінна когезійна функція сполучника, за нашим глибоким переконанням, може бути виявлена лише з точки зору дослідження його дієвості в руслі семіологічного аналізу. Інакше кажучи, без наукового обгрунтування семантичного, синтаксичного та прагматичного статусу сполучників проблема їх когезійної функції, як нам видається, не може бути повноцінно виявленою та успішно розв'язаною.

У цій статті ми зокрема зосередимо свою увагу на синтаксичному аспекті дослідження сполучника, в художньому тексті, що передбачає урахування певних, на наш погляд, ключових моментів.

З позиції функціонального підходу до вивчення сполучникової когезії нами підкреслюється необхідність встановлення безпосередньої причинно-наслідкової незалежності між синтаксичною будовою висловлення і вираженим у цьому висловленні змістом. Іншими словами, в дослідженні синтаксису сполучникової когезії (з точки зору *гіпотаксису та паратаксису)* повинно ставитися питання співвідносності типів синтаксичних структур з певним функціональним стилем.

Зосереджуючи свою увагу на відмінних, ознаках синтаксису сполучникової когезії функціональних стилів, нами виділяються такі основні його параметри: вживання сполучників сурядності й підрядності та відповідно специфіка творення синтаксичних конструкцій.

Та перш за все виникає питання чому саме ці аспекти визначають особливості синтаксису сполучникової когезії.

Власне тому, що речення (у нашому випадку складне речення) є тією мовною одиницею в межах якої існують синтаксичні зв'язки, що на початковому рівні зв'язності забезпечуються сполучниками (сурядними чи підрядними) і які (зв'язки) безпосередньо позначаються на інтерпретації одиниць між якими вони виникають.

Складне речення – об'ємна і динамічна синтаксична одиниця, складний знаковий характер якої як одиниці номінативної, і як одиниці когнітивної когнітивної і комунікативної, робить його центром перетину низки денотативних сигникативних, комунікативно-граматичних й семантико-синтаксичних аспектів [6: 9], що й дає підстави розглядати його (складне речення), з одного боку, як одиницю з завершеною структурою,– вищу ступінь синтезу стосовно своїх конституентів, а з іншого – як мінімальну одиницю, складовий елемент всякого зв'язного тексту.

Особливістю дослідження згаданих типів зв'язку є те, що з одного боку, ми розглядаємо паратаксис і гіпотаксис як синтаксичні відношення, а з іншого – реальні мовленнєві конструкції, в яких ці відношення знаходять своє втілення.

Їх визначальним показником є сполучник – параметр синтаксису сполучникової когезії, який, на думку О. А. Лазаревої, виявляє здатність забезпечувати синтаксичні

зв'язки в межах складного речення в якості своєї первинної функції, виконуючи при цьому текстотворчу функцію [5: 83].

Роль сполучника виявляється вкрай важливою для встановлення природи таких граматичних відношень, які забезпечуються сполучниками між частинами складного речення, оскільки відмінності в їх значеннях безпосередньо впливають на диференціацію різнорідних типів зчеплення речень, залежності між ними.

Деяка слабкість морфологічного фактору сполучників компенсується їх семантико-синтаксичним навантаженням [4: 74] тобто характер відношень, що виражається сполучниками реалізується в кожному окремому випадку в умовах конкретного контекстного оточення, осмислення якого вимагає виходу за межі ізольованого речення в текстове середовище.

Неправомірно, очевидно, розглядати питання стосовно типів синтаксичного зв'язку, що забезпечується сполучниками лише в сфері мовних явищ, оскільки володіючи певною парадигмою комунікативних форм, речення не є нерухомою одиницею мови і може модифікуватися в залежності від потреб комунікації. Поєднуючи в собі детермінованість цілим та властивість варіативності, воно набуває в тексті якісної визначеності.

Для повноцінного дослідження синтаксису сполучникової когезії необхідно, на нашу думку, враховувати два фактори: перший – це сам механізм мовного вжитку синтаксичних засобів сполучникової когезії, їх семантико-синтаксичну організацію; другий – це конситуацію, комунікативне завдання, що виникає з оточуючого контексту.

Загалом питання функціонування мови (її одиниць та категорій) досить актуальне в сучасному мовознавству. Поряд з прагненням збагнути сутність власне мовних явищ, їх взаємодію та взаємозв'язок в системі мови, в лінгвістиці прослідковується стабільний інтерес до "поведінки" цих явищ в різноманітних комунікативних ситуаціях, а також в структурі мовлення як результат функціонування мови.

Проблема функціонування сполучникової когезії на синтаксичному рівні, таким чином, передбачає проблему її стильової диференціації – закони функціонування її засобів помітно видозмінюються в залежності від того, в якій комунікативній ситуації опиняються. Без вивчення різнорідних типів функціонування мови, без аналізу "поведінки" в них синтаксичних сполучникових засобів неможливо осягнути сутність самого мовного явища – сполучникової когезії, оскільки її внутрішні структурні характеристики пов'язані з функціонуванням її засобів і зазвичай цим функціонуванням визначаються, тобто пізнання такої текстової категорії як сполучникова когезія пов'язано з визначенням умов та результатів її дієвості.

Іншим аспектом перспективного та плідного дослідження синтаксичного аспекту сполучникової когезії є, як нам видається, застосування квантитативного методу (звичайно, ми усвідомлюємо, що досліджувані нами тексти не дають підстав поширювати наші твердження цілковито та беззастережно на стиль загалом. Коли ми говоримо "художній стиль", то мається на увазі сукупність досліджуваних нами текстів й усвідомлюється певна умовність висновків). Однак, з іншого боку, все ж "вимальовується" картина закономірностей дієвості синтаксичних засобів сполучникової когезії.

Статистична робота, є за нашим переконанням, вкрай необхідною, оскільки дозволяє уникати спорадичності й випадковості спостереження.

Отож, розпочнемо з того, що в художній прозі прийом деталізованих описів, роздумів, коментування тощо узгоджується з принципом конкретизації, уточнення, закономірних фігур переліку. Психологія сприймання навколишнього світу передбачає появу своєрідних форм мислення про цей світ, що зумовлює специфічну синтаксичну перспективу складних речень в прозовому мовленні.

Художній текст з елементами опису й роздуму розширює межі речень внаслідок тенденції їх до парцеляції і до об'єднання в одній реченнєвій структурі таких предикативних одиниць, які в стилістично нейтральному мовленні функціонували б у формі самостійних речень.

Таким чином, досить поширеним синтаксичним засобом сполучникової когезії є складносурядні речення з єднальним сполучником *and*, який виражає відношення одночасності, послідовності дій, станів тощо:

"…Simon was taken into another room *and* given a contract to sign by which he received £ 50 a week retaining fee and £ 250 advance" [16: .227].

Синтаксис сполучникової когезії художньої прози нерідко послуговується такими складносурядними реченнями, в яких єднальний сполучник *and* поєднує частини, одна з яких (друга) характеризується семантикою включеного предиката, передбаченого структурою першої частини:

"The burning blue of the plumage on the neck had reminded him of blue fire, and blue fire had reminded him of some dark fantasy about blue devils, before he had fully realized even that it was a peacock he was staring at" [8:.112].

Виражальна специфіка синтаксичних конструкцій подібного типу полягає в уповільненому розгортанні художнього мовлення, що ніби фіксує послідовність виникнення думки.

Синтаксис сполучникової когезії художньої прози, як свідчить наше спостереження тяжіє до пошуку нових засобів вираження суб'єктивізованої думки, зокрема, цьому сприяють ускладнені, розгорнуті синтаксичні конструкції з нанизаними однорідними частинами складносурядного речення, з'єднаними єднальним сполучником and, який дещо нейтралізує своє призначення засобу логічного зв'язку і, часто повторюючись, функціонує як підсильна частка, тобто є показником емоційно-оцінного змісту висловленої думки [2], завдяки чому формується градаційна структура неперервного потоку мовлення:

"Then everything was much more alright the purser called him Colonel and he likes his cabin so he took Bertie to the casino and he lost and Bertie won and I think Bertie got a bit plastered at least he made a noise going to bed he's in the next cabin as if were being sick and that was before we sailed. Bertie has got some books on Baroque art on account of his being at Oxford.

Well the first day it was rough and I got up and felt odd in, the bath and the soap wouldn't work on account of salt water you see and came into breakfast and there was a corking young man who said we are the only ones down may I sit here and it was going beautifully and he had steak and onions but it was no good I had to go back to bed just when he was saying there was nothing he admired so much about a girl as being a good sailor goodness how sad" [14: 203].

Відомо, що при визначенні типів складних, зокрема складносурядних речень, виходять із загального значення зв'язків між їх складовими частинами, тобто із рівнозначності, рівноправності цих частин, поєднаних єднальним сполучником and.

Однак зазначений тип власне-семантичних відношень під впливом комунікативної спрямованості тексту, зокрема в середовищі художньої прози, трансформується в семантико-синтаксичний, де сполучник іноді набуває значення, відмінного від традиційного значення, тобто семантико-синтаксична функція сполучника and може перебувати на різних ступенях вияву, коли одна з них дещо, пригашується, і відповідно підсилюється інша, що виявляється у вираженні причинно-наслідкових відношень, відтінених сполучником and:

"At that moment there was a swirl in the water behind her and she was seized by a set of teeth which quite exactly resembled sabers" [7: 342].

"You have known people who had real superstitions; black, towering, terrific superstitions, you have lived with them and I want to ask you a question about them" [8: 127].

Як бачимо з наведених прикладів, для синтаксису сполучникової когезії художнього стилю характерною рисою є порушення ізоморфізму (відповідності) між семантичною та формально-синтаксичною організацією речення, коли з'являються додаткові стилістичні значення синтаксичного зв'язку, пов'язані із похідним семантичним значенням єднального сполучника and, що вживається для вираження відношень причинно-наслідковості.

Таким чином, сполучник and в семантико-синтаксичному ярусі складного речення може мати різне функціональне навантаження. Найбільш своєрідним для нього є вираження сурядного зв'язку з вказівкою на одночасність, послідовність кількох дій, процесів тощо.

Причинно-наслідкові семантико-синтаксичні відношення, що виникають між поєднуваними сполучником and частинами складносурядних речень, випливають, як ми вважаємо, не стільки із значення самого сполучника and, скільки створюються семантикою сурядних частин складного речення. У зв'язку з цим сполучник and, на думку І.Р.Вихованця, у цьому випадку виступає як асемантичний у тому розумінні, що він стосується формально-граматичної семантики, тобто пов'язаний із внутрішньою технікою мови, і не відображає самостійно відношень позамовної дійсності [1: 83-84].

Протиставні відношення оформлені як прийом антитези з'єднання контрастових за значенням частин складного речення, властиві художньому стилю. Саме тому характерним аспектом синтаксису сполучникової когезії є досить частий вжиток складносурядних речень, частини яких з'єднані протиставним сполучником but:

"His mouth was still moving but he was talking to himself; proving with everincreasing lucidity and repetition that the man he had murdered had no right to the number thirteen. Sir Daniel Creed seemed for the moment almost as stricken and silent as a figure; but it was he who broke the silence. Lifting his bowed head with its grotesque wig, he said suddenly: "This blood cries for justice. I am an old man, but I would avenge it on my own brother" [8: 123].

Цей поширений синтаксичний засіб сполучникової когезії підпорядкований вираженню позиції персонажа, його мислення, бачення та сприймання навколишнього світу через протиставлення певних думок, ідей, поглядів.

Іншим, хоча й не дуже поширеним засобом синтаксису сполучникової когезії є складні речення з розділовими відношеннями між його частинами, які являють собою такі відношення, та вказують на взаємовиключення, несумісність повідомленого в частинах складного речення, вони передбачають такий зв'язок двох ситуацій, за якого одна ситуація

уже самою своєю наявністю виключає другу. Центральним компонентом такої семантико-синтаксичної структури складного речення виступає розділовий сполучник or:

Friendly and well spoken as she was, the melancholy in her aspect was noticeable-perhaps it was the dim room, or it was the wet day, or the long hours ministering a multitude of cocktails to thirsty gallantry" [9: 192].

У художній прозі відбувається глибоке взаємопроникнення, взаємодія нейтрального, об'єктивного описового зображення і суб'єктивного, так званої суб'єктивізованої оцінки [2: 195], яка найчастіше виражається у складних синтаксичних структурах з дещо невдалим, нечітким, на думку І. Р. Вихованця, терміном – із з'ясувальною підрядною частиною. Він вважає доцільнішим складні речення цього типу визначати як речення з модально-пропозитивними відношеннями, де одне з елементарних речень виконує модальну функцію, тоді як друге виступає пропозитивною частиною, що стосується нейтральної, не ускладненої модальними показниками ситуації. Такі відношення між елементарними реченнями наявні у складних реченнях, в одній частині яких семантичний центр становлять переважно дієслова із значенням мовлення, повідомлення, психічного стану, процесів сприймання тощо. Здебільшого ці речення поєднуються семантично нейтралізованим, а в плані синтаксису сполучникової когезії – підрядним сполучником that, функція якого зосереджується навколо формально-граматичного поєднання підрядної частини і головної з певним опорним дієсловом та пов'язується з вираженням трансформованих з модально-пропозитивних відношень семантико-синтаксичного плану, специфіку яких становлять семантична недостатність опорного дієслова і в зв'язку з цим необхідність появи тісно пов'язаного з ним, засобом підрядного сполучника that, залежного компонента для розкриття певного змісту, вираження свого ставлення до явищ, подій, вчинків яке іноді може містити стилістичний компонент категоричної оцінки, відтінок однозначної кваліфікації.

"I don't know the meaning of it yet, but I feel that the hand of the Lord is hanging over this prison" [15: 170]

"Well, I've called him in to help us and I hope that when he's heard the plan he'll consent to join us" [15: 226].

Тому, на нашу думку, немає жодних підстав роз'єднувати споріднені у семантико-синтаксичному плані сполучникової когезії конструкції такого типу в яких передаються чужі думки, чужа мова і котрі виразно розрізняються в контекстах, орієнтованих на описове або оповідне мовлення.

Специфікою синтаксису сполучникової когезії художньої прози є розгорнуті синтаксичні конструкції із нанизаними з'ясувальними реченнями, при цьому кількість з'ясувальних речень при дієсловах to see, to hear, to feel, to think тощо є практично необмежена, що сприяє створенню ритмомелодики зв'язного художнього тексту. Наприклад:

"The poet's impalpable intuition told him that the appearance was not misleading – that the man who had thus come into this odd society had been in many odd societies, probably seeking for something more odd than he had ever found" [8: 117].

"I am not a Christian", said Noel in a voice like stone. "It is useless now to wonder whether I wish I were. But it seems to me that Mr. Gale's point is a perfectly fair one; that such a religion might well actually contradict such a superstition" [8: 118].

Як бачимо, якщо інваріантне значення – семантика з'ясування, яка супроводжує предикати мовлення, бачення, сприймання в цілому, насамперед втілюється у стилістично, на перший погляд, нейтральній структурі складнопідрядного речення із сполучником that (рідше whether), то в середовищі художнього тексту синтаксичні конструкції з цим підрядним сполучником виявляються стилістично маркованими варіантами. Стилістична маркованість визначається поняттями описовості, оповіді, розгорненого повідомлення.

Окрім того, у синтаксисі сполучникової когезії художньої прози вони набувають додаткового стилістичного значення, становлячи ніби коментар автора, або взагалі "вкраплення" чужого голосу.

Оскільки в художній прозі значна вага належить часовим описам подій, то синтаксису сполучникової когезії, природно, властиві складні синтаксичні конструкції, частини яких з'єднані синтаксичним детермінантом сполучникової когезії із семантичним нашаруванням, тобто підрядним сполучником з темпоральним значенням.

Інакше кажучи, семантико-синтаксичним корелятом часових відношень є ***темпоральні сполучники***, що з'єднують частини складнопідрядних речень, де згаданий тип відношень знаходить своє, на нашу думку, найприродніше застосування:

"Paul sat back in the carriage for a long time looking at the photograph, while his companions played several hands of poker in reckless disregard of Standing Orders" [15: 176].

"They only saw him on three occasions after he joined the army" [17: 246].

"It was some time, however, before any of these guests could show anything of her quality, owing to the abounding liveliness and loquacity of their host" [8: 117].

"Very stupid and ironical he was until the girl's pale sincerity glowed through the darkness of his belief..."[10: 209].

Ці синтаксичні параметри сполучникової когезії художнього стилю створюють, на наш погляд, плавну лінію мовлення, передають необмежені можливості темпорального розгортання подій, а також використовуються як типові синтаксичні структури неперервного потоку мовлення для передачі спогадів.

У художньому прозовому тексті виділяється сполучниковий зв'язок у складних реченнях, який своєрідно, експресивно передає відношення причинної залежності між предикативними частинами, яка виражається підрядними ***причинними сполучниками***. В таких синтаксичних структурах яскраво виявляється суб'єктивна модальність опису, оповіді чи роздуму:

"He had no friends. He was distrusted by his chiefs, because they doubted his loyalty; he was unpopular with his party, because he was over-bearing and discourteous…"[13: 174].

"No doubt he thought no thanks were to my uncle, for it was not his money; nor to my father, for it was no intention of his to give it. It was a last, substantial perquisite" [18: 278-279].

Комунікативний намір автора спрямовується на підкреслення функції причини, для чого й призначені підрядні причинні сполучники because, since, for (рідше as).

Звичайно, при чинові відношення можна було б виразити безсполучниковим реченням типу:

"A rush of jealousy, of contempt, and anger with this thick, loud-breathing rustic got the better of Ashurst's self-possession; he jumped up and pushed back his chair" [11: 79].

Однак, нам видається, що в цьому випадку причинні відношення постають у неповному вияві: вони ніби дещо "пригашуються". Власне тому художній текст орієнтований

на оповідь з елементами роздумів та виділенні причини певних явищ, дій та вчинків героїв, активізує вжиток складнопідрядних речень з'єднаних причинними сполучниками, котрі виконують роль стилістично маркованих синтаксичних засобів сполучникової когезії для первинної організації зв'язного художнього мовлення.

У використанні синтаксичних зв'язків і семантичних порівняльних відношень (засобом підрядних ***порівняльних сполучників*** as, like, than, as if, as though) виявляються безмежні можливості синтаксису сполучникової когезії у творенні семантико-синтаксичних структур з асоціативно-образним відтінком, які збагачують художній текст, додаючи йому більшого заряду експресії. Звернімо увагу на такі речення:

"No words can describe the splendour of it. It was all crimson and wet like blood is. I saw the whole prison as if it were carved of ruby, hard and glittering and the warders and the prisoners creeping in and out like little red birds do. And then as I watched all the ruby became soft and wet like a great sponge soaked in wine, and it was dripping and melting into a great lake of scarlet. Then I woke up. I don't know the meaning of it yet, but I feel that the hand of the Lord is hanging over this prison. D'you ever feel like that, as though it were built in the jaws of a beast?

I sometimes dream of a great red tunnel like a beast has a throat and men running down the throat of the beast, and the breath of the beast is like the blast of a furnace. D'you ever feel like that?" [15: 170].

Як бачимо, фактично на основі семантичної контамінації кількох пропозицій виникає формально складна синтаксична конструкція з дещо неодноплановим метафоричним змістом, коли відбувається порівняння, що стосуються психічного стану дійових осіб, певних властивостей чи ознак предметів, що, з одного боку, зумовлює конкретно-образну природу художнього тексту, а з іншого – може бути показником його суб'єктивності, коли через порівняння відбувається передача різних модальних регістрів [2: 194] авторського мовлення, його "завуальоване" ставлення до того про що йде мова в тексті.

Як нам вдалося простежити, художній стиль володіє великими ресурсами експресивно-виражальних засобів суб'єктивно-оцінного зображення автором персонажів, їх дій, вчинків, певних подій та явищ, що власне відтворюється в синтаксисі сполучникової когезії – в розгорнутих складних конструкціях, де поєднуються сурядні та підрядні частини, що змінюють одна одну як кадри кінофільму – створюються враження прискореної фіксації подій. Ось, як виглядає складна синтаксична структура такого типу:

"Gale was vaguely conscious that his absent-minded eye had often rested on the name of Rundle, associated with some soap or lozenge or fountain-pen; and little as he knew of such things, he could imagine that such an advertiser, though he lived in a little villa, could afford peacocks and five different kinds of wine" [8: 116], чи, наприклад:

"I have seen so many young wives go wrong on this point. They have either tried to force an intimacy with their husband's friends, claiming, as it were, continuity and identity with the powers of the invaded territory, or they have cancelled the passports of the old regime and proclaimed that fresh applications must be made to the new authorities and applicants be treated strictly on their merits" [18: 303].

Зміст наведених фраз можна було б передати не одним, а кількома реченнями, які б зберігали між собою логічну залежність. Проте художній стиль, на нашу думку, зазнав би суттєвих змін: уповільнений потік мовлення, виділення кожного речення в

самостійну одиницю сприяли б виникненню об'єктивного тону, нейтралізували б суб'єктивно-оцінну тональність художнього тексту, і тим самим індивідуалізована мова автора змінилася б на нейтральну інформацію.

Вдаючись до такого синтаксичного засобу сполучникової когезії, художня проза тим самим розвивається в плані пошуку нових елементів вираження суб'єктивізованої думки, чому й сприяють такого типу ускладнені, розгорнуті синтаксичні конструкції.

Отож, синтаксис сполучникової когезії як джерело стилістичної багатоманітності, джерело створення різних тональностей мовлення має свою специфіку в художній прозі, яка визначається емоційністю та особливою виразністю, що й виявляється у широкому вжитку найбільш виразних та емоційно забарвлених засобів сполучникової когезії синтаксичного рівня.

Вжиток синтаксичних конструкцій із сурядним та підрядним зв'язком, ускладнених структур з поєднанням обох типів зв'язку – усе це складає активний синтаксичний "арсенал" сполучникової когезії художнього стилю, домінантою якого, як показує наше дослідження, є паратаксис. Форма складносурядних речень з єднальними, протиставними, розділовими сполучниками, вживаючись для вираження семантичних відношень одночасності, протиставності дій, станів, а також причиновості в стилістичному плані є більш навантаженою. Тому вона переважає в художньому стилі.

Звичайно, ми не можемо стверджувати, що складносурядні чи складнопідрядні речення в якості синтаксичних параметрів сполучникової когезії взагалі не вживаються в інших стилях окрім художнього. Зовсім ні. Мова йде лише, *по-перше,* про ступінь частоти їх вжитку; *по-друге,* про тип підрядних речень до яких тяжіє певний функціональний стиль; *по-третє,* про типологічні особливості структурних схем речень, якими послуговується синтаксис сполучникової когезії того чи іншого мовленнєвого різновиду, де суттєву роль відіграє тип семантико-синтаксичних швів на межі частин цих складних синтаксичних утворень, ступінь їх спаяності; і, *нарешті,* специфічні ознаки синтаксису сполучникової когезії притаманні не структурним схемам речень самим по собі, а повноцінно розкриваються, на нашу думку, лише в їх функціонуванні в середовищі конкретного функціонального стилю.

Так, художній стиль послуговується деякими синтаксичними засобами сполучникової когезії інших стилів, однак вони виступають в дещо видозміненій функції – естетичній, яка й визначає специфіку синтаксису сполучникової когезії цього стилю, створює іншу його системність – в середовищі художньої прози ці засоби виконують не лише функцію внутрішньо-та міжсентенціальних з'єднань, забезпечуючи при цьому первинну зв'язність тексту, але й ускладнені іншими факторами (оцінка, коментування, авторське ставлення до викладеного та інш.), які мають стилістичний характер.

У зв'язку з реалізацією естетичної функції художнього тексту чи то сполучник чи складне речення, зберігаючи свою лінгвістичну сутність, все ж набувають нових якостей, наповнюючись тут додатковим семантичним та емоційним змістом, втілюючи образну думку письменника, котрий як істинний майстер слова здатен надати вищезгаданим лінгвістичним одиницям "статусу" суттєвих синтаксичних засобів сполучникової когезії художнього стилю в контексті якого вони набуваються особливого призначення, естетичного "звучання" та значущості.

Можливості сполучникової когезії в забезпеченні первинної зв'язності художнього тексту в області синтаксису, на наш погляд, досить потужні. Домінування

складносурядних речень над складнопідрядними (й відповідно сурядних сполучників над підрядними), певна обмеженість функціонування останніх, специфічна семантико-синтаксична організація складних речень – усе це створює особливе функціонально-стильове забарвлення сполучникової когезії художнього тексту й взагалі здатність її засобами синтаксису відтворювати безперервний потік мовлення, що відбиває зміну думок, оцінку сприйманого, чужі голоси, реакцію автора, тобто форма складного речення зі сполучниковим типом зв'язку виявляється засобом контамінації опису, оповіді, роздуму [2] – суб'єктивізованого мовлення автора і персонажів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наукова думка, 1983.
2. Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика. – К.: Наукова думка, 1982.
3. Засєкін С. В. Дискурсивні маркери когерентності англомовного діалогічного тексту: когнітивний та прагматичний аспекти: АКД. – К., 2001.
4. Кожина М. Н. Стилистика русского языка – М.: Просвещение, 1993.
5. Лазарева О. А. Функциональные аспекты исследования союзов и частиц на материале простого предложения в современном немецком языке // Семантика и синтаксис текста. – Куйбышев, 1988.
6. Москальская О. И. Проблемы системного описания синтаксиса. – М.: Высшая школа, 1974.
7. Collier J. Incident on a Lake // English Short Stories of the 20th Century. – Moscow Raduga Publishers, 1988.
8. Chesterton G. K. The House of the Peacock // English Short Stories of the 20th century. – Moscow Raduga Publishers, 1988.
9. Coppard A. E. Dusky Ruth // English Short Stories of the 20th century. – Moscow Raduga Publishers, 1988.
10. Coppard A. E. The Watercress Girl // English Stort Stories of the 20th century. – Moscow Raduga Publishers, 1988.
11. Galsworthey J. The Apple Tree // English Short Stories of the 20th century. – Moscow Raduga Publishers, 1988.
12. Frawly W., Shith R. N. Conjunctive Cohesion in four English genres. – Mouton Publishers, Amsterdam, 1983.
13. Maugham W. S. Lord Mountdrago // English short Stories of the 20th century. – Moscow Progress Publishers, 1980.
14. Waugh E. Cruise // Prose. Memories. Essays. – Moscow Progress Publishers, 1980.
15. Waugh E. Decline and Fall // Prose. Memories. Essays. – Moscow Progress Publishers, 1980.
16. Waugh E. Excursion in Reality //Prose Memories. Essays – Moscow Progress Publishers, 198.
17. Waugh E. Work Suspended // Prose. Memories. Essays. – Moscow Progress Publishers, 1980.

УДК 81’42: 81’27

Жолоб І. Л.
(Луцьк, Україна)

ДІАЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС В ДІЛОВОМУ МІЖКУЛЬТУРНОМУ СПІЛКУВАННІ

Стаття присвячена діловому дискурсу як особливому виду діалогічного спілкування у міжкультурному середовищі. Дається визначення та характерні ознаки діалогу. Описуються прагматичні зв’язки між репліками діалогу, причини міни комунікативних ролей та виділяються рівні комунікативних одиниць діалогічного мовлення і типи діалогів. Відзначається вагомий вплив соціальних та культурних норм соціуму на вибір комунікативної поведінки співрозмовників.

Ключові слова: *діловий діалогічний дискурс, міжкультурна комунікація, діалогічне мовлення, екстралінгвістичні фактори, прагматика, пресупозиція, діалогічна єдність, міна комунікативних ролей.*

Статья посвящена деловому дискурсу как особенному виду диалогического общения в межкультурной среде. Наводится определение и характерные признаки диалога. Описываются прагматические связи между репликами диалога, причины мены коммуникативных ролей и выделяются уровни коммуникативных единиц диалогической речи и типы диалогов. Отмечается весомое влияние социальных и культурных норм социума на выбор коммуникативного поведения собеседников.

Ключевые слова: *деловой диалогический дискурс, межкультурная коммуникация, диалогическая речь, экстралингвистические факторы, прагматика, пресуппозиция, диалогическое единство, мена коммуникативных ролей.*

The article is devoted to business discourse as a special kind of dialogic communication in an intercultural environment. The definition and characteristic features of the dialogue are given in the article. The author describes pragmatic ties among the phrases of the dialogue, the reasons for a change of communicative roles and defines levels of communicative units of dialogic communication and types of dialogues. A significant influence of social and cultural norms of the society on the choice of communicative behavior of the speakers is pointed out.

Key words: *business dialogic discourse, intercultural communication, dialogic speech, extralinguistic factors, pragmatics, presupposition, dialog unity, change of communicative roles.*

Уся складність процесу мовленнєвої взаємодії в діловому дискурсі найяскравіше відображається в діалогічному мовленні, коли одночасне продукування та сприйняття мовлення, його зумовленість, соціальні параметри комунікантів, ступінь їх екстралінгвістичного досвіду визначають мовленнєву поведінку учасників. Стратегії і тактики ведення діалогу спонукають партнерів по спілкуванню використовувати такий набір

© Жолоб І. Л ., 2009

мовленнєвий дій, які допомагають досягти поставленої мети і знаходять своє відображення в особливостях мовної репрезентації цих дій [1: 153].

В літературі існує багато різних визначень діалогу. У даному дослідженні діалог розглядається як особливий вид усного тексту, що характеризується особливими видами внутрішньотекстових лексичних, граматичних та інтонаційних зв'язків на межі реплік [2: 67].

Діалогічне мовлення має двоякий характер і свої характерні риси. Характерними ознаками діалогу є – фразеологічність, стислість, еліптичність, недоговореність, непослідовність, обривистість, інколи одночасний обмін репліками, сплетення, нанизування, розгортання, включення реплік, зміна характеру реплік-стимулів та реплік-реакцій під впливом бажання і волі співрозмовника чи умов спілкування, обмовки, недоговореність, перепитування, підхоплення, супутні репліки, безсполучниковість, широке використання паралінгвістичних засобів [3: 89; 4: 38].

Вченими виділяються різноманітні діалогічні типи залежно від ступеня участі співрозмовників, їх взаємовідносин, конкретних умов комунікації. Усі види діалогу надзвичайно цікаві з лінгвістичної точки зору. Так, наприклад, А.К. Соловйова як основу для виділення типів діалогу розглядає наступні ознаки: експресивна забарвленість або логічна впорядкованість, монологічність чи діалогічність реплік, переривання або підхоплення думок співрозмовника та ін.. У зв'язку з цим автор виділяє діалог-суперечку, діалог-пояснення, діалог-сварку, діалог-унісон.

Російський вчений А. М. Антіпова виділяє наступні типи діалогічного спонтанного мовлення: *діалог-монолог*, коли більшу частину часу займає розповідь одного із співрозмовників; *інтерв'ю*, коли один із співрозмовників задає запитання, а інший відповідає; *побутовий діалог*, який може переходити в діалог-підхоплення. В реальних умовах усі типи діалогу можуть переплітатись [5: 39].

Оскільки діалог розуміється як сукупність висловлювань, що характеризуються зв'язністю, цілісністю та певного виду заданістю, то виділяють деякі класи ознак зв'язності, найтиповіших для діалогу, наприклад, граматичні (часткове або повне відтворення вихідного речення), смислові та прагматичні.

Основою виникнення смислових взаємозв'язків висловлювань партнерів у діалозі є ситуація та предмет спілкування з урахуванням екстралінгвістичних засобів.

Тематико-інформаційна основа в діалозі представлена послідовністю структурно-семантичних компонентів різноманітної інформаційної та смислової насиченості. Протягом розвитку усього діалогічного тексту може відбуватись зміна тем, що зумовлено факторами екстралінгвістичного характеру. У ході розвивання діалогу у його єдиний тематичний блок може включитись інший інформаційний фрагмент, після чого відбувається або повернення до попереднього тематичного блоку, або продовження та розвиток нововведеної теми.

Одним із видів прагматичних зв'язків між репліками в діалозі є їх узгодженість за комунікативною функцією. Такий вид зв'язку проявляється, зокрема, в тому, що кожному типу питання відповідає певний тип відповіді.

Слід зазначити, що зв'язок реплік у діалозі може здійснюватись за допомогою пресупозиційного зв'язку. Пресупозиціям як загальному фонду знань мовця та слухача дістається головна роль у смисловій побудові діалогу, саме вони забезпечують взаєморозуміння в мовленнєвій комунікації [6: 230].

Залежно від ступеня згуртованості та зв'язності реплік виділяють декілька рівнів комунікативних одиниць діалогічного мовлення [7: 21]:

— репліка, що реалізується в межах практично будь-якої комунікативної одиниці мови;

— діалогічна єдність, що об'єднує щонайменше дві репліки семантично і структурно;

— діалогічний абзац – комплекс двох чи більше діалогічних єдностей, об'єднаних тематичною спільністю;

— діалог – текст, якщо він відповідає характеристикам зв'язності та цілісності.

Однією з важливих ознак діалогічного мовлення, як відомо, є принцип побудови мовлення як ланцюжка стимулів та реакцій, тобто кожне висловлювання є певною дією, що викликає та зумовлює репліку-реакцію. Тому основною одиницею діалогу вважається діалогічна єдність, що розглядається як дві репліки, пов'язані семантично і структурно.

Іноземні дослідники для опису семантично та структурно взаємозв'язаних реплік чи мовленнєвих ходів вводять поняття "interchange", "interact", або "adjacency pair". "Adjacency pair" чи «суміжні пари» - це типові послідовності реплік, у яких характер другої репліки зумовлений характером першої [8: 329].

У даному дослідженні використовується термін «діалогічна єдність». Пошуком особливостей діалогічних єдностей в різних типах дискурсу займаються як вітчизняні так і закордонні вчені (T. A. van Dijk, W. Labov, D. Fanshel, Арутюнова Н. Д. та ін..).

В межах однієї діалогічної єдності спостерігаються наступні моделі взаємодії реплік [9: 31]:

— питання – відповідь: – *What time is the match?*

— *At 2 pm.*

— пропозиція – погодження: – *Can I get you a drink?*

— *Yes, thanks.*

— наказ – відповідь на нього: – *Get me a drink, will you?*

— *All right, I will.*

— твердження / заява – підтвердження: – *The match is at 2 pm.*

— – *Oh, is it?*

Згідно з Дж. Мартіном [9: 44], налічуються наступні пари діалогічних єдностей:

— оклик (початок розмови) – реакція на оклик;

— вітання (початок розмови) – реакція на вітання (підхоплення розмови);

— вигук (реакція/початок розмови) – реакція на вигук (реакція/ підхоплення розмови);

— пропозиція (обмін інформацією, пропонування товарів (послуг)/початок розмови) – прийняття пропозиції (обмін інформацією, прийняття товарів (послуг)/підхоплення розмови);

— наказ/команда (вимагання товарів (послуг)/початок розмови) – відповідь на наказ/команду (підхоплення розмови);

— твердження (обмін інформацією / початок розмови) – підтвердження (обмін інформацією / підхоплення розмови).

Серед діалогічних єдностей виділяють симетричні пари (*формула привітання – формула привітання*) та компліментарні (*вибачення – прийняття вибачень; вираження вдячності – мінімізація приводу*). При цьому одні формули, як правило, ініціальні, інші – переважно реактивні, треті – або ініціальні, або реактивні [10: 94].

Як уже зазначалось, одна діалогічна єдність може перериватись іншою, тобто всередину однієї суміжної пари може включитись інша суміжна пара. Такі втручання можуть бути преференційними і не преференційними. Наприклад, найкращою реакцією на запрошення є прийняття запрошення, а не преференційною – відхилення запрошення. Непреференційні реакції характеризуються тим, що їм може передувати пауза-запинка, а самі вони довші і містять мотивацію відмови.

Включення однієї суміжної пари в іншу нерідко відбувається в діловому дискурсі, оскільки діалогічне мовлення у більшості випадків мовлення спонтанне. Відмінною рисою спонтанного мовлення є його непідготовленість, в результаті чого планування та продукування мовлення відбувається паралельно. Це означає, що для нього характерне використання зупинок, перебивань, обмовок, поправок, повторів, перепитувань. Співбесідники підчас розмови поперемінно обмінюються репліками. У зв'язку з цим цікавим виявляється питання про те, як слухач розпізнає, що мовець закінчив говорити і зараз настала його черга.

Тому особливу цікавість для аналізу діалогічного дискурсу становить проблема передачі комунікативних ролей.

Предметом дослідження вчених є правила міни комунікативних ролей, їх розмежування на сигнали встановлення, підтримки та завершення мовленнєвого контакту, встановлення умов використання вербальних і невербальних сигналів міни комунікативних ролей, які регулюють діалогічне спілкування та залежать від типу дискурсу й типу соціальної сфери [11: 71; 12: 184].

Для діалогу характерна часта міна ролей «мовець – слухач», тому співрозмовники виступають і в тій, і в іншій ролі. Міна комунікативних ролей може виникнути:

1) за ініціативи мовця:

— через пряме або непряме «призначення» наступного мовця;

— через мовленнєвий хід в обміні типу *питання – відповідь, прохання – відповідь (дія), вітання – взаємне вітання*;

2) за ініціативи слухача:

— через «нульову» регуляцію, коли учасники спілкування самі «беруть слово»;

3) за ініціативи інтерактивного ведучого незалежно від того, хто здійснив останні мовленнєві ходи. Як правило, така міна комунікативних ролей здійснюється в офіційному оточенні, наприклад, спікером чи головою якихось зборів в умовах жорсткого регламенту.

До числа сигналів міни комунікативних ролей відносять вербальні, паравербальні (темпоральні, мелодичні акценти) і невербальні дії (засоби кінетики та проксеміки).

Крім того, міна комунікативних ролей характеризується за типом співвіднесеності сусідніх реплік у часі. При цьому виділяють три типи «взяття кроку» [13: 52]:

— міна комунікативних ролей з *перебиванням*;

— «гладка» міна комунікативних ролей;

— міна комунікативних ролей після паузи.

Характер і сигнали міни комунікативних ролей багато в чому залежать від типу соціального середовища, ступеня знайомства комунікантів і характеризуються за типом співвіднесеності сусідніх реплік у часі.

Міна комунікативних ролей з перебиванням відбувається в будь-якій сфері спілкування. Проте в емоційній взаємодії, що носить особистісний характер, співрозмовники можуть порушувати прийняті в даному соціумі норми та конвенції, якщо між ними виникають різноманітні протиріччя, в яких партнер з вищим соціальним статусом намагається «перехопити» комунікативну ініціативу. Це більш притаманно для сімейно-побутової сфери та сфери дозвілля. Хоча такі ситуації можуть виникнути і в інституційній сфері. В інституційній сфері спілкування зумовлене принципом кооперативності спільно вирішуваної задачі і тому перебивання реплік співрозмовника трапляється досить часто.

Комунікативні наміри учасників діалогу, їх стратегії, тактики, соціальний статус накладають відбиток на форми міни комунікативних ролей і підрозділяються на прямі та непрямі.

Особливий інтерес становить роль *мовчання* в процесі передачі комунікативної ролі. Мовчання відносять до значущого компонента діалогічного спілкування, оскільки воно здійснює певний вплив на співрозмовника й інтерпретується згідно із ситуацією спілкування [14: 503; 15: 101; 16; 17].

Причиною мовчання може стати вербальна непередаваність того, що, можливо, було б доцільно повідомити, або наявність великого об'єму загального для співрозмовників фонду знань, який знижує комунікативні потреби, або ситуація спілкування. Комунікативна багатозначність мовчання як нульового мовленнєвого акту пояснюється ситуацією, що визначає тему й тональність спілкування, етикетними причинами чи індивідуальними особливостями комунікантів.

Дослідження мовчання як сигналу міни комунікативних ролей необхідно проводити, беручи до уваги соціальні ролі учасників, структуру їх особистості, психологічний стан, на які накладаються соціальні й культурні норми соціуму, до якого вони належать.

У діалозі нерідко зустрічаються паузи, які слід відрізняти від значущого мовчання. Виділяють паузу-кодування, що виникає в середині мовленнєвого ходу; паузу, що відображає нездатність учасника зробити відповідний мовленнєвий крок, і паузу, що позначає завершення мовленнєвого контакту.

Паузи можуть слугувати для мовця невеликим перепочинком для продовження мовленнєвого кроку, вони необхідні для обмірковування думок. Пауза є тою точкою, коли слухач має можливість, не порушуючи постулати міжособистісного мовленнєвого спілкування, здійснити мовленнєву дію. Паузи полегшують сприйняття мовлення

слухачем, дають можливість здійснити наступний мовленнєвий крок, не перебиваючи співрозмовника.

Паузи можуть виникнути і після мовленнєвого сигналу передачі комунікативної ролі. Мовчання слухача виконує або функцію підтримання діалогічного спілкування, або припинення його.

Необхідно зазначити, що відокремлення мовчання від паузи можливе лише спираючись на ситуативну обумовленість, відношення співрозмовників, їх соціальні ролі.

У тісному взаємозв'язку з параметрами передачі комунікативної ролі мовця знаходяться формули мовленнєвого етикету, зумовлені соціальними нормами та конвенціями. Володіння нормами мовленнєвого етикету в діловому спілкуванні принципово важливе для досягнення позитивного комунікативного ефекту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. В поисках новых путей развития лингвострановедения: концепция речеповеденческих тактик. – М., 1999.
2. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М., 1981.
3. Соловьёва А. К. О некоторых общих вопросах диалога // Вопросы Языкознания. – № 6.—1965.
4. Кучер А.В. О структуре диалогической речи // Вопросы романо-германского и общего языкознания. – Минск, 1973.
5. Антипова А. М. Система английской речевой интонации. – М., 1979.
6. Арутюнова Н. Д. Понятие пресуппозиции в лингвистике // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – Т.32. – №1.—1973.
7. Шведова Н. Ю. К изучению русской диалогической речи. Реплики-повторы // Вопросы Языкознания. – №2.— 1956.
8. Ellis D. G. From Language to Communication. New Jersey, 1992.
9. Martin J. R. English Text: System and Structure. – Amsterdam, 1992.
10. Ратмайр Р. Функциональные и культурно-сопоставительные аспекты прагматических клише: (на материале русского и немецкого языков) // Вопросы Языкознания. – №1.— 1997.
11. Горелов И. Н. Невербальные компоненты коммуникации. – М., 1980.
12. Sacks Y., Schegloff E., Jefferson G. A Simplest Systematic for the Organisation of Turn-Taking for Conversation // Studies in the Organization of Conversational Interaction / Ed. by J. Senkein. – New York, 1978.
13. Аристов С. А., Сусов И. П. Коммуникативно-когнитивная лингвистика и разговорный дискурс // Лингвистический вестник. Вып.1. – Ижевск, 1990.
14. Cage J. Silence. – Cambridge, 1966.
15. Jensen J. V. Communicative Functions of Silence // DeVito J.A. Communication: Concepts and Processes. – Englewood Cliffs, 1976.
16. Богданов В. В. Молчание как нулевой речевой акт и его роль в вербальной коммуникации // Языковое общение и его единицы. – Калинин, 1998.

17. Крестинский С. В. Интерпретация актов молчания в дискурсе // Язык, дискурс и личность. – Тверь, 1990.

УДК 811.161.1’42

Месяц Н. К.
(Житомир, Украина),
Алла Гонзалез дель Кастильйо
(США, Миссури)

ПОВТОРЫ КАК СРЕДСТВО КОММУНИКАТИВНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ТЕКСТА

В статье рассматриваются типы коммуникативных ситуаций, поверхностная и глубинная структуры текста, анализируются различные виды повторов как средства коммуникативной организации текста.

Ключевые слова: *коммуникативная ситуация, средства коммуникативной организации текста, повтор.*

В статті розглядаються типи комунікативних ситуацій, поверхнева та глибинна структури тексту, аналізуються різного роду повтори як засіб комунікативної організації тексту.

Ключові слова: *комунікативна ситуація, засоби комунікативної організації тексту, повтор.*

The article is concerned with the types of communicative situations, the internal and external structures of a text together with the analysis of different kinds of repetitions as a means of communicative organization of a text.

Key words: *communicative situation, means of communicative organization of a text, repetition.*

Анализируя коммуникативную организацию текста, нельзя обойти стороной коммуникативную ситуацию. Вспомним, что само понятие “ситуация” предложил К. Бюлер для описании языковой картины действительности. Оно было уточнено до понятия “языковая ситуация”, рассматриваемая как совокупность форм существования языка [1 : 481] и реализуемая в свою очередь в “речевой ситуации” [2 : 138]. Некоторые ученые вводят понятие “текстовой ситуации”, которая в отличие от речевой ситуации, учитывающей обстановку речи, включает такие факторы, как форма и способ речи, языковой материал, а также “социальной ситуации”, в которой коммуникативный акт обусловлен спецификой профессии, возраста, территории проживания его участников [1: 413].

О коммуникативной ситуации можно говорить при наличии готовности коммуникантов пользоваться в речи конкретными подъязыками и их стилистическими средствами, т.е. при наличии “умения с каждым говорить на его языке” [3: 61]. Это понятие ученые вводят в одно семантическое поле с понятиями “коммуникативная сеть”, “коммуникативная сфера”, “коммуникативная роль” участников акта общения, “коммуникативно-прагматическая ситуация”, учитывающая цель (интенцию) коммуникации [4: 148].

© Месяц Н. К., Алла Гонзалез дель Кастильйо, 2009

Различные отношения между участниками коммуникативной ситуации, их различные интенции создают устный или письменный текст различного функционального предназначения: художественный (поэзия и проза), деловой (документы официально-деловой сферы от Конституции страны до заявления, написанного отдельным человеком), научный (от научных трактатов и монографий до школьных учебников и научно-популярных книг для детей и подростков), публицистический (выступления в парламенте, на митинге, по телевидению и радио, статьи в газетах, журналах, стенгазетах), эпистолярный (от писем и дневников знаменитых людей до записок студентов и школьников, текстов эмейлов).

Устные и письменные тексты обладают своей текстовой ситуацией, которая характеризуется собственной парадигматикой. Нередко создатель текста использует не только общепринятые в языке парадигматические средства (формы рода, числа и падежа у именных частей речи, личные и неличные формы глагола и под.), но также создает контекстуальные парадигмы, которые нужны ему для реализации замысла и которые свидетельствуют об индивидуальности его речи. Так, лексическая языковая парадигма сохраняет известные антонимические пары, именно они зафиксированы в словарях антонимов, например: *холодный / тёплый, злой / добрый, активный / пассивный* и под. В текстовой ситуации возможны индивидуальные контекстуальные антонимические пары, например, в стихотворении Марины Цветаевой как антонимы выступают слова, которые не являются антонимами по словарю: *"Я - деревня, черная земля, ты мой луч и дождевая влага, ты - мой Бог и господин, а я - чернозём и белая бумага"(Цветаева), "Ты сер, а я, приятель, сед" (Крылов)*. При этом "картина мира" оказывается многоаспектной, поскольку необычная парадигма контекста может быть расшифрована читателем в более широкий образ, несущий не только сенсорную, осязательную но и прагматичную оценку. Так, в цитате из басни И.А. Крылова "Волк на псарне" автор противопоставляет не столько окрас волка (*сер*) состоянию волос ловчего (*сед*), сколько понятия *серый, темный, ненадежный, коварный* понятиям *седой, мудрый, умный, опытный.*

Текст может содержать специфическую графическую, словообразовательную, морфологическую и другие виды парадигм. Так, в стихотворении, посвященном Б. Пастернаку, Марина Цветаева намеренно использует свои текстуальные парадигмы: графическую(знак ударения, дефис), морфологическую (формы слова), словообразовательную. *"Не рассорили - рассорили…"* , — пишет поэтесса, хотя в литературном языке нормативно глагол *рассорить* образует видовую пару с глаголом *ссорить (от ссора),* а глагол *сорить (делать сор)* не образует видовой пары с приставкой *рас-* (нормативно *насорить*). В стихотворении поэтесса выстраивает свою словообразовательную парадигму: *рас-ставили, рас-садили, расклеили, распаяли, развели, рассорили (с ударением на* ***о****) - рассорили (с ударением на* ***и****), расслоили, расселили, растеряли, рассовали, разбили*, в которой реализована нормативная словообразовательная модель образование нового слова от глагола движения при помощи приставки *рас(з)-*, вносящей значение разделения, разъединения, что автору и было важно показать.

Коммуникативное устройство речи, (высказывания, текста, дискурса) состоит из **поверхностной структуры** (т.е. грамматических отношений между языковыми знаками, их комбинаторики) и позволяет формально характеризовать единицы, из которых строится текст, например, соотношение в тексте различных типов предложений (полные

– неполные, простые – сложные и под.), соотношение различных частей речи (именных частей речи, глаголов и под.), а также из **глубинной структуры**, которая основывается на семантике языковых единиц и устанавливает соотношение между знаками и объектами действительности (например, использование в различных текстах глаголов с обобщенным значение движения, переживания, использование прилагательных для описаний цвета и оттенков и под). Обе структуры связаны с прагматикой, т.е. с отношениями говорящего, создающего знаки, и слушателя, воспринимающего знаки и интерпретирующего их. Именно как область мнений, оценок, презумпций и установок говорящего рассматривает прагматику когнитивный подход в современном языкознании [1: 441].

При выделении структурных единиц коммуникативного акта учитывается как его внешняя, так и внутренняя структуры. Так, ученые, работающие в области исследования текста, приходят к выводу о том, что **высказывание** в соответствии с его внешней структурой может представлять собою слово, предложение, или группу предложений с центральным, базовым предложением в его основе [5: 14].

Высказывание, по мнению ученых, может называться текстом. **Текст,** как правило, характеризуется большей сложностью, чем высказывание и имеет свои характеристики.

Во-первых, в тексте выделяются микро- и макротемы, а также макро- и микроремы. Ученые Пражской школы (В. Матезиус, Я. Фирбас, Ф. Данеш) считали, что тема + рема сообщают об известном + неизвестном и подчёркивали особое внимание говорящего к неизвестному, тогда как лингвисты Г. Пауль, О. Есперсен, А. А. Шахматов утверждали, что основное внимание говорящего сосредоточено на теме. Лингвистический энциклопедический словарь придерживается мнения В. В. Виноградова, Л. В. Щербы, С. И. Бернштейна о том, что полная информация в тексте передается комплексно, т.е. сочетанием содержания темы и ремы [1: 23].

Во-вторых, текст чаще всего имеет **заглавие**, которое определяет основной субъект или объект текста, т.е. его макротему, например, *“Былое и думы” А.И. Герцена, “Герой нашего времени” М. Лермонтова, “Белая гвардия” М. Булгакова, “Тихий Дон” М. Шолохова,” Архипелаг Гулаг” Солженицына* и др. Заглавие может называть события *(“Рубка леса” Л. Толстого, “Хождение по мукам“ А. Толстого),* пространство *(“Обрыв” И. Гончарова),* время *(“Севастополь в мае” Л. Толстого),* оценку происходящего *(“Хорошо!” В. Маяковского)* и др.

Во-третьих, текст имеет свою структурную организацию. Модели текста, как правило, трёхчастны: зачин, развертка (термин Т. И. Сильман) и концовка, хотя они могут быть и двучастными, поскольку зачин или концовка могут отсутствовать. Подобная структура текста соответствует структуре произведения художественной литературы (экспозиция, завязка, развитие действия, кульминация, развязка) [6: 39].

В-четвертых, в тексте наблюдаются так называемые скрепы [5: 60] или коннекторы, которыми чешский исследователь Е. Байзикова называет “средства взаимосвязи и навязывания” [7]. В роли коннекторов прежде всего выступают синонимы, в том числе и контекстуальные *(“Ты опять передо мной – и дружище, и братишка, и товарищ дорогой”(Светлов).* Слово *девушка* в заглавии стихотворения *М. Горького “Девушка и смерть”* в тексте представлено синонимическим рядом: *девушка, девчонка, девица.*

Создавая синонимию в тексте, автор опирается на опыт читателя, на его знание о мире, при этом “навязывает”, по утверждению Е. Байзиковой, свой образ

описываемого объекта. Так, Н. Е. Павлович проанализировала контекстуальные синонимы у поэтов XYIII – XIX вв. и выявила индивидуальный образ *луны,* который вводится авторами в различные синонимические ряды, например, у Блока, Брюсова, Пастернака – *монета, полтина, золотой*, у Есенина, Маяковского, Ахматовой – *дыня, ананас, апельсин лимон*, у Бунина, Сологуб, Блока, Бальмонта, Белого, Маяковского, Ахматовой – *серп, клинок, лезвие, нож* [8: 161 – 166].

Функцию образования коннекторных рядов выполняют различного рода повторы. Например, при гипонимическом (родо-видовом) повторе зачинный гипероним *народ* (сцена в церкви – фрагмент романа Л. Толстого "Воскресенье") реализован в развертке в словах: *мужики, старики, бабы, старушки, дети*. Гипероним *дети* в заглавии стихотворения Некрасова "Крестьянские дети" в развертке представлен многими лексемами, в том числе именами собственными: *зрители, шпионы мои, черти, милые плуты, счастливый народ ребята, ребятишки, чертенята, мальчик, девочка, мужичок, малюточка, парнище, Гриша, Влас, Ванюшка, Савося, Глаша, Сергей, Кузяха.* При анафорическом повторе имена существительные, например, *мужчины, женщины, дети* могут заменяться местоимениями различных разрядов, прилагательными и числительными: *одни, другие, все; первые, вторые, третьи; те и другие* и под. При точном повторе слово, заявленное в зачине, не заменяется. Например, в тексте "Язык пчел" слово *пчела*, заявленное в заглавии как объект коммуникативного акта, в зачине употребляется первый раз, в развертке несколько раз повторяется точно и несколько раз заменяется контекстуальными синонимами *(насекомое, крылатая труженица, помощница, неутомимая помощница, она)*.

Примеры точного повтора встречаем в различного рода коммуникативных актах. В текстах официально-делового стиля они поддерживают формуляр документа, например, в протоколе рассмотрение каждого вопроса начинается со слова *Слушали*, а завершается словом *Постановили*. В художественных текстах точные повторы также встречаются и несут особенную нагрузку *("Внизу – бокалов воркотня, внизу – ни ночи нет, ни дня, внизу – на выступе оркестра, как жрец, качается маэстро" (Заболоцкий), "Помню вас ребенком: хохотали вы. Хохотали звонко…"(Олейников)*, однако чаще всего они сочетается с другими видами повторов, например, парадигматических: *"Коль гореть, так уж гореть сгорая" (Есенин)*.

При парадигматическом повторе слово повторяется в своих формах (для имени существительного это формы числа и падежа, для имени прилагательного – формы рода, числа и падежа, для глагола – это формы наклонения, времени, лица, числа и рода (в прошедшем времени). Деривационный повтор формирует коннекторный ряд из слов одного словообразовательного гнезда, например, *"Ах, обмануть меня не трудно, я сам обманываться рад"(Пушкин), "Как дитя – собою радость рада, и любовь любуется собой" (Горький), "В этом мире, таком одиноком, одинокие сосны молчат" (Винокур), Бывает – и голубка станет подругой, лишь приголубь её голубок (Сельвинский), "Не любовницей – любимицей я пришла на землю…" (Цветаева), "Быть может, он и в смерти нечто непостижимое постиг" (Дудин)*. Деривационный повтор может сочетаться с парадигматическим *("Ты уходишь туманом в туман по туманной росе"(Дудин)* или сопровождаться звуковым повтором *(голубой голубь в голубизне, синяя синица в синеве)*.

Повторы могут быть также антонимическими, чаще всего при описании различных обстоятельств (месторасположение, внутреннее состояние, временные отрезки и под.), например: *впереди – сзади, справа, слева; "Мне грустно.. потому что весело тебе…" (М. Лермонтов).*

Перифрастический повтор нередко сочетается с метафорой, при этом в текст вносится модус полагания *(как если бы, словно, как)*, посредством которого, по мнению В. Н. Телия, "вводится любой возможный мир" [9: 40]. Представленный в заглавии или зачине образ постепенно раскрывается автором, дополняется новыми признаками, например: *"Поэзия" – та же добыча радия…" (В. Маяковский).* В стихотворении *М. Цветаевой "Любовь"* разворачиваются перефрастический повтор: *любовь как ятаган*, *любовь как огонь* и им противопоставляется – *любовь как боль,* которая знакома каждому, как ладонь знакома глазам, как имя собственного ребенка. Важной особенностью текста является то, что в тексте представлено несколько типов информации, которая выражена как явными, вербальными, так и неявными способами (предтекстовая, т.е. пресуппозиция, а также притекстовая и подтекстовая информации). Например, название стихотворения Некрасова *"Крестьянские дети"* является пресуппозицией для образов мальчиков *"не засти, Кузяка"…*

Спорным в лингвистике остаётся вопрос о протяженность текста. С точки зрения объёма в литературоведении текст обычно приравнивается к произведению, например, текст "Евгения Онегина" А. С. Пушкина, текст "Войны и мира" Л. Н. Толстого, текст стихотворения в прозе "Русский язык" И. С. Тургенева и под.

В свою очередь текст произведения может члениться на более мелкие структурно-семантические составляющие, которые в лингвистике получили названия сложных синтаксических целых (ССЦ – термин Н. С. Поспелова) или сверхфразовых единств (СФЕ – термин Л. А. Булаховского).

В теории текста к его структурно-семантическим частям традиционно относят зачин, развертку, концовку (в литературоведении они соответствуют завязке, развитию событий, кульминации и развязке), а также блоки различного типа, например, диалогические единства. С учетом прагматики текста автор может для более удобного оформления структурно-прагматических частей делить его на тома, части, главы, параграфы, абзацы и под. Из сказанного вытекает, что высказывание в плане языковых единиц скорее сближается с предложением, а текст – со сложным синтаксическим целым (ССЦ), а также завершенным произведением.

Чрезвычайно важны для коммуникативной организации текста его категориальные средства – глобальные текстообразующие категории [5: 20], а именно: собственно **событие**, **участники** этого события (субъекты коммуникативного акта: 1-е лицо – говорящий, 2-е лицо – слушающий, объекты коммуникативного акта: 3-е лицо – участники ситуации, события), **пространство** (обстановка, место действия), **время,** когда происходит событие и когда о нем говорят, **оценка** самого события и его участников. Перечисленные категории были выделены Т. ван Дейком в модели дискурса [10: 185], однако, исходя из близости понятий дискурса и текста, они в равной степени важны и для модели текста, высказывания, сверхфразового единства (СФЕ) и могут быть рассмотрены в отдельной статье.

Таким образом, анализ коммуникативной организации текста соединяет теорию текста с функциональной лингвистикой и теорией информации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энцикл., 1990.
2. Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис.
– М.: Высшая школа, 1986.
3. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Едиториал УРСС, 2002.
4. Радзиевская Т. В. Прагматические противоречия при текстообразовании // Логический анализ языка. Противоречивость и аномальность текста. – М.: Наука, 1990.
5. Папина А. Ф. Текст: его единицы и глобальные категории: Учебник для студентов-журналистов и филологов. – М.: Едиториал УРСС, 2002.
6. Білоус Петро. Основи літературознавства. Курс лекцій для студентів-філологів. – Житомир, 1998.
7. Байзикова Е. Внутритекстовые связи // Об интерпретации художественного текста. – Братислава, 1981.
8. Павлович Н. В. Значение слова и поэтические парадигмы. Проблемы структурной лингвистики: 1984. – М.: Наука, 1988.
9. Телия В. Н. Метафора как модель словопроизводства и её экспрессивно-оценочная функция // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988.
10. Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989.

УДК 81’271:168.522

Мрачковская М. Н.
(Алчевск, Украина)

КОММУНИКАТИВНАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ ДИСЦИПЛИН ЯЗЫКОВОГО ЦИКЛА И ИХ ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ МЕНЕДЖЕРОВ К МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Статтю присвячено проблемі міжкультурної комунікації та її впливу на професійну підготовку студентів-менеджерів. Важливим аспектом цієї підготовки є зміна змісту навчання мовним дисциплінам згідно нових вимог. У статті розглядаються дисципліни мовного циклу, стверджується їхня комунікативна спрямованість, вказується на дидактичні можливості, які вони мають стосовно навчання менеджерів міжкультурній комунікації. Головною ідеєю є те, що новий підхід до навчання буде сприяти успішному вирішенню позначеної проблеми.

Ключові слова: *міжкультурна комунікація, менеджер, мовні дисципліни, комунікативна спрямованість, дидактичні можливості мов.*

The article deals with the problem of intercultural communication and its influence on the professional training of managers. The main aspect of this training is the change in context of teaching language subjects in accordance with new requirement standards. Language subjects and their aim at communicativeness are considered in the article, the didactic possibilities

© Мрачковская М. Н., 2009

which these subjects have as to the managers' teaching to intercultural communication are pointed out. The gist of the matter consists in the idea of new method in language teaching that will assist us in successful problem settlement.

Key words: *intercultural communications, manager, language subjects, aim at communicativeness, languages' didactic possibilities.*

В условиях рыночной экономики и острой конкуренции к современному специалисту предъявляется ряд жестких требований: помимо профессиональных знаний, умений и навыков необходимо владение персональным компьютером, иностранными языками, а также лингвоэтическими нормами государственного языка и приемами успешной коммуникации. Однако современное состояние подготовки специалистов вызывают серьезную тревогу ученых. Очевидна необходимость совершенствования языковой подготовки личности на всех ступенях образования. Это общедидактическая проблема. Сегодня срочно нужны учебные программы, учебники и учебные пособия, а также надежные педагогические технологии, позволяющие поднять уровень языковой подготовки будущего специалиста.

Проблеме обоснования языковой подготовки студентов в дидактике уделяется постоянное внимание. В последнее время ученых привлекают проблемы, связанные с разработкой методики обучения будущих специалистов, вступающих в профессиональные контакты в рамках международного сотрудничества, иноязычному профессиональному общению, так как стратегической целью овладения иностранными языками считается приобщение личности к другой культуре и ее участие в диалоге культур. Такая цель достигается путем формирования способности обучающегося к межкультурной коммуникации, приобретением необходимого уровня межлингвистической, профессионально-коммуникативной, культурологической компетенций.

Дисциплины гуманитарного цикла, которые преподают в ВУЗе, разнообразны, но именно они приобщают студента к общей и коммуникативной культуре. Особое место в системе этих дисциплин отводится языковому образованию. Новая ситуация, складывающаяся в области изучения дисциплин языкового цикла, предполагает отказ от сложившихся стереотипов и поиск новых методических решений, что будет способствовать эффективной организации учебного процесса по подготовке будущих менеджеров к межкультурной коммуникации.

Предпринятый нами анализ научно-методической литературы по реализации принципа коммуникативной направленности содержания дисциплин языкового цикла для экономических специальностей [1; 2; 3; 4; 5; 6], показал, что ведущей функцией всех без исключения языковых дисциплин является коммуникативная, поскольку язык служит средством познания и общения. Поэтому вполне закономерно языковые дисциплины объединять в единый цикл. В то же время в системе высшего профессионального образования обучение иностранным языкам и родному языку представлено самостоятельными курсами со своей спецификой. Это в определенной степени негативно сказывается на целостности применения коммуникативного подхода и успешности развития межкультурной компетенции студентов.

Следовательно, необходимо выработать единый подход к преподаванию не только предмета «Иностранный язык», но и других дисциплин языкового цикла, к которым мы

относим родной язык, второй язык (т.е. язык межнационального общения внутри государства), иностранный язык [7: 20].

Нуждаются также в теоретическом обосновании вопросы включения в учебный процесс по иностранным языкам материалов коммуникативного, культурологического, профессионального и страноведческого содержания, отвечающих современным требованиям к специалистам и снижающим негативные тенденции устойчивого дидактического противоречия между теорией и практикой, стандартом и творчеством, обучением и воспитанием.

Кроме того, в теории и практике иноязычного образования обнаруживается противоречие между объективной общественной потребностью в специалистах, владеющих иностранным языком и способных ориентироваться в социокультурной среде, готовых к деловому, профессиональному и личностному общению с представителями других стран, и несовершенством их подготовки в современных вузах. Проблема актуальна еще и тем, что интерес к общению с другими народами и их культурами в нашей стране велик, а выбор необходимых учебных пособий отечественных авторов по вопросам общения чрезвычайно скуден.

Актуальность и отсутствие завершенных работ по вопросам, возникающим в процессе подготовки студентов-менеджеров к межкультурной коммуникации, обусловили выбор темы данной статьи: «Коммуникативная направленность дисциплин языкового цикла и их дидактические возможности в подготовке будущих менеджеров к межкультурной коммуникации». Цель, которую мы ставим перед собой в этой статье, заключается в выявлении возможностей языковой подготовки для успешного формирования навыков межкультурной коммуникации.

Навыки деловой коммуникации традиционно включаются в состав коммуникативной компетентности менеджера. Эти требования профессиональной компетентности определяются образовательной политикой Украины: Законом «Об образовании» №1060-12 от 23.05.91, Законом «О высшем образовании» №2984-3 от 17.01.2002, Государственным стандартом высшего образования, стандартами высшего образования высших учебных заведений. Однако, несмотря на очевидную значимость подготовки менеджеров к успешной коммуникативной деятельности, на сегодняшний день отсутствуют специальные исследования о формировании навыков деловой межкультурной коммуникации в программах вузовского образования. Накоплен богатый материал в области формирования культуры делового общения, педагогических технологиях ее развития, проведен ряд исследований в области коммуникативной культуры и ее видов. Вместе с тем, особенности подготовки к деловой межкультурной коммуникации в процессе изучения менеджерами дисциплин языкового цикла не стали предметом специального исследования.

Чтобы изменить сложившуюся ситуацию, необходимо не только формировать навыки деловой коммуникации в рамках профессиональных дисциплин, но и активно использовать для этого возможности языковой подготовки менеджеров, процесс обучения деловому иностранному языку как средству межкультурной коммуникации. Важно подчеркнуть, что обучение языку с опорой на цикл языковых дисциплин является главным условием формирования языковой личности. Это продиктовано пониманием того, что языковая личность – универсальная категория, имеющая выход на такие качества личности, как творчество, способность строить взаимодействие и взаимопонимание

с партнерами по общению, включаться в современные процессы развития цивилизации. Мы считаем, что в достижение данного стратегического ориентира существенное значение имеют связи языков с другими предметами: обновленная система образования должна быть направлена на интеграцию всех предметов учебного плана, предполагающую определенную селекцию и релевантность содержания профессиональной подготовки будущих менеджеров. По утверждению Н. Д. Гальсковой «данная категория, обладая интегративным качеством, объединяет все учебные предметы и должна стать объектом формирования на уровне всех учебных дисциплин в любом типе учебного заведения» [8: 34]. Система языкового образования должна быть ориентирована на повышение качества профессиональной подготовки творчески мыслящего специалиста, который может самостоятельно извлекать и перерабатывать аутентичную информацию. Однако существуют реальные противоречия между устаревшими консервативными дидактическими моделями языкового образования и необходимостью разработки таких моделей, которые могли бы удовлетворять потребности специалистов, обусловленные новой социальной ситуацией, а также острой необходимостью межгосударственного и межпрофессионального обмена информацией. Нам представляется перспективным в плане продвижения в решении указанной проблемы создание самими педагогами гуманитарных интегрированных курсов ряда специальных предметов, включающих дисциплины языкового цикла.

Интегративный подход к обучению языковым дисциплинам будет способствовать достижению студентами функциональной грамотности в овладении иностранными языками [9: 148]. Такой подход к языковой подготовке соответствует современной трактовке задач обучения иностранному языку, а именно: овладение студентами соответствующей иноязычной «техникой» и усвоение колоссальной внеязыковой информации, необходимой для адекватного общения, что в конечном итоге способствует процессу межкультурной коммуникации.

Проблемы расширения коммуникативного диапазона менеджера за счет взаимодействия с представителями других культур и повышения качества подготовки на основе интегративных профессиональных компетенций, преломляясь через контекст глобализации и культурной динамики, предполагают формирование у современного специалиста способности ориентироваться в мировом профессиональном пространстве. Одним из средств, обеспечивающих достижение этой цели, является межкультурная коммуникация – взаимодействие представителей различных культур. Она создает основу для профессиональной мобильности, подготовки к быстро меняющимся условиям жизни, приобщает специалиста к стандартам мировых достижений, увеличивает возможности профессиональной самореализации на основе коммуникативности и толерантности.

В создавшихся условиях расширение международного сотрудничества требует от современного менеджера владения иностранным языком на принципиально новом уровне – как инструментом профессиональной межкультурной коммуникации [10: 25].

Межкультурная коммуникация на современном этапе интеграции образовательных систем рассматривается как ведущая личностная и профессиональная характеристика современного специалиста. Являясь по своей сути интегративным понятием, межкультурная коммуникация стала источником взаимодействия и взаимоотношения личности с представителями различных социокультурных общностей. Профессиональная подготовка студента-менеджера, обладающего высоким

уровнем сформированности межкультурной коммуникации, является условием и предпосылкой эффективности его будущей профессиональной деятельности. Поиск путей эффективного формирования межкультурной компетенции у будущих студентов-менеджеров привел к необходимости организации учебного процесса на основе интеграции гуманитарных дисциплин с основной учебной дисциплиной «Деловой английский язык». Базовый компонент данной учебной дисциплины представляет собой ядро знаний, умений и навыков культуры деловой речи с использованием определенных знаний других дисциплин, как языкового, так и специального циклов. Вариативный компонент содержания курса может осуществляться на различных уровнях и связан:

- с предстоящей профессиональной деятельностью;
- уровнем квалификации будущего специалиста;
- определенным тезаурусом (словарем), отражающим специфику данной профессии.

Исследование показало, что выдвижение иноязычной культуры в качестве цели обучения, обеспечивает создание инновационной педагогической среды, способной формировать и развивать межкультурную компетенцию студента наиболее эффективным и рациональным путем. Такая среда может быть построена только на коммуникативной основе. При этом коммуникация выступает средством межличностного общения, а изучение дисциплин языкового цикла должно завершиться формированием у студентов коммуникативных умений, которые представлены четырьмя группами – умения говорения, аудирования, чтения и письма [11: 43; 12: 19].

Итак, в Украине языковая подготовка осуществляется с учетом ее коммуникативной направленности с опорой на профессиональную значимость содержания. Такая направленность обучения обеспечивает не только общекультурное развитие личности студентов, но и профессиональное, поскольку различные языки широко применимы в сфере профессионального обучения. Для усиления коммуникативной направленности изучаемых языков используются разнообразные формы деятельности, с учетом междисциплинарных связей, что способствует углублению содержания дисциплин специального цикла. Примером могут служить изучение отдельных тем дисциплин языкового цикла в условиях, приближенных к профессиональной деятельности, и некоторые другие виды и формы работ, позволяющие объединять языковую и профессиональную подготовку.

Дисциплины языкового цикла нашего вуза (Донбасский государственный технический университет, г.Алчевск) – украинский язык профессионального общения, иностранный язык профессионального общения – носят коммуникативную направленность, они способствуют развитию коммуникативных навыков общения. Все задания данных дисциплин носят функционально-прикладной характер и рассчитаны на сознательный подход к изучаемому материалу, на логическое его усвоение. Задания предполагают активизацию языковых и речевых навыков и умений студентов, способствуют развитию языкового и стилистического анализа выражения мысли, а также формируют навыки построения логического, этикетно грамотного и ясного рассуждения, тренируют навыки аргументации собственной позиции в рамках заданной речевой ситуации. Дисциплины языкового цикла обладают огромными дидактическими возможностями в подготовке будущих менеджеров к межкультурной коммуникации. Так, дидактическая модель подготовки к межкультурной коммуникации ориентирует на получение инфор-

мации о другой стране. Поэтому в практике подготовки к межкультурной коммуникации используются: методы биографической рефлексии с целью анализа своей национальной идентичности и ценностных ориентаций, интерактивного моделирования, направленного на воспроизведение частотных ситуаций межкультурной коммуникации, активизирующие методы в форме ролевых игр, проблемных заданий, тренингов, инструктажей, просвещения в области бизнес – коммуникации.

Отсюда следует, что коммуникативная направленность в процессе обучения должна отвечать определенным требованиям. Прежде всего, речевая деятельность должна носить целенаправленный и мотивированный характер. Исходя из цели, строится и содержание процесса обучения языкам. Для формирования речевых умений и навыков необходимо создание соответствующих социально-психологических условий. Главным из таких условий является мотивация. В качестве основного мотива овладения иностранным языком можно указать его важность для будущей профессии. Иностранный язык способствует формированию профессиональной направленности будущего специалиста, расширяя кругозор и эрудицию студентов, развивая интерес к профессии, повышая их культурный уровень. Следующим требованием к достижению успешной коммуникации является наличие ситуации общения, что предполагает обсуждение конкретных тем и использование определенных речевых средств. При этом необходим подбор соответствующего языкового материала. Интенсификация общения определяет необходимость привития и развития интереса к изучаемому языку. Развитие коммуникативных способностей студентов в профессиональном общении предполагает применение личностно-ориентированного подхода, суть которого заключается в дифференцированном подходе к обучению с учетом индивидуальных способностей студентов, уровня их общей и языковой подготовки. Метод активизации резервных возможностей личности при обучении языковым дисциплинам является одним из перспективных методов обучения [13: 93].

В заключение хочется отметить, что в процессе подготовки будущих менеджеров к межкультурной коммуникации важно стремиться использовать активные формы и методы учебной деятельности. Подготовка подлинно компетентного специалиста в условиях глобализации современного общества может осуществляться на широкой качественно новой профессионально – ориентированной общекультурной основе, проявляющейся в выборе вариативных коммуникативных стратегий и тактик в стиле сотрудничества на основе специфических национальных ценностей и культурных универсалий с целью достижения компромисса и консенсуса. Необходимо формировать сегодня те потребности, знания, навыки, умения, типы поведения, которые будут особенно актуальны для эффективного общения в межкультурной среде в будущем.

ЛИТЕРАТУРА

1. Николаева Л. В. Педагогические основы обучения межкультурной коммуникации в условиях интегрированного курса гуманитарных дисциплин: Дисс. …канд. пед. наук. – Якутск, 1999. – 179 с.

2. Панфилова А. П. Деловая коммуникация в профессиональной деятельности. – СПб., 2001. – 494 с.

3. Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 1991. – 223 с.

4. Сафонова В. В. Изучение языков международного общения в контексте диалога культур и цивилизаций. – Воронеж: Изд-во Истоки, 1996. – 237 с.

5. Bennet M. Basic concepts of intercultural communication. Selected Readings. – Yarmouth, 1998. – 102 p.

6. Clyne M. Inter-Cultural Communication at work: Cultural Values in Discourse. Cambridge, 1994

7. Леонтьев А. А. Единый подход к предметам языкового цикла // Иностранные языки в школе, 1990. – №4. – с. 19-23.

8. Гальскова Н. Д. Современная методика обучения иностранным языкам. – М.: Аркти, 2000. – 134 с.

9. Сергиенко М. И. Межпредметные связи как средство гуманитаризации дисциплин лингвистического цикла // Вестник СамГУ. – 2007. – 5/2 (55). – С. 144-151.

10. Грушевицкая Т. Г. Основы межкультурной коммуникации. – М.: ЮНИТИ, 2002. – 352 с.

11. Гез Н. М. Роль условий общения при обучении слушанию и говорению // ИЯШ. – 1981. — №5. – С. 43.

12. Елухина И. В. Обучение аудированию в русле коммуникативно – ориентированной методики // ИЯШ. – 1989. – №2. – С. 19.

13. Палютина З. Р., Кобелева Г. Р. Коммуникативный подход к процессу обучения иностранным языкам в вузе // Лингво-методические проблемы обучения иностранным языкам в вузе: Материалы научно-методической конференции / Изд-во Башкирск. ун-та. – Уфа, 2001. – С. 93.

УДК 811. 112. 2’367.625

Ступак И. В.
(Измаил, Украина)

ПРЕФИКСНЫЕ КАУЗАТИВНЫЕ ГЛАГОЛЫ В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

У статті мова йде про творення німецьких каузативних дієслів від іменника, прикметника та дієслова за допомогою префіксів. Характерною рисою німецьких каузативних дієслів є висока продуктивність їхнього творення за допомогою префіксів від іменників та прикметників порівнюючи з перехідними/неперехідними дієсловами.

Ключові слова: *словотворча категорія, каузативні дієслова, каузативне значення, продуктивність.*

The articles deals with the prefixation word-building means of German notional causative verbs in the derivational process ‘noun – causative verb’, ‘adjective – causative verb’, ‘verb – causative verb’. The characteristic feature of German notional causative verbs is their high productivity to derive verbs with the causative meaning with the help of prefixes from nouns and adjectives as compared with transitive/intransitive verbs.

Key words: *word-building category, causative verbs, causative meanings, productivity.*

1. Каузативная ситуация. В статье рассматриваются префиксальные каузативные глаголы в немецком языке, т.е. глаголы, образованные путем прибавления префикса к основе глагола, имени существительного и прилагательного, например, *heiraten* ‘жениться’ – *verheiraten* ‘женить к-л’; *die Forme* ‘форма’ – *nachformen* ‘формовать по образцу’; *nüchtern* ‘трезвый ‘– *ernüchtern* ‘отрезвлять’.

Считается, что все каузативные глаголы (далее КГ) непременно переходные [1], поскольку каузальность обязательно предполагает наличие объекта. Однако это отнюдь не означает, что все переходные глаголы являются каузативными. Различие между переходными и КГ состоит в том, что переходный глагол обозначает действие, переходящее на объект и выражает одну ситуацию, например, *anfauchen* ‘накричать на к-л’(Ситуация 1: X совершает действие V над Y), *anflegeln* ‘по-хамски обойтись с к-л’ (Ситуация 1: X совершает действие V над Y). КГ выражает действие, которое не только переходит на объект, но и заставляет последний выполнить действие или перейти в новое состояние, что отражено в двух ситуациях, например, *deputieren* – ‘делегировать кого-л.’ (Ситуация 1: X совершает действие V над Y. Ситуация 2: Y становится депутатом, представителем интересов тех, кто его делегировал), *christianisieren* – ‘обращать в христианство’ (Ситуация 1: X совершает действие V над Y. Ситуация 2: Y становится христианином). КГ конституируют каузативные конструкции, которые содержат по меньшей мере два состояния или две ситуации, связанные отношением каузации и отображающих

© Ступак И. В., 2009

причинно-следственное отношение между ними на референтном уровне [2: 6; 3:165], например: *Ihre Unterstützung befähigte ihn, die Notzeit zu überstehen* [4:217] ‘Ее поддержка позволила ему преодолеть трудности’. По определению В. П. Недялкова и Г. Г. Сильницкого, каузирующая микроситуация называется антецедентом КС, а каузируемая микроситуация – консеквентом КС [2: 6]. Таким образом, *Ihre Unterstützung* (ее поддержка) – антецедент КС, *befähigte* (позволила) – каузативная связка, *die Notzeit zu überstehen* (преодолеть трудности) – консеквент КС. Таким образом, все КГ могут быть разделены на знаменательные (ЗКГ), выражающие каузацию и каузируемое состояние (ср. примеры выше: *deputieren, christianisieren*), способ каузации (*befehlen*) и связочные КГ (СКГ), выражающие только каузацию (*befähigen, verursachen*).

Формулу толкования (далее ФТ) приведенной выше КС можно представить следующим образом: “X действием V1 каузирует Y совершить действие V2”, где *ihre* Unterstützung ‘ее поддержка’ – ситуация-антецедент, в которой X (каузирующий субъект, в данном примере агенс) представлен притяжательным местоимением *ihre* ‘ее’, V1– предикат ситуаци антецедента, обозначающий действие субъекта X, представлен отглагольным существительным *Unterstützung ‘поддержка’,* Y – объект ситуации антецедента и одновременно субъект ситуации-консеквента представлен местоимением *ihn* ‘ему’, действие V2 – предикат ситуации-консеквента, который представлен словосочетанием *Notzeit zu überstehen* ‘преодолеть трудности’.

Категория каузативности определяется как семантическое свойство лексических и синтаксических единиц выражать причинно-следственные отношения между реалиями объективной действительности. Вслед за В. П. Недялковым, Г. Г. Сильницким [2:3)] КГ в данной работе определяются как глаголы, выражающие различные виды причинно-следственных отношений. КГ обладают следующим семантическим набором признаков:

— личностные КГ, представляющие некоторое событие как результат воздействия одного лица на волю другого: *heischen ‘настоятельно требовать’, bitten* ‘просить’, *ordnen* ‘приказывать’;

— событийные КГ, представляющие некоторое событие как результат воздействия на агенса или состояние: *vexieren* ‘раздражать’, *ermuntern* ‘ободрять к-л’, *abgewöhnen* ‘отучить к-л от ч-л’, *reizen* ‘рассердить’;

— КГ, представляющие результат физического воздействия: *biegen* ‘гнуть’, *zerbrechen* ‘разбить’.

2. Средства выражения каузативности в немецком языке. Каузативность выражается разнообразными языковыми средствами, представляющими разные уровни языка: лексический, морфологический и синтаксический [2]. Глаголы, относящиеся к лексическому каузативу, характеризуются наличием каузативной семантики, разнообразны по своему морфологическому составу и не маркированы определенными словообразовательными аффиксами, например, в немецком языке глагол *trocknen ‘*сушить’ не имеет морфологических показателей каузатива в отличие от глаголов турецкого языка, где при помощи суффиксов –t и – ir образуются каузативные глаголы, ср.: *göster* ‘показывать’, göster-t ‘заставить показать’ [5: 405].

Морфологические каузативы – это каузативные глаголы, образованные путем добавления специализированных суффиксов к некаузативным основам как переходных, так и непереходных глаголов. Таким образом, в приведенном примере турецкого глагола с суффиксом –t , речь идет о морфологическом каузативе. В языках, где есть специальный деривационный аффикс, образующий каузативный глагол, категория каузативности представлена ярче всего. К языкам с морфологическим каузативом относятся тюркские, иранские, финно-угорские, китайский, японский и другие языки мира [3; 5; 6].

В данном исследовании, вслед за Недялковым В. П. и Сильницким Г. Г., к лексическому каузативу относится и тот каузатив, который «является членом супплетивной и коррелятивно-корневой оппозиций, а также каузативы, имеющие соотносительные антикаузативы» [2: 25].

В немецком языке существуют следующие способы выражения значения каузации:

— Аналитический способ, например, при помощи каузативной конструкции lassen V inf. При образовании такого сочетания к значению исходного глагола прибавляется сема каузации, которую можно интерпретировать как «позволять или заставлять кого-либо сделать что-либо». Аналитический способ передачи каузативного значения достаточно полно описан в исследовании [7].

— Лексический способ: оппозиция каузатив / некаузатив выражается противопоставлением разнокоренных лексем (*töten* ‘убивать’ – *sterben* ‘умирать’) [2: 22]. Этот способ выражения каузативного значения называют также супплетивным.

— Коррелятивно-корневой способ образования каузативных глаголов путем изменения корневого гласного (*sitzen* ‘сидеть’ *setzen* – ‘сажать’) [2: 21]. Этот способ выражения каузативного значения называют также словообразовательным [8: 21].

— Синтагматический способ: оппозиция каузатив / некаузатив выражается противопоставлением переходного и непереходного употребления одного и того же глагола, например *kochen* ‘кипятить’ и ‘кипеть’ [2: 21].

Таким образом, значения, передаваемые в немецком языке аналитическим каузативом, могут выражаться, с одной стороны, лексически, с другой стороны – конструкциями со знаменательными каузативными глаголами.

В отличие от аналитического каузатива, конструкции со знаменательными каузативными глаголами в немецком языке не рассматривались в полном объеме как единая группа, имеющая общие семантические и синтаксические свойства.

Несмотря на то, что исследование категории каузатива началось в 60-х годах [1; 2; 7], последние публикации и фундаментальные исследования свидетельствуют о том, что интерес к категории каузативности до сих пор не ослаб [9, 10].

Актуальность статьи определяется тем, что в ней впервые рассматривается каузативная деривация в цепочке, когда каузативные глаголы образуются путем прибавления префикса к глагольным или именным основам.

Объектом исследования выступают знаменательные каузативные глаголы (ЗКГ).

Предметом исследования является префиксный способ образования ЗКГ от основ непереходных глаголов (НГ), переходных глаголов (ПГ), имен существительных (ИС) и имен прилагательных (ИП). Непереходные и переходные глаголы, ИС, ИП связаны

с КГ отношением словообразовательной (формальной и семантической) деривации, т.е. КГ образуется от вышеназванных мотивирующих основ путем присоединения дополнительного значения, которое выражено аффиксом.

Целью данной статьи является классификация КГ, образованных с помощью префиксов.

Материал исследования составляют 1959 единиц, полученные методом сплошной выборки из толкового словаря немецкого языка [4].

Известно, что в немецком языке нет специальных грамматических каузативных морфем и служебных слов, которые давали бы возможность образовать от любого переходного или непереходного глагола каузативный коррелят. Но в образовании КГ, в формировании каузативного значения участвуют словообразовательные средства, в частности, префиксация: *flammen* 'пылать' – ***ent****flammen* 'воодушевлять на ч-л.'; суффиксации: *der Kristall* 'кристалл' – *kristalli****sieren*** кристаллизировать'; префиксально-суффиксальным способ: *die Vollmacht* 'полномочие' – ***be****vollmächt****ig****en* 'уполномочивать на ч-л.'; безаффиксный способ: *blau* 'синий цвет'– *bläuen* 'красить в синий цвет'. Мотивирующая основа (МО) имплицирует употребление определенного способа словообразования, который подходит ей структурно, грамматически и семантически, т.к. производное слово зависит от семантики МО и аффикса [12 - 20].

В качестве мотивирующей основы в данном исследовании выступают: непереходные и переходные глаголы, ИС, ИП. Полученные данные о префиксах, с помощью которых образованы КГ, а также их количественные характеристики представлены в таблице.

Таблица

Префиксы и мотивирующие основы каузативных глаголов в немецком языке

Всего		Мотивирующие основы										Префиксы
		КГ		ПИ		ИС		ПГ		НГ		
%100	396	%14,6	58	%24,5	97	%57,6	228	%2,5	10	0,8%	3	**ab-**
%100	349	%14,6	51	%21,2	74	%59,3	207	%3,2	11	%1,7	6	**ver-**
%100	*249*	*%17,3*	*43*	*%14,1*	*35*	*%60,6*	*151*	*%8,0*	*20*	-	-	**an-**
%100	230	%13	30	%37,9	71	%51,7	119	%4,3	10	-	-	**ein-**
%100	186	%14	26	%3,2	6	%69,9	130	%9,1	17	%3,8	7	**be-**
%100	132	%8,3	11	%14,4	19	%75	99	%1,5	2	%0,8	1	**ent-**
%100	126	%19	24	%14,3	18	%56,3	71	%8,7	11	%1,6	2	**auf-**
%100	113	%21,2	24	%38,9	44	%25,7	29	%12,4	14	%1,8	2	**er-**
%100	94	%23,4	22	-	-	%64,9	61	%9,6	9	%2,1	2	**aus-**
%100	84	%9,6	8	%13	16	%53,3	49	%11,9	10	%1,2	1	**über-**
%100	*1959*	*%16,7*	*327*	*%17,9*	*350*	*%58,4*	*1144*	*%5,8*	*114*	%1,2	*24*	**ВСЕГО**

3. Префикс ab-. Образование КГ с помощью префикса ab- представлено следующими структурными типами:

1) **ab- + НГ→КГ**: *äsen* ‘пастись’ – *abäsen* ‘объедать’; *dunkeln* ‘темнеть’ – *abdunkeln* ‘затемнять’; *ringen* ‘бороться за ч-л’ – *abringen* ‘вырвать ч-л у к-л’;

2) **ab- + ПГ→КГ:** *speisen* ’кушать’ - *abspeisen* ‘накормить’; *bringen* ‘приносить’ – *abbringen* ‘заставлять отказаться’; *sprechen ‘говорить’ – absprechen ‘договориться’*; *knallen* ‘щелкать’ - *abknallen* ‘застрелить’; *nähen* ‘шить’ – *abnähen* ‘ушивать’; *essen* ‘есть’ – *abessen* ‘объедать ягоды с куста’;

3) **ab- + ИС→КГ**: *der Stiel* ‘черенки’ – *abstielen* ‘обрывать черенки’; *der Schlamm* ‘ил’ – *abschlämen* ‘очищать от ила’; *die Rinde* ‘кора’ – *abrinden* ‘снимать кору’; *der Ast* ‘сук’ – *abästen* ‘очищать от сучьев’; *die Borke* ‘кора’ – *abborken* ‘очищать от коры’;

4) **ab- + ИП→КГ:** *nötig* ‘нужный’ – *abnötigen* ‘вынуждать’; *schwäch* ‘слабый’ – *abschwächen* ‘ослаблять что-л.’; *kühl* ‘прохладный’ – *abkühlen* ‘остужать’; *fertig* ‘готовый’ – *abfertigen* ‘оформлять (документы)’; *flach* ‘плоский’ – *abflachen* ‘выравнивать’.

Как видно из таблицы, образование КГ путем присоединения префикса ab- имеет место в 396 случаях, что составляет 19,1% от общего числа выборки КГ. На долю образования КГ от НГ приходится 0,8 %, ПГ – 2,5%, от ИС – 57,6% , от ИП – 24,5%. На образование новых КГ от существующих КГ, например: *isolieren* тех. ‘изолировать трубы’ – *abisolieren* тех. ‘удалять изоляцию’ приходится 14,6% .

4. Приставка ver-. Приставка **ver-** участвует в передаче каузативного значения в следующих структурных типах:

1) **ver- + НГ → КГ**: *albern* ‘дурачиться’ – *veralben* ‘одурачить’; *schwitzen* ‘потеть’ – *verschwitzen* ‘испачкать потом’; *leiden* ‘страдать’ - *verleiden* ‘портить радость’; *graulen* ‘бояться’ – *vergraulen* ‘отпугнуть к-л холодным приемом’; *gelten* ‘цениться’ – *vergelten* ‘вознаграждать’; *hexen* ‘колдовать’ –*verhexen* ‘околдовать’;

2) **ver- + ПГ → КГ**: *führen* ‘везти’ – *verführen* ‘соблазнять’; *langen* ‘дотягиваться до ч-л’ – *verlangen* ‘требовать’; *nähen* ‘шить’ – *vernähen* ‘зашивать рану’; *schachern* ‘спекулировать’ – *verschachern* ‘распродавать вещи’; *locken* ‘манить’ – *verlocken* ‘соблазнять’;

3) **ver-+ ИС → КГ**: *das Gold* ‘золото’ – *vergolden* ‘позолотить’; *das Buch* ‘книга’ – *verbuchen* ‘записать расходы’; *die Mine* ‘мина’ – *verminen* ‘минировать’; *das Kupfer* ‘медь’ – *verkupfern* ‘покрывать медью’; *der Tag* ‘день’ – *vertagen* ‘отсрочивать ч-л.’;

4) **ver- + ИП → КГ**: *edel* ‘благородный’ – *veredeln* ‘облагораживать’; *dicht* ‘плотный’ – *verdichten* ‘уплотнять’; *deutlich* ‘понятный’ – *verdeutlichen* ‘пояснять’; *bleu* ‘зеленовато-голубой’ – *verbleuen* ‘избить до синяков’; *billig* ‘дешевый’ – *verbilligen* ‘удешевлять’.

Согласно полученным данным (см. табл.), с помощью приставки **ver-** в 349 случаях, что составляет 17,8% от общего числа выборки КГ, образуются КГ от следующих МО: НГ – 1.7 %, ПГ – 3.2 %, ИС – 59,3%, ИП – 21,2 %; существующих каузативных глаголов – 14,6 %, например: *helfen* ‘помогать’ – *verhelfen* ‘содействовать’.

5. Префикс an-. Образование КГ с помощью префикса an- в следующих структурных типах:

1) **an - + ПГ→ КГ**: *blasen* ‘дуть’ – *anblasen* ‘раздувать огонь’; *ekeln* ‘испытывать отвращение’ – *anekeln* ‘внушать отвращение’; *halten* ‘держать’ – *anhalten* ‘задержать’; *zaubern* ‘колдовать’ - *anzaubern* ‘наколдовать ч-л к-л’; *rauchen* ‘курить’ – *anrauchen*

2) **an- + ИС →КГ**: *das Wasser* ‘вода’ – *anwässern* ‘увлажнять’; *die Farbe* ‘краска’ – *anfarben* подкрасить’; *die Kette* ‘цепь’ – *anketten* ‘привязать на цепь’; *der Knoten* ‘узел’ – *anknoten* ‘привязывать узлом’;

3) **an- + ИС →КГ**: *dick* ‘густой’ - *andicken* ‘делать гуще’; *gleich* ‘похожий’ – *angleichen* ‘уподоблять’; *warm* ‘теплый’ - *anwärmen* ‘подогревать’; *schwarz* ‘черный’ – *anschwärzen* ‘очернить’.

Количественный анализ исследуемого материала показал (см. табл.), что: количество КГ с префиксом *an-* составляет 249 единиц (12% от общего числа выборки КГ); на долю образования КГ от ПГ приходится 8 %, ИС – 60,6 %, ИП – 14,1 %. Не отмечено ни одного случая образования КГ от НГ; 17,3% приходится на образование КГ от существующих КГ, например: *leiten* ‘руководить к-л’ – *anleiten* ‘направлять к-л’.

6. Приставка ein-. Образование КГ путем прибавления приставки **ein-** имеет место в следующих структурных типах:

1) **ein- + ПГ→КГ:** *ziehen* ‘тянуть’ – *einziehen* ‘призывать на военную службу’; *singen* ‘петь’ – *einsingen* ‘убаюкивать’; *sprechen* ‘говорить’ – *einsprechen* ‘убеждать к-л’; *blasen* ‘дуть’ – *einblasen* ‘внушать’; *laden* ‘нагружать’ – *einladen* ‘приглашать к-л’;

2) **ein- + ИС →КГ**: *die Schnur* ‘шнурок’ – *einschnüren* ‘зашнуровывать’; *der Winter* ‘зима’ – *einwintern* ‘защищать растения от мороза’; *die Schranke* ‘преграда’ – *einschränken* ‘ограничивать ч-л свободу’; *die Schule* ‘школа’ – *einschulen* ‘определять детей в школу’; *das Loch* ‘лунка’ – *einlochen* ‘загнать мяч в лунку’;

3) **ein-+ ИП →КГ:** *dick* ‘густой’ - *eindicken* ‘сгущать’; *feucht* ‘влажный’ – *einfeuchten* ‘смачивать’; *weich* ‘мягкий’ – *einweichen* ‘размачивать’; *schüchtern* ‘робкий’ – *einschüchtern* ‘запугивать’; *fett* ‘жирный’ – *einfetten* ‘смазывать жиром’; *sauer* ‘кислый’ – *einsäuern* ‘заквасить’.

Количественные данные свидетельствуют от том, что приставка **ein-** образовывает КГ в 230 случаях (11,6% от общего числа выборки КГ) от следующих МО (см. табл.): ПГ – 4,3 %, ИС – 51,7 %, ИП – 37,9%. Не отмечено ни одного случая образования КГ от НГ; от существующих КГ – 13 %, например: *setzen* ‘посадить к-л’ – *einsetzen* ‘сажать растения’.

7. Префикс be-. Образование КГ путем прибавления префикса **be-** включает следующие структурные типы:

1) **be- + НГ→КГ**: *hexen* ‘колдовать’ – *behexen* ‘околдовывать’; *schwingen* ‘взлетать’ – *beschwingen* ‘воодушевлять’; *rieseln* ‘течь’ – *berieseln* ‘орошать’; *leben* ‘жить’ – *beleben* ‘оживлять’;

2) **be- + ПГ→КГ**: *harren* ‘ждать’ – *beharren* ‘настаивать на ч-л’; *gleiten* ‘скользить’ – *begleiten* ‘сопровождать к-л’; *grenzen* ‘граничить’ – *begrenzen* ‘провести границу’ ; *kosten* ‘отведывать пищу’ – *bekosten* ‘кормить’; *schwatzen* ‘болтать’ – *beschwatzen* ‘ уговаривать к-л сделать ч-л’;

3) **be- + ИС→КГ:** *der Mantel* ‘прикрытие’ – *bemänteln* ‘прикрывать что-л.’; *die Waffe* ‘оружие’ – *bewaffnen* ‘вооружать’; *der Same* ‘семя’ – *besamen* ‘осеменять’; *der Lohn* ‘награда’ – *belohnen* ‘награждать’; *der Kranz* ‘венок’ – *bekränzen* ‘украшать венком’;

der Antrag ‘требование’ – *beantragen* ‘требовать что-л.’; *der Schatten* ‘тень’ – *beschatten* ‘защищать от солнца’;

4) **be- + ИП→КГ**: *selig* ‘счастливый’ – *beseligen* ‘осчастливить кого-л.’; *schwer* ‘тяжелый’ – *beschweren* ‘отягощать что-л.’; *lästig* ‘надоедливый’ – *belästigen* ‘докучать кому-л.’; *frei* ‘свободный’ – *befreien* ‘освобождать от кого –л.’; *fähig* ‘способный’ – *befähigen* ‘учить кого-л чему-л.’.

Полученные данные свидетельствуют о том, что приставка **be-** участвует в передаче каузативного значения в 186 случаях (9,5% от общего числа выборки КГ) от следующих мотивирующих основ (см. табл.): НГ – 3,8 %, ПГ – 9,1%, ИС – 69,9%, ИП – 3,2%; в 14 % отмечены случаи образования КГ от существующих КГ, например: *nennen* ‘называть’ – *benennen* ‘давать имя’.

8. Приставка ent-. Образование КГ путем прибавления приставки **ent-** представлено следующими структурными типами:

1) **ent- + НГ → КГ** *gelten* ‘цениться ‘– *entgelten* ‘вознаграждать’;

2) **ent- + ПГ→ КГ:** *sprechen* ‘говорить’ – *entsprechen* ‘удовлетворять просьбу’; *ziehen* ‘тянуть’ – *entziehen* ‘лишать ч-л’;

3) **ent-+ ИС →КГ**: *das Korn* ‘зерно’ – *entkörnen* ‘очищать от зерен’; *die Hünse* ‘оболочка’ – *enthünsen* ‘шелушить’; *das Haupt* ‘голова’ – *enthaupten* ‘обезглавить’; *der Grat* ‘заусенец’ – *entgraten* ‘снимать заусенцы’; *das Eis* ‘лед’ - *enteisen* ‘освобождать от льда’;

4) **ent- + ИП →КГ:** *fremd* ‘чужой’ – *entfremden* ‘отдалять от кого –л.’; *sittlich* ‘нравственный’ – *entsittlichen* ‘развращать’; *persönlich* ‘индивидуальный’ – *entpersönlichen* ‘обезличивать’; *mündig* ‘совершеннолетний’ – *entmündigen* ‘лишать самостоятельности’; *heilig* ‘святой’ – *entheiligen* ‘лишать святости’.

Таким образом, приставка **ent-** в 132 случаях (6,8% от общего числа выборки КГ) передает каузативное значение от следующих МО (см. табл.):

НГ – 0,8%, ПГ – 1,5%, ИС – 75 %, ИП – 14,4 %. В одном случае имеет место образование КГ от числительного: *zwei* ‘два’ – *entzweien* ‘поссорить к-л’. От существующих каузативных глаголов – 8,3%, например: *zünden* ‘зажигать’ – *entzünden* ‘воспламенять’.

9. Префикс auf- . Образование КГ путем прибавления префикса **auf -** отмечено в следующих структурных типах:

1) **auf- + НГ→КГ**: *fallen* ‘падать’ – *auffallen* ‘удивлять’; *bammeln* ‘висеть (покачиваясь)’ – *aufbammeln* ‘подвесить что-л.’;

2) auf- + ПГ→**КГ**: reden ‘говорить’– *aufreden* ‘уговорить’; *h*etzen ‘травить зверя’ – *aufhetzen* ‘подстрекать к ч-л’; *schwatzen* ‘болтать’ - *aufschwatzen* ‘навязывать к-л товар’; *buckeln* ‘гнуть спину’ – *aufbuckeln* ‘взвалить ч-л на к-л’; *kochen* ‘варить’ – *aufkochen* ‘вскипятить;

3) **auf- + ИС→КГ**: *der Tisch* ‘стол’ – *auftischen* ‘угощать кого-л.’; *der Fächer* ‘веер’ – *auffächern* ‘раскладывать веером’; *die Mast* ‘откорм’ – *aufmästen* ‘откармливать скот’; *die Bürde* ‘ноша’ – *aufbürden* ‘взваливать ч-л на к-л’; *die Kante* ‘кромка’ – *aufkanten* ‘загибать кромку’;

4) **auf- +ИП→КГ:** *grün* ‘зеленый’ – *aufgrünen* ‘озеленять’; *hell* ‘светлый’ – *aufhellen* ‘осветлять’; *frisch* ‘свежий’ – *auffrischen* ‘освежать’; *warm* ‘теплый’ – *aufwärmen* ‘подогревать’; *klären* ‘понятный’ – *aufklären* ‘просвещать к.-л’.

Согласно полученным данным (см. табл.) образование каузативных глаголов путем присоединения префикса **auf-** отмечено в 126 случаях (6,4% от общего числа выборки КГ): на долю образования каузативных глаголов от НГ приходится 1,6 %, ПГ – 8,7 %, от ИС – 56,3%, от ИП – 14,3%. Образование КГ от существующих КГ составляет 19%, например: *kochen* ‘кипятить’ – *aufkochen* ‘вскипятить’.

10. Приставка er-. Приставка **er-** участвует в передаче каузативного значения в следующих структурых типах:

1) **er- + НГ →КГ**: *zürnen* ‘сердиться’ – *erzürnen* ‘сердить’; *saufen* ‘пить (о животных)’ – *ersäufen* ‘утопить (о животном)’;

2) **er- + ПГ → КГ:** *schießen* ‘стрелять’ – *erschießen* ‘застрелить’; *regen* ‘двигать ч-л’ – *erregen* ‘возбуждать’; *schöpfen* ‘черпать воду’ – *erschöpfen* ‘изнурять’; *stechen* ‘колоть ’– *erstechen* ‘заколоть к-л кинжалом’; *wurgen* ‘душить’ – *erwürgen* ‘задушить’;

3) **er- + ИС →КГ**: *der Sturm* ‘штурм’ – *erstürmen* ‘овладеть штурмом’; *das Erbe* ‘наследство’ – *ererben* ‘получить в наследство’; *die Höhe* ‘высота’ – *erhöhen* ‘повышать’; *die Hitze* ‘жара’ – *erhitzen* ‘раскалять’; *der Grimm* ‘гнев’ –*ergrimmen* ‘разгневать’;

4) **er- + ИП →КГ**: *bitter* ‘ожесточенный’ – *erbitten* ‘ожесточать’; *böse* ‘злой’ – *erbösen* ‘рассердить’; *hart* ‘твердый’ – *erharten* ‘делать твердым’; *weich* ‘мягкий’ – *erweichen* ‘размягчать’; *kalt* ‘прохладный’ – *erkalten* ‘охлаждать’.

Как показало исследование (см. табл.), число каузативных глаголов, образованных данным способом составляет 113 единиц, в частности от:

- НГ – 1,8 %, ПГ – 12.4 %, ИС – 25,7 %, ИП – 38,9 %. Особенностью данного префикса является большее количество каузативных глаголов, образованных от прилагательных, что можно объяснить значением приставки **er- ,** которая указывает на переход в новое состояние при образовании глагола;

- 21,2 % приходится на образование новых каузативных глаголов от существующих, например: *nähren* ‘кормить’ – *ernähren* ‘вскармливать’.

11. Префикс aus-. Образование КГ путем прибавления префикса **aus -** имеет место в следующих структурных типах:

1) aus- + НГ→**КГ:** *siedeln* ‘селиться’ – *aussiedeln* ‘выселять принудительно’; *rüsten* **‘**вооружаться’ – *ausrüsten* ‘вооружать’;

2) **aus - +ПГ→КГ:** *merzen* ‘отбирать’ – *ausmerzen* ‘уничтожать’; *knipsen* ‘щелкать по ч-л’ – *ausknipsen* ‘выключать свет’; *blasen* ‘дуть’ – *ausblasen* ‘задувать свечу’; *machen* ‘делать’ - *ausmachen* ‘выключать свет’; *tragen* ‘носить’ – *austragen* ‘доставлять товар’;

3) **aus- + ИС →КГ:** *die Schlacke* ‘шлак’ – *ausschlacken* ‘очищать от шлака’; *die Gräte* ‘рыбья кость’ – *ausgräten* ‘вынимать кости из рыбы’; *die Haken* ‘крюк’ – *aushacken* ‘снимать с петель’; *das Quartier* ‘квартира’ – *ausquartieren* ‘выселять из квартиры’; *die Höhle* ‘полость’ – *aushöhlen* ‘делать полым’.

Полученные данные (см. пабл.) свидетельствуют о том, что данным способом образовано 94 КГ (4,8% от общего числа выборки КГ) от следующих МО: НГ имеет

место в 2.1%, от ПГ - 9.6 %, от ИС - 64,9 %. Не отмечено ни одного случая образования каузативных глаголов от ИП. На долю образование каузативных глаголов от существующих КГ, например: *biegen* 'гнуть' – *ausbiegen* 'выгибать' приходится 23,4 %.

12. **Приставка über-.** Образование КГ путем прибавления приставки **über –** имеет место в следующих структурных типах:

1) **über- + НГ→ КГ**: *glänzen* 'блестеть' – *überglänzen* 'озарять';

2) **über- + ПГ →КГ**: *antworten* 'отвечать' – *überantworten* ' направлять к-л куда-л'; *reden* 'говорить' – *überreden* ' убеждать к-л сделать ч-л';

3) **über- + ИС→КГ**: *da Gold* 'золото '– *übergolden* 'позолотить'; *der Tölpel* 'болван' – *übertölpeln* 'одурачить'; *die Hitze* 'жара' – *überhitzen* 'перегревать'; *das Glas* 'стекло' – *überglasen* 'покрывать стеклом'; *der Schatten* 'тень' – *überschatten* 'затенять что-л.';

4) **über-+ ИП→КГ**: *fremd* 'чужой' – *überfremden* 'подчинять иностранному влиянию'; *schwanger* 'беременная' – *überschwängern* 'оплодотворять'; *taub* 'глухой' – *übertauben* 'заглушить (страх)'; *müde* 'усталый' – *übermüden* 'переутомлять'; *eigen* 'собственный' – *übereignen* 'передавать в собственность'.

Согласно полученным даным, КГ, образованные с помощью приставки **über-,** отмечены в 84 случаях (что составляет 4,3% от общего числа выборки КГ) от следующих МО (см. табл.): НГ – 1,2 %, ПГ – 11.9 %, ИС – 53,3 %, ИП – 13 %; существующих каузативных глаголов – 9,6 %, например: *bringen* 'приносить' – *überbringen* 'доставлять'.

13. Выводы. Проведенный количественный анализ образования КГ с помощью приставок обнаруживает определенные тенденции в образовании префиксных КГ:

13.1. Можно констатировать большую продуктивность образования КГ от имен существительных (см. табл.). Наиболее продуктивными в образовании префиксных отсубстантивированных КГ являются префиксы ent- (см.п.8), be-(см.п.7), aus- (см.п.11), an- (см.п.5);

13.2. Второе место по количеству занимают префиксные КГ, образованные от имен прилагательных (см. табл.) Продуктивными в этой группе являются префиксы er-(см.п.10),ein- (см.п.6), ab- (см.п.1). Не обнаружено ни одного случая образования каузативных глаголов от прилагательных путем добавления префикса aus- (см.п.11);

13.3.Небольшая по количеству группа префиксных КГ образована от переходных глаголов (см. табл.). Продуктивными в этой группе являются префиксы er- (см.п.10), über- (см.п.12), be- (см.п.7);

13.4. Единичными примерами представлены в выборке префиксные КГ, образованные от непереходных глаголов (см. табл.). Путем прибавления префиксов an- (см.п.5), ein- (см.п.6) к основе НГ не обнаружено ни одного случая образования КГ.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сильницкий Г. Г. Семантические типы ситуаций и семантические классы глаголов // Проблемы структурной лингвистики. – М.: Наука, 1973. – С.373-392.

2. Недялков В. П., Сильницкий Г. Г. Типология каузативных конструкций // Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив. – Л.: Наука, 1969. – С. 5-19.

3. Comrie B. The Syntax of Causative Constructions: Cross-Language Similarities and Divergences // Syntax and Semantics. – New York: Academic Press, 1976. – Vol.6. – P. 261-312.

4. Duden „Deutsches Universal Wörterbuch A-Z“. – Hrsg. G. Drosdowski. –Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Dudenverlag, 2000 = DUW

5. Zimmer K. Some Remarks on Turkish Causatives // Syntax and Semanticz. – New York: Academic Press, 1976. – Vol. 6. – P. 399-412.

6. Shibatani M. The Grammar of Causative Constructions: A Conspectus // Syntax and Semantics. New York: Academic Press, 1976. – Vol. 6. – P. 1-40.

7. Недялков В. П. Каузативные конструкции в немецком языке. Аналитический каузатив. – Л.: Наука, 1971. – 178 с.

8. Десницкая А. В. Каузативные глаголы // Ученые записки Ленинградского университета. Серия филол. наук. – 1941. – Вып.5. – С.138-165.

9. Song J. Linguistic Typology: Morphology and Syntax. – Pearson Education Ltd., 2001. – 406 p.

10. Душина Н. П. Каузативные глаголы: семантика и грамматика: Дисс. канд. филол. наук. – М., 2005. – 275с.

11. Калиущенко В. Д. Типология отыменных глаголов. – Донецк: Изд-во «Донеччина», 1994. – 422с.

12. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наукова думка, 1988. – 256 с.

13. Воротникова И. Г. О роли словообразовательных средств немецкого, английского и русского языков в формировании акциональных значений // Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах. Випуск 3. – Донецьк: ДонДУ, 2000. – С. 12-21.

14. Гинзбург Е. Л. Одноименность однокоренных производных // Проблемы структурной лингвистики. – М.: Наука, 1976.— С. 34-136.

15. Городецька К. Г. Проблема виділення словотвірних категорій // Мовознавство. – 1994. — № 6. – С. 22-28.

16. Красікова М. Б. Семантичні групи віддієслівних іменників, мотивованих одновалентними дієсловами, в англійській і українській мовах // Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах: Зб.наук.праць. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – Вип.9. – С.48-59.

17. Erben J. Einführung in die deutsche Wortbildungslehre // Grundlagen der Germanistik. – Berlin: Erich Schmidt. – 1993. – 17. – s.172.

18. Kaliuščenko V.D. Deutsche denominale Verben // Studien zur deutschen Grammatik. – Tübingen: Narr. – 1988. – Bd. 30. – 180 s.

19. Wellman H. Verbbildung durch Suffixe // Deutsche Wortbildung. Erster Hauptteil: Das Verb. – Sprache der Gegenwart. - Düsseldorf: Schwann, 1973. – Ed. XXIX. – S.17-140.

20. Kühnhold I. Präfixverben // Deutsche Wortbildung. Erster Hauptteil: Das Verb. – Sprache der Gegenwart. - Düsseldorf: Schwann, 1973. – Ed. XXIX. – S.341-375.

УДК 811.161.2’ 366

Халіман О. В.
(Харків, Україна)

КАТЕГОРІЯ ОЦІНКИ У ПРОЕКЦІЇ НА ІМЕННИКИ СПІЛЬНОГО РОДУ

У статті аналізуються особливості вираження значень оцінки іменниками спільного роду в українській мові.

***Ключові слова**: оцінка, іменники спільного роду, українська мова.*

В статье анализируются особенности выражения значений оценки существительными общего рода в украинском языке.

***Ключевые слова:** оценка, существительные общего рода, украинский язык.*

This article contains the analysis of peculiarities of expressing appraisal (value) by means of common gender nouns in the Ukrainian language.

***Key words:** appraisal (evaluation), common gender noun, Ukrainian language.*

Функціональний підхід до вивчення мови, характерний для сучасної лінгвістики, зумовлює дослідження комунікативно-прагматичних особливостей використання мовних одиниць. Відображення подій навколишньої дійсності у мовленні здійснюється мовцем крізь призму категорії оцінки: порівняння оцінюваного об’єкта з власним чи суспільно усталеним еталоном. Оцінка виражається у тексті комплексом мовних засобів на кожному з мовних рівнів, що є своєрідним для певних мовленнєвих жанрів. Систематизація засобів вираження оцінних значень в українській мові дозволила надати оцінці статус лінгвістичної категорії.

Категорію оцінки досліджували вітчизняні й зарубіжні мовознавці, зокрема такі, як: Н. Арутюнова, І. Бєляєва, О. Бєссонова, А. Бурячок, Т. Вільчинська, О. Вольф, Г. Золотова, В. Іващенко, І. Кононенко, Т. Космеда, В. Лопатін, Т. Маркелова, В. Никитевич, І. Онищенко, О. Петрищева, С. Проскуркіна, М. Ретунська, О. Селіванова, О. Семенюк, Ж. Соколовська, О. Столярова, Б. Хричиков, В. Шинкарук, І. Шкіцька та ін. Утім, граматичні засоби вираження категорії оцінки вивчені в українському мовознавстві недостатньо і фрагментарно. Хоча граматичній структурі властива стійкість системи зв’язків і вона менше піддається дії екстралінгвістичних факторів, що спричиняють появу конотації, все ж у певних контекстах саме граматичні значення зумовлюють виникнення оцінки. Іменники спільного роду ряд дослідників кваліфікують як оцінні слова, що характеризуються негативним відтінком значення і дають якісну оцінку особі за характером її діяльності. Все ж у лінгвістиці відсутня єдина точка зору стосовно природи виникнення оцінних значень цих слів: одні дослідники пояснюють виникнення оцінки як результат уживання іменників жіночого роду у чоловічому [1], інші вважають оцінність характерною рисою іменників спільного роду як граматичного класу слів [2], деякі вказують на існування оцінки у лексичних значеннях усіх іменників спільного роду, заперечуючи наявність спільних граматичних ознак і доцільність виділення окремого граматичного класу [3].

© Халіман О. В., 2009

Мета цієї наукової розвідки — з'ясувати специфіку вираження значення оцінки іменниками спільного роду.

Клас іменників спільного роду був виділений в окрему категорію на початку XIX ст. (О. Востоков, К. Аксаков, Г. Павський, О. Потебня). Його аналіз досить глибоко висвітлений у лінгвістичній літературі [4], [2], [1], [3], [5], хоча й залишається у колі пильної дослідницької уваги. Іменники спільного роду «означають осіб як чоловічої, так і жіночої статі», здебільшого це слова, які «дають експресивну характеристику означуваної особи» [6: 514]: ***Молодчина*** *доктор Руді: він собі шкандибає, говорить із тією високою особою, не задираючи голови, як до святощів, посміхається своїми волосинками уст тоді, коли немає ніякої потреби посміхатись...* [7: 31]; *Глухо згори з його вікна чути ще раз дзвінок.* ***Молодчина*** *старенька, — умліває від страху, а не пускає, як сказано* [7: 363].

Варто наголосити, що граматичне значення спільного роду не входить до опозиційних відношень інших складових граматичної категорії роду: іменники чоловічого роду позначають осіб чоловічої статі, іменники жіночого роду — жіночої, середнього роду — недорослих істот без диференціації статі. Стать осіб, що позначається іменниками спільного роду, активується тільки синтагматично: контекст детермінує їх грамемний зміст.

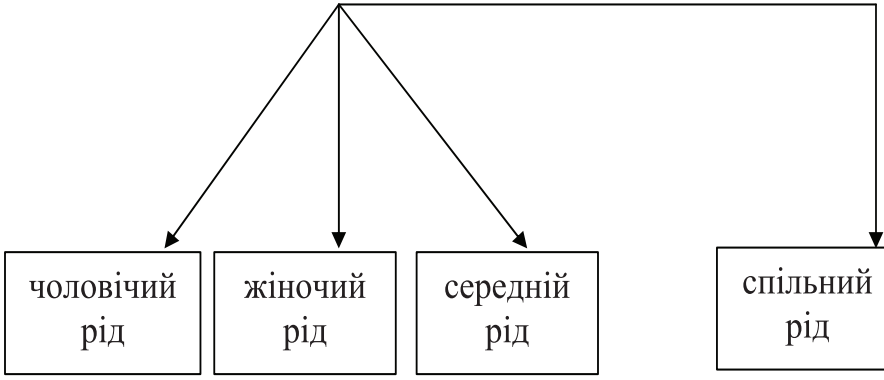

Ще Г. Павський відзначав яскраву експресивну забарвленість слів спільного роду на *–а*: «Майже всі вони зображують осіб чоловічого і жіночого роду із низькими якостями і якщо возвеличують і збільшують їх, то збільшують до потворності» [Цит. за: 4: 67].

К.Аксаков, заперечуючи існування розряду іменників спільного роду, звернув увагу на дві особливості досліджуваних слів: по-перше, на його думку, переважна більшість слів на *–а* є наслідком метафоричного або взагалі переносного вживання абстрактних чи конкретних слів жіночого роду (це слова жіночого роду, які вживаються у чоловічому [8: 45]); по-друге, вони не є власне назвами осіб, а їх характеристиками, прізвиськами. На думку названого дослідника, саме слово і його форми є основою для визначення його рис і особливостей, а не його подальше функціонування, яке не змінює ні граматичну форму, ні значення слова [8: 45-47]. Деякі з наведених тверджень викликають сумніви, оскільки, по-перше, рід — класифікаційна категорія, а не словозмінна, тобто змінюватися за родами іменник не може. По-друге, як відомо, завдяки функціям, які виконують родові форми у певних контекстах, вони набувають нових значень, тобто категоріальний зміст

пов'язаний не тільки з внутрішньою формою, але й з тим контекстуальним оточенням, у якому вживається знак і яке активує його приховані, невиражені властивості.

Аналізуючи спосіб появи цих іменників у мові і джерело виникнення у них додаткових відтінків, Е. Вольтер теж робить висновок, що «імена чоловічого роду з жіночою формою з'явилися внаслідок перенесення жіночих кличок, атрибутів, прізвиськ, якостей і абстракцій на чоловіків» [9: 151]. Е. Вольтер зібрав з літературної російської мови та обласних діалектів велику кількість слів спільного роду на *–а* і зіставив з відповідними явищами інших мов: «Наші слова більше всього вживаються у зворотах пестливих чи лайливих. Вони зображують людей з низькими якостями» [9: 83].

О.Потебня слушно зауважував, що «первинно вони виражають суб'єктивний, однобічний погляд на тварину, погляд, за яким інший рід, окрім граматичного, ігнорується» [10: 614]. О. Потебня переконливо продемонстрував помилковість спроби Е.Вольтера пояснити майже всі слова спільного роду на *–а* як наслідок переходу абстрактних іменників у конкретні.

Отже, Е. Вольтер, К. Аксаков та ін. вважали, що в російській мові оцінне значення в іменниках спільного роду зумовлюється застосуванням слів у формі жіночого роду (із закінченням *-а*) до осіб чоловічої статі як вияв зневаги до чоловіків. О.Потебня спроктовував цю думку і на українську мову.

О. Тараненко, досліджуючи історію слів спільного роду, не погоджується з таким твердженням і зауважує, що майже всі досліджувані номінації жінок звучать зневажливо і стосовно неї самої, а не тільки стосовно чоловіка. Отже, негативна семантика у слів спільного роду на *–а*, на думку О.Тараненка, з'являється не від перенесення на чоловіка тієї оцінності, яка була характерна у ставленні до жінки, а безпосередньо від самого їх лексичного значення, при цьому морфема *–а* практично не впливає на конотацію основи [5: 128]. На це звертає увагу і М. Леонова, зауважуючи, що спосіб утворення іменників спільного роду інший: «Вони і виникали як іменники спільного роду, і не переходили через стадію іменників жіночого роду» [3: 74].

Як показують етимологічні словники, походження аналізованих слів досить різноманітне, порівн.:

- *бідолаха* — «Потебня розглядав як похідне утворення від основи *бід-* із суфіксами *-ол-* і *-аг-*; тлумачення як складного утворення з основ *бід-(а)* і *лаг-/лог-*», «тобто як «людина, що лежить у біді (з бідою)» [11 (1: 193)];
- *гольтіпа, гольтіпака* — «похідні утворення від *голий*, але з не зовсім ясною словотворчою будовою; можливо, результат видозміненого первісного *голотьба* «голота», від *голоть*, ускладненого суфіксом *–ба*» [11 (1: 193)];
- *нахаба* — «похідне утворення від незасвідченого дієслова *нахабити* («*псувати*»), похідного від давнього «*хабити*» [11 (4: 35)].

В. Виноградов наголошував на тому, що поєднання чоловічого і жіночого родів у більшості слів на *–а* характеризується різкою експресивністю. У категорії спільного роду переважають «емоційно забарвлені слова, що прийшли в літературну мову з живого розмовного мовлення і мають іноді різкий відбиток фамільярного і навіть вульгарного стилю» [4: 68]. Аналізуючи слова названої категорії, В.Виноградов виділяє серед них двадцять п'ять розрядів. З категорією спільного роду, на думку В.Виноградова, межують лайливі позначення чоловіків, принизливі чи іронічні клички, експресивні

характеристики і взагалі низка слів жіночого роду, які метафорично чи метонімічно застосовуються при найменуванні людини, незалежно від статі. В.Виноградов подає такі приклади з російської мови: *стерва, шляпа, башка, голова (городской голова), коломенская верста, душка, змея, крошка, глухая тетеря, лиса, свинья, пила* [4: 71].

За твердженням російського дослідника В. Васченка, у конотативному плані, тобто з огляду на вираження експресивно-оцінних відтінків, іменники спільного роду поділяються на емоційно забарвлені та емоційно нейтральні, перші з яких — це «ознакові слова, що являють собою якісне означення осіб за негативними чи позитивними властивостями» [2: 63], які мають яскраве експресивне забарвлення.

Досліджуючи слова спільного роду у російській мові, Т. Шанська наголошує, що можливість цих іменників стосуватися осіб і жіночої, і чоловічої статей зумовлена не їх лексичними особливостями (бо стосовно осіб протилежної статі можуть вживатися й іменники певного роду — чоловічого чи жіночого), а граматичною можливістю функціонально виступати словами і чоловічого, і жіночого родів [12: 13]. Аналізуючи способи творення іменників спільного роду, дослідниця об'єднує їх у чотири групи [Див. про це: 12: 15]. Т. Шанська слушно застерігає від розширення класу слів спільного роду зарахуванням до нього назв професій, посад, звань, які не мають відповідних форм жіночого роду [12: 14]. На цей факт звертав увагу В.Виноградов, який відзначав, що "слова з формальними ознаками чоловічого роду не бувають словами спільного роду, хоча вільно застосовуються до осіб жіночої статі (наприклад, *она — гений, талант; она — образцовый педагог* і т.д.)" [4: 71].

Іменники, здатні називати осіб як чоловічої, так і жіночої статі, є також предметом дослідження українських лінгвістів, зокрема Г. Чередниченко наголошує, що такі іменники, як *сирота, плакса, роззява, нероба*, які, як відомо, виражають граматичне значення чоловічого або жіночого роду, виражають «співчуття, доброзичливість, схвальність, але частіше в такі іменники вкладається значення зневажливої, презирливої характеристики; вони виступають іноді у функції лайливих епітетів» [13: 292].

І. Матвіяс справедливо зазначає, що «певна кількість іменників 1-ої відміни в українській мові, зокрема і в текстах художньої літератури, може вживатися із значенням чоловічого або жіночого роду; це емоційно забарвлені суфіксальні лексеми, що, називаючи істоту (найчастіше особу або зрідка персоніфікований предмет), указують на певну ознаку її; належить вона переважно до сфери розмовної мови» [14: 26].

А.Загнітко також звертає увагу на слова типу *тихоня, соня,* для яких «основним виявляється атрибутивний зміст, тобто характеристика особи або за дією, або за внутрішніми якими-небудь якостями, але, як правило, з негативним відтінком» [1: 153]. І саме контекст визначає головний принцип функціонування граматичної форми, «план її змісту включає в себе не тільки денотативні, а й конотативні значення — стилістичні відтінки» [1: 153]. Щодо походження таких слів А. Загнітко погоджується з позицією К. Аксакова і Е. Вольтера, генетично характеризуючи досліджувані іменники як слова жіночого роду, які через виконувані ними функції набувають граматичного значення чоловічого роду, не втрачаючи попереднього [1: 152]. Як вважає названий дослідник, з одного боку, атрибутивний характер аналізованих слів дозволяє вільно застосовувати їх до осіб чоловічої статі, з іншого боку, мотивованість жіночого роду не дозволяє функціонувати їм з граматичним значенням жіночого роду при характеристиці осіб чоловічої статі [1: 154].

На думку М. Леонової, «іменники спільного роду є класом слів з яскраво вираженим оцінним компонентом у семантиці, що є їх диференціальною властивістю в плані змісту» [3: 76], тобто, як вважає дослідниця, «це не граматичний, а лексичний клас слів», оскільки він має порівняно з іншими словами, «не нове граматичне значення, а новий лексичний відтінок у значенні, спільний для всього класу» [3: 71], наприклад, при зіставленні слів *співак — співачка — співака*, у семантиці останнього з'являється новий відтінок — оцінка, вираження ставлення до особи, що є означуваним словом. При цьому «вказівка на стать нейтралізується», і слово в одній і тій же формі набуває здатності означати обидві статі [3: 73]. Все ж, по-перше, саме аналізовані слова, як уже зазначалося, відрізняються граматичною можливістю функціонувати як іменники і чоловічого, і жіночого роду, що, як видається, дає право вважати їх граматичною ознакою. По-друге, протиріччя з наведеним вище твердженням щодо здатності аналізованих слів в одній формі означати обидві статі зумовлює подальша характеристика названою дослідницею корелятивних словоформ іменників спільного роду як омонімічних форм, а не як однієї форми для вираження двох різних значень.

Варто зауважити, що іменники спільного роду — деривати з суб'єктивно-оцінними суфіксами, які є «засобом вираження оцінності на словотворчому рівні» [15: 305], тобто саме вони можуть бути джерелом породження оцінних значень. В. Шинкарук, Л. Шутак, досліджуючи словотвірну категоризацію суб'єктивної оцінки, звертають увагу на засоби творення іменників спільного роду: «Суфікси, за допомогою яких утворюються зневажливі назви спільного роду, непродуктивні й кількісно обмежені» [16: 98]. Серед засобів утворення слів спільного роду дослідники аналізують такі суфікси:

- *-аг- (-яг-)* (іменники кваліфікують осіб за зовнішніми і внутрішніми ознаками та характерною поведінкою [16: 81]): *бродяга, доходяга*;
- *-ак- (-як-)* (відприкметникові деривати служать для «найменування осіб за зовнішніми чи внутрішніми ознаками» [16: 92]: *дебеляка, дохляка, розумака*; віддієслівні деривати називання осіб «за процесуальною ознакою, що визначає їхні погляди або їхню поведінку» [16: 92]: *писака, читака*);
- *-юк-* (відприкметникові іменники мають словотвірне значення «назви особи з посиленою типовою рисою порівняно з твірною основою», яке вони виражають з відтінком зневаги. Ці іменники утворюються від основ, які вже мають оцінку. Віддієслівні деривати із згаданим суфіксом — це поодинокі пейоративно марковані найменування осіб [16: 93]): *злюка, підлюка*;
- *–ур- (-юр-)* (поодинокі пейоративно марковані віддієслівні деривати [16: 94]: *замазура, мацапура*;
- *-уг- (-юг-)* (відіменні і віддієслівні пейоративно марковані деривати-назви істот, утворені від основ, що вже мають оцінну семантику [16: 94]): *волоцюга, жаднюга, злодюга*.

Іменники з суфіксом *-аг- (-яг-)* мають дещо пом'якшене негативно оцінне значення зневаги та фамільярності: «Внаслідок негармонійності семантичної взаємодії кореня і згрубіло-збільшуваного суфікса, — констатує В.Чабаненко, — останній може втрачати інгредієнт згрубілості й поєднувати в собі збільшуваність із фамільярною прихильністю чи схвальністю. Це стосується утворень *добряка/добряга, друзяка, молодчага, симпатяга, скромняга, трудяга*» [17: 16]. Цей процес описує також Т. Космеда,

аналізуючи способи утворення агентивних оцінних імен: «Негативна оцінна ознака, завдяки зменшено-пестливому емоційно-оцінному суфіксу, враховує негативний відтінок значення і набуває нового відтінку, що викликає поблажливість» [15: 307].

Малопродуктивними суфіксом, що надають іменникам негативної оцінки, є суфікси *-ах- (бідолаха, невдаха), -ох-*. Суфікс *-ох-* оформив невелику групу слів відіменникових, прикметникових та дієслівних основ. Відіменникові лексеми із цим суфіксом є зменшено-згрубілими назвами осіб і предметів. Відприкметникове утворення *чистьоха* має дериваційне значення особи з типовою рисою порівняно з тією, яку визначає твірна основа, вживається з негативною оцінкою і передає емоційний відтінок іронії, навіть зневаги.

До типових непродуктивних суфіксів, за допомогою яких утворюються іменники спільного роду з негативною оцінкою, належать: *-иц΄-, -ц΄-/-вц΄-, -к- (-а), -оз-, -ош-*. Їхня функція полягає в посиленні негативної оцінки, закладеної в семантиці мотивувальної основи [16: 98-99]:

- *-иц΄-* (відприкметникові пейоративні деривати, що визначають особу за її внутрішніми якостями, поведінкою з виразним відтінком зневаги): *п'яниця*;
- *-ц΄-/-вц΄-* (віддієслівні пейоративні іменники, що називають осіб за їх внутрішніми негативними якостями; цей суфікс лише посилює негативну оцінку, виражену твірним дієсловом): *убивця*;
- *-к-(-а)* (відприкметникові іменники спільного роду з емоційно-експресивним відтінком зневаги називають особу за тією ж характеризаційною ознакою, яку окреслює твірна основа): *смердючка*;
- *-ош-* (суфікс непродуктивний; ще з праслов'янської мови дійшло до наших днів відоме утворення *святоша*, що вживається "на позначення особи за характерною внутрішньою ознакою з виразним відтінком зневаги");
- *-оз-* (зафіксоване одне слово *стервоза;* це відіменникове утворення означає особу за її негативними внутрішніми якостями, у формуванні пейоративної конотації якого бере участь оцінна негативна семантика твірної основи і словотвірне значення суфікса.

Семантика названих афіксів підтверджується тим, що вони повторюються з тим же значенням в інших словах, тобто поєднуються з іншими коренями (твірними основами), порівн.: *невдаха/діваха, гуляка/чортяка, злюка/каменюка.*

Отже, при творенні слів спільного роду більшість коренів мотивуючих слів уже є носіями оцінного значення, яке словотвірні форманти доповнюють чи модифікують: «похідні іменники спільного роду є лише назвами людей за характерними ознаками. Вони утворюються від дієслівних, рідше — прикметникових основ, які вже мають емоційно-оцінну (частіше негативну) семантику. Їм притаманні відтінки іронії, зневаги, а іноді — фамільярної поблажливості, співчуття» [16: 99].

Продуктивним способом творення негативно оцінних лексем є зрощення (лексико-синтаксичний спосіб творення слів), що є характерним і для іменників спільного роду. "Це явище зумовлене насамперед багатством семантичної та стилістичної сполучуваності компонентів. Таким способом широко утворюються негативно оцінні оказіональні лексеми іронічного характеру" [16: 100]: *зірвиголова, варивода, знайдибіда*.

На утворення агентивних імен морально-етичної оцінки шляхом складання звертає увагу Т.Космеда, зауважуючи, що стилістично знижену чи возвеличену експресію складні слова отримують "у результаті такого поєднання двох елементів в одне ціле, яке є на даному етапі розвитку мови незвичним, специфічним" [15: 303-304]: *білоручка, лежебока, пустомеля*.

Аналізуючи лексичну і граматичну семантику іменників, Н. Озерова зауважує, що слів спільного роду в українській мові у порівнянні з російською значно більше за рахунок похідних утворень зі зменшено-пестливими суфіксами: *бідняжечка, бідняжка, бідолашечка, бідолашка* [18: 21]. О. Бєссонова аналізує словотворчі засоби вираження оцінності в українській мові у порівнянні з іншими європейськими мовами: «суфіксальні оцінні назви більш продуктивні в українській мові порівняно з англійською, французькою, навіть російською мовами і мають у цілому емоційний характер, що пов'язано з великою кількістю оцінних суфіксів та їх емоційним забарвленням у структурі даної мови. В англійській та французькій мовах суфіксальні утворення мають насамперед раціональний характер, оскільки ці суфікси нейтральні щодо вираження оцінки і позбавлені самостійного оцінного значення» [Цит. за: 16: 32].

Аналіз словникових дефініцій показує, деякі слова спільного роду зафіксовані у словниках як іменники одного з родів, напр., *писака* — ч.р. [19 (6: 358)], *співака* — ч.р. [19 (9: 513)], хоча у дослідженнях мовознавців знаходимо: «співака — той (та), що співає; назва особи, носія ознаки; осуд, зневага» [3: 73].

Іменники спільного роду не є продуктивним класом слів, зокрема, в опрацьованих словниках інноваційних дериватів А. Нелюби подібні утворення не зафіксовані (Лексико-словотвірні інновації (2004); Лексико-словотвірні інновації (2007)). Т. Шанська, проаналізувавши склад аналізованих слів російської мови у порівнянні з діалектно-літературним матеріалом XIX ст., приходить до висновку, що їх кількість не збільшується, а зменшується внаслідок виходу ряду із них з ужитку [12: 15].

Аналізуючи агентивні імена морально-етичної оцінки, Т. Космеда відносить їх до предметно-ознакових слів — класу предметних імен (номенів), у значенні яких проявляються риси ознакових слів (характеристик). [15: 292]. Прийнятною видається думка про тлумачення іменників спільного роду як предметно-ознакових слів, оскільки вони є словами, які не тільки називають, а й характеризують особу за її рисами чи діяльністю, таким чином оцінюючи її.

Отже, іменники спільного роду — це предметно-ознакові імена, які характеризуються граматичною можливістю функціонувати як форми чоловічого та жіночого родів, що є складовою їх лексичного значення або може виникати внаслідок впливу словотвірних формантів. Контекстуально при актуалізації певного роду лексичне значення не змінюється, контекст співвідносить слово з певною особою, завдяки чому форми слів, у синтаксичні сполучення з якими вступають іменники спільного роду, стають показником статі. Серед оцінних значень досліджуваних іменників переважають негативні, що є, як відомо, характерним і для оцінних слів у цілому.

Проблемними на сьогодні залишаються трактування характеру співвідношення форми і значення аналізованого класу слів (граматична омонімія чи граматична полісемія), а також питання приналежності до нього оцінних іменників на *-о* типу *базікало*, *ледащо*, *забудько* та спроба зарахування до цієї групи іменників на зразок *водій, хірург*.

Недослідженим є прагматичний рівень функціонування іменників спільного роду, використання їх у певних мовленнєвих жанрах, що викликає необхідність подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загнітко А. Теоретична граматика української мови: Морфологія: Монографія. — Донецьк: Дон ДУ, 1996. — 437 с.
2. Васченко В. Грамматическая категория общего рода в русском языке // Вопросы языкознания. — 1984. — № 5. — С.60-68.
3. Леонова М. В. Іменники так званого спільного роду // Мовознавство. — 1969. — №6. — С.76.
4. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. — М.: Высшая школа, 1972. — 606 с.
5. Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. — К.: Наук. думка, 1989. — 256 с.
6. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. — К.: Укр. енцикл., 2000. — 752 с.
7. Винниченко В. К. Сонячна машина: Роман // Винниченко В. К. Твори в двох томах. — К.: Дніпро, 2000. — Т.2. — 624 с.
8. Аксаков К. С. Опыт русской грамматики // Полное собрание сочинений. — М.: Тип. Университ., 1880. — Т.3: Соч. филолог. — Ч.2. — 470 с.
9. Вольтер Э. Разысканія по вопросу о грамматическомъ родѣ. — Санкт-Петербургъ, 1882. — 156 с.
10. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике: В 4 т. — М.: Учпедгиз, 1958. — Т. 3. — 287 с.
11. Етимологічний словник української мови [Текст]: У 7 т. / [Нац. акад. наук України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Уклад.: Р. В. Болдирєв та ін.; Редкол. О. С. Мельничук (голов.ред.) та ін.]. — К.: Наукова думка, 1982.
12. Шанская Т. В. Слова общего рода в русском языке // Русский язык в школе. — 1959. — №5. — С.12-17.
13. Чередниченко І. Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. — К.: Радянська школа, 1962. — 495 с.
14. Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові. — К.: Рад. школа, 1974. — 184 с.
15. Бацевич Ф. С., Космеда Т. А. Очерки по функциональной лексикологии. — Львов: Свит, 1997. — 392 с.
16. Шинкарук В. Д., Шутак Л. Б. Словотвірна категоризація суб'єктивної оцінки. — Чернівці: Рута, 2002. — 128 с.
17. Чабаненко В. А. Основи мовної експресії. — К.: Вища школа, 1984. — 167 с.
18. Озерова Н. Г. Лексическая и грамматическая семантика существительного. — К.: Наук. думка, 1990. — 192 с.
19. Словник української мови: В 11 т. — К.: Наукова думка, 1970-1980.

УДК 81’ 371: 367. 626. 3

Тесленко Н. О.
(Донецьк, Україна)

НЕОЗНАЧЕНА РЕФРЕНЦІЯ ВКАЗІВНИХ ЗАЙМЕННИКІВ: ДИФЕРЕНЦІЙНЕ МАРКУВАННЯ

У роботі зроблено аналіз референційної неозначеності на матеріалі вказівних займенників української мови. Визначені диференційні можливості референції і відношення, які виникають між дескрипціями при виконанні анафоричної функції займенників і відношення між займенниками і поняттями, які визначають віртуальний предмет або такий, що сприймається чуттєво, при виконанні дейктичної функції.

Ключові слова: *неозначена референція, диференційна функція, синтагматичні відношення, анафора, дейксис, емоційний дейксис.*

The analysis of the referentiating definitiveness on the material of the demonstrative pronouns of the Ukrainian language is made. The identific opportunities of the references and the relationship are defined which appear between the descriptions in anaphoric function of pronouns and the relationships between he pronoun and the concepts, which define the virtual subject or that, which is perceived by sense organs, in the functions of the daxsys.

Key words: *indefinite references, differentiating function, syntagmatic relationship, anaphora, daxsys, emotional daxsys.*

Референційна семантика останнім часом зосереджує на собі все більше уваги мовознавців. Когнітивний аспект є складовою частиною рефренційної семантики в мовознавчих, філософських і лінгвістичних дослідженнях. І це не випадково, оскільки сучасні науки, враховуючи свої межі, намагаються дати найбільш обгрунтовану теорію щодо закономірностей референції, а відтак і мисленнєвих процесів, що відбуваються при цьому. Референція може розглядатися у трьох вимірах – синтаксичному, логіко-семантичному та прагматичному. З прагматичного погляду розрізняються, принаймні, три типи референції: а) інтродуктивна – коли йдеться про предмет, відомий тільки тому, хто говорить; б) ідентифікаційна – коли йдеться про предмет, відомий усім партнерам з комунікації; в) неозначена референція [1: 272].

А. П. Загнітко виділяє три типи референції: означену, неозначену і нульову [2: 58-62]. У своїй класифікації автор намагається поєднати різні аспекти референції, визначаючи за кожним типом референції щодо фонду знань мовців синтаксичний і логіко-семантичний аспекти.

Мета статті постає з необхідності вивчення співвідношення між прагматичним і логіко-семантичним аспектами неозначеної референції. Ми намагалися встановити, якими синтагматичними відношеннями представлена неозначена референція, досліджуючи закономірності функціонування вказівних займенників за їхнього атрибутивного вживання.

Означена референція спрямована на визначення одного й того ж предмета з-поміж інших на основі відношення рівнозначності, відношення підпорядкування,

© Тесленко Н. О., 2009

відношення між цілим і частиною, відношення узагальнення, відношення подібності. Означена референція вказівних займенників відбувається через виконання ними функції ідентифікації. Таким чином, ідентифікаційні можливості зумовлені встановленням саме цих відношень.

За неозначеної референції наявна можливість диференціації значень. Дослідження неозначеної референційної семантики вказівних займенників у їхньому атрибутивному вживанні дасть можливість говорити про закономірності диференціації, а відтак і ідентифікації.

Диференціація – це функція, яка полягає у реалізації різних відношень між іменними групами (дескрипціями) для встановлення ознак нових предметів. Необхідність диференціації вникає там, де наявні умови для небажаної ідентифікації. Відмінність у вказаних функціях, ідентифікації і диференціації, полягає не у механізмі встановлення відношень, а у предметі ідентифікації та диференціації. Ідентифікаційна функція визначає той самий предмет, а диференційна – інший предмет, який характеризується щодо вказаного, відомого хоча б одному з учасників комунікативного акту.

(1) *– Але – вже знаємо, що би нас ждало, коли б прийшла (а)**думка тікати** з бурси.*

*Ніде правди діти, що (б)**така думка** у них не раз по молодечій голівці блукала, хоч ще не виросла, але вже зроджувалась. Відгадав її Плескач з їх говоріння.*

*Та по тій стрічі з Северином (в) **та думка** затратилася відразу, тепер у них осталась одна ціль: вчитися і скінчити вищу школу, а відтак хай міркують старші, що з ними станеться* (А.Чайковський. Сагайдачний).

Приклад (1) демонструє два процеси – ідентифікацію і диференціацію. Процес диференціації спостерігається між (а) та (б): новий денотат не представлений, але наявні його ознаки. Процес ідентифікації – між дескрипціями (а) та (в): іде відсилка до вже вказаного референта і таким чином встановлюється денотат. Тут постає ще один досить цікавий аспект. Можна сказати, що дескрипцію (б) ніякий інший денотат не представляє, а є лише інше маркування. Проте саме когнітивний напрямок дослідження референції змушує нас заглиблюватися в різного роду відтінки значень і різновиди відношень і процесів. Якби дескрипція (б) не встановлювала новий денотат, тоді б не було необхідності вживати в дескрипції (в) вказівного маркера *та,* оскільки потрібна була б лише відсилка до останнього найближчого референта і накреслювалася б очевидна можливість поставити маркер *ця*. Вказівні займенники *цей* і *той* в одному зі своїх значень використовуються для позначення предметів близьких (*цей*) або віддалених (*той*). Таке вживання цілком мотивовано, якщо йдеться про просторове розміщення предметів, але текстовий простір так само може регулювати порядок введення певних денотатів і між собою вони можуть вживатися ближче, ніж інший, або далі, ніж інший. Отже, денотат дескрипції *та думка* зіставляється з денотатом більш віддаленої дескрипції *думка тікати*, і ні в якому разі не з ймовірним денотатом дескрипції *така думка*.

(2) *Я подбала про те, щоб Європі став знаний кодекс **Юстиніана**. **Цей імператор** прославився не тільки спорудженням Софійського храму в Константинополі, але и кодифікацією римського права* (П.Загребельний. Євпраксія);

(3) *Санчатка раз у раз перекидались, а вивернуті пасажири зчинили **великий лемент**, спиняючи ішачка, щоб стояв, поки вони всядуться знову,*

а потім зчиняли ***такий же лемент****, щоб віз далі* (І.Багряний. Людина біжить над прірвою).

У реченні (2) відбувається ідентифікація значення, а в (3) – диференціація. Як бачимо, відмінність полягає в тому, що в (2) – мова йде про той самий предмет, а в (3) – про інший. Це основна семантична відмінність, яка заснована, на нашу думку, у концептуальному формуванні мисленнєвого простору. Мовленнєва і мисленнєва діяльність людини взаємопов'язані, і це не викликає ні в кого заперечень.

Концепт – виступає засобом зберігання інформації для її використання в подальшому. Яким чином взаємодіють різні концепти між собою, ми можемо говорити в основному через аналіз мовлення людини. Для ідентифікаційної функції вочевидь наявна взаємодія в межах одного концепту, оскільки характеризується один предмет. За диференційної функції відбувається взаємодія кількох концептів. Хоча це може викликати нерозуміння нашої позиції, проте для вузького розуміння поняття концепту, це постає беззаперечним.

Когнітивний напрям нашого дослідження передбачає розуміння внутрішніх процесів мисленнєвої діяльності. Інформаційний потенціал, а саме концепт, на ґрунті якого відбувається взаємодія більш дрібних інформаційних складників, зосереджується в одній позиції. Ідентифікація реалізується в межах цієї позиції, а вже зсунення дає підстави говорити про формування іншого інформаційного потенціалу. Проте центр нам ще не відомий, але складники створюють про нього уявлення через зазначені характеристики. У першому випадку ми називаємо цей процес означеною референцією, в другому – неозначеною. Основною паралельною умовою є фонд загальних знань мовців і кожного окремо. Для ідентифікації інформаційний простір одного, здебільшого мовця, містить певну одиницю повної семантичної характеристики, а слухач може і не мати ніякого інформаційного підґрунтя.

Для диференціації мовець повинен володіти повною інформацією, а слухач може знати або не знати вказані семантичні характеристики для встановлення нового центру.

Отже, аналіз матеріалу включає такі параметри:

— референційна співвіднесеність з поняттям (наповнення значенням): анафорич не і ситуативно-дейктичне вживання;

— синтагматичні відношення.

І. Вказівні займенники за анафоричної функції розглядаються у складі іменних груп у атрибутивному вживанні. Анафорична функція займенників, як визначає О. В. Падучева, полягає у відсиланні до висловлення (або тексту), у склад якого цей займенники входить [3: 133].

У складі іменних груп (дескрипцій) займенники виконують семантичну диференціацію, маркуючи уподібнення різних предметів. Між дескрипціями виникають різні відношення.

1. Відношення рівнозначності виникають між дескрипціями:

а) за використання повторних (тавтологічних) дескрипцій:

(4) *Тепер Богдан майже ніколи не сидів удома — ходив на влови чи сам, з малою дружиною, чи з Бориславом та Вишатою, ходив у близькі й далекі землі й затримувався в лісах по кілька тижнів. Він полював на* ***великого звіра****, на якого можна було йти з*

ножем або сулицею, й оскільки ***такий звір*** *попід Києвим городом не ходив, доводилося йти за ним у відлеглі краї* (І. Білик. Меч Арея)*;*

б) за використання повторних (тавтологічних) на основі виділення:

(5) *Проста й широка вийшла в нього* ***усмішка****, Галя не встигла на неї зреагувати, бо на її лиці мимовільно спливла* ***така ж усмішка****, і вони, ці два однакові усміхи, напрочуд злагоджено поєдналися* (В. Шевчук. Дім на горі);

(6) *Шістдесят коробок-вагонів - шістдесят суглобів у дракона. Спереду вогненноока голова - велетенський двоокий циклоп - надпотужний* ***паротяг*** *"Й.С." (Йосиф Сталін). Ззаду -* ***такий же надпотужний паротяг*** *"Ф.Д." (Фелікс Дзержинський* (І.Багряний. Тигролови);

(7) *Відпочивши, він знову звівсь і спробував дістати рукою стелі, проте марно. Що се* ***поруб****, не мав сумніву, тож єдиний вихід з нього — вгорі, на стелі, зачинений важкою дубовою лядою.* ***Такий самий поруб*** *є й у його теремі, отже, годі звідси втекти* (І. Білик. Меч Арея).

Для виділення предмета з-поміж інших, окрім займенників-маркерів, вживаються і конструкції з частками *ж, же, самий* (див. (5), (6), (7);

в) за функціонування синонімічних дескрипцій:

(8) *Оце і вся* ***господа****. І вона одна тут на великому просторі. До найближчого селища, що зветься Копитонівка і складається з кількох* ***таких хат****, понад 50 кілометрів* (В. Шевчук. Дім на горі);

г) за вживання суміжних понять, що виступають синонімічними дескрипціями в умовах контексту:

(9) *Оці* ***янголята*** *схожі на Богдася –* ***такі ж****, видно,* ***урвиголови****!* (О. Іваненко. Марія);

ґ) за вживання метафоричних дескрипцій:

(10) *Іноді то там, то там змучені люди пленталися* ***черідкою****, припнятою просто до ішачкового хвоста. То виглядало зворушливо: перших двоє чи троє трималися цупко за ішачків хвіст, а потім камради трималися за їхні поли, так один за одного. Ішачок дрібненько перебирав ніжками, покірно й старанно тягнучи* ***такий цуг*** (І. Багряний. Людина біжить над прірвою).

2. Відношення підпорядкування встановлюються між дескрипціями:

а) за вживання процесуальних понять на позначення дії, ознаки за дією, процесу:

(11) *Володько знову підступив ближче до Ганки, знайшов її руки, взяв і міцно* ***стиснув****. Відчув* ***такий саме*** *сильний* ***потиск*** (У.Самчук. Волинь);

б) за вживання процесуальних понять на позначення дії, ознаки за дією, процесу в переносному значенні:

(12) *Над церквою кричать стрижі. В синьому небі, в сліпучому зеніті вони в'ються зграями над гаряче-золотим хрестом і* ***кричать-кричать****... Такий крикливий вихор у сліпучій синяві* (І. Багряний. Людина біжить над прірвою);

б) якщо властивості одного концепту встановлюються за ознаками іншого на основі виділення з допомогою конструкта *один із таких*:

(13) ***Коли траплявся*** *погожий день****, пан сотник ставав зовсім задоволений, бо тоді можна було посидіти на ґанку півдня а чи й більше, часом і подрімати, спустивши долішню губу.***

В** один із таких днів **він і побачив Івана **(В. Шевчук. Дім на горі);**

в) за вживання родо-видових понять:

(14) ***Бомби** сипалися, було багато грюкоту й скреготу навколо, та коли розходився дим – хатки стояли собі цілі. Виявилося, що **така колосальна техніка** зовсім не придатна до знесення цих утворів допотопної архітектури, а ціла ця нищівна кампанія зовсім нерентабельна* (І.Багряний. Людина біжить над прірвою);

в) вживання назв на позначення частини і класу:

(15) *То була надзвичайна **подія**. **Такі події** в цім безмежнім зеленім океані, в цій лісовій безлюдній пустелі трапляються не часто. Але трапляються* (І.Багряний. Тигролови);

(16) *Коріння так міцно сплелося, що тримало тую землю й **каміння** мертвим похватом, а коли б воно випустило хоч один **такий камінь**, то його б стало на те, щоб прибити вола* (І.Багряний. Тигролови).

У (15), (16) підпорядкування встановлюється, якщо одному предмету або кільком уподібнюються інші предмети цього ж класу.

3. Відношення узагальнення:

а) розширена дескрипція з означеною дескрипцією в прямому значенні:

(17) *У Максимових очах тільки зафіксувався, як останній кадр, **такий сліпучий момент**: **два салдатики на санях тримали карти й меланхолійно дивилися десь через тюрму. Потім вони враз мовби десь запалися — брязнули всі ниць, разом із картами*** (І.Багряний. Людина біжить над прірвою);

б) розширена дескрипція з означеною дескрипцією в переносному значенні:

Одному з перших надсилають удвох з Огарьовим листа Миколі Івановичу Тургеневу.

*«Вельмишановний Миколо Івановичу! Ви були одним із перших, що почали говорити про звільнення російського народу; Ви нещодавнозворушені, з слізьми на очах, святкували перший день цього звільнення. Дозвольте ж нам, вихованцям Вашого Союзу, **висловити Вам наше поздоровлення і з почуттям братерської, або краще, синівської любові потиснути Вам руку і обняти Вас гаряче від усього щирого серця**. **Такий же наш привіт** просимо передати князю Волконському. З живим розчуленням ми написали ці рядки й підписуємо наші імена з тією глибоко релігійною відданістю, яку ми на все життя зберегли до старших діячів російської свободи* (О. Іваненко. Марія);

в) вживання, за якого одна дескрипція виступає узагальненням, а також містить родове поняття у сполученні із вказівним займенником:

(18) *Стояв тут **стіл, збитий з дощок, лава під одиноким віконцем, над ним полиця, на ній миска, горнець, посуда на воду** та й увесь **такий домашній достаток** вбогого чоловіка* (А. Чайковський. Сагайдачний).

ІІ. Ситуативно-дейктична неозначена референція являє собою найбільш цікавий аспект дослідження тому, що розглядається з дещо інших, відмінних від усталених поглядів на семантичну своєрідність займенників. Когнітивний аналіз дає нам можливість не акцентувати увагу на вираженні займенниками своїх формальних функцій у реченні:

(19) а) ***Такі калоші** коштують цілісінький пуд борошна!..* (І. Багряний. Людина біжить над прірвою);

(20) а) *Чого це тато хвилюється, коли з ним **такий велетень** іде?* (О. Іваненко. Марія);

(21) а) *Вона глянула на нього – стрункого, гарного, з відблиском* ***такого щастя*** *в очах!* (О. Іваненко. Марія);

Приклад (21) показує типовий випадок, коли займенник *такий*, за традиційним синтаксичним вченням вважається підсилювальною часткою. Проте, на нашу думку, принципової різниці між прикладами (19), (20), (21) не спостерігається: у (19) – відбувається диференційована неозначена вказівка на предмет *калоші*, ознаки якого встановлюються за чуттєво сприйнятим предметом; (20) – подібний до попереднього, *такий* наповнюється значенням (ознаками) з чуттєво сприйнятої ситуації; (21) – має дещо інший емоційний відтінок, і наповнення відбувається не з чуттєво сприйнятої ситуації, а з уявних характеристик певного предмета (див. «дейксис до уявного» К. Бюлера). Приналежність цього прикладу до емоційного дейксису очевидна, тому між дескрипцією й уявною характеристикою наявне відношення подібності, тоді як за ситуативного наповнення у (20), (21) наявне відношення рівнозначності. Існує ще одна особливість останнього прикладу, і впливає вона з формального синтаксису. Якщо у (19), (20) дескрипція займає сильну позицію в реченні, тобто виступає підметом, то у (21) дескрипція є периферією, тобто виконує функцію неузгодженого відокремленого означення.

За своєю природою неозначена і означена референції майже не відрізняються, тому що вони ґрунтуються на однакових відношеннях, але фреймова взаємодія відрізняється тим, що за означеної референції йдеться про той самий предмет, а неозначена референція створює уявлення про інший. Саме через однакову природу референції постає можливість взаємозаміни:

(19) б) ***Ці калоші*** *коштують цілісінький пуд борошна!..*

(20) б) *Чого це тато хвилюється, коли з ним* ***цей велетень*** *іде?*

(21) б) *Вона глянула на нього – стрункого, гарного, з відблиском* ***цього щастя*** *в очах!*

Неозначена референція в українській мові може бути значеннєва і ситуативна. Значеннєва неозначеність виявляється за анафоричного вживання займенників, коли між дескрипціями встановлюються відношення рівнозначності, відношення підпорядкування, відношення між цілим і частиною, відношення узагальнення, відношення подібності. Ситуативна – наявна за ситуативно-дейктичного вживання займенників і характеризується відношеннями рівнозначності та подібності. Засобом означеності серед вказівних займенників української мови є займенник *такий*, конструкт *один з таких*, конструкти на основі виділення – *такий же, такий саме*. Викладений аналіз не претендує на повне висвітлення питання неозначеної референції, оскільки корисним буде подальше вивчення гіперсинтаксичного зв'язку речень, гіперсинтаксичного зв'язку речень з узагальненням тощо з погляду когнітивного розгляду і відповідного розуміння природи цих зв'язків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енцикл. словник для фахівців з теоретичних гуманітарних дисциплін та гуманіт. Інформатики. – К.: «АртЕК», 1998. – 336с.

2. Загнітко А. П. Сучасні лінгвістичні теорії: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 338с.

3. Падучева Е. В. Высказывание и его соотнесённость с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений). Изд.4-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 288с.

4. Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1993. // Електр. ресурс: http://www.classes.ru/grammar/111. Karl_Buller_Teoriya_yazika.

5. Lakoff R. Remarks on *This* and *That* / R. Lakoff // Chicago Linguistic Society: Papers from the 10th regional meeting. – Chicago: Illinois, 1974. – P. 345-356.

УДК 811.222.1:811.512.162’362’366

Кшановський О. Ч.
(Львів, Україна)

МОВНЕ КОНТАКТУВАННЯ ЯК ФАКТОР ЕВОЛЮЦІЇ МОРФОЛОГІЧНОГО ТИПУ ПЕРСЬКОЇ МОВИ

Особый интерес с точки зрения пестроты лингвистической ситуации и сложности языковой истории представляет собой территория Западного и Северо-западного Ирана. Несмотря на существенные расхождения взглядов ученых на предысторию взаимоотношений и контактирования азербайджанского и персидского языков, все они сходятся в том, что азербайджаноязычное и персоязычное население в течение длительного времени (согласно некоторым версиям – 25 веков) находится в беспрерывном проксимальном контактировании. Результатом взаимовлияния классического агглютинативного и аналитического староазербайджанского и классического фузионного и синтетического древнеперсидского языков, на наш взгляд, стало постепенное изменение морфологического строя последнего. Проведенный нами анализ материала современного персидского языка на предмет обнаружения в нем черт определенного морфологического типа выявил более двадцати разноуровневых признаков, сопряженных с агглютинативной техникой связывания морфем в составе словоформ, большинство которых не наблюдалось в древнеперсидском, т. е. к началу активных взаимоотношений с носителями староазербайджанского языка. Это позволяет определить современный персидский язык как язык агглютинативного морфологического типа (зачислить современный персидский язык в класс так называемых новоагглютинативных языков).

Ключевые слова: *персидский язык, азербайджанский язык, языковые контакты, морфологическая типология.*

The territory of western and east-western Iran show a special interest today from the point of view of linguistic situation diversity as well as linguistic history complexity. Despite the considerable existing divergences of researchers’ viewpoints on the linguistic interrelations and interference of Azerbaijanian and Persian in the times past all of them come to the common denominator – the Azerbaijanian and Persian population in the span of vast time (according to some sources – 25 centuries) are in the stage of no-stop proximal interference. In our opinion, the progressive changes of morphological structure Old Persian became a result of mutual

© *Кшановський О. Ч., 2009*

influence of classical agglutinate as well as analytical Old Azerbaijanian and classical fusion as well as synthetic Old Persian. The conducted analysis of the Modern Persian linguistic materials, with the aim of finding in it the traits of definite morphological type, found out more then 20 indications of different levels, bonding with agglutinative technique of morpheme connection as the constituents of lexical forms most of which were not observed in Old Persian up to the active interrelations with the speakers of Old Azerbaijanian. This fact allows us to define Modern Persian as the language of agglutinative morphological type (and rate Modern Persian as one of new agglutinate language).

Key words: *Persian language, Azerbaijanian language, language contacts, morphology typology.*

Будь-якій мові, що функціонує на великій території, або за межами основної держави, або в її межах, притаманна територіальна варіативність. Вона виникає під впливом складного комплексу причин, найважливішою з яких є прямі контакти між двома (або більше) мовними колективами, які перебувають у конкретній соціально-мовній ситуації в умовах культурно-історичного та географічного середовища [1: 246]. Під прямими (безпосередніми) мовними контактами ми розуміємо такі, при яких населення, що говорить різними мовами стикаються, змішуються та утворюється прошарок людей, які володіють у певній мірі обома мовами [2: 43]. Безпосередні контакти пов'язані з двомовністю (багатомовністю) населення, яке тривалий час проживає на прилеглих (спільних) територіях, в результаті чого в мовах, що контактують, розвиваються спільні структурні ознаки на всіх рівнях [3: 197 – 198].

Виключно цікавою з точки зору лінгвістичної ситуації є територія так званого культурного Азербайджану, що охоплює територію сучасної Республіки Азербайджан, а також провінції Західний Азербайджан, Східний Азербайджан, Ардабіль, Курдистан (частково) Ісламської Республіки Іран. На думку авторитетних тюркологів, у тюркських мовах, розташованих на прилеглих до інших мов територіях, спостерігається явище так званої мовної атракції: риси, притаманні одній мові виявляються в певній мірі в сусідній мові і навпаки. Специфічні особливості сусідньої мови спостерігаються в структурі діалектів першої мови [4: 28]. Мовна інтерференція, що при цьому виникає, зазвичай спостерігається в усіх сферах мови (в лексиці, фонетиці, морфології, синтаксисі), запозичується та просякає будь-який елемент системи мови [там само: 29; також 5: 206 – 210; 6]. Однак слід зауважити, що терміни інтерференція та запозичення не є тотожними. Серед великої кількості відмінностей між цими поняттями (дет. див.: [7: 93 – 94]), на наш погляд, головним є те, що запозичення суттєво не впливає на структуру мови, не привносить до неї помітних нових рис (пор. велику кількість арабізмів у перській мові). Інтерференція, натомість, за особливо сприятливих умов може спричинити суттєві зміни в будові мовної системи, в її внутрішніх зв'язках та організації. Інтерференція можлива лише за умови тривалих безпосередніх контактів носіїв. Запозичення ж може відбутися навіть за відсутності безпосереднього зв'язку носіїв мови.

Розділена на дві частини лише на початку XIX століття, ця територія є етнічно спільною для тюркомовного та іраномовного населення. Слід зауважити, що питання про шляхи розвитку та формування азербайджанського етносу та його мови є дискусійним. Відносно нього склалися дві концепції.

Згідно з першою, на території Іранського Азербайджану, починаючи з IV століття до н. е. і до XI – XII століть, існував іраномовний народ зі своєю мовою, відомий у X столітті в східній літературі під назвою "азері". До того там мешкало населення, етнічна приналежність якого достеменно не відома, але припускається, що хуритомовне та еламомовне. На території Радянського Азербайджану в давнину проживало головним чином кавказомовні племена, а ранньовічний албанський народ говорив на мові, відомій з давньої літератури під назвою "аранська", яка була чи то кавказькою, чи то іранською. Потім, у зв'язку з сельджуксько-огузьким завоюванням Передньої Азії та Закавказзя в XI – XII ст., на території культурного Азербайджану – в результаті асимілювання іраномовного населення на півдні та кавказомовного на півночі – виник сучасний тюркський азербайджанський народ зі своєю мовою.

Відповідно до іншої концепції, на території культурного Азербайджану з глибокої давнини проживали давньотюркські племена і процес формування азербайджанського етносу та його мови охоплює майже півторатисячолітню історію, з середини I тис. до н. е. до кінця I тис. н. е. Завершення цього процесу співпадає з кінцем раннього середньовіччя, якраз з початком сельджуксько-огузьких завоювань, з яким пов'язують масовий приплив тюркських племен на територію Азербайджану (згідно з першою версією, цей процес із зазначеного момента лише починається). Єдиного іраномовного народу на цих територіях не існувало, саме тому перська мова за більш ніж тисячу років (з VII ст. до н. е. XII ст. н. е.) не стала загальнонародною. Деякі дослідники припускають, що тюркські племена складали чисельну більшість у порівнянні з іраномовними (дет. див.: [8]).

Незважаючи на суттєві відмінності поглядів науковців на праісторію взаємостосунків та контактування носіїв азербайджанської (її відповідних діахронічних станів) та перської (її відповідних діахронічних станів), всі вони погоджуються з тим, що тюркомовне та іраномовне населення на цих територіях протягом тривалого часу (згідно з різними версіями від 10 до 25 століть) знаходиться в безперервному проксимальному контактуванні. Результатом взаємовпливу класичної аглютинативної та аналітичної "староазербайджанської" та класичної фузійної та синтетичної давньоперської мов, на наш погляд, стала поступова зміна морфологічної будови останньої.

Проведений нами аналіз матеріалу сучасної перської мови на предмет лінгвістичних рис певного морфологічного типу виявив більше двадцяти різнорівневих ознак, спряжених з аглютинативною технікою зв'язку морфем у складі словоформи, більшість яких не спостерігалося в давньоперській мові, тобто до початку активних взаємостосунків з носіями тюркських діалектів. Це дозволяє визначити сучасну перську мову як мову аглютинативного морфологічного типу (зарахувати сучасну перську мову в клас так званих новоаглютинативних мов).

Серед фонетичних характеристик, спряжених з аглютинативною технікою слід назвати: мінімальну кількість випадків збігу приголосних звуків (так званих кластерів) на початку та в кінці слова (такий збіг спостерігається лише в деяких нещодавно запозичених словах), бідність сучасної перської мови на дифтонги, наявність регресивного сингармонізму, фіксований наголос на останньому складі. Серед лексичних характеристик, спряжених з аглютинативною технікою слід назвати: наявність великої кількості віддієслівних імен та дієприкметників, а також наявність особливого класу складних слів

- складних дієслів. Серед словотвірних характеристик, спряжених з аглютинативною технікою слід назвати: наявність самостійної основи-кореня, просте структурне виокремлення афікса та основи-кореня, походження афіксів від повнозначних слів, однозначність афіксів, виключна продуктивність способу словоскладання. Серед морфологічних характеристик, спряжених з аглютинативною технікою слід назвати: відсутність поділу слів на підкласи за типами основ (відмін та дієвідмін), наявність постфіксу та мінімальна кількість префіксів та велика кількість суфіксів, ізольованість та самостійність афіксів (можливість їх дистантного вживання, а також так званого групового оформлення), наявність морфологічного способу редуплікації, факультативність (необов'язковість) деяких морфологічних показників. Серед синтаксичних характеристик, спряжених з аглютинативною технікою слід назвати: наявність твердого порядку слів у словосполученнях "означення-означуване" (постпозиція означення), кінцева позиція дієслова в реченні, існування синтаксичних прийомів інкорпорації, полісинтетизму та ізоляції, відсутність синтаксичного зв'язку узгодження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чередниченко А. И. Иноязычное влияние как фактор территориальной вариативности языка // Варианты полинациональных языков. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 246 – 260.
2. Степанов Ю. С. Современные языковые союзы и методы их изучения // Типология сходств и различий близкородственных языков. – Кишинев: Изд-во "Штиинца", 1976. – С. 38 – 51.
3. Нерознак В. П. Языковые союзы. Предпосылки создания общей теории // Лингвистическая типология / Отв. ред. В.М. Солнцев, И.Ф. Вардуль. – М.: Изд-во "Наука", 1985. – С. 194 – 200.
4. Гаджиева Н. З. Явление языковой интерференции в пограничных зонах тюркских языков Средней Азии // Ареальные исследования в языкознании и этнографии. Тезисы конф. – Л.: Изд-во "Наука", 1975. – С. 28 – 29.
5. Simpson J. M. Y. Areal Linguistics // The Encyclopedia of Language and Linguistics / R.E. Asher, ed.-in-chief. 10 v. – 1994. – V.1. – P. 206 – 212.
6. Dixon R. M. W. The rise and fall of languages. – Cambridge University Press, 1997. – 167 p.
7. Баранникова Л. И. Сущность интерференции и специфика ее проявления // Проблемы двуязычия и многоязычия. – М.: Изд-во "Наука", 1972. – С. 88 – 98.
8. Гейбуллаев Г. А. К этногенезу азербайджанцев, т. I. – Баку: Элм, 1991. – 552 с.

УДК 821. 112. 2

Якубёнок Л. М.
(Минск, Беларусь)

РЕАЛИЗАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ КОНЪЮНКТИВА В НЕМЕЦКИХ АДВОКАТСКИХ РЕЧАХ

Статья посвящена функционированию в немецкой адвокатской речи конъюнктива II, имеющего в целом значение ирреальности, однако приобретающего в контексте ряд смысловых оттенков, которые являются однонаправленными с оценочностью фрагмента речи и способны различным образом участвовать в реализации оправдательных и дискредитирующих тактик адвоката.

Ключевые слова: *конъюнктив II, немецкая адвокатская речь, оценочность.*

The article deals with the functioning of Conjunctive II in the speech of the defense counsel. Generally, this grammatical form has the meaning of irreality, yet it can take on a range of semantic gradations in the context of usage. It is stated that the semantics of Conjunctive II is unidirectional with the evaluation of the speech fragment, namely, it can support both defending and disproving tactics of the counsel in a variety of ways.

Key words: *Conjunctive II, defense counsel speech, evaluation.*

Формы претеритального конъюнктива обладают в немецком языке богатой семантикой, а в целом обозначают не данное в реальности, а лишь представляемое говорящим положение дел [1: 372; 2; 3: 226; 4: 74]. По мнению многих немецких и отечественных германистов, отправитель информации при помощи форм конъюнктива II оценивает пропозициональную часть высказывания по шкале потенциальность-ирреальность, что дает основание утверждать о некоторой доли субъективности значений, передаваемых данной грамматической единицей [5; 6: 434]. Большинство исследователей конъюнктива II едины во мнении, что его функцию можно определить лишь в контексте [7: 165]. Так, в зависимости от контекстного окружения исследуемая грамматическая форма может обозначать возможность, предположение, дистанцированность, сомнение, а также способствовать возникновению целого ряда прагматических смыслов, таких, как некатегоричность, сожаление, упрек, порицание, напоминание, совет, пожелание, оправдание и др. Таким образом, формы конъюнктива II активно участвуют в формировании сложного субъективно-модального плана высказывания и текста, способствуя наиболее полному отражению интенций говорящего [8: 254].

Главной прагматической целью адвокатской речи является оправдание обвиняемого, и достичь ее адвокат может как при помощи оценки действий и личности своего подзащитного, так и прибегнув к критическому анализу деятельности прокуратуры и показаний свидетелей. Соответственно, смысловая структура защитительной речи конституируется несколькими тематическими блоками, предметно соотносящимися с тем

© Якубёнок Л. М., 2009

или иным фигурантом судебного разбирательства и характеризующимися различной оценочной маркированностью по принципу «свои – чужие».

В данной работе предпринята попытка анализа функционирования форм конъюнктива II в адвокатских речах по делу о банкротстве концерна «Швейцарские Авиалинии». Как показывают примеры, функции и прагматика конъюнктива II в речи адвокатов находятся в прямой зависимости от оценочной направленности контекста, детерминированной в свою очередь объектом оценки (действия подзащитного или доводы прокуратуры).

В своих защитительных речах адвокаты подвергают подробному анализу те поступки и действия подсудимых, которые с точки зрения обвинения привели к краху компании. С целью найти им рациональное объяснение и оправдать в глазах судей, защитник прибегает к различным тактическим ходам, в языковой реализации которых значительную роль играют модальные средства, в том числе конъюнктив II.

Так, положительная оценка реальных действий подзащитного может осуществляться методом «от противного», а именно перенесением перспективы высказывания в некий гипотетический план, например:

<…>Wenn den Tochtergesellschaften mitgeteilt worden wäre, dass der Cashpool gekündigt sei, ohne eine Ersatzlösung anzubieten, wäre dies als Untergangssignal aufgefasst worden, und es hätte die Gefahr bestanden, dass die Tochtergesellschaften begonnen hätten, eigene Lösungen zu suchen, wodurch das Chaos ausgebrochen wäre. <…>

В приведенном фрагменте при помощи форм конъюнктива II представляется потенциально-возможное положение дел, а именно отрицательные последствия иного, воображаемого образа действий подсудимого, чем и оправдываются его реальные поступки.

Формы конъюнктива II помогают адвокату убедительно доказать не только правомерность, но и необходимость действий обвиняемого, например:

<…> Die Arbeit der KMPG war für die SAir sehr wichtig. … Dass die KMPG dazu bereit gewesen wäre, wenn die Rechnungen für ihre früheren Leistungen nicht bezahlt gewesen wären, kann ausgeschlossen werden. <…>

В данном случае предикаты в конъюнктиве II в составе сложных предложений, в особенности ирреального условного, содержащего отрицание *(wenn die Rechnungen… nicht bezahlt gewesen wären)*, обосновывают необходимость действий подсудимого, что поддерживается также рационально-оценочным прилагательным *sehr wichtig* и предикатом с семантикой категоричности *kann ausgeschlossen werden.*

Конъюнктив II, в сочетании с оценочными средствами, может служить и выражению общей положительной оценки обвиняемого, например:

<…> Sie spielte in der kurzen Zeit ihrer Tätigkeit eher die Rolle der Kassandra, als dass sie irgendetwas schöngefärbt hätte. <…>

В приведенном примере положительная оценочность достигается благодаря взаимодействию словосочетания *die Rolle der Kassandra spielen* и дополняющего его модального предложения с глаголом в конъюнктиве II, положительный смысл которого создается благодаря перенесению семантики глагола *schönfärben* в план ирреального, неосуществленного.

Воплощая интенцию защиты, адвокат в ряде случаев утверждает, что его подзащитный поступал тем или иным образом, так как ожидал от своих действий положительного результата, например:

<…> Meine Mandantin war davon überzeugt, dass der Bund und die Banken helfen würden. <…>

<…>Die Höhe des Vorschusses war realistisch, und mein Mandant konnte und durfte damit rechnen, dass Arbeiten mindestens in der Höhe des Vorschusses anfallen würden.<…>

В подобных защитительных тактиках значение различной степени уверенности обвиняемого в правильности своих действий поддерживается формой *würde+Infinitiv,* а в целом выражается мысль, что подсудимый имел веские основания для своих действий, был убежден в их правильности и надеялся на положительный результат.

Оправданию служит также утверждение адвоката, что обвиняемый не мог предугадать другой ход событий, а действовал сообразно своим представлениям, например:

<…> Meiner Mandantin wäre nie in den Sinn gekommen, dass eine Firma die Spargelder mit dem eigenen Geld vermischen würde. <…>

В данном фрагменте с помощью форм конъюнктива II и отрицания, выносящих существующие обстоятельства за грань реальности и имплицирующих их негативную оценку, адвокат доводит до сведения присутствующих, что подсудимая даже в мыслях не могла допустить столь абсурдную ситуацию, что вполне обосновывает ее действия.

Таким образом, в вышеприведенных примерах потенциально-ирреальное значение конъюнктива II служит созданию положительной оценки действий подзащитного и используется для воплощения оправдательных интенций.

В тех смысловых блоках выступления адвоката, которые направлены на критический анализ обвинительной речи прокурора, конъюнктив II участвует в реализации иных намерений. Так, при помощи данной грамматической формы защитник может опровергнуть доводы своего процессуального противника, например:

<…> Wäre der Vorschuss seine eigene Idee gewesen, hätte er sich im Fax gegenüber Frau Anderegg nicht auf dieses Telefonat bezogen. Und selbst wenn man entgegen den Aussagen meines Mandanten annimmt, es sei seine Idee gewesen, hätte er diese zunächst am Telefon mit Frau Anderegg besprochen haben müssen, denn ansonsten hätte mein Mandant gar nicht erfahren dürfen, dass Homburger ebenfalls einen Vorschuss verlangt hatte. Dies konnte ihm nur Frau Anderegg mitteilen. <…>

В данном фрагменте условные ирреальные предложения, выступающие друг за другом в повторе, способствуют логичному и убедительному доказательству, что выдвигаемое прокуратурой обвинение несостоятельно и беспочвенно.

В ряде случаев в своей заключительной речи защитник высказывает недоумение по поводу некоторых доводов прокуратуры, например:

<…> Die Staatsanwaltschaft erklärt uns nicht, weshalb die Mitangeklagte eine solche getarnte Zahlung und angebliche Bevorzugung der Kanzlei meines Klienten denn überhaupt hätte anordnen sollen? Was hätte sie davon gehabt? <…>

В приведенном примере адвокат, используя риторические вопросы, содержащие формы конъюнктива II, модальный глагол *sollen* и частицу *denn,* с иронией замечает, что доводы прокуратуры недостаточно обоснованы и, следовательно, неубедительны.

Анализируя обвинительную деятельность прокурора, адвокат часто использует конъюнктив II для экспликации значения нереализованной возможности с отрицательно-оценочной коннотацией, например:

<…>Hat die Staatsanwaltschaft abgeklärt, welche Klienten mein Mandant vor der SAir betreute, wie es ihre Pflicht gewesen wäre? Nein, das hat sie nicht. Andernfalls wäre es ihr nicht entgangen, dass es sich bei SAir um ein Mandat unter vielen handelte. … Sie hätte feststellen können, dass mein Mandant über eine grosse Anzahl international tätiger Grosskonzerne als Klienten verfügte, die er bereits vor seinem Wechsel zu SAir zu seinen Klienten zählen konnte.<…>

Нереализованная возможность, выраженная в данном примере формами конъюнктива II, модальным глаголом *können* и риторической вопросно-ответной группой, сопряжена с такими негативными смысловыми оттенками, как порицание, напоминание и упрек.

За счет использования модальных средств долженствования (*sein + zu + Infinitiv, müssen, sollen* и др.) в форме конъюнктива II эффект порицания усиливается и перерастает в осуждение прокуратуры за невыполнение действий, необходимых для юридически обоснованного обвинения, например:

<…>Zu umschreiben und zu behaupten wären vielmehr die Grundlagen und Pflichtenhefte, aus welchen ersichtlich würde, ob sich die Kompetenzen der Angeklagten tatsächlich als „selbständige Entscheidungsbefugnisse" im Sinne von Art. 29 lit. c StGB darstellen. <…>

<…>Nun hätte sich die Staatsanwaltschaft in der Anklageschrift detailliert dazu äussern müssen, wie auf der Grundlage der tatsächlichen Verhältnisse der Tatbestand von Art. 167 StGB denn überhaupt bewerkstelligt worden sein soll. <…>

<…>Man sollte aber nicht derart selbstgerecht tun…; man sollte also nicht einfach ohne irgendwelche zusätzliche handfeste Indizien vom objektiven auf den subjektiven Tatbestand schliessen. <…>

В последнем примере неопределенно-личная форма *man sollte* с отрицанием обладает менее категоричной волюнтативностью и выражает скорее совет, пожелание и напоминание в адрес оппонента.

Выступая в сочетании с модальным глаголом *können* в простом риторическом вопросе, конъюнктив II способен привносить значение сомнительности, граничащей с сарказмом, например:

<…> Die Anklage hat sich über grundlegende Rechtstatsachen…so leichtfertig hinweggesetzt, dass ich nicht nur nichts von der Spezialisierung der Staatsanwaltschaft spüre, sondern in Sorge wäre, ob elementarere Rechtsprüfungen der Uni so bestanden werden könnten. <...>

А благодаря взаимодействию средств негативной оценочности и модального глагола *dürfen* в конъюнктиве II адвокат может достаточно категорично выразить мысль о недопустимости обвинения, например:

<…>Die Anklage ist derart absurd, derart unsorgfältig redigiert, ungenau und unvollständig, die Beweise – wo es überhaupt welche gibt – derart ungenügend oder unverwertbar, dass die Sache nie hätte angeklagt werden dürfen. <…>

Подобные дискредитирующие тактики адвоката, базирующиеся на отрицательной оценке обвинительной деятельности прокурора, имеют целью вызвать у судей недоверие к юридической компетентности оппонента и побудить их тем самым к вынесению оправдательного приговора обвиняемому.

Вышесказанное позволяет сделать вывод о том, что формы конъюнктива II в текстах адвокатских речей различным образом реализуют свой смысловой и прагматический потенциал в зависимости от оценочной направленности контекста употребления. Во фрагментах речей, служащих оправданию действий подзащитного, значения конъюнктива II оказываются однонаправленными с положительной оценочностью, и, напротив, в высказываниях адвоката, касающихся обвинительной речи прокурора, данная грамматическая форма служит выражению негативно заряженных смыслов, таких как упрек, недоумение, порицание, осуждение и др. В целом, формы конъюнктива II, взаимодействуя с другими модальными и оценочными средствами, помогают выдвигать на передний план наиболее значимые семантико-прагматические элементы, способствуя вариативному и эффективному воплощению защитительных интенций адвоката.

ЛИТЕРАТУРА

1. Brinkmann H. Die deutsche Sprache. Gestalt und Leistung. – Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwan, 1962. – 940 S.
2. Bausch K. H. Modalität und Konjunktivgebrauch in der gesprochenen deutschen Standartsprache: Sprachsystem, Sprachvariation und Sprachwandel im heutigen Deutsch. Teil 1. – 1. Aufl. – München: Hueber, 1979. – 272 S.
3. Schmidt W. Grundlagen der deutschen Grammatik. Eine Einführung in die funktionale Sprachlehre. – Berlin: Volkseigener Verlag, 1967. – 323 S.
4. Schulz D./Griesbach H. Grammatik der deutschen Sprache. – 4. Aufl. – München: Max Hueber Verlag, 1966. – 445 S.
5. Flämig W. Zum Konjunktiv in der deutschen Sprache der Gegenwart. Inhalte und Gebrauchsweisen. – Berlin: Akademie-Verlag, 1962. – 188 S.
6. Касевич В. Б. Труды по языкознанию: В 2 т.: Т. 1/ Под ред. Ю. А. Клейнера. – СПб.: Филологический ф-т СПбГУ, 2006. – 664 с.
7. Jäger S. Der Konjunktiv in der deutschen Sprache der Gegenwart: Untersuchungen an ausgewählten Texten. – 1. Aufl. – München: Max Hueber Verlag, 1971. – 437 S.
8. Парменова Т. В. Гипотетическая модальность. Ее функции в речи и текст.// Языковые средства в системе, тексте и дискурсе. Мат. Межд. науч. конф. 25-27 ноября 2002 г. Ч. 1. – Самара: Изд-во Сам. ГПУ, 2002. – С. 254-262.

УДК 811.161.1/.2’367.332

Татьянченко Н. Ф.
(Київ, Україна)

ВЗАЄМОДІЯ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ ЯК СМИСЛОВЕ ЯВИЩЕ

Данная статья посвящена вопросу смыслового выражения предложения и словосочетания как его компонента.

Ключевые слова: *смысл, функция, конструкция, компонент.*

© Татьянченко Н. Ф., 2009

This article is devoted to the questions of the meaning of sentences. The word combination as part of sentences is studied.

Key words: *meaning, function, construction, component.*

У відповідності до мисленнєвих процесів у мовленнєвій діяльності людини реалізується те чи інше значення синтаксичної одиниці в залежності від прояву понять або уявлень у її свідомості. Безперечно, тільки за контекстом можна з'ясувати ту чи іншу висловлену думку та функції її складових, що проявляються у мовленні в межах пізнавального процесу, виразом яких є речення. Саме речення, як відповідник висловлення, фрази, своїм змістом визначає відношення між висловленням і визначаючою ним екстралінгвістичною ситуацією, або подією. Так, вважаючи висловлення повним мовним знаком, за результатами досліджень В. Г. Гака, П. П. Сусова, Г.Г.Сильницького, Н.Д.Арутюнової, Г.А.Золотової та інш., ми приєднуємося до думки про те, що „референтом висловлення є ситуація, тобто сукупність елементів як складових об'єктивної дійсності, наявних у свідомості мовця в момент формування ним певного висловлення" [1, 358].

Поняття ситуація різними вченими визначається по-різному: як засіб сприймання світу, мислення, відрізок реальної дійсності, конкретна особиста подія, факт, про який повідомляється в певному висловленні тощо. В більшості випадків ситуацією називають екстралінгвістичний референт речення, „смислова структура якого являє собою вирізаний і мисленнєво відпрацьований фрагмент дійсності" [2, 5]. Звідси, ситуація - це „складна семантична одиниця", що відтворюється реченням як факт об'єктивної дійсності в свідомості людини.

Досліджуючи виміри синтаксичної одиниці з боку трьох її ознак: форми, значення та функції, а звідси і процеси закономірності поєднання слів у словосполучення, речення, способи їх використання в мовному спілкуванні тощо, та враховуючи думку В.В.Виноградова з приводу аналізу цих процесів, стверджуємо, що розкриття суті цих мовних явищ полягає, в першу чергу, у визначенні функціонування синтаксичних одиниць у пізнавальній діяльності, тобто в мисленні. Характерною рисою цих процесів, як стверджує В.В.Виноградов, є те, що кожен із його об'єктів є структурним елементом більш складного граматичного утворення: слово і його форми – як елемент словосполучення і речення, словосполучення як елемент структури різних видів речень; у сфері речення, в свою чергу, просте речення як елемент структури складного і т.п. [3].

Отже, речення як одиниця синтаксичного рівня мовної системи є інваріантом конкретних мовленнєвих висловлень. В першу чергу речення характеризується комунікативною, змістовною й інтонаційною завершеністю, тріада якого – „речення-висловлення-предикативна одиниця" є поєднанням різного рівня компонентів, що в сукупності становить смислову комунікативно-пізнавальну конструкцію. Така конструкція формується і реалізується, безумовно, засобами мови.

З'ясовуючи процеси співвідношення словосполучення і речення як понять різних семантичних рядів і різних стилістичних особливостей, ми разом з тим досліджуємо ці синтаксичні одиниці в одній площині – в системі комунікативних категорій мовлення, засобів спілкування. Так, зв'язок словосполучень з реченнями проявляється в першу чергу в тому, що деякі з них, самостійно набираючи змістовної функції речення, втрачають при цьому свою належність до словосполучення. Наприклад, словосполучення, що

взяті як автономні, поза контекстом: *красива країна, розумна дівчина, темна вулиця* набирають функції двоскладних речень у відповідності до конкретного змісту висловленої думки того чи іншого контексту: *країна красива, дівчина розумна, вулиця темна.* Звісно, що неформальна перестановка слів у наведених прикладах пояснюється, в першу чергу, процесом пізнання фактів об'єктивної дійсності і, звідси, визначенням відповідності мовленнєвої інтенції щодо конкретних умов здійснення комунікації, з'ясуванням особливостей реченнєвих трансформацій у залежності від процесу відтворення означальних відношень у відношення предикативні тощо.

В різних мовленнєвих ситуаціях означальні номінативні словосполучення, виконуючи функцію смислових складових у вираженні їх змісту, закономірно трансформуються в предикативні синтаксеми, як такі, що за своєю суттєвою природою здатні до вираження вторинних предикативних відношень на тлі реченнєвої конструкції, наприклад: *"А я казав, що* ***Україна ліпша****" (Улас Самчук) – "ліпша Україна"; "****Далі неозорі****, ще й рясні соди****. Дружe*** *мій* ***далекий****…" (Андрій Малишко) – "неозорі далі", "далекий друже"; "– У тебе* ***голос гарний****, - сказала вона…" (Валер'ян Підмогильний) – "гарний голос"* і подібні.

Таким чином, наведені приклади свідчать, що визначення функціональних особливостей словосполучення тісно пов'язано з предметом мовленнєвої діяльності, тобто думкою, смислом як процесом відображення в свідомості людини різнобічних зв'язків і відношень між явищами об'єктивного світу. Очевидно, що в першу чергу осмислюються зв'язки і відношення між елементами словосполучення за умови співвідношення даного мовного комплексу з ситуаціями його функціонування у вимірі часу і способу, тобто предикативного зв'язку. Інакше кажучи, "вбачати в кожній граматичній парі новий акт мислення значить недооцінювати здатність мислити цілими словесними групами, групами, в яких поступова залежність слів виявляє залежність понять або уявлень; а ця здатність дуже висока в розвиненої людини.

Виразом акту мисли, звичайно, є ціле речення, а не будь-яке словосполучення, що становить частину речення. Граматичні ж пари, взяті кожна зокрема, відповідають не окремим актам мисли, а членуванню понять у межах одного акту мислення, виразом якого є речення в цілому. Самий же поділ саме на пари, а не на трійки абощо пояснюється тим, що пара є мінімальне словосполучення, де простіші синтаксичні закономірності виявляються особливо чітко" [4: 11].

Аналіз процесів функціонування словосполучення як компонента реченнєвої структури засвідчує той факт, що словосполучення як номінативні або ж як самостійні і навіть автономні знаки в мовно-пізнавальній діяльності втрачають свій номінативний акт, тобто детермінуються відповідно до процесу пізнання і до процесу комунікації. Звідси, здійснювана у процесі мовлення знакова інтерпретація стверджує думку про те, що словосполучення як номінативна одиниця набуває пізнавальних, або ж іншими словами, - функціонально-когнітивних особливостей за умови певної смислової і комунікативно-прагматичної єдності в межах реченнєвої структури.

Безперечно, словосполучення як одиниця-конструкція визначається з опорою на ускладнений різновид простого речення в процесі приєднання предикатного слова однієї з вихідних компонентів до іменникової синтаксеми, або через інші види трансформації реченнєвої структури. Звідси „доцільно розрізняти два класи словосполучень: з одного

боку, словосполучення, які „міцно" закріпилися в структурі речення і схеми будови яких можна розглядати й поза реченням, і, з другого боку, словосполучення, різноманітні побудови яких формуються в мовленні внаслідок перетворення речення" [5: 183].

Природа словосполучення чітко вирізняється за порівняння його зі словом і реченням, хоча словосполучення і слово мають ряд спільних ознак. Обидві мовні одиниці зближуються насамперед тим, що вони не є комунікативними одиницями і входять до акту спілкування тільки через речення. Таким чином словосполучення за своєю основною суттєвою ознакою - називати факти дійсності – наближається до окремого слова, тільки на відміну від нього, для якого номінативна ознака є теж визначальною, здійснення процесу називання предметності засобами словосполучення є процесом значно складнішим і більш конкретним. Порівняймо загальне значення слова *стіл* і конкретизовані його значення в словосполученнях: *дубовий стіл, письмовий стіл, паспортний стіл, дієтичний стіл* тощо. У наведених прикладах - словосполученнях, з'ясовується, в першу чергу, найсуттєвіша їх ознака, смислова, за якої дані синтаксичні конструкції відрізняються одна від одної, і яка визначається за лексичним значенням головного слова та його ознаки, що надається залежним словом; чого не можна встановити за окремо взятою назвою слова як номінацією будь-якого предмета, явища тощо.

Подібність словосполучення зі словом визначається і в словотвірних процесах, зокрема в процесі еліптичної субстантивації, за якої словосполучення витісняється одним із його компонентів. Напр., *вихідний день – вихідний, збірна команда – збірна, шампанське вино – шампанське, вчительська кімната – вчительська, операційна кімната - операційна* та інші. Спільність у визначенні ознак словосполучення зі словом доповнюється і таким явищем як здатність словосполучення бути синонімами слів одного ряду: *молодий чоловік – юнак, старий чоловік – дідусь, молода жінка – молодиця, кисле яблуко – кислиця, добра людина - добродій* та подібні.

Однак, незважаючи на очевидну подібність словосполучення зі словом, разом з тим словосполучення відмежовується від нього, і в першу чергу тим, що воно завжди є сукупністю граматично організованих компонентів. Ця граматична організованість виникає в результаті появи у головного або стрижневого слова поширювача його семантичної суті, за якої пояснююче слово завжди показує ознаку пояснюваного і звідси словосполучення завжди будується по принципу "субординації".

Субординаційний або підрядний зв'язок передбачається семантичною і граматичною природою словосполучення і, виходячи з цих особливостей, словосполучення, в першу чергу як номінативна одиниця, в мовленнєвому процесі здатна підпорядковуватися виконанню інших смислових завдань – комунікативних. Звідси, словосполучення з'ясовується як мовна номінація, "ідентифікація, дистинкція поняття", та у мовленні як засіб "репродукції предметів, що існують поза мовою і людською пізнавальною діяльністю, оскільки найменування може бути використано інтерсуб'єктивно як мовна номінація" [6: 87], з одного боку, і як комунікативна синтаксична одиниця в процесі спілкування, обміну думками, з іншого.

Природно, що номінативна значущість синтаксичних одиниць у нульовому контексті розуміється як первинний процес у визначенні речей, явищ, процесів об'єктивного світу, як результат пізнання та усвідомлення цього процесу людиною засобами мовних знаків, без яких, безумовно, не може функціонувати понятійна система людини [7, 38].

Тому мовна номінація розглядається в науці як процес фіксації і ідентифікації результатів пізнавальної діяльності людини засобами мовних знаків. Номінація, опосередкована пізнавальним смислом, завжди змістовна, і як синтаксична одиниця вступає в процеси знакотворення, репрезентації позамовного світу і його фрагментів [8].

Даний підхід лінгвістів у визначенні суті мовної номінації як мовного явища значною мірою вплинув на той факт, що ця теорія (номінації) почала розвиватися в безпосередньому зв'язку з семіологією. В руслі нового підходу змістові межі номінації стали розширюватися. Замість вивчення різних типів значення ізольованих одиниць: слова, словосполучення як автономних, самостійних, значущих синтаксичних одиниць поза контекстом, - ці процеси почали вивчатися в рамках повноцінних комунікативних одиниць: речення, тексту. Включаючись до складу речення, стаючи його членами, словосполучення реалізують свої можливості в різних процесах зміни цього речення, вступаючи у зв'язки і відношення з іншими словами і словосполученнями, що свідчить про ще одну якість словосполучення як синтаксичної одиниці – залежність від здійснюваної комунікації. Якщо спробувати визначити функціональну значущість словосполучення як синтаксичної одиниці в загальній мовленнєвій системі, то можна прийти до висновку, що речення у відповідності до словосполучення – це мінімальна одиниця верхнього рівня, а словосполучення, що виокремлюється з речення як одиниця більш нижчого рівня, має комунікативну значущість тільки в межах реченнєвої структури. В свою чергу словосполучення здатні виокремлювати синтаксичні одиниці більш нижчого рівня – словоформи. Останні теж здатні набирати комунікативної значущості або включатися в речення як його структурні елементи.

Таким чином, речення можуть складатися із цілісних словосполучень, трансформованих або ж і окремих словоформ. Так, у реченні: *Купив цікаву книжку* виокремлюються два словосполучення: *купив (що?) книжку* і *цікаву (яку?) книжку*; в іншому, значно поширеному щодо означальних відношень в ньому: "*Читав до крику трагічну епопею мук бентежного живого серця, епопею людської і разом божеської млості перед мученицькою смертю*" (Іван Багряний), - виокремлюється ряд словосполучень як складових даної реченнєвої конструкції: *читав (як?) до крику; читав (що?) епопею; трагічну (яку?) епопею; епопею (яку?) мук; епопею (яку?) серця*; *бентежного живого (якого?) серця; епопею (яку?) млості; людської і разом божеської (якої?) млості; читав (коли?) перед смертю; перед мученицькою (якою?) смертю,* - що свідчить про іншу функцію словосполучень, тобто як членів речення, здатних розкривати, конкретизувати загальний зміст речення, займаючи в ньому певну синтаксичну позицію. Щодо здатності словосполучень як компонентів реченнєвих структур виражати їх загальний зміст та зміст лексичних значень окремих словоформ у комунікативно - прагматичному призначенні певної мовленнєвої одиниці, словосполучення як члени речення виконують при цьому свою безпосередню функцію, а саме – роль поширювачів певного значення тої чи іншої складової синтаксичної одиниці у відповідності до смислового цілого.

Так, на прикладі реченнєвої одиниці – *На галявині сонячно* – словосполучення як компонента речення взагалі немає, але словоформа як локативний компонент, *на галявині,* самостійно виконує пізнавальну функцію даної семантико-синтаксичної структури, що закладена її змістом. Аналізуючи номінативну ознаку слова *галявина* як засобу щодо спроможності самостійно відбивати процес пізнавального мислення в межах наведеної

реченнєвої структури, то, звичайно, утворення речення за такої умови є неможливим, і у зв'язку з цим прийменник *на* покликаний для створення відповідної ситуації не стільки граматичною, а скільки семантичною потребою в посереднику визначення характерного змісту речення, а саме, уточнення факту просторовості у прояві стану природи відповідно, звичайно, до змісту речення. За такого аналізу визначаємо, що граматична природа слів виступає, по суті, не першопричиною, а проміжним, посереднім чинником, в основі ж об'єднання двох слів – іменника і прийменника – в один член речення лежать кінець кінцем процеси того чи іншого групування понять у свідомості мовця. У випадку, коли два або більше слів об'єднуються в один член речення внаслідок значеннєвої неповноцінності кожного з них, узятого поодинці, семантичні моменти виступають безпосередньо і незамасковано [4: 5-6].

Отже, номінація, здійснювана в тексті і за допомогою тексту, може бути визначена тільки у випадку, якщо підходити до неї з позиції здійсненої комунікації, висловлення, тексту як найвищого ступеня інтегративної одиниці. Саме за логіко-смисловою динамікою, від слова до тексту, тобто в залежності від змісту здійснюваного спілкування, та від "людського фактору", всі номінативні одиниці отримують функціональну визначеність, необхідну для процесу мовленнєвої діяльності. Іншими словами, процес введення до тексту чи реченнєвої структури словоформи, словосполучення регулюється, в першу чергу, глибинним смислом цих семантико-синтаксичних структур, які в свою чергу є безпосередньо пов'язаними з комунікативною інтенцією, пресупозицією комунікантів в межах конкретного комунікативного акту, в якому реалізуються пізнавальна, прагматичні установки та інші смислові потенції.

Звідси, для реалізації того чи іншого значення, закладеного словом, може виникнути необхідність поширення його одним або навіть декількома залежними словами у відповідності до валентності головного або стрижневого компонента, при цьому керуюче слово повністю зберігає своє значення і при відсутності залежного. Керуюче слово має значну, хоч і обмежену кількість можливих керувань, але в кожному конкретному випадку здійснюється те, що виражає потрібний зміст певної конструкції. На прикладі дослідження процесів функціонування субстантивного словосполучення як одиниці-конструкції з опорою на ускладнений різновид простого речення з'ясовується, що в процесі приєднання предикатного слова до однієї з вихідних компонентів іменникової синтаксеми, або через інші види трансформації реченнєвої структури, словосполучення втрачає свою автономність. Так, словосполучення *рання весна* може стати реченням як односкладним - *Рання весна*, так і двоскладним – *Весна рання*. Перестановка слів в даному випадку пов'язана з трансформацією атрибутивних відношень у відношення предикативні.

Включаючись у склад речення, стаючи його членами, словосполучення реалізують свої можливості, тобто вони потрапляють під вплив різноманітних перетворень, зумовлених змістом речення, його будовою, комунікативною функцією тощо. У реченні: *Маленький смугастий звірок... розглядав торішній грибок* (І.Багряний) - функціонують переважно іменникові словосполучення: *маленький* ***звірок****, смугастий* ***звірок****, торішній* ***грибок****, звірок розглядав грибок* – елементарне речення, які згідно з іншим комунікативним завданням можуть стати самостійними реченнями, а саме: втратити атрибутивні відношення і придбати предикативні: *звірок маленький, звірок смугастий, грибок торіш-*

ній. Таким чином словосполучення отримали свою функціональну значущість саме під впливом речення, зміною його порядку слів, комунікативного завдання, що призвело до розпаду субстантивних словосполучень і перерозподілу граматичних відношень.

Таким чином, речення можуть складатися із цілісних словосполучень, трансформованих або ж і окремих словоформ, що свідчить про функцію словосполучень як членів речення, здатних розкривати, конкретизувати загальний зміст речення, займаючи в ньому певну синтаксичну позицію. Щодо здатності словосполучень як компонентів реченнєвих структур виражати їх загальний зміст та зміст лексичних значень окремих словоформ у комунікативно - прагматичному призначенні певної мовленнєвої одиниці, словосполучення як члени речення виконують при цьому свою безпосередню функцію, а саме – роль поширювачів певного значення тої чи іншої складової синтаксичної одиниці у відповідності до смислового цілого.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гак В.Г. Высказывание и ситуация. // „Проблемы структурной лингвистики – 1972” — М., 1973.
2. Храковский В. С. Проблемы деревационной синтаксической теории. Автореф. докт. дис. — Тбілісі, 1972.
3. Виноградов В. В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М., 1975.
4. Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис. / За редакцією Л. А. Булаховського.— К., 1951. Том 2.
5. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. — К., 1993.
6. Fleischer W. Aspecte der sprachlichen Benennung. , 1984.
7. Колшанский Г. В. Коммуникативная функция и структура языка. — М., 1984.
8. Языковая номинация. Общие вопросы. М., 1977.
9. Потебня А. А. Мысль и язык. - К., 1926, Т.1.
10. Будагов Р. А. К теории синтаксических отношений. // Вопросы языкознания.— 1973. — №1.
11. Соколов А. М. Внутренняя речь и мышление. — М., 1968.

УДК 811. 161

Хуртиг Клаудия
(Лейпциг, Германия)

К КЛАССИФИКАЦИИ ПРЕДИКАТИВОВ

У статті обговорюється проблематика класифікації так званих «слів категорії стану» або предикативів. Після короткого огляду теоретичної характеристики предикативів у традиційній білоруській граматиці показуються недоліки цього підходу й представляються різні типи класифікації, що особливо розповсюджені в російській граматиці. На завершення коротко обговорюється пропозиції по класифікації Е. І. Воїнової, В. Шпербера та О. В. Озаровського.

© Хуртиг Клаудия, 2009

Ключові слова: *предикативи, традиційна граматика, типи класифікації.*

This paper deals with the problem of classifying the so called predicatives. After a short theoretical description of predicatives from the perspective of the traditional Belorussian grammar, a number of disadvantages of this approach are shown and different classifications of predicatives are discussed, which are especially common in the Russian grammar. Finally we address the classification proposals of E. I. Voinova, W. Sperber and O. V. Ozarovskij.

Key words: *predicatives, traditional grammar, classification.*

1. Вступление

Цель предложенной статьи – определить проблему классификации предикативов, которая в традиционной грамматике, особенно восточнославянских языков, до сих пор почти не обсуждалась.

Интересными являются следующие вопросы:

(1) По каким критериям можно классифицировать предикативы?

(2) Какие классификации уже существуют?

(3) Какие классификационные критерии кажутся пригодными?

Чтобы ответить на эти вопросы, определимся с пониманием предикативов в традиционной белорусской грамматике. Так как в белорусской грамматике очень мало отправных точек для научно полезной классификации, вкратце представим различные классификации предикативов в русском языке.

До этого времени среди лингвистов существует широкое разногласие по поводу того, какие лексемы вообще включать в предикативы. В грамматиках расходится как лексемный состав предикативов, так и их классификации. В течение 20 века были предложены различные классификации, в основу которых положены очень разные классификационные критерии: исследования базируются на морфологических, отчасти синтаксических, но в первую очередь семантических классификационных принципах. К тому же в одной классификационной системе очень часто применяются разные критерии (напр., семантические и морфологические и др.). На протяжении последних 60 лет, особенно в 50-70-ые года высказывалось много мыслей о сути так называемых «слов категории сотояния», появилось значительное количество статей и диссертаций по этой проблематике (напр. Балиашвили (1952), Поспелов (1955), Галкина-Федорук (1957), Тимофеев (1958), Коробчинская (1960), Тихонов (1960), Валькова (1961), Кочинева (1971), Еремина (1974) Барамыгина (1996) и др.). Но классификация предикативов при этом чаще всего оставалась без внимания или же в большинстве своём работы основывались на предыдущих предложениях и идеях: многие авторы некритично заимствовали малонаучные классификационные наброски своих предшественников и клали в основу своих работ простое семантическое членение понимаемого в каждом случае под предикативами лексического состава. Наряду с этим однако были и некоторые ‘индивидуалисты’ с новаторскими попытками описания и классификации предикативов (напр., Исаченко (1954), Озаровский (1963; 1964), Воинова (1965), Шпербер (1977)), которые однако не были фактически подхвачены и развиты другими авторами.

2. Классификация предикативов в традиционной белорусской грамматике

В белорусской академической грамматике [1] предикативы рассматриваются в составе части речи «наречие» под термином «прэдыкатыўныя прыслоўі». Не только выбранный для этого класса слов термин, но и маргинальное положение в предложенном описании частей

речи (в разделе «словообразование наречий», при текстовом объеме полутора страниц) дают понять очевидную неактуальность вопроса о сути предикативов в традиционной грамматике [1: 441-443][1]. Итак, академическая грамматика не предлагает настоящую классификацию для этой части речи. Здесь есть лишь обобщенное семантическое членение подводимых под «предикативные наречия» лексического состава слов, которые обозначают: 1) состояние природы или окружающей среды: *зімой холадна, раніцой было парна, вечарам будзе месячна*; 2) субъективную оценку какого-нибудь состояния в разных отношениях: *у лесе было прыгожа, уставаць яшчэ рана, дамоў мне далёка*; 3) физическое и психическое состояние человека или другого живого существа: *раненаму было балюча, яму стала страшна*, 4) или имеют общее значение долженствования, необходимости, возможности и т. д.: *можна, нельга, неабходна, патрэбна* [1: 442].

Это немножко тривиальное семантическое структурирование терминологизированной как «предикативные наречия» лексики можно – с небольшими модификациями – считать регулярным подходом в традиционной грамматике. Такие или очень похожие семантические членения исследуемого класса слов находятся почти во всех обязанных традиционной грамматике грамматических справочниках по белорусскому и русскому языкам, а также в большом количестве статей и некоторых монографиях по проблематике предикативов (ср. Бурак (1974), Адамовіч і інш. (1982), Сямешка і інш. (1996), Hurtig & Ramza (2003), Basova et al. (2003); Виноградов и др. (1960), Валькова (1961), Шведова (1970), Виноградов (1972), Шведова (1980) и др.).

Из простой семантической классификации вытекают следующие вопросы, которые в сущности полностью остаются вне внимания:

1) Каков объем лексемного состава предикативов?

2) Какой вид принимают синтаксическая и семантическая структуры отдельных предикативов?

Эксплицитные указания на включение или выключение определенных лексем в класс предикативов, а также на их синтаксическое употребление отсутствуют. Некоторое разъяснение – правда, только по поводу второго вопроса – дает в некотором отношении формальное или морфологическое членение (по словообразованию) т. наз. «предикативных наречий», которое приводится вслед за вышеуказанным чисто семантическим структурированием лексики, хотя эксплицитно это не сформулировано. Здесь формально различают две группы: а) предикативные наречия, омонимичные наречиям, образованным от прилагательных с суффиксом *-о, (-а, -е)*: *адзінока, […], бязпечна, весела, воблачна, […], цікава, […], чорна* и др., б) наречия других словообразовательных типов в предикативной функции: *годзе, даволі, дарэчы, досыць, некалі* и др. [1: 442-443]. Но и это дополнительное членение «предикативных наречий» нельзя назвать формально-синтаксически направленным. Синтаксически названные в группе б) лексемы все ведут себя очень по-разному, они все могут взять разные актанты.

Принимая во внимание представленную семантическую классификацию в традиционной грамматике, возникают следующие проблемы:

1) Такая семантическая классификация в значительной степени не удовлетворительна и нуждается в дополнительных объяснениях. В модели обнаруживаются разного вида исключения.

2) Этой классификацией охватываются не все слова класса предикативов. Так остаются вне внимания предикативы, образованные от существительных: напр., белор. *час, страх, грэх, лянота, сорам, шкада* и др.[2] Также не упоминаются лексемы типа *чуваць*, *відаць*, которые в представленной классификации, пожалуй, могли бы быть отнесены к группе «наречия других словообразовательных типов в предикативной функции», хотя их вряд ли можно назвать наречиями.

3) Отнесение некоторых лексем к части речи «предикатив» спорно и требует пояснения: напр., белор. *годзе, даволі, досыць* и др.

4) Чисто семантическая классификация очень ненадежна и неточна. Одни и те же слова могут быть отнесены к разным подгруппам.

5) Отдельные группы «предикативных наречий» в высокой степени неоднородны. В одной группе объединены чаще всего лексемы очень разной синтаксической структуры: прежде всего группа «наречия других словообразовательных типов в предикативной функции», которая служит как общая группа для всех лексем, которые не относимы ни к одной из других групп. Такая разнородность, по-моему, не желательна для практичной классификации.

6) В конце концов чисто семантическая классификация ничего не говорит о грамматической сути этого вида лексем. Семантическая и синтаксическая структуры лексем остаются совершенно неясными.

Все это показывает, что предложенная в академической грамматике семантическая и / или (раздельная) морфологическая классификация не является целесообразной и вряд ли может быть использована для удовлетворяющей научным требованиям классификации предикативов, которая должна учитывать и морфологическо-синтактические, и лексико-семантические свойства.

Традиционная классификация белорусских предикативов была слегка модифицирована автором академической грамматики П. П. Шубой в отдельной его публикации в 1987 г.[3] Добавилось несколько семантических групп к ядру «категории состояния», а именно слова, которые обозначают: 1) меру чего-нибудь: *мала, многа, досыць, дастаткова, шмат* и под., 2) оценку в морально-этическом отношении: *сорам, грэх, смех, страх, ганьба* и др., 3) модально-волевые импульсы: *лень, ахвота, неахвота, бяда, гора* и др. и 4) зрительные и звуковые восприятия: *відаць, чуваць*. [ср. 6: 271-272]. Но в общем и целом и эти модификации в самой проблематике этого вида классификаций ничего не изменяют. Членение предикативов автором и здесь не объясняется. Семантическая классификация здесь, точно так же, как и в академической грамматике, не мотивирована и, на мой взгляд, не очень полезна для «пользователя» белорусского языка. Она не даёт ему никаких конструктивных правил, которые нужны для правильного использования этих слов.

Поэтому надо искать альтернативы традиционному подходу.

За недостатком теоретического материала по предикативам в белорусском языке в дальнейшем обсуждении мы апеллируем к соответствующим исследованиям по русскому языку.

3. Предложения по классификации предикативов в русском языке

В русской грамматике в основном можно встретить 4 типа классификации, которые с

убывающей частотностью встречаются в литературе[4]: семантическая, морфологическая, семантико-морфологическая и синтактико-семантическая / структурная классификации. Самая распространенная из них, как уже было сказано, семантическая классификация, где проводится относительно неточное распределение лексем-предикативов в зависимости от их значения. Основные положения этого типа классификации были представлены во втором разделе статьи.

В морфологическом типе классификации в отличие от семантического на переднем плане находятся формы лексем, с которыми предикативы внешне совпадают или от которых они происходят. Здесь слова, относящиеся к классу слов-предикативов, в общем разделяются на «чистые» предикативы и другие части речи в функции предикатива, среди которых прилагательные или наречия[5], существительные и глаголы. Зачатки морфологической классификации есть уже у Щербы (1928), хотя он ее эксплицитно не разрабатывал. Кроме Щербы такой или очень похожей классификацией для предикативов, или «слов категории состояния», (как этот класс слов в этих работах чаще всего называется) пользуются, напр., Галкина-Федорук (1939), Мещанинов (1945) Коробчинская (1960), Астафьева & Козырьева (1973), Gabka et al. (1976), Schlegel et al. (1992), Лекант и др. (1996) и др. Однако разъяснить синтаксическую и семантическую структуры конструкций с предикативами и такая чисто морфологическая классификация не может, точно так же, как и семантико-морфологическая.

Семантико-морфолигическую классификацию использовали среди прочих Виноградов (1947), Мулиш [= Mulisch] (1967) и Исаченко (1954; 1955; 1975 и др.).Из представителей синтактико-семантического типа классификации можно назвать Озаровского (1963; 1964), Воинову (1965) и Шпербера [= Sperber] (1977).

В этой статье я остановлюсь только на предложениях по классификации последних трех авторов, а в подробности лишь на модели Е. И. Воиновой.

Е. И. Воинова (1965) рассматривает только часть понимаемой в русском языке в общем как предикативы лексики, которая, однако, составляет количественный перевес среди предикативов: «предикативные слова на *-о*». При этом в центре ее работы стоят только предикативные конструкции с инфинитивом – значит, выбранный класс лексем четко определен синтаксически. При дальнейшей классификации она руководствуется как синтаксическими, так и семантическими принципами, хотя на первый взгляд семантический принцип, может, и превышает. Особенно интересным в ее подходе является различение собственных «предикативов состояния» от оценочных предикативов. В общем это различение (как и различение других групп) основывается на предположении разных синтаксических функций а) инфинитива и б) дательного падежа (как форма указания лица) в соответсвующих конструкциях. Так, в примере (1) согласно Воиновой имеется «слово состояния», а в примере (2) «оценочное слово».

Ср.:	(1)	*глотать*	*мне*	*было*	***больно***
		V_{inf}	DP_{Dat}	Cop	Praed[6]
	(2)	*курить*	*мне*	*было*	***вредно***
		V_{inf}	DP_{Dat}	Cop	Praed

[7: 6]

Обе конструкции показывают ту же самую поверхностную структуру (surface structure). Вопрос тепер в том, имеем ли дело и с идентичными глубинными структурами (deep structure) или нет. Для Воиновой между (1) и (2) имеется явное структурное различие, мотивированное с ее точки зрения семантическо-грамматическими свойствами обоих слов на *–о*. Слово *больно*, по ее мнению, «безлично-предикативное слово ‘категории состояния’» [7: 6], а слово *вредно*, в свою очередь, не имеет семантические и грамматические свойства «категории состояния» и поэтому относится к особенному типу прилагательного (в отличие от «слов категории состояния», которые, по ее мнению, оторвались от прилагательных и потеряли явную семантическую связь с ними [ср. 7: 6]. Это различие спорно. Воинова не приводит (научного) объяснения такому разделению; согласно этому структурное различие обоих предложений на первый взгляд вызывает впечатление произвольного. Однако, для предикативов в (1-2) она предполагает различную структуру аргументов (argument structure), исходя из двух (семантически и синтаксически) разных дательных падежей и двух разных функций инфинитива, в зависимости от того, является ли предикатив «словом состояния» или «оценочным словом».

Согласно Воиновой «слово состояния» лишь с определяющей фразой в дательном падеже (dative DP, dative determiner phrase) образует полное (зн. грамматическое) предложение:

(3) *Мне* *больно*
DP_{Dat} Praed

[ср. 7: 9]

В сравнении с этим только из «оценочного слова» и определяющей фразы в дативе не получается (грамматическое) предложение:

(4) * *Мне* *вредно*.
DP_{Da} Praed

[ср. 7: 9]

«Оценочное слово» только вместе с инфинитивом может образовать полное (законченное) предложение:

(4)а. Мне вредно курить
(DP_{Dat}) Praed V_{inf}

[ср. 7: 9]

Выше указанные предположения для Воиновой являются причиной, интерпретировать дательный падеж при «предикативах состояния» как «дательный косвенного субъекта» [7: 8], а дательный при «оценочном слове» как косвенное дополнение (дательного объекта). Исходя из этого, она назначает инфинитиву в конструкциях с оценочным предикативом синтаксическую функцию субъекта, а инфинитиву при «словах состояния» функцию обстоятельства [ср.7: 8] Ради иллюстрации здесь еще раз приводятся примеры (1-2) (здесь цитированные как (5-6)):

(5) *глотать* *мне* *было* *больно*
Adv S_{Dat} P

(6) *курить* *мне* *было* *вредно*
S O_{ind} P[7]

В конце концов различение названных групп предикативов сводится к предположению двух разных конструкций предложения. Следовательно, согласно Воиновой предложения со «словами состояния» образуют т. наз. «безличные конструкции», сказуемое которых «безличное», а предложения с «оценочными словами на *-о*» «двусоставные предложения» [7: 6]. К похожему мнению пришли среди прочих и Галкина-Федорук (1957), Озаровский (1963; 1964), хотя и на другой основе. Но эта позиция здесь не обсуждается.

Суммируя, можно сказать, что Войнова глубоко размышляет о структуре аргументов предикативов, однако при этом остается строго обязанной традиционной грамматике и не сильно расходится с предположениями Галкиной-Федорук и др. В отношении ее классификации мне видятся следующие проблемы: Недостаточно ясно, почему для т. наз. «предикативов состояния» и оценочных предикативов предполагаются разные анализы. Отнесение к классу «односоставных» или «двусоставных» предложений частично кажется произвольным. Отнесение отдельных лексем к одной или другой группе также не всегда ясно. Несмотря на то, что термин «слова состояния», или «предикативы состояния», я считаю полностью неуместным, слово *больно*, напр., обозначает скорее всего субъективное ощущение, чем состояние. Таким образом, с семантической точки зрения оно также было бы оценкой. Где граница между «слоавми состояния» и оценочными предикативами? Проблему различного определения одного и того же слова Воинова решила с помощью выделения отдельных групп для слов с двойным или несколькими значениями, как, напр., состояние и оценка. Однако стоило бы искать решение без особенных групп. Стоит отметить различие конструкций с (обязательным) инфинитивом и без него, как и собственно членение на основе функций инфинитива, хотя оно не основательно обосновано.

Довольно похожее предложение по классификации предикативов сделал О. В. Озаровский (1963; 1946), который в основном различает три группы «безлично-предикативных слов»: полные (напр., *грустно, холодно, скука*), оценочные (напр., *естественно, достоверно, правда*) и смешенные (напр., *странно, удивительно, ясно*) [ср. 8: 19-26; 9]. Такое различение он проводит, как Воинова, в первую очередь при помощи назначения разных функций инфинитиву. При «полных» предикативах Озаровский говорит о «зависимом инфинитиве», а при оценочных предикативах о «независимом инфинитиве» в функции субъекта [подр. см. 8: 25].

Лучше всего, на мой взгляд, подана классификация у В. Шпербера [= Sperber, W.] (1977), который в своем исследовании не ограничивается традиционной грамматикой и больше всех учитывает синтаксический аспект. Он членит предикативы в зависимости от обязательного или необязательного при них инфинитива, принимая во внимание также возможность или невозможность соединения таких конструкций с определяющей фразой в дативе и разными предложными фразами (prepositional phrase, PP).

4. Выводы

Обзор теоретической характеристики предикативов в традиционной грамматике показал, что простая семантическая классификация для научных (и педагогических) целей грамматики мало годится. Она не выясняет синтаксическую структуру предикативов, что, однако, очень важно для всестороннего описания и понимания этой части речи. Рациональная классификация предикативов прежде всего должна учитывать

все синтаксические компоненты конструкции, как инфинитив, определяющую фразу в дательном падеже и предложные фразы. Синтактико-семантические предложения классификации Воиновой, Озаровского и Шпербера частично являются хорошей основой, на которую в дальнейших исследованиях можно опираться.

1 В русских академических грамматиках предикативы также только очень коротко рассматриваются в разделе «наречие» [2: 630–632; 3: 309; 4: 705)], во второй белорусской академической грамматике [5: 53] они практически не упоминаются, несмотря на пятистрочное замечание со сноской.

2 С одной стороны, понятно, что такие лексемы в этой классификации не могут упоминаться, так как описание предикативов в академической грамматике вращается в области наречий, а эти слова по определению не подходят в категорию «наречие». С другой стороны, тщетно искать эти слова в академической грамматике и в части речи «существительное» (это касается как первой, так и второй белорусских академических грамматик), что в свою очередь указывает на один из многочисленных недостатков традиционного описания частей речи.

3 Насколько мне известно, после П. П. Шубы до сегоднящнего дня в белорусском языкознании не было ни одной работы или хотя бы обзора о предикативах, в которых предлагались бы альтернативные классификации или хотя бы указывались попытки дальнейшей аргументации относительно проблематики предикативов.

4 Приведенные здесь типы классификации, их именнования, количество и порядок предлагаются мной для удобства работы с материалом. Это позволяет быстро определить разные предложения по классификации в научной литературе и дать очерк об их частотности и практикуемости. При названии типа здесь исходится из классификационных критерий, положенных в основу классификации, которые от автора к автору вариируются и автором часто эксплицитно не называются.

5 В этой статье я исхожу из того, что наречия и предикативы образуются параллельно непосредственно от прилагательных (ADJ → ADV; ADJ → PRAED). Этот подход противоречит мнению многих авторов, считающих, что предикативы образуются от наречий, которые, в свою очередь, от кратких форм прилагательных, а значит, наречие представляет собой переходную ступеньку между прилагательным и предикативом (ADJ → ADV → PRAED). (ADJ = прилагательное (adjective), ADV = наречие (adverb), PRAED = предикатив (predicative)).

6 V_{inf} – глагол в форме инфинитива (verb infinitive), DP_{Dat} – определяющая фраза в дательном падеже (dative determiner phrase), Cop – связка (copula), Praed – предикатив (predicative).

7 Adv – обстоятельство (adverbial), S_{Dat} – дательный субъекта (dative subject), P – сказуемое (predicate), S – подлежащее (subject), O_{ind} – косвенное дополнение (indirect object)

ЛИТЕРАТУРА

1. Атраховіч, К. К. & М. Г. Булахаў (рэд.) (1962): Грамматыка беларускай мовы, Том 1. Марфалогія. АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа, Мінск: Навука і тэхніка.
2. Виноградов, В. В., Е. С. Истрина &. С. Г. Бархударов (ред.) (1960): Грамматика русского языка. Т. 1. Фонетика и морфология. АН СССР, Ин-т русского языка. Москва: Изд-во Академии наук СССР.
3. Шведова, Н. Ю. (ред.) (1970): Грамматика современного русского литературного языка. АН СССР, Ин-т русского языка. Москва: Наука.

4. Шведова, Н. Ю. (ред.) (1980): Русская грамматика. Часть I. Фонетика, Фонология, Ударение, Интонация, Словообразование, Морфология. АН СССР, Ин-т русского языка. Москва: Наука.

5. Бірыла, М. В. & П. П. Шуба (ред.) (1985): Беларуская граматыка. Частка 1. Фаналогтя, арфаэпія, марфалогія, словаўтварэнне, націск. АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа, Мінск: Навука і тэхніка.

6. Шуба, П. П. (1987): Сучасная беларуская мова: Марфаналогія. Марфалогія. Мінск: Універсітэцкае.

7. Воинова, Е. И. (1965): Предикативные слова на -о, сочетающиеся с инфинитивом, в современном русском литературном языке. Автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филолог. наук. Ленинград: Ленинградский ордена Ленина гос. ун-т им. А. А. Жданова.

8. Озаровский, О. В. (1963): К структурной классификации безлично-предикативных слов в русском языке (на материале русского литературного языка I пол. XIX в.). // Славянский сборник II. Ученые записки филологического факультета Киргизского гос. ун-та, 1963, вып. 10, 18–28.

9. Озаровский, О. В. (1964): К обоснованию семантико-синтаксической классификации безлично-предикативных слов. // Вопросы лексики и грамматики русского языка II. Ученые записки филологического факультета Киргизского госун-та, 1964, вып. 13, 28–36.

УДК 811.512.122’271

Смагулова Г. Н.
(Алматы, Республика Казахстан)

РЕЧЕВАЯ КУЛЬТУРА СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ (на материалах казахских фразеологизмов)

В статье рассматривается современная речевая культура современной молодежи на материалах казахских фразеологизмов. В республике проживает свыше 130 национальностей, русский язык является межнациональным и межкультурным языком. После распада СССР, статистика показывает, что около 40% казахов не умеют говорить на родном языке. Язык современной молодежи развиваются смешанным, есть проблемы русско-казахского двуязычия, изучения и распространения государственного языка, особенно в процессе семейного воспитания. Базовым кодом любой культуры является этнический язык. Через фразеологизмы определяется ментальность народа и духовное богатство.

Ключевые слова: *речевая культура, фразеологизмы, двуязычие, этнический язык.*

У статті розглядається сучасна мовна культура молоді на матеріалах казахських фразеологізмів. У республіці мешкає більш ніх 130 національностей, російська мова є міжнаціональною та міжкультурною мовою. Після розпаду СРСР, статистика показує, що біля 40 відсотків казахів не вміють розмовляти рідною мовою. Мова сучасної молоді розвивається змішано, існують проблеми російсько-казахської двомови, особливо у процесі родинного виховання. Базовим кодом будь-якої культури є етнічна мова. Фразеологізми визначають ментальність народу та його духовне багатство.

Ключові слова: *мовна культура, фразеологізм, двомови, етнічна мова.*

The modern verbal culture, based on Kazakh phraseologizms, is reviewed in the article. Over 130 nationalities live in Kazakhstan, and Russian language is considered as interethnic and cross-cultural language. The statistics shoed us that after USSR decay about 40% of Kazakhs are not able to speak the native language. The language of modern youth develops as mixed, there are problems of Russian and Kazakh bi-language, learning and promoting of the State language, especially in the process of family education. The basic code of any culture is the ethnical language.

Key words: *verbal culture, phraseologizm, bi-language, ethnical language*

За последнее десятилетие прошедшего XX века в культурной и социальной жизни независимых государств, возникших на территории бывшего СССР, произошли значительные изменения. Данные изменения нашли свое отражение в речевой культуре, что проявляется в языке средств массовой информации и многом другом. Не обошли стороной эти изменения и Казахстан. После обретения национальным языком статуса государственного, русский язык был официально признан языком межнационального

© Смагулова Г. Н., 2009

общения. «Языковая ситуация в современном Казахстане является прямым отражением политических, этнодемографических, социальных и экономических изменений в обществе» [1:274].

Известно, что русский язык сыграл немаловажную роль в укреплении межнациональных и межкультурных связей не только славяноязычных, но и тюркоязычных народов: узбеков, татар, уйгуров и др. Последнее десятилетие XX века ознаменовалось ростом нашего национального самосознания и возрождением самобытной национальной культуры. В условиях многонационального Казахстана, где проживает около 130 национальностей, этот процесс имел свою специфику. Согласно статистическим данным 90-х годов, на момент провозглашения независимости 40% представителей коренной национальности не владело своим родным языком в достаточной степени.

В процессе глобализации особенности языка и культуры различных этносов проявляются неравномерно. Так, функциональные возможности русского языка, особенно его терминологической отрасли, по сравнению с казахским языком позволяют ему противостоять глобализации, поскольку русский язык развивался в советскую эпоху и продолжает развиваться в настоящее время не только в России, но и в странах СНГ, чего нельзя сказать о языках других народов. Это объясняется тем, что во времена СССР малочисленность представителей коренных национальностей союзных республик, а также направления внутренней политики советского руководства обусловливали приоритетное изучение русского языка во всех образовательных учреждениях. Ограничение сферы функционирования национального языка и, как следствие, неполное его освоение подрастающим поколением своих же исторических носителей, внедрение без перевода терминов, появление большого количества калек и заимствованных слов, а также многие другие экстралингвистические факторы оказали негативное влияние на казахскую культуру. Получение образования не на родном, а на русском языке не только способствовало переходу представителей коренного населения на другой язык общения, но и в корне изменило миропонимание казахского народа, традиции воспитания, его ментальность и самобытную культуру. Это не лучшим образом сказалось на казахском литературном языке. Сформировалось уже несколько поколений, не читающих казахскую художественную литературу, не владеющих богатством родного языка.

В паремиологическом и фразеологическом фонде казахского языка нашли отражение особенности культурной жизни, быта и менталитета народа. Однако в речи современной молодежи фактически не реализуется богатый фразеологический потенциал языка, образно и красочно представляющий мысли предшествующих поколений.

У каждого этноса есть свои стереотипы, характеризующие его национальное познание, которые заключены в веками складывавшихся пословицах, поговорках, а также фразеологизмах. Таким образом, фразеологизмы – художественные, образные устойчивые сочетания слов - являются показателем богатства литературного языка и речевой культуры. По этому поводу В. В. Виноградов писал: «Литературный язык является средством развития общественной жизни, материального и духовного прогресса данного народа, орудием социальной борьбы, а также средством воспитания народных масс и приобщения их к достижениям национальной культуры, науки и техники. Литературный язык – всегда результат коллективной творческой деятельности» [2: 228].

Всегда будет актуальным вопрос о том, чем отличаются годами формирующиеся и веками употребляющиеся устойчивые словосочетания в современной письменной литературе и в массовой речевой культуре. Проблема современного состояния языка, на котором говорит молодежь, сохранение богатства и чистоты речи говорящих на родном языке становятся важнейшими национальными проблемами, которые, возникнув в XX веке, продолжают усугубляться и сегодня.

Язык – душа народа. Это утверждение стало аксиомой. Подрастающее поколение должно стараться беречь и развивать традиции красноречия, с древних времен высоко ценившиеся в казахской культуре, сохранять самобытность национальной речи. Однако культура речи сегодняшней казахской молодежи развивается в совершенно другом направлении, что является следствием билингвизма.

Скудность речи современных молодых людей, совсем переставших читать книги, их привычка говорить обрывками фраз, отсутствие выразительности в изложении мыслей с каждым днем проявляются все больше. Национальный язык, на котором говорили наши отцы, деды и прадеды сегодня теряет свою выразительность, смачность, колоритность. Это действительность, которую мы наблюдаем в речи подростков и молодежи. К примеру, выяснилось, что большинство опрошенных нами студентов не знает значения таких часто употребляемых фразеологизмов, как

Tigisin jatkzu (букв.: *проложить шов*) – дипломатично, корректно говорить о неприятном, неприличном;

Pichak keskendey tyilu (букв.: *как ножом отрезаться*) – быстрое, резкое прекращение чего-либо, какого-либо события;

Tutini birjerden chigu (досл.: *дым выходит из одной трубы*) – жить одним домом;

ichken asin jerge koyu (досл.: *отставив свои дела, ухаживать за кем-либо*) – проявлять почтение, уделять внимание;

murnina su jetpeu (букв.: *не иметь возможности передохнуть*) – быть занятым, не успевать делать что-либо;

oz kotirin ozi kasu (букв.: *самому чесать свои болячки*) – каждому самому решать свои проблемы, действовать самостоятельно. [3]

Уровень развития духовной культуры современных образованных казахстанцев достаточно высок, они обладают глубокими знаниями. Однако с каждым днем в нашей речевой культуре все реже употребляются образные выражения, эти драгоценные словесные жемчужины, доставшиеся нам от языка предков. При всей содержательности нашей речи в процессе выражения мыслей предложения наши становятся бесцветными, обрывистыми, сухими. Возможно это закономерное явление, обусловленное современной эпохой, но нас как людей, чья профессия связана с языком, очень беспокоит то, что люди теряют бесценное наследие родного языка, а протекающие с космической скоростью дни все стремительнее приближают нас к его бедности и невыразительности.

Для выявления уровня владения фразеологией студентам, будущим филологам было предложено дать толкование нижеследующих, а также других устойчивых выражений:

Juregi karaiu (букв.: *сердце почернело*)– испытывать голод;

Bes byenin sabasinday (букв.: *словно кожаный мешок для кумыса, сшитый из шкур пяти лошадей*) – полная, тучная женщина ;

Murninan chanchilu (букв.: *погрузиться с носом во что-либо*)– быть занятым, не успевать делать что-либо;

Kani karayu (букв.: *кровь почернела*) – гневаться, выходить из себя.

Большинство студентов не смогли объяснить смысла предложенных фразеологизмов. Одни посчитали, что фразеологизм j*uregi karaiu* – выражение, которое употребляется по отношению к храбрым, сильным людям. Другие, как выяснилось, не знали, что сравнение b*es byenin sabasinday* используется только по отношению к женщине. Последние два фразеологизма вообще никем не были поняты. Некоторые сказали, что над ними будут смеяться, если они будут употреблять такие выражения в своей речи.

Студенты 1 курса, прослушав ряд таких фразеологизмов, как:

Eki kolin tobesine koyip (букв.: *запрокинув обе руки*) – избегать чего-либо, опускать руки;

Tobesine kamchi oynatu (досл.: *играть бичом по голове*) – бить, издеваться;

Jegeni jelim bolu (букв.: *прилипающая к горлу еда*) – страдать, испытывать невзгоды;

Chibin chakkan kurli kormeu (букв.: *не чувствовать укуса мухи*) – не бояться, пренебрегать;

murnin tesken taylaktay (досл.: *словно верблюжонок с кольцом в носу*) – покладистый, тихий человек, действующий всегда под чьим-либо руководством;

вспоминали, что слышали эти выражения в ауле от дедушек и бабушек. Это уже говорит о том, что на культурной арене появляется молодежь, отличающаяся от той, которая совершенно не осведомлена о прошлом своего народа, отдалена от родной культуры, не радеет за родной язык и считает, что красноречие – это удел стариков и пожилых людей.

Кризис речевой культуры современной казахской молодежи усиливается. Это подтверждают результаты анкетирования, проведенного среди учащихся 8-11 классов школ с казахским языком обучения в г. Алматы. Их языковая среда – это среда, где общаются на смеси непонятного двуязычия. Остановимся на отдельных результатах проведенного анкетирования, в котором приняло участие около 600 учеников. В анкете предлагалось разъяснить значение 12 фразеологических сочетаний.

Так, в казахском языке фразеологизм **buirekten siyrak chigaru** имеет значение провоцировать скандал по незначительному поводу. Выяснилось, что девятиклассники по-разному понимают это выражение: *побить кого-либо; старательно выполнять какое-либо дело; обижаться на кого-либо; драться; избить задержанного правоохранительными органами человека; срывать урок; быстро выполнять что-либо; контролировать; выздоравливать; избавиться от врага* и т.п. Правильное значение фразеологизма определило 12 % учеников, 21 % поняли его приблизительно, 67 % не поняло вообще.

Aliptin artin bagu означает ожидание завершения какого-либо дела или события. Учащиеся 10-х классов понимают этот фразеологизм так: *выслеживать кого-либо; хорошо ухаживать за кем-либо, возражать кому-либо; ходить за кем-то; следовать достойным примерам; заниматься наукой, читать много книг; завершать работу; уделять внимание учебе* и др. 97 % учащихся ответило неправильно.

Выражение **aza boyi kaza bolu,** означающее «испытать ужас, страх, испугаться», десятиклассники растолковали следующим образом: *потерять аппетит; смущаться; уставать; мучительно умирать; нести ответственность за кого-то; долго ожидать чего-либо; обижаться; народное бедствие 1723 года* и др.

В анкете были предложены и другие фразеологизмы:

koz salu – смотреть, уделять внимание;

kindik kesip, kir jugan jer – родная земля, малая родина;

kulak tuiru – слушать, обращать внимание;

murnin chuiru – зазнаваться, не признавать кого-либо;

zikisi cgigu – суетиться, хлопотать;

kas pen kozdin arasinda – быстро, стремительно.

Ответы по данным фразеологизмам также оказались неудовлетворительными, а некоторые даже вызывали смех. Например:

Kulak turu (эквив.: *навострить уши*) – пришить оторванные уши на место;

kindik kesip, kir jugan jer (букв.: *место, где была перерезана пуповина и где был впервые помыт*) – роддом; чистое место; только что родившийся ребенок (9 класс);

ala auiz bolu (букв.: *иметь разногласия*) – насупиться; длина языка; быть лжецом; знать несколько языков; не разговаривать много, уметь держать язык за зубами (8 класс).

Толкование школьниками фразеологизма **buirekten siyrak chigaru** как обозначение ситуации, когда люди дерутся или задержанный человек бывает избит правоохранительными органами, вполне объяснимо. Иногда встречающиеся в жизни современных подростков драки и другие неприятные ситуации обусловливают то, что они часто слышат, как кто-то был избит блюстителями порядка, кому-то отбили почки. Это влечет за собой буквальное понимание таких выражений и вызывает соответствующие ассоциации.

Фразеологическое значение устойчивого словосочетания **tabaninan tausilu –** устать от долгой ходьбы. Ученики же понимают его как *получить справку в каком-либо учреждении.* В результате широко распространенного бюрократизма чиновников долгое хождение ученики связывают только с государственными учреждениями.

Современные подростки часто идентифицируют понятия **tugan jer** и ***родильный дом.*** В их представлении место, где ты родился, и есть твоя родная земля. Высокие же чувства, связанные с понятием *родная земля,* сегодня совершенно не присущи многим молодым людям. Это говорит о том, что им не достает традиционного семейного воспитания. Действительно, национальное культурное сознание наиболее ярко проявляется только на фразеологическом уровне, где, как пишет В. Н. Телия, воспроизводятся «характерологические черты народного менталитета» [4: 237].

Образное выражение мыслей, красноречие, характеризующееся употреблением пословиц, поговорок, фразеологизмов, постепенно уходят из нашей жизни. Все малочисленнее становится подрастающее поколение, использующее в своей речи бесценные сокровища языка, способное выражать свои мысли не только понятно и доходчиво, но и выразительно, красиво, лаконично. В самом деле, как говорят студенты, «так теперь разговаривают только бабушки и дедушки». Не формируется сегодня образное языковое мышление и у людей старшего и среднего возраста. Его место

занимают сегодня стандартные предложения информационного потока. Представители среднего поколения, хоть и много читают художественную литературу, не употребляют встречающиеся в ней образцы фразеологического творчества в своей речи. Редкое использование пословиц, поговорок, фразеологизмов в семейной и бытовой сфере общения может привести к их постепенному забвению.

Речевые манеры студенческой молодежи с каждым днем все больше засоряются малограмотными предложениями, содержащими тоже по сути своей «фразеологизмы», которые, однако, очень сложно понять. Казахская речь молодых людей пестрит варваризмами, словами из русского языка, что никак ее не украшает.

Так, в казахском языке есть фразеологические кальки, происходящие от русских фразеологизмов, например, ***ornina koiu – поставить на место,*** или ***kozimen adam jeu – пожирать глазами***, где сохранилась еще и образная основа. К этому же ряду можно отнести возникшие таким же способом кальки ***laktirip ketu*** – *кинуть,* ***lapcha ilu*** – *вешать лапшу,* ***kulaktan tebu*** – *пинать по ушам,* ***sindirip ketu*** – *сломать,* ***bochke domalatu*** - *катить бочку,* ***farin sindiru*** – *разбить фару, дать в глаз.* Подобное влияние русского языка очень заметно и проявляется весьма часто.

Появление некоторых фразеологизмов, мотивация их образования сразу становятся понятны. К примеру, в речи подростков часто встречается выражение ***koyannin suretin salip ketu*** (букв.: *нарисовать зайца*), имеющее значение «обмануть, обхитрить». Знакомый всем с детства мультфильм «Ну, погоди!», где заяц всегда обводит волка вокруг пальца, смеется над ним, послужил источником и фактором появления указанного фразеологизма. Образность же отдельных фразеологизмов мы совсем не можем воспринять. Например, когда о стильно одетом человеке говорят ***jindi bolip kyinip alu*** (букв.: *идиотски красиво одеться*), или когда о знакомстве с красивой девушкой говорят ***jindi kizben tanisu*** (букв.: *познакомиться с идиотски красивой девушкой*).

Вышесказанное свидетельствует о том, что в будущем казахский язык может потерять свою выразительность. Невостребованный фразеологический потенциал языка будет естественным образом забываться. В последнее время в Казахстане активно проводится политика «триединства языка», предполагающая необходимость одновременного освоения казахского, русского и английского языков. Однако, значительная часть казахской интеллигенции выступает против этой политики. Конечно, трудно не согласиться с ее мнением о том, что человек, к какой бы нации он не принадлежал, должен в первую очередь в совершенстве овладеть родной речью, а потом уже приступать к изучению других языков.

Обязанность каждого человека, любящего свою родину, любящего и знающего родной язык – во имя сохранения самобытности своего народа в эпоху глобализации беречь словесные жемчужины национального языка как бесценное наследие предков, передавать их из поколения в поколение, обучать молодежь правильной, красивой, выразительной речи на родном языке.

Сфера функционирования русского языка в Казахстане за последнее время не претерпела никаких изменений. Влияние языка межкультурной коммуникации на государственный язык и сейчас остается прежним. Особо предусмотрительные люди, чувствуя веяние времени, в силу своих способностей и финансовых возможностей, занимаются изучением английского языка. Учебные заведения в свою очередь предлагают

услуги и создают все возможности для изучения любых языков. Только вот мысли о будущем казахского языка заставляют тревожиться за судьбу нации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сулейменова Э. Д, Смагулова Ж. С. Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане. /Под общ. ред. Э. Д. Сулейменовой. — Алматы, Казак Университеті, 2005. —344 с.

2. Виноградов В. В. Избранные труды. История русского литературного языка.— М., 1978.

3. Кенесбаев С. Фразеологический словарь казахского языка. — Алматы, 1977. — 711с.

4. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — М., 1996. — 284 с.

УДК: 811.111:81

Тронь О. А., Тхір М. Б.
(Івано-Франківськ, Україна)

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ВТОРИННОЇ НОМІНАЦІЇ У МЕДІА ТА ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСАХ

У статті мова йде про медіа та політичний дискурси, їх характеристики та про використання вуалітивних лексичних одиниць у засобах масової інформації, що і є засобами вторинної номінації. Найбільший акцент робиться на таких найвживаніших засобах вторинної номінації як метафора, метонімія, евфемізми, політична коректність, на їх лінгвальній природі та аналізі.

Ключові слова: *метонімія, метафора, евфемізми, політична коректність, медіа дискурс, політичний дискурс, вторинна номінація, експресивно-забарвлена лексика.*

The article deals with media and political discourses, their characteristics and use of disguising lexical units in mass-media that is means of secondary nomination. The greatest attention is paid to such most used means of secondary nomination as metonymy, metaphor, euphemisms, political correctness, on their lingual nature and analysis.

Key words: *metonymy, metaphor, euphemisms, political correctness, media discourse, political discourse, secondary nomination, expressive lexical units.*

У час глобальних перетворень у всіх сферах людського життя розвиток мов світу, і англійської мови зокрема, значною мірою зумовлений тим впливом, який на них здійснюють соціально-політичні зміни. Вплив політики та засобів масової інформації на мовну ситуацію в англомовних країнах став поштовхом до виникнення лексичних одиниць з яскраво вираженими вуалітивними функціями. Аналіз друкованих англомовних джерел, зокрема періодичних газет та журналів, свідчить про посилену увагу громадськості до

© Тронь О. А., Тхір М. Б., 2009

цього феномену та про труднощі, які виникають при інтерпретації таких одиниць. Для вирішення подібних проблем слід детально вивчити лінгвальну природу та особливості одиниць вторинної номінації як основних засобів вираження ухильності.

Під мовною номінацією ми розуміємо "закріплення за мовним знаком поняття-сігніфіката, який відображає конкретні ознаки денотата – властивості, якості і відношення, завдяки чому мовні одиниці виражають змістовні елементи вербальної комунікації" [1: 112]. Слово може бути провідником як сигніфікативно-денотативного, так і експресивно-образного змісту. В останньому випадку номінація якісно відмінна від безпосереднього найменування. Таку номінацію називають вторинною. Сутність вторинної номінації полягає в тому, щоби, відбиваючи у свідомості носіїв мови, їх практичний і суспільний досвід, звертати факти позамовної дійсності в мовні значення.

Найбільш яскраво специфіка вторинної номінації розкривається при аналізі різних способів утворення нових слів. Одним із найпоширеніших способів створення будь-якого слова є використання загальновживаних слів у функції термінів. Коли нове явище виявляє щось загальне з тим, що відомо з колишнього досвіду, виділення і закріплення цього загального здійснюється за допомогою мови: нові поняття формуються на базі слів, що маються в тій чи іншій мові. Збагачення знання про світ зручно і природно фіксувати за допомогою уже відомих образів, закріплених у лексичних значеннях (слів). Чим більше в існуючому значенні слова міститься інформації, що збігається з властивостями пізнаваного об'єкта, тим вища ймовірність обрання даного слова для позначення іменованого об'єкта.

Експресивно-забарвлена лексика – це результат вторинної номінації в основному (якщо відволіктись від звукосимволізму і подібних екзотизмів, в тому числі рідкісних слів із втраченою внутрішньою формою). Експресивність мовних елементів – це ознака, властива тією чи іншою мірою кожному стилю (за виключенням офіційно-ділових документів). Але ця ознака виявляється у кожному із стилів по-різному. Експресивність у стилі мови художньої літератури є провідною ознакою, у газетному – ця ознака факультативна.

Під експресивністю ми розуміємо підсилення виразності інформації, створених шляхом особливого відбору і комбінування мовних засобів. Експресивність – комплексне поняття, яке складається із чотирьох компонентів: підсилення, зображальність, емоційність, образність. Під підсиленням мається на увазі збільшення ступеня інтенсивності дії. Під зображальністю розуміємо характеризуючу і деталізуючу функції експресії. Джерелом зображальності дієслів може бути наявність у їхній семантичній структурі сем, що вказують на те, як проходить дія, чи сем, що деталізують дію. Емоційність відображає різноманітні почуття, що їх переживає людина. У газетному стилі емоційність має оціночний характер. Саме емоційно забарвлені дієслова дозволяють виразити цю оцінність імпліцитно, що відповідає прагматичній настанові газетної комунікації. Образність виражається за допомогою образів [2: 139]. Створення образу у читача проходить через сприйняття. У газетному стилі є переважно дві форми образності: зорова і слухова. До джерел експресії, основою яких є образність можна віднести метафоризацію і метонімізацію. Образність може полягати і у порівнянні і у перифразі та інших стилістичних прийомах. Виявилось, що газетному стилю притаманна образність, яка є в основі метафори і метонімії.

Міркування про те, що мова є не лише механізмом, завдяки якому ми осягаємо дійсність, а й інструментом, за допомогою якого ми створюємо цю дійсність, стають дедалі актуальнішими в наш час. З огляду на це постає питання мови як засобу впливу на свідомість людини з метою корегування її когнітивних процесів. Мова, виступаючи механізмом створення та транслювання ідей, переконань, цінностей, є фундаментом дискурсу [3: 42-43], а дискурс відображає ці ідеї, переконання та цінності.

Дискурс засобів масової інформації є специфічним типом дискурсу, який втілює реальні події та певні проблеми, а також висуває агенту з специфічного погляду. Конструювання моделі референтної ситуації шляхом її репрезентації в медіа продуктах утворює дискурс з певної соціальної, культурної та політичної проблематики [4: 265]. Культура як один з елементів суспільства і водночас один із тих механізмів, які зумовлюють його існування і подальший розвиток, і суспільство як сукупність індивідів, що його створюють, сьогодні перебувають у тісній залежності і взаємодіють, головним чином, за допомогою засобів масової інформації. Динаміка соціальних процесів об'єктивно зумовлює розширення й удосконалення функцій засобів масової інформації [5: 70].

Питання взаємодії мови та влади знайшло вираження у політичному дискурсі, який протягом останнього часу знаходиться у центрі уваги філософів, політологів, соціологів та лінгвістів. Пояснюється це загальною тенденцією до демократизації усіх сфер життя суспільства, розвитком засобів масової інформації, завдяки яким стало можливим оформлення політичного дискурсу.

Політичний дискурс може бути визначений як сукупність усіх мовленнєвих актів у політичних дискусіях, а також правил публічної політики, які оформилися згідно існуючих традицій та отримали перевірку досвідом. Політичний дискурс реалізується в усній та писемній формах. До усної форми політичного дискурсу можна віднести публічні виступи політиків, їхні виступи на радіо, по телебаченню, інтерв'ю, прес-конференції, парламентські дебати, теле- та радіоновини. До писемної форми політичного дискурсу належать різноманітні документи – договори, протоколи, угоди, рубрики політичних новин у пресі, політичні плакати та листівки.

У Сполучених Штатах внаслідок зростання зв'язку політики та капіталу, проведення масштабних виборчих кампаній, розвитку високих технологій та ЗМІ, нарешті, завдяки особистісним якостям видатних американських президентів був створений сучасний інститут президентства, складовою частиною якого став політичний дискурс. Характерними рисами сучасного американського політичного дискурсу слід вважати його розвиток у тісному зв'язку із ЗМІ, наявність президентської риторики як його складової, його ціннісну орієнтацію, дотримання принципу політичної коректності, посилену увагу до проблеми прав жінок та положення етнічних меншин. Головними риторичними прийомами залишаються використання методів контрасту, протиставлення, повтору, виділення ключових понять.

Сфера політичних мовних ігор повинна була б бути бідною на метафори, тому що мова публічного політика певним чином складається з комісивних актів (передвиборчих обіцянок та ін.). Але як тільки центр ваги переноситься на емоційний вплив, що в політичному житті (через низьку політичну, економічну та ін. обізнаність електорату) трапляється дуже часто, заборона на метафору знімається. Так, коли в мові ультиматум переходить у загрозу з метою залякати, він може виражатися метафорично. Сфера

вираження емоцій та емоційного тиску вносить як у повсякденну, так і в політичну мову елемент артистизму, а разом із ним і метафору [6: 132]. Метафора для більшості людей є засобом поетичної уяви і риторичного розквіту – значення більше незвичайної, ніж звичайної мови. Більше того, метафора, як правило розглядається як характеристика самої мови, радше засобом слів, ніж думки і дії.

Для газетного стилю більш характерні мовні (стерті) метафори. Мовна метафора є оптимальним вирішенням. Вона зрозуміла для всіх і разом з тим виразна: "*to boil", "to denotate", "to embrace", "to explode", "to flare", "to galvanize", "to ignite", "to smile", "to wigh in"* та інші.

У мові газети типовим є вживання "конверсійної метафори", тобто відіменникове дієслово з переносним значенням: *"to bomb", "to bubble", "to claw", "to cloud", "to comb", "to cream off", "to cushion", "to ferret out", "to hammer", "to heap", "to mushroom", "to nail down", "to nose out", "to pepper", "to pump", "to rage", "to rain down", "to rocket", "to saddle", "to shower", "to snowball", "to spark", "to thread"*.

Політична метафора функціонує відповідно до тих самих законів. Зважаючи на її комунікативну мету, політична метафора – мовний вплив з метою формування у реципієнта (зазвичай суспільства) або позитивної, або негативної думки про ту чи іншу політичну одиницю (політику, програму, проект та ін.).

Визначення політичної метафори показує, що вона відіграє важливу роль мовного впливу з метою формування у реципієнта (зазвичай суспільства) або позитивної, або негативної думки про ту чи іншу мовну одиницю (політику, партію, програму, проект та ін.). Дослідження сучасної політичної метафори в англомовному політичному дискурсі є важливим для розуміння процесів, які відбуваються в суспільній свідомості, і виявляє вектор загальних тенденцій у зміні картин світу особистості і соціуму.

Помітним явищем у мові газетно-журнальної публіцистики є використання такого типу вторинної номінації як метонімія, у ролі засобу експресивного виокремлення об'єкта комунікації та 'економної' трохеїчної моделі, що практично звужує багаточленне висловлювання до двочленного.

Метонімія включає велику кількість перенесень широкої різноманітності, відповідно до асоціації у різноманітності стосунків між ними: причини і ефекту *(tongue замість language)*, матеріалу і продукту *(copper чи nickel* замість *small coins*; *cold steel* замість *bayonet)*, позначеної речі і знаку *(gray hairs* замість *age*; *berch* замість *judge*; *pulpit* замість *elergy*; *cock-crow* замість *dawn*; *container* замість *contained*; *kettle boils*; *head* замість *brains*; *instrument* замість *agent*; *pen* замість *writer*; *sword* замість *soldier*; *attribute* замість *subject*; *youth* замість *young people*; *salt* і *deep* замість *ocean*; *author* замість *his works*, як у виразі *"read Shakespeare"* замість *read the works of Shakespeare* [7: 168-169], *painter* замість *his pictures*: *a Matisse – a painting by Matisse)* [8: 153].

Іншими важливими засобами вторинної номінації у медіа- та політичному дискурсах є евфемізми та політична коректність. Евфемізм (від грецьк. "благозвучний") – це практично слово-заміна, що поширена у мовах. Останнім часом слово утворило похідні: "*Евфемісти* – люди, які помилково вживають слова, що відбивають невідповідні речі, і гадають, ніби, перейменувавши їх, зроблять ці речі приємними" [9]. Ще однією сферою, яка надає перевагу евфемізмам, а не прямій номінації, є реклама. Причина цього очевидна: бажання представити неприваблівні речі привабливими. Очевидною є також

кінцева мета цих маніпуляцій: переконати людей придбати товар. Прикладом словесного "покращення" далеко не найкращих товарів може стати реклама будинку типу *"This house is ideal for the DIY enthusiast"*, яка є спробою замаскувати те, що *this house needs a lot of work done to it*. Спроба покращити товар хоча б номінально приводить до того, що, за словами відвідувачів Сполучених Штатів, у США не продаються *small eggs*, оскільки всі вони або *medium*, або *extralarge*, або *jumbo*.

Евфемізми у політичному дискурсі спотворюють інформацію та стають незрозумілими пересічному реципієнтові. Х. Роусон [10: 148] подає цілу низку евфемізмів імпліцитного мовлення політиків: вбивство політичного діяча подається як *executive action*, незгода між опозиційними партіями – як *exchange of views*, расовий апартеїд – як *separate development*, змова з метою скинути іноземний уряд – як *deflation, disinflation, rolling readjustment*, а безробіття як наслідок кризи евфемізується лексемою *underutilization*; хабар у політичних колах номінується одиницями *baksheesh* (запозичення з перської), *contribution, cumshaw, kickback* чи *commission*, а нелегальне присвоєння грошей – лексемою *expropriation*:

" I am now saying that maybe a contribution was made" .

(Daily News, 04/05/1987);

"The report [of the government commission] charged that Bernhard 'showed himself open to dishonorable requests and offers'. As recently as two years ago, it said, Bernhard asked Lockheed to pay him 'sales commissions' of between $4 million and $6 million".

(Time, 09/06/1976);

"Are you familiar with the expropriation which occurred in Nyack [N.Y.] on October 20, 1981?".

(New York Times, 09/13/1983).

Отже, сьогодні причини появи евфемізмів (як окремих слів, так і евфемічних зворотів) – це етикетні обмеження, усвідомлення того, що про окремі речі "говорити ніяково", а також міркування політичного або комерційного характеру, які приводять до спроб маніпулювати свідомістю громадян або покупців.

Історію виникнення терміна "political correctness" (політична коректність) прослідкувати важко. Припускають, що вперше його було вжити в 1987 р. в бестселері Алана Блума "The Closing of the American Mind". У вузькому розумінні виникнення терміна "політична коректність" пов'язують з протестом проти чоловічої зверхності над жінками, а в широкому змісті політична коректність в мові охоплює делікатні теми вікової та статевої приналежності, соціального та майнового статусу, здоров'я та зовнішнього вигляду, фізичного розвитку, безробіття та ін., що вимагають вживання одиниць вторинної номінації для уникнення образи чи неконкретного ставлення до індивіда чи явища: *optically darker, photonically non-respective* замінює лексему *blind, visually oriented, hearing impaired – deaf, economically unprepared – poor, displaced homeowner – bum, selectively perceptive – insane, self-paced cognitive ability – learning disability, dysfunctional family – broken home* [11]:

"...deaf people are 'hearing impaired', the Cerebral Palsy society tells journalist never to use word 'suffer' about those with that 'disease'... ".

(Economist, 07/28/1990);

"Consider: An elderly woman tries to reunite her dysfunctional family for Christmas".

(Time, 11/19/2001).

to have a nervous disability – to be mentally ill, differently abled, physically challenged (invalids), lower income brackets – poor, special area – area of high unemployement, special чи *approved schools – schools for the backward or troublesome, bachelor girl* чи *swinging single – spinster, separate development – racial apartheid slums, developing countries – poor countries*, *sanitation engineer (dustman), podiatrist, chiropodist (corn-cutter)*:

"In a valiant effort to find a kinder term than the handicapped, the Democratic National Committee has coined differently abled. The committee itself shows signs of being differently abled in the use of English".

(Los Angeles Times, 04/09/1985);

"The disabled skiers, whom Mr. Kennedy prefers to call 'physically challenged', achieve speeds on difficult runs that would be daunting to most competitors".

(New York Times, 04/20/1985);

"Academy Award-winning actor immortalized in the role of Ed Norton, the lean, dim-witted "subterranean sanitation engineer" ... on the 1950s television show The Honeymooners; in Chester, Connecticut".

(Time, 11/17/2003);

В більшості випадків мовці пояснюють вживання одиниць політичної коректності бажанням уникнути будь-якого виду дискримінації (статевої, расової, класової, розумової та ін.): наприклад, представник європеоїдної раси з метою уникнення дискримінації темношкірих при вживанні лексеми white евфемізується термінами *non African-American, non African-Indian, European American* чи *Caucasian*, а представники негроїдної раси у США за шкалою "некоректне - коректне" групуються таким чином: *Negro – coloured – black – African American/Afro-American*:

"Black people may be balck but many now prefer 'African American' or 'people of colour' ...".

(Daily Telegraph, 02/23/1991).

Проаналізовані засоби вторинної номінації у політичному та медіа дискурсах служать для завуалювання диктуму, приховання політичних помилок, вияву етикету, мовної експресії, прагнення бути політично коректним. Оскільки їх дослідження сприяє правильній інтерпретації та декодуванню інформації дискурсів адресатом, у майбутньому вважаємо доцільним порівняльно дослідити функції засобів вторинної номінації у різних типах дискурсу, а також приділити увагу іншим засобам вторинної номінації у медіа- та політичному дискурсах, що не були розглянені у статті: абревіації, прецедентним феноменам тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колшанский Г. В. Лингво-гносеологические основы языковой номинации. – В кн.:Языковая номинация. (Общин вопросы). – М. : Наука, 1977. – С. 99-146.

2. Jesperson O. Expressive Language //Style in Language. – Cambridge, 1960.- P.109-144.

3. Бехта І. А. Дискурс наратора в англомовній прозі. – К.: Грамота, 2004. – 304 с.

4. Sourcebook on combating traffickling in women and children. Prepared by the office of the resident legal adviser U. S. Embassy in Ukraine. – 2000. – Vol I. – 361 p.

5. Мамалига А. І., Пазяк О. М. Дієслівні сталі словосполучення у публіцистиці // Українське мовознавство: Міжвід. наук. зб. – Вип.. 4. – К., 1976. – С. 70-80.

6. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. – М., 1996. – 168 с.

7. Раєвська Н. М. Лексикологія англ. мови. – 4-е вид., виправл. і доповнене. – К.: Вища школа, 1979. – 303 с.

8. Антрушина Г. Б. Лексикология английского языка. - М.: Дрофа, 1999. – 288 с.

9. Safire W. The upscale euphemism // Moscow News. 1984. – No 4.

10. Rawson H. Dictionary of Euphemisms and Other Doubletalk. (Revised Edition). – N.Y.: Crown Publishers Inc, 1995. – 463 p.

11. PC PRIMER. PC LEXICON. – [Електронний ресурс]: www.personal.umd.umich.edu/~nhughes/htmldocs/pc/html.

УДК 811.111’37’42

Грошко Т. В.
(Чернівці, Україна)

ФУНКЦІОНУВАННЯ В ГАЗЕТНОМУ СТИЛІ ОДИНИЦЬ ВТОРИННОЇ НОМІНАЦІЇ

В данной статье речь идет о газетном стиле и функционирование в нем единиц вторичной номинации. Результаты показали, частое использование вторичной номинации при номинации собственных имен: названий учреждений и организаций.

Ключевые слова: *газетный стиль, вторичная номинация, собственные имена.*

The article deals with the style of newspaper writing and functioning in it of the units of the secondary nomination. The obtained results showed the frequent use of the secondary nomination by nominating of the proper names: the names of establishments and organizations.

Key words: *style of newspaper writing, secondary nomination, proper names.*

Система функціональних стилів знаходиться на межі безперервного розвитку. Самі стилі відособлені різною мірою: межі деяких з них визначити нелегко, а стилі як такі важко відділити від жанрів. Ці труднощі особливо помітні, коли йдеться про стиль газет. В книзі И. Р. Гальперіна «Очерки по стилистике английского языка» газетному стилю присвячений великий розділ про мовні стилі. В газетному стилі цей автор розрізняє два різновиди:

- стиль газетних повідомлень, заголовків і оголошень, які і складають, на думку І. Р. Гальперіна, сутність газетного стилю;
- стиль газетної статі, що становить різновид публіцистичного стилю, куди також входить ораторський стиль.

© Грошко Т. В., 2009

М. Д. Кузнец і Ю. М. Скребнев, автори «Стилістики англійської мови», вважають, що об'єднувати специфічні риси мови газети в поняття газетного стилю нерівноцінні, оскільки при цьому ознаки функціонального стилю заміняються ознаками жанру. Ці автори також вказують на те, що в різних розділах газети: передових статтях, текстах політичних документів і виступів, в статтях з різних питань культурного життя, науки і техніки — відображаються різні стильові системи мови. Разом з публіцистичним стилем в газеті можна зустріти і офіційно-діловий при публікації документів загального значення, і науковий; нарешті в газетах публікуються і художні твори або уривки з них.

Газета – мобільний інструмент гласності, тобто відвертості діяльності державних установ для суспільного спостереження. Для суспільства вельми бажано, щоб органи влади якомога повніше інформували громадян про ухвалювання рішень, а також про мотиви ухвалення цих рішень [1: 129]. Тут слід додати, що з погляду науки про культуру мовлення дуже важливо висловлювати офіційні рішення мовними засобами, зрозумілими більшості населення з середнім рівнем освіти.

Деякі автори пропонують виділяти не газетний, а інформаційний стиль, який може використовуватися в газеті, на радіо і телебаченні. Його також називають стилем масової комунікації.

Газета — засіб інформації і засіб переконання. Вона розрахована на масову і в той же час дуже неоднорідну аудиторію, яку вона повинна утримати, примусити себе читати.

Стилі розрізняються між собою не стільки наявністю специфічних елементів, скільки специфічним їх розподілом. Тому самою показовою характеристикою функціонального стилю є характеристика статистична. Статистичне виділення функціонального стилю здійснюється методом кореляційного аналізу, для чого з декількох сотень текстів відбираються по методу випадкових чисел уривки по 100 слововживань в кожному і підраховується, як в цих уривках представлені ті або інші ознаки, вибрані як характеризуючі стиль, наприклад класи слів. Таким чином виявляється відрізняючи цей стиль розподіл класів слів.

При кількісно-якісній характеристиці газетної лексики дослідники відзначали великий відсоток власних імен: топонімів, назв установ і організацій і т.д., більш високий в порівнянні з іншими стилями відсоток чисельників і взагалі слів, що відносяться до лексико-граматичного поля множинності, і велика кількість дат. Так наведемо декілька прикладів де в статтях є як назва організації, так і назви людей:

- *But last month's proposal by **Treasury Secretary Henry M. Paulson Jr.** has focused mostly on big-picture dangers — the kind that brought down **Bear Stearns** and threatened to put the entire financial system at risk.*
- *Later, she headed the **Commodity Futures Trading Commission** under President **Bill Clinton** and served on the President's Working Group on Financial Markets. She joined the **National Association of Securities Dealers** as head of regulation in 1996 and became head of **Finra** last year.*
- *In 2007, shareholders howled when they discovered that **Robert L. Nardelli's** contract as chief of **Home Depot** enabled him to command a severance package totaling $210 million when he was ousted.*
- *Many shareholders were aghast last year when **Angelo R. Mozilo**, who earned $100 million at **Countrywide Financial** in 2006, successfully argued that Countrywide should pay*

the taxes that were incurred that year when his wife accompanied him to business functions on the corporate jet.

З погляду етимологічної характерний велика кількість інтернаціональних слів і схильність до інновацій, які, проте, дуже швидко перетворюються на штампи.

Розглядаючи лексику в денотативном плані, багато авторів відзначають великий відсоток абстрактних слів, хоча інформація, як правило, конкретна. В плані коннотацій наголошується велика кількість не стільки емоційної, скільки оцінюючої й експресивної лексики.

Газетному і публіцистичному стилям властиві всі мовні функції за винятком естетичної.

Однією із основних функцій мови є номінативна, тобто називання об'єктів навколишнього світу. Механізм мовної номінації – постійний внутрішньомовний процес реагування на появу нових реалій дійсності – працює передусім на активний розвиток лексики як сукупності самодостатніх мовних одиниць, що позначають об'єкти довкілля [2: 8]. Так в структурі газетного стилю можна дослідити декілька видів вторинної номінації і показати це на прикладі ланцюга:

- *Shareholders were mad about excessive compensation last year, when the economy was booming. This year, governance experts say, they are livid.*

Shareholders змінюється на займенникову номінацію *they.*

- *Certainly, some of the highest-paid chiefs — including Lawrence J. Ellison of Oracle, Alan G. Lafley of Procter & Gamble and Lloyd C. Blankfein of Goldman Sachs — presided over companies that did very well.*

chiefs змінюється на *Lawrence J. Ellison of Oracle, Alan G. Lafley of Procter & Gamble and Lloyd C. Blankfein of Goldman Sachs.*

- *According to Equilar, the chiefs of the 10 largest financial services firms in the survey were awarded a combined total of $320 million last year, even though the firms reported mortgage-related losses that totaled $55 billion and that wiped out more than $200 billion in shareholder value.*

Equilar змінюється на *the chiefs of the 10 largest financial services firms.*

Специфічна побудова англійських газетних заголовків служить різній меті: вони повинні примусити читача зацікавитися заміткою і забезпечують компресію інформації.

Дуже характерний використовування атрибутивного ланцюжка, значення якої зрозуміле тільки по прочитанні замітки.

Атрибутивний ланцюжок як ефективний спосіб компресії інформації характерна як для заголовків, так і для тексту газетних повідомлень [3: 90].

Багато дослідників газетного стилю відзначають також безліч цитат прямої мови і розвинуту систему різних способів передачі чужої мови [4: 52]. Один із специфічно газетних способів — недослівна, скорочена передача мови з примітками журналіста в комах; цитована мова приводиться при цьому без лапок.

З лексико-фразеологічних особливостей газети треба відзначити заміну простого дієслова стійким поєднанням, що додає в кожну пропозицію зайві склади і створює враження більшої плавності.

Отже, метою газетного стилю – проінформувати читача про події дня, виробити у читача відповідне відношення до цих подій. Стиль визначається лінгвістами як єдине

ціле, характерні риси типові для всіх газетних жанрів і всіх видів газет. В англійських газетах ніколи не публікуються цілком офіційні документи, статті на теми медицини, техніки і т.п. приводяться в переробленому журналістами вигляді. Що ж до нашого дослідження, то ми можемо зробити висновок, що вторинна номінація вживається переважно із власними назвами, а саме назвами установ, різних компаній та назвами керівників цих компаній і переважно вживається займенникова номінація.

ЛІТЕРАТУРА

1. Телия В. Н. Вторичная номинация и ее виды // Языковая номинация. Виды наименований / Под ред. Б. А. Серебренникова – М.: Наука, 1977. – С. 129-221.
2. Гутиряк О. І. Англійська термінологія маркетингу: Структура і семантичні характеристики: Автореф. дис...канд. філол. наук.-К., 1999.— 18с.
3. Микитюк І. М. До питання типології вторинних номінацій у структурі художнього тексту // Наук. вісн. Чернівец. ун-ту. Герман. філологія: Зб. наук. пр. – Чернівці, 2002. – Вип.136. – С. 89-94.
4. Гак В. Г. К типологии лингвистических номинаций // Языковая номинация: Общие вопросы. – М.: Наука, 1977. – С. 1 – 97.

УДК 811.162.2’42

Андрейченко О. І.
(Сімферополь, Україна)

ФУНКЦІОНУВАННЯ МЕТАФОРИ В ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ (на матеріалі сучасних ЗМІ)

Статтю присвячено концептуальному аналізу сучасної політичної метафори. Розглянуто метафоричні моделі, що образно відтворюють політичне життя.

***Ключові слова**: політична дискусія, політичний дискурс, концепт, фрейм, слот, політична метафора, метафорична модель.*

Статья посвящена концептуальному анализу современной политической метафоры. Рассмотрены метафорические модели, образно отображающие политическую жизнь.

***Ключевые слова:** политическая дискуссия, политический дискурс, концепт, фрейм, слот, политическая метафора, метафорическая модель.*

The conceptual analysis of comtemporary political metaphor is considered in this article. Figurative models reflecting political life are represented.

***Key words:** political discussion, political discourse, concept, frame, slot, political metaphor, figurative model.*

Когнітивна теорія метафори активно увійшла в лінгвістику після виходу в світ праці Дж. Лакоффа та М. Джонсона “Метафори, якими ми живемо”. У цій монографії

© Андрейченко О. І., 2009

метафора представлена як основна когнітивна операція, як спосіб пізнання й рубрикації світу,оскільки "метафора не обмежується лише однією сферою мови, тобто сферою слів: самі процеси мислення людини значною мірою метафоричні. Саме це ми маємо на увазі, коли говоримо, що поняттєва система людини впорядковується й визначається метафорично" [1: 389 – 390].

Ця теорія на матеріалі політичних текстів розробляється в працях А. М. Баранова, Ю. М. Караулова, І. М. Кобозєвої, О. П. Чудінова, І. Філатенко, О. М. Чадюк, Х. Дацишин та ін.

Важливим постулатом сучасної когнітивної лінгвістики є дискурсивний підхід до вивчення матеріалу. Метафоричні моделі повинні розглядатися в дискурсі, у тісній взаємодії з умовами їх виникнення й формування, з урахуванням авторських настанов, прагматичного потенціалу тощо. Система метафоричних моделей – це важлива частина національної мовної картини світу, національної ментальності. Семантичне моделювання дозволяє виділити для кожної мови набори продуктивних і актуальних метафоричних моделей, виявити специфіку національної метафоризації, оскільки політична метафора узгоджена з "метафоричною структурою основних понять певної культури" [1: 404], має національне коріння.

Під концептуальною (когнітивною) метафорою розуміємо осмислення одного концепту за рахунок перенесення певного комплексу знань у тематично інший текст. За функціональними критеріями метафору в політичному дискурсі розглядають як спосіб мислення та пізнання дійсності [2: 3]. Вона – незамінний інструмент для розв'язання проблемних ситуацій у політичній дискусії. Отже, метафора виступає концептом, даючи назву абстрактним поняттям.

Метафорична модель – це реалізована або та, що складається у свідомості мовців, схема зв'язку між поняттєвими сферами, яку можна подати у вигляді формули: **"А – це В"**, пор.: ***"Політичні реалії – хвороба"***; ***"Політична система – механізм"*** тощо. У бінарній метафоричній моделі розрізняємо ментальні **сферу-джерело** і **сферу-мету**. Ментальна сфера-джерело слугує для утворення продуктивних метафоричних моделей за допомогою фреймово-слотових операцій. Фрейм – це опис стереотипної ситуації або об'єкта. Зазвичай система фреймів розгортається в когнітивні динамічні сценарії, які відображають уявлення про типове розгортання моделі.

Фрейми складаються зі слотів – елементів ситуацій, певного типу інформації, релевантної для фрагмента описуваної дійсності.

У текстах політичних дискусій побутують різноманітні метафоричні моделі, які образно відтворюють сучасні політичні реалії. Використовуючи у дискусіях метафоричну модель замість прямої номінації, автор має на меті спрямувати думку опонента у заданому напрямку, робить спробу нав'язати свою систему оцінок і поглядів.

У досліджуваних джерелах переважає антропоцентрична модель метафор. Виділено й описано чотири концептуальні сфери (**"Соціум", "Людина", "Природа", "Артефакти"**), серед яких найбільш продуктивні 12 різновидів.

Концептуальна сфера "Соціум". Політичне життя моделюється за зразком інших сфер соціальної діяльності людини. Це сфери-джерела "театр", "війна", "кримінал", "спорт", "гра". Так, наприклад, політика, політична дійсність образно інтерпретується як

театр, театральне дійство. На думку багатьох дослідників, метафора театру – це один із найактуалізованіших типів інтерпретації політики [2; 3; 4]. Дж. Комбс розглядає виборчу кампанію як ритуальну драму. Кандидат та його команда обов'язково повинні розіграти певні сцени, висловити певні ідеї, на які очікують глядачі. Президентську кампанію у США автор умовно репрезентує як довготривалий процес, що проходить певні періоди, які нагадують епізоди театрального дійства [цит. за 4: 64]. Метафора театру "трактує політику як розвагу для обмеженого кола людей, коли події розгортаються за підготованим сценарієм, а більшості відводиться роль спостерігачів" [5: 305]. Прагматичний потенціал метафоричної моделі "Політична дійсність – театр" реалізується за рахунок закріпленої за моделлю оцінки: політичні реалії – це театральне дійство, де тільки імітується життя. Тому відповідні метафори виступають засобами експресивно-оцінної інтерпретації політичної дійсності, пор.: *Щодо комуністів, які у парі з олігархами із неприхованим задоволенням топлять прем'єра, то їм у цьому процесі наразі відведено роль* ***масовки****, на фоні якої справжні* ***актори*** *добиваються жаданої* ***головної ролі*** [КС]; *Більшість тих партій* ***показали*** *своє* ***мистецтво на головній сцені*** *держави* [УК]; *Голосуватимуть за* ***"розкуплені місця в партері"*** *обласних, міських і, що найсмішніше, – сільських рад* [КС]; ***Ді-джей БЮТ Микола Томенко*** [Д]; ***У кардебалеті – Шуфрич і Стоян*** [Д].

Чільне місце у політичному дискурсі посідає метафора війни, яка особливо активізується у часи політичних загострень, під час виборчих кампаній тощо. Політичні метафори мають здатність впливати на реципієнта в прагматичному розумінні. Адже згідно з уявленнями сучасної когнітивної семантики метафоричне моделювання – це засіб пізнання й оцінки певного фрагмента політичної дійсності за допомогою сценаріїв, фреймів, слотів, які належать до іншої поняттєвої сфери. Це дозволяє твердити, що метафорична модель відзначається прагматичною потенцією, реалізація якої здійснюється за рахунок закріпленої у національній свідомості оцінки. Так, усвідомлення політичної дійсності як безперервної війни, постійної боротьби, оцінюється негативно, а відповідні метафори "характеризуються, як правило, пейоративною аксіологічною маркованістю" [6: 65], пор.: *"До цієї* ***атаки*** *підключені і* ***"дальнобійні" ворожі розвідки****, і їхня* ***"п'ята колона"*** *в Україні, і всяка продажна твань, "свої" тупорилі, які підривають фундамент рідної хати"* [КС]; *Складалося враження, що парламентарії* ***готуються до рукопашної*** [ПіК].

Однією з домінантних моделей у сучасному політичному дискурсі є метафорична модель **"Політичні реалії – це кримінальний світ"**, тобто сучасне політичне життя метафорично інтерпретується через сферу-джерело "кримінал", пор.: ***Афера політичних наперсточників*** [Д]; ***Криміналітет*** *іншого масштабу сидить сьогодні у високих кабінетах столиці* [КС]; *Адже йдеться про* ***політичне кілерство*** *на свободу слова* [УС].

Продуктивною для полемічного дискурсу є когнітивна метафора **"Політичні реалії – спортивні змагання"**. На нашу думку, спортивна гра передбачає політику як відкрите і чесне змагання, пор.: *Але тепер, коли меморандум між Морозом та Ющенком побачив світ,* ***м'яч*** *явно* ***опинився на полі опозиції*** [ДУ]; ***Стометрівка*** *до Європи* [УМ]; ***Політичний бодибілдинг*** *тривав рівно стільки, скільки це було потрібно* [КС]; *Але цей* ***старт*** *стосується тільки* ***перегонів на тій доріжці, фінішем якої є Верховна Рада*** [УМ]. Дослідники політичних метафор зауважують, що для сучасного політичного дискурсу регулярною є метафорична модель "політичні реалії – це інтелектуальна гра"

[7: 8; 8: 11]. Однак для жанру політичної дискусії характерною метафоричною моделлю є **"політичні реалії – азартні ігри",** зокрема пов'язані з картярством, пор.: *"Новий "коаліційний" уряд нагадує* ***перетасовану колоду засмальцьованих карт****"* [ШП]; *"Для цього потрібна воля політиків і держави або ж, якщо їм її не вистачить –* ***як карта ляже*** *"* [Д].

Концептуальна сфера "Людина". Інтерпретація політичної реальності за допомогою поняттєвої сфери "світ людей" дозволяє складні й далекі від буденності політичні реалії вербалізувати як прості й добре відомі. У названому типі метафори концепти належать до вихідних поняттєвих сфер "хвороба", "анатомія", "родина".

Аналізований матеріал засвідчує використання у текстах політичних дискусій метафоричної моделі **"Політичні реалії – хвороба"**, пор.: *Бюджет-2004 ... вже* ***лягає на операційний стіл*** *змін і доповнень* [КС].

Одними з найтрадиційніших та детально структурованих у політичному дискурсі є антропоморфні метафори, "сукупність яких створює уявлення про державу як добре збудований людський організм: організм – держава, глава – президент, хребет – представники різни політичних прошарків, кістяк – громадська структура..., обличчя – позитивний імідж держави" [9: 502].

На нашу думку, експансія антропоморфної метафоричної моделі у сучасному політичному дискурсі пов'язана насамперед із тим, що вона є зрозумілою для кожного суб'єкта чи реципієнта, пор.: *Лукаво запускають політичну диверсію у вигляді партії, котра, замість утвердження могутньої ідеї соборності, розсікає* ***душу й тіло України*** *на амбітні удільні князівства!* [СП]; *Держави – це великі* ***організми, в яких працюють всі органи*** [КС].

Продуктивною є метафорична модель із ключовим словом **обличчя**, одне із значень якого 'сукупність основних якостей кого-, чого-небудь, його суть', пор.: ***обличчя політичне, обличчя будівничого держави, обличчя влади, обличчя країни (держави).***

Метафорична модель **"Політична система – родина"** репрезентує стосунки між політичними лідерами, державними діячами та народом, між політичними силами, окремими регіонами, суб'єктами політичної діяльності тощо, пор.: *А коли припекло, коли світ сказав годі, вирішили знайти винного. І назвали винною* ***невістку-опозицію****. Це вона, мовляв, зрадила Україну і зіпсувала міжнародну атмосферу навколо неї"* [СВ].

Концептуальна сфера "Природа". Природа здавна слугує людині свого роду моделлю, згідно з якою вона інтерпретує політичну реальність, створюючи таким чином мовну картину політичного світу. Джерелами метафоричної експансії є сфери-джерела "світ тварин", "світ рослин".

Сучасна зооморфна метафора відзначається семами жорстокості, агресивності. Зумовлено це не особливістю вихідної поняттєвої сфери, а реаліями політичного життя, добором тих емотивних смислів, яких потребує політична ситуація, пор.: *Найсмішніше ж буде, коли жоден із цих* ***павуків*** *у банці, котрі змагаються за право виборювати звання наступника, діючого гаранта не влаштують* [УМ]; *"Рішенню... про зміну прем'єра і уряду передували консультації у вузькому колі* ***"яструбів"*** *російської політики"* [КС].

Традиційною сферою-джерелом для творення політичних метафор слугують фітоморфні образи. У сучасному політичному дискурсі продовжується використання концептуальної метафори **“Політика – це світ рослин”**, оскільки багато політичних реалій в основі мають традиційні фітонімні символи, пор.: *Діяльність цих **гілок і стовбура на законодавчому рівні** не відрегульована* [УМ].

Концептуальна сфера “Артефакти”. За аналогією до артефактів змодельовано політичне життя, що розглядається як “будівля”, “механізм”, “транспорт”.

Аналізований матеріал засвідчує, що традиційною для політичного дискурсу є понятєва сфера-джерело “будівля, дім”. При творенні публіцистичного образу держави продуктивною метафоричною моделлю є, насамперед, метафора будови [10: 15]. Арутюнова Н.Д. зауважує, що суспільство – це певна “будівля... Ця метафора дозволяє виокремити в суспільстві базис (фундамент), різноманітні структури (інфраструктури, надбудови)” [11: 14 – 15].

Показово, що концептуальна метафора **“Держава – будівля”** належить до таких моделей, на основі яких можна демонструвати вплив політичних подій на життя суспільства, пор.: *Якщо уявити всю Європу **комунальною квартирою**, то Україна – це **кімната**, в яку (через **завжди відчинені вікна**) лізе всяка погань. Тому для сусідів єдиний порятунок – **забарикадувати двері*** [ПіК].

Спостереження над мовою політичних дискусій засвідчує, що метафора механізму активно побутує в образній репрезентації сучасної політичної дійсності, пор.: *Прокидання ж мас-медійників від летаргійного сну наклалося на опозиційну пасіонарність через те, що **“гайки”** одночасно **закручено** всім – як депутатам, так і кореспондентам* [УМ]; *Найбільшим **гальмом**, яке стримувало динамічні процеси розвитку галузі, було небажання влади відмовитись від адміністрування господарської діяльності* [УК].

Політичні реалії семантично перехрещуються із номінаціями, пов’язаними з транспортом, тобто основою метафоричної “транспозиції є назви транспортних засобів, їх частин, видів руху, пов’язаних із транспортом, назви територій і доріг, якими здійснюють рух” [12: 108], пор.: *Нині **наш “машиніст”** агітує за перехід **державного “потяга”** на парламентсько-президентські рейки* [УМ]; *Хто розгойдує **політичний човен** в Україні?* [КС].

Таким чином, метафоричні моделі в жанрі політичної дискусії виконують маніпулятивну функцію, впливаючи на сприймання адресата політичного дискурсу, на формування мовних стереотипів. Політичні метафори належать до засобів аргументування, переконування оппонента.

Через семантичну структуру політичної метафори послідовно реалізується прагматична настанова адресанта – створення іронічного тексту, в якому висловлюється зневажливе ставлення до політичної події чи особи.

До складу метафор входить суспільно-політична лексика на зразок: влада, президент, вибори, політичні інститути, політичний діяч, держава тощо. У відповідних контекстах ця лексика формує оцінно-знижений політичний дискурс.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры: Сборник: Пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз. / Вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой; Общ. ред. Н.Д. Арутюновой и М.А. Журинской. – М.: Прогресс, 1990. – 512 с.

2. Баранов А., Караулов Ю. Очерк когнитивной теории метафоры // Баранов А., Караулов Ю. Русская политическая метафора (материалы к словарю). – М.: Институт русского языка АН СССР, 1991. – 193 с.

3. Чудинов А. П. Метафорическая мозаика в современной политической коммуникации. – Екатеринбург, 2003. – 248 с.

4. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса. – М.: "Гнозис", 2004. – 326 с.

5. Дацишин Христина. Політична метафора в індивідуальній мовотворчості журналіста // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. журналістика. – 2004. – Вип. 25. – С. 427 – 433.

6. Кудрявцева Л. О., Дядечко Л. П., Дорофєєва О. М., Філатенко І. О., Черненко Г. А. Сучасні аспекти дослідження мас-медійного дискурсу: експресія – вплив – маніпуляція // Мовознавство. – 2005. – № 1. – С. 58 – 66.

7. Філатенко І.О. Сучасна політична метафора в російськомовній газетній комунікації України: когнітивно-прагматичний опис: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2003. – 20 с.

8. Чадюк О. М. Метафора у сфері сучасної української політичної комунікації: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10. 02. 01. / Інститут української мови НАН України. – К., 2005. – 20 с.

9. Дацишин Христина. Антропоморфна метафора в сучасному українському політичному дискурсі (за матеріалами мас-медіа) // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідомл. сьомої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 17 – 18 трав. 2002 р. / За ред. М. М. Романюка. – Львів, 2002. – С. 501 – 504.

10. Брага І. І. Мовна репрезентація образу держави у пресі України (кінець 1970-х – початок 2000-х років): Автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.01. – Київ, 2002. – 20 с.

11. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры: Сборник: Пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз. / Вступ. ст. и сост. Н.Д. Арутюновой; Общ. ред. Н.Д. Арутюновой и М.А. Журинской. – М.: Прогресс, 1990. – 512 с.

12. Дацишин Христина. Транспортна метафора в українському політичному дискурсі: конотативний аспект // Вісник Львівського університету. Серія журналістика. – 2003. – Вип. 23. – С. 108 – 116.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Д	газета "День";
ДУ	газета "Демократична Україна";
КС	газета "Кримська світлиця";
ПіК	журнал "Політика і культура"
СВ	газета "Сільські вісті";
СП	газета "Слово Просвіти";
УК	газета "Урядовий кур'єр";
УМ	газета "Україна молода";
УС	газета "Українське слово";
ШП	газета "Шлях перемоги".

УДК 974 (470.55/.57)

Федорова А. В.
(Оренбург, Россия)

В. Г. КОРОЛЕНКО И УРАЛЬСКИЕ КАЗАКИ

В статье «В. Г. Короленко и уральские казаки» описывается путешествие писателя по южным районам Оренбуржья летом 1900 г. Статья основана на материалах московских и оренбургских архивов, в ней использованы результаты научных экспедиций 1999, 2002 гг., проведенных под руководством профессора А. В. Федоровой.

Несмотря на значительное количество публикаций о В.Г. Короленко и его творчестве, без внимания осталась объемная коллекция источников, среди которых впечатляет переписка писателя с уральскими казаками, оренбургской интеллигенцией, а также родственниками, жившими на Южном Урале.

Оренбургскими краеведами предпринимались попытки проанализировать обширный фактический материал, связанный с путешествием В.Г. Короленко по южным районам Оренбуржья [1]. Что касается очерка Н.Е. Прянишникова о В.Г. Короленко, то дата выпуска книги – 1946 г. – объясняет отсутствие документальной базы в исследовании, хотя «Избранные письма» писателя вышли в свет в 1932 г., а в 1935-м опубликованы его «Записные книжки».

Продолжительную поездку в Уральскую область В.Г. Короленко совершил летом 1900 г. О собранном материале писатель отзывался: «… знаю, что в историческом отношении теперь не навру, колорит места и времени передам, а в некоторых подробностях, быть может, будет кое-что новое даже для историков». В этом он оказался несомненно прав. Очерки «У казаков», записные книжки и тетради, обширная переписка – все, что автор назвал «путевыми заметками о современном Яике и казаках», чрезвычайно полезны историкам и этнографам.

Материалы В.Г. Короленко о «путешествии по степям и станицам» представляют собой своеобразную казачью энциклопедию. Летом 1900 г. писатель осуществил две поездки по Оренбуржью. Первый маршрут (июль 1900 г.) пролегал по территории современных Ташлинского, Новосергиевского, Илекского и Первомайского районов, где были сделаны подробные записи в поселках Бородинский, Иртецкий, Кинделинский (названия 1900 г.). С дороги он сообщал: «Посетил местные хутора». Короленко проехал хутора Алексеевский, Дубовой, Остров, Щапов, останавливался в Герасимовке, в Мухрановском поселке и Илецке (Илеке).

Он побывал в конце августа 1900 г. в населенных пунктах современного Первомайского района: Мирошкино, Таловой, Чувашинский, Шапошниково. Прекрасные оренбургские просторы надолго запали в его сердце. Спустя восемь лет он

© *Федорова А. В., 2009*

признался в письме в Уральск: «Каждый раз, как приходит лето, мне вспоминается наше путешествие».

Писателя сопровождал учитель из илекских казаков М. Е. Верушкин, о котором В. Г. Короленко писал своему другу Н. Ф. Анненскому: «Ездил я с илецким казаком-учителем… Ночевали на дворах, на пашнях, на «базах» (навесы для скотины) и сеновалах. Разумеется, казаки нас не стеснялись. И пришлось слышать много любопытного. Записал две записные книжки путевыми набросками». 25 июля 1900 г. в послании матери он сообщил: «Я сговорился с попутчиком, интеллигентным казаком, ехать в Илек» [2:168]. На следующий день в письме Эвелине Иосифовне добавил: «… Мой будущий спутник, учитель сельскохозяйственной фермы, природный илецкий казак, Макар Егорович Верушкин, с которым мы едем в Илецкую станицу».

Через три года М. Е. Верушкин опубликовал любопытные воспоминания об этой поездке в газете «Уралец», где, в частности, отмечал: «Мастер он еще завязывать разговор с кем угодно, с казаком ли, с рабочим ли, с кем угодно. Так просто как-то, дружелюбно, глядишь расположит к себе, и тот всю душу перед ним выкладывает» [3].

В. Г. Короленко ездил с М. Е. Верушкиным и на Таловую. С ним же В. Г. Короленко собирался посетить Усиху, но задуманное сорвалось из-за нового назначения М. Е. Верушкина. Писатель и уральский учитель длительное время переписывались. Об этой дружбе рассказал исследователь Н. Г. Евстратов [4:62]. Менее известны письма супруги М. Е. Верушкина, адресованные В. Г. Короленко. Вот выдержка из ее письма: «… Он святой человек, не забывайте его, он все ждет от Вас весточки». Писатель ответил на просьбу Верушкиной: «… Да, хочется, всей душой хочется, чтобы старшая дочка поехала поучиться». В.Г. Короленко неоднократно материально поддерживал многодетную семью Верушкиных.

Проехав вдоль реки Киндели, В. Г. Короленко записал: «Наша тележка катилась между тем чудесными зелеными берегами красавицы Киндели. Дорога то подходила к самой речке, то углублялась в долину между увалов…». 31 июля в письме из Илека он делился впечатлениями с матерью: «Два дня ездили по степным речкам, с казацкими поселками и хуторами».

«Записные книжки» В. Г. Короленко позволяют уточнить ряд деталей и подробностей его поездки от станицы Кинделинской по степи «к верховьям Киндели и Иртека» [5]. Исследователь представил своим читателям нескольких казаков, среди них Дмитрия Ефимовича Полякова из Кинделинской станицы.

Поляковы из Кинделинской станицы довольно часто упоминаются в архивных документах. Видимо, родственником Дмитрию Ефимовичу Полякову приходится отставной казак Илецкой Защиты Федот Поляков, просивший в феврале 1854 г. дозволения выстроить на реке Кинделе близ Кинделинского форпоста водяную мукомольную мельницу [6]. На страницах газеты «Уральские войсковые ведомости» встречается информация о казаках Кинделинской станицы Агапе Полякове [7], Евстафиме Полякове [8].

Не трудно найти Поляковых и в приказах наказного атамана Уральского казачьего войска 90-х гг. XIX века, например, Кузьму Васильевича Полякова [9], Дмитрия Васильевича Полякова [10], Антона Полякова [11], урядника Гордия Тарасовича Полякова [12]. 5 октября 1892 г. российский император пожаловал нестроевому младшего разряда Уральской казачьей сотни поселка Кинделинского Уральского казачьего войска Антону Полякову,

спасшему 3 июля 1892 г. утопающего в реке Фонтанке крестьянина Ярославской губернии Ивана Фарафонова, серебряную медаль с надписью «За спасение погибавших» для «ношения на груди на Владимирской ленте» [13].

В историческую канву двадцатого столетия вплелись судьбы и кинделинских Поляковых, среди них казак Ф. Поляков – участник гражданской и Великой Отечественной войн [14:1]. Упомянутый В. Г. Короленко уральский казак Д. Е. Поляков относился к «поморским старообрядцам» [15:392]. Наша беседа в 1999 г. с жительницей села Кинделе Евдокией Немнотевной Поляковой, 1910 г. рождения, расширила представление о роде Поляковых и, главное, об истории кинделинских старообрядцев. Из «поморцев» в Кинделе в настоящее время живет Федосья Дмитриевна Плотникова, 1925 г. рождения. Староверов к концу XX века в селе осталось немного. В числе поморцев – А. Ф. Федулова, З. А. и Л. А. Машенцовы, Ф. Н. Власов, Нечаевы и Ананчевы, А. Шапошникова.

Из приверженцев поморской веры в селе Бородинском ныне живут Моруновы, Твороговы, Уховы. Кладбище «поморцев» находится отдельно, недалеко от Крутой Ростоши, рядом с мусульманским. До сих пор верующие из числа «чистеньких» воду из ведра кружкой не набирают, сначала ковшиком, а лишь потом из ковшика в кружку. Дверную ручку открывают рукой, прикрытой фартуком.

На территории современного Ташлинского района первоначально селились в основном старообрядцы. Так, в 1833 г. по переписи в Ташле значилось 93 мужчины-старообрядца и 103 женщины. В 1846 г. в Кинделинском форпосте числилось 818 человек, среди них 750 староверов [16].

В. Г. Короленко в своих очерках «У казаков», в ряде писем дает достаточно развернутую характеристику уральским казакам. В первую очередь, отмечает автор, это были защитники страны от внешней агрессии, от натиска степняков. С течением времени они превратились в серьезную военную силу, которую государство направляло против своих соперников как во внешних войнах, так и во внутренней борьбе.

Немало места писатель уделяет проблеме взаимоотношений казахов (киргизов) и уральских казаков. Многочисленные документы дают полное представление о вражде между казаками и киргизами. Часть из них сохранена в Оренбургском государственном архиве. «Оренбургский листок» так характеризует середину XVIII века: «Более всех других тяжесть киргизского хищничества выпала на долю яицких, после уральских казаков, как на передовую стражу, растянутую на протяжении 700 верст от устья Урала вверх по течению его. Скот казачий угонялся почти беспрерывно; самих казаков, без разбора пола и возраста, брали киргизы в плен, заставая их на пашне, на сенокосах, рыболовстве и на всяком месте их пути, не исключая многих случаев захвата людей из хуторов, а иногда из-под самих форпостов, потому что киргизы для нападения собирались всегда в большом числе, а если в малом, то прятались в засадах и нападении на одиноких путников из своих 10 засад нечаянно» [17].

Со временем ситуация значительно изменилась. Крещенных казахов причисляют в Уральское казачье войско. Об этом свидетельствуют и материалы Оренбургского госархива: «Дело о причислении крещенного киргиза Ильина в Уральское казачье войско. 1851 г.», «Дело о причислении в Уральское казачье войско новокрещенного киргиза Красненькова. 1856 г.» [18]. Враждебные отношения перерастают в терпимые, а затем и в дружеские. Милосердие часто отличает ту и другую сторону, о чем, например,

повествует «Дело о спасении киргизом Кердиринского рода Тюлемесовым отставного казака Уральского войска Кожевникова и его внука от гибели в 1856 г.» [19].

8 января 1895 г. император наградил тринадцатилетнего Андрея Кирилова из поселка Варшавского Благодарновской станицы Уральского казачьего войска, спасшего 15 июля 1894 г. утопающего в реке Иртек крестьянского мальчика Юнусува десяти лет, серебряной медалью с надписью «За спасение погибавших» для ношения на груди на Владимирской ленте.

29 июля 1900 г. В.Г. Короленко работал в Кинделинском поселке. Кинделю основали илецкие казаки как форпост по распоряжению оренбургского губернатора И.И. Неплюева 23 ноября 1748 г. Более ста лет Кинделинский форпост относился к Илецкой станице Уральского казачьего войска. Он в 1869 г. вошел в Студеновскую станицу и был переименован в поселок. В середине XIX в. в Кинделе насчитывалось 170 домов, в 1887 г. их стало 401 (388 – казачьих и 13 иногородних) [20]. К 1887 г. население Кинделей составило 2082 человека, среди них казачьи семьи Тишковых, Чапчиковых, Власовых, Поляковых, Чуреевых, Бирюковых, Осиповых и др. Кинделинскую станицу В.Г. Короленко покинул 29 июля 1900 г. в четыре часа дня и ночь на 30 июля провел в степи.

В бывшей Кинделинской и Бородинской станицах сохранились архитектурные сооружения столетней давности. Иртецкая же станица в начале века пострадала от сильного пожара и практически полностью заново построена.

Ценность путешествия состоит в том, что оно имело свое продолжение в непосредственных контактах и переписке, о чем большинство исследователей практически умалчивает. Тесные связи сложились у Короленко с уральским казаком В.А. Щаповым. Мы проследили путь писателя к мельнице В.А. Щапова по картам Уральского казачьего войска. Заметим, что хутор Щапов удалось обнаружить только на «Карте земель Уральского казачьего войска, составленной при уральской войсковой чертежной с листов хозяйственной съемки 1845 г., а часть оставшегося незаснятого пространства земель пополнено со съемки 1845 г., произведенной комиссией генерала Яковлева» [21].

Места, которые проехал В.Г. Короленко по оренбургской земле, помогает представить уникальная карта «План границы Уральского казачьего войска и Киргизской внутренней орды, проведенной высочайше утвержденной комиссией для разграничения этих земель». Созданная в 1865 – 1866 гг. карта имеет солидные размеры, достаточно подробные и красочные обозначения. По ней можно выяснить расположение мельчайших деталей: выгоны, луга, колодцы, скиты, кладбища. Вместо условных обозначений – «Разъяснение красок» [22]. Уточнить некоторые сведения дает возможность «Карта земель Уральского казачьего войска с раскраской от руки и рукописными пометками», которая хранится в Российском государственном военно-историческом архиве [23].

Записные книжки, очерки, письма, указанные карты позволяют уточнить «колорит места», в котором находился писатель. Его внимание привлекли, например, курганы – «мары», увиденные путешественником за Кинделинским поселком. О них Владимир Галактионович пишет, характеризуя дорогу за станицей Бородинской. В очерках приводится рассказ казака Д.Е. Полякова, а в «Записных книжках» встречаем пометки: «На горизонте мары. Дмитрий Ефимович рассказывает, что на Урале есть два огромных мара». Описывая обратный путь из Илека, В.Г. Короленко вновь возвращается к марам: «Между

Ростошью и Облавским поселком мар Бестaвский, а напротив за рекой на Восток Жагенский мар. Тотчас за поселком два больших мара, много малых налево от дороги».

Мары, упомянутые писателем, нанесены на старые карты. «План границ Уральского казачьего войска и Киргизской внутренней орды…», а также «Специальная карта Европейской России», исправленная в 1877 г., отчетливо указывают мары Ташлинские [24]. На карте «Район Оренбурга» 1919 г. по левую сторону Киндели, недалеко от станицы Студеницкой, обозначен мар Новиков [25].

В народной памяти и сегодня сохранилось немало легенд и преданий о марах. Несомненно, с ними познакомился и писатель. Опытный путешественник с большим стажем, конечно, заинтересовался курганами, этим творением рук обычного человека, заботившегося о своих умерших и выполнявшего определенные ритуалы и обычаи, связанные с культом предков. Спустя десятилетия археологи узнали тайны многих курганов. Курганы, увиденные В.Г. Короленко, были раскопаны в окрестностях села Герасимовки и хутора Барышникова в 1963 – 1964 гг.

Чтобы ощутить «колорит местности», как выражался писатель, необходимо не только повторить пройденный им путь, но и мысленно нарисовать картину района, который заселили уральские казаки. Старые географические карты, а также архивные документы раздвигают рамки наших представлений о «колорите местности», помогают лучше представить атмосферу, в которую окунулся В.Г. Короленко летом 1900 г. Писатель в поисках нужного хутора на реке Иртек Благодарновской станицы проехал не один населенный пункт. 25 июля 1831 г. военный губернатор граф Сухтелен разрешил основать на юге Оренбуржья форпосты. Рапортом от 16 октября 1831 г. Уральская войсковая канцелярия за подписью полковника Покатилова предложила основать четыре форпоста, один из которых был назван Благодарновским.

Общению с местными жителями, их рассказам Владимир Галлактионович придавал не меньшее значение, чем знакомству с окрестностями или архивными документами. Собеседники вводили его в мир уральского казачества, демонстрируя быт, традиции, обычаи. «По станицам я разыскиваю стариков… В общем, все-таки вижу и записываю очень много интересного», – сообщал он матери из Илека. В.Г. Короленко записал рассказы Н.Г. Баннова и К. Донского в Иртецком поселке, 110-летней мордовки «бабушки Душареи» в Бородинском, поселкового атамана А.Я. Камынкина в Кинделинском, отставного казачьего офицера В.А. Щапова, казака Д.Е. Полякова, глубокого старика, бывшего станичного атамана И.Я. Солдатова в Илецке (Илеке) и др. Данные, собранные им на Южном Урале, – это важный источник, который питает исследователей, изучающих историю уральских казаков. Писатель сообщает интересные факты, касающиеся, например, национального состава казачьего войска, приводит сведения о казаках мордовской и татарской национальностей. Любопытны сюжеты, характеризующие отношения казаков с казахами в прошлом.

Материалы В.Г. Короленко позволяют составить обширную галерею портретов, как правило, колоритных, рельефных. Писатель, например, много внимания уделяет личности казачьего офицера В.А. Щапова. Работа в библиотеках, московских архивах дала возможность выяснить удивительные детали, связанные с его судьбой.

Письма, адресованные В.А. Щапову, сохранила дочь полковника, работавшая два года в библиотеке г. Оренбурга. Александра Васильевна, как и ее отец, дружила с

писателем. После смерти отца она сберегла книги, письма и другие бесценные реликвии, подаренные ее отцу Владимиром Галактионовичем. В 1920 г. Александра Васильевна поступила в прославленную Одесскую публичную библиотеку, где являлась научным сотрудником, заведующей отделом каталогизации, читальным залом. Она умерла в 1938 г. в возрасте 68 лет.

Часть документов сохранила М. В. Канина, подруга А. В. Щаповой. Среди них письмо из Полтавы, датированное 9 января 1901 г., в котором В. Г. Короленко писал В.А. Щапову: «Многоуважаемый Василий Андреевич! Я, разумеется, и без напоминания отлично помню нашу встречу на пашне, и ночлег, и мельницу. При сем прилагаю вверху и вещественное напоминание о нашем становище, а также снимок Вашего пруда и мельницы. Пусть это будет памятью о Вашем прежнем гнезде и о случайном фотографе, его снимавшем. К сожалению, дорогой у меня некоторые негативы попортились и снимок становища пришлось печатать по плохому и притом разбитому негативу. Не взыщите. Книгу Аксакова просмотрел, а Вашу статью прочел со вниманием. Ну, в этом не сойдемся. Дело не в вере в духовное начало, а лишь в тех … духах, что стучат или ворочают столами. Мне они кажутся просто забавными, и я более склонен к простейшим объяснениям подобных явлений. Самую книгу я оставил у Вяч. Петровича Бородина (мне показалось, что Вы так говорили). Желаю Вам всего хорошего. Благодарю за Вашу память и буду рад получать от Вас от времени до времени весточку о Ваших новостях. Жму руку, В. Короленко. Простите за запоздалость ответа. Я уезжал в Петербург, а потом был сильно занят». На конверте можно прочесть адрес: «Ст. Илек Уральской области Василью Андреевичу Щапову (Хутор на р. Иртеке Благодарновского)».

Казачий полковник в отставке В. А. Щапов – человек огромной энергии и предприимчивости. Он был, что называется, реформатором по натуре. В. Г. Короленко глубоко уважал В. А. Щапова за ум и независимость суждений. В апреле 1902 г. писатель отправил ему оттиск из журнала «Русское богатство» с дарственной надписью. Данный оттиск найден нами в одном из московских архивов: «Василию Андреевичу на добрую память о В. Короленко. (И о ночлеге летнею ночью на сырту)».

Писатель вклеил в оттиск семь фотоснимков, к ним В.А. Щапов собственноручно сделал подписи. На полях в тексте книги встречаются пометки, оставленные В.Г. Короленко. Сорок два года спустя после отправки оттиска на Урал этот подарок писателя попал в московский архив: оттиск обнаружили в московском букинистическом магазине и передали реликвию в архивохранилище.

В. А. Щапов слыл знаменитостью в округе. У себя на хуторе он установил целую систему нововведений: завел рыбное хозяйство, построил мельницу, электростанцию, что вызвало открытую неприязнь соседей-помещиков. О нем шла дурная слава с тех пор, как он опубликовал свои наблюдения о, говоря современным языком, полтергейсте. В марте 1871 г. «Уральские войсковые ведомости» назвали его шарлатаном. Его работу «Самопроизвольные медиумические явления» помог опубликовать А. Н. Аксаков в журнале «Ребус» [26] в 1886 г. Современные исследователи полтергейста ссылаются на работу В. А. Щапова [27].

В.Г. Короленко переписывался также с уральским казаком Г. Т. Хохловым, оказал поддержку в публикации «Путешествия уральских казаков в «Беловодское царство» [28: 26–29], приготовив к данному изданию предисловие. Переписка продолжалась

длительное время, в архиве обнаружено письмо на имя Г. Т. Хохлова, датированное 14 ноября 1914 г.

Путешествие по Уралу было чрезвычайно полезным. Писатель делится с матерью: «В общем, все-таки вижу и записываю очень много интересного, и многое выясняется такое, чего никак и не подумал бы без этой поездки» [29:170]. О второй поездке он написал супруге 28 августа 1900 г.: «Поездка, в общем, вышла удачная» [30:491], а 26 сентября 1900 г. В. Г. Короленко как бы подвел итоги, сообщив своему другу Н. Ф. Анненскому: «Лето я провел, как я уже писал, хорошо и очень производительно: многое себе выяснил и собрал любопытный материал для предполагаемой работы». Исследователь планировал написать книгу о Емельяне Пугачеве.

Спустя столетие после пребывания В. Г. Короленко в Оренбуржье Научно-исследовательский центр истории и культуры народов Южного Урала, под руководством профессора А. В. Федоровой приступил к детальному изучению маршрута оренбургского путешествия В. Г. Короленко. Три бывшие казачьи станицы – Бородинская, Иртецкая и Кинделинская исследовались в рамках историко-этнографической экспедиции в 1999 г. Маршрут экспедиции пролег также по территории исчезнувших хуторов – Алексеевский, Дубовой, Остров, Щапов. В 2002 г. сотрудники Центра изучили еще ряд населенных пунктов, имеющих отношение к путешествию В. Г. Короленко. В работе экспедиций 1999 г. и 2002 г. участвовали: руководитель проекта, профессор А. В. Федорова, эксперт-секретарь Научно-исследовательского центра истории и культуры народов Южного Урала, тогда аспирантка Самарской академии культуры Т. А. Камскова, студенты Оренбургского государственного аграрного университета, а топонимический словарь вела Анастасия Федорова.

«Любопытный историко-этнографический материал», собранный В. Г. Короленко, был чрезвычайно полезен в ходе работы экспедиций. Он помог в выборе направления бесед со старожилами, способствовал проведению сравнительного анализа.

Записные книжки, письма, очерки «У казаков» В.Г. Короленко показывают, как делится его внимание между историей и современностью. Все время записи о том, что рассказывали старики о былом Яике, перемежаются со сведениями о том, как жил Урал на рубеже XIX и XX веков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Прянишников Н. Писатели-классики в Оренбургском крае. 4-е изд. – Челябинск, 1977; Якушев М. Короленко в Приуралье // Южный Урал. – 1970. – 24 сентября; Чумаков М.В. В Оренбуржье у казаков // Комсомольское племя. – 1980. – 21 июня; Хлебников Н. Короленко в Оренбуржье // Южный Урал. – 1980. – 7 августа; Косянова О.М. В.Г. Короленко об илекских казаках // Урал. – 1982. – 13 мая; Прокофьева А.Г. В.Г. Короленко и Оренбургский край // Уральску – 375 лет. Материалы регион. науч. краевед. конф. – Уральск, 1988; Ее же: А. С. Пушкин и В.Г. Короленко в работе над оренбургскими материалами о пугачевском восстании // Двадцать седьмая пушкинская конференция. К 150-ти летию оренбургской поездки А. С. Пушкина. Тезисы докладов. – Оренбург, 1989; Федорова А.В. Уральское казачество в творчестве В. Г. Короленко // Казачество Оренбургского края XVI – XX веков. – Оренбург, 1992; Она же: Оренбургские адресаты

В. Г. Короленко // Оренбуржье. – 1994. – 29 апреля; Она же. Путешествия В. Г.Короленко по уральским станицам // Историко-культурное наследие славян на Южном Урале. – Оренбург, 1998; Она же. Маршрутом писателя В. Г. Короленко // Казачество России в XX в. – Оренбург, 2000 и др.

2. Короленко В. Г. Избранные письма. – М., 1932. – Т. 1.

3. Уралец. – 1903. – № 77.

4. Евстратов Н. Г. Короленко в Уральске. – Алма-Ата, 1961.

5. Короленко В. Г. Записные книжки (1880 – 1900). – М., 1935.

6. ГАОО. Ф. 6. Оп. 12. Д. 1157. Л. 1.

7. Уральские войсковые ведомости. – 1891. – 1 сентября.

8. Уральские войсковые ведомости. – 1898. – 15 сентября.

9. Приказ по Уральскому казачьему войску № 268 от 8 мая 1891 г.

10. Приказ по Уральскому казачьему войску № 601 от 23 сентября 1892 г.

11. Приказ по Уральскому казачьему войску № 706 от 28 мая 1892 г.

12. Приказ по Уральскому казачьему войску № 533 от 30 августа 1892 г.

13. Приказ по Уральскому казачьему войску № 706 от 28 мая 1892 г.

14. Трудился и жил по совести // Маяк. Ташлинский район. – 1987. – 7 ноября.

15. Записные книжки (1880 – 1900). – М., 1935.

16. ГАОО. Ф. 6. Оп. 11. Д. 155. Л. 49. об.

17. Оренбургский листок. – 1876. – 27 июня.

18. ГАОО. Ф. 6. Оп. 12. Д. 1452.

19. ГАОО. Ф. 6. Оп. 12. Д. 1452.

20. ГАОО. Ф. 6. Оп. 12. Д. 225. Л. 58 об.

21. ГАОО. Ф. 124. Оп. 2. Д. 7018.

22. ГАОО. Ф. 124. Оп. 2. Д. 6987.

23. РГВИА. Ф. 330. Оп. 64. Д. 374.

24. ГАОО. Ф. 124. Оп. 2. Д. 7117.

25. ГАОО. Ф. 124 Оп. 2. Д. 670.

26. А. Н. Аксаков увлекался загадочными явлениями и опубликовал несколько работ по данной проблеме. См.: Аксаков А. Н. Позитивизм в области спиритизма по поводу книги Дассэ «О посмертном человечестве» (1884 г.); Его же: Разоблачения. История медиумической комиссии при физическом обществе Санкт-Петербургского университета (1883 г.); Его же: Воспоминания очевидца загадочных явлений в слободе Липцах в 1852 – 1853 гг. (1897 г.) и др.

27. См.: Горбовский А. А. Незваные гости? Полтергейст вчера и сегодня. – М., 1990.

28. Хохлов Г. Т. Путешествие уральских казаков в «Беловодское царство». С предисловием В. Г. Короленко // Записки Императорскогорусского географического общества. По отделению этнографии. Т. XXVIII. Вып. 1. – СПб., 1903. См. также: Щербаков Н. М. Из истории путешествий уральских казаков в поисках Беловодья // Казачество в истории России. – Краснодар, 1993.

29. Короленко В. Г. Избранные письма. – М., 1932. – Т. 1.

30. Короленко В. Г. Записные книжки. – М., 1935.

УДК 821. 1612. 091

Оляндэр Л. К.
(Луцк, Украина)

МИР РУССКОГО КУПЕЧЕСТВА В ТВОРЧЕСТВЕ МАКСИМА ГОРЬКОГО И ИВАНА РУКАВИШНИКОВА: АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ
(к 140-летию со дня рождения М. Горького)

У статті зіставлено зображення купецького світу у творчості М. Горького та романі І. Рукавишникова "Проклятий рід" в антропологічному вимірі, розглянуто проблему пошуку шляхів до себе.

Ключові слова: *антропологія, шлях до себе, сюжет, екзистенція, символ, знак.*

In this article representation of merchant world in Maksym Gorky's works and in I. Rukavishnikov's novel "Damned Family" is compared in anthropological measuring, the problem of searching for the ways to oneself is examined.

Key words*: anthropology, way to oneself, subject, existentialism, symbol, sign.*

С позиций антропологии еще не сопоставлялось в полной мере изображение М. Горьким и И. Рукавишниковым жизни купцов в ее соотношении с внутренним миром человека.

Цель статьи состоит в том, чтобы через понимаемую в широком смысле поэтику, прежде всего через "конструкцию, состав и расположение основных элементов произведения" [1: 16] рассмотреть в антропологическом аспекте изображенный М. Горьким и И. Рукавишниковым мир купечества на рубеже XIX-XX веков, учитывая при этом актуальность поднятых ими проблем.

Отправным философским тезисом для достижения цели может послужить мысль Луция Аннея Сенеки, которую он в дидактичной форме высказал в письме к Луцилию: "Поспішай до мене, але до себе – насамперед" [2: 130] Когда Сенека говорил: *спеши к самому себе*, – он имел в виду постоянную работу души – самоусовершенствование и необходимость быть в согласии с самим собою. Однако, как показали М. Горький и И. Рукавишников, как раз этого и были лишены их герои. Одной из основных причин человеческих драм в семьях купеческого сословия являлись бездуховность и осознание неустойчивости жизни, которая «лишена внутреннего смысла» [15: 209]. И М. Горький, и И. Рукавишников заставляют задуматься над сутью ценностей в купеческом укладе жизни – на языке современности: в мире бизнеса, – где совершается удивительная метаморфоза: деньги, которые должны улучшить качество жизни, на деле обесценили ее. Запросы души отодвигались на второй план, уступив место требованиям капитала, поглощавшего все людскую энергию, все силы – физические, интеллектуальные и моральные. Ведь драматичной была судьба не только человека, «выламывающегося» из этого класса, но и тех «железных» людей, которые составляли ядро зарождающейся русской буржуазии. «Железный» человек, служащий «делу», должен был целиком подчинить себя ему,

© Оляндэр Л. К., 2009

заковать свою душу. Не случайно Игнат Гордеев, отец Фомы, чувствовал временами, что он «не хозяин своего дела, а низкий раб его…» (4: 185). И не случайно "железные" люди М. Горького – Егор Булычов («Егор Булычов и другие»), Илья Артамонов старший («Дело Артамоновых») – и «железный старик» И. Рукавишникова предстают на краю смерти не только с тяжкими думами о том, кому оставить «дело», но и о том, на что ушла вся жизнь.

В мире купечества, пожалуй, ярче, чем в других сословиях прослеживается глобальный процесс отклонения человека от *пути*, ведущего *к себе*.

В статье «Еще раз об "Истории молодого человека XIX столетия" М. Горький писал: «Мне говорят: "Безволие и бессилие одних в сочетании с хищным оскалом зубов других – таков полный портрет буржуазной молодежи". Литература оставила в тени вторую группу, посвятив основное внимание первой» [5: 207]. Сам же М. Горький устранил такую односторонность в изображении организаторов производства – «людей, несомненно, сильной воли, подлинных хозяев жизни», «поэтов своего дела» [6: 208], в то же время подметив, что самые проницательные из них задумались более глубоко над смыслом жизни человека в целом. В России первые фабриканты – выходцы из крепостной деревни – стремились расстаться с рабством, а вместо того попадали в иную, еще более сильную рабскую зависимость, но не от *Дела* как такового, а от главной цели его – делать деньги. По сути, фраза Мефистофеля: «Люди гибнут за металл» – приобретает метафорическое значение: *капитал* как *самоцель убивает* или калечит живую *душу*. Это остро осознавал Николай Бугров: «Издревле, – исповедовался он, – человек чувствовал, что жизнь – непрочна, издавна хорошие люди бежали ее. Ты сам знаешь – богатство не велика сладость, а больше – обуза и плен. Все мы – рабы дела нашего. Я трачу душу, чтоб нажить три тысячи в день, а рабочий – тридцати копейкам рад. Мелет нас машина, в пыль, мелет до смерти. Все работают. На кого же? Для чего же? Вот что непонятно – на кого работаем? Я – работу люблю. А иной раз вздумаешь, как спичку в темноте ночи зажгешь, – какой все-таки смысл в работе? Ну – я богат. Покорно благодарю! А – еще что? И на душе – отвратно.

Вздрогнув, он повторил иным словом:

– Отвратительно» [7: 209].

В признаниях всесильного купца Николая Бугрова примечательно выражение: *Все* ***мы*** *–* ***рабы дела*** *нашего. Я трачу душу, чтоб нажить три тысячи в день, а рабочий – тридцати копейкам рад.* К такому осознанному выводу он пришел не без помощи горьковского романа «Фома Гордеев», до этого, видимо, он только ощущал беспокойство, недовольство собой. Особенность же бугровской мысли состояла в том, что он распространил тезис ***мы*** *–* ***рабы дела*** на жизнь вообще, где и ничтожно малое количество денег тоже превращает человека в их раба.

М. Горький не стал раскрывать ни в романном творчестве, ни в очерках/портретах психологического процесса превращения раба в рабовладельца, который тоже раб: он только указал на возникший интерес к этой антропологической проблеме. Но, как это видно прежде всего из очерка «Н. А. Бугров», писатель показал драму обескрыленной души, вернее души со связанными крыльями. Писатель, выслушав откровения Н. Бугрова, отреагировав в очерке своим удивлением: «… странно знать, что человек этот живет трудом многих тысяч людей, и в то же время слышать, что труд этот – не нужен

ему», – подчеркнул национальный характер мироощущения своего героя: «Так жить и чувствовать могут, вероятно, только русские люди» [8: 234]. Однако за строками этими скрывается и какая-то недосказанность и суггестивность, невыразимость чего-то более фундаментального. До конца это проявилось в рассказе о последней встрече с Бугровым, когда тот сказал: «Глупа жизнь. Страшна путаностью своей, темен смысл ее. А все-таки – хороша?

– Хороша.

– Очень. Только вот умирать надо.

Через минуту, две добавил тихонько:

– Скоро… умирать…» [9: 241].

В подтексте слов Бугрова *глупа жизнь* (иначе: *абсурдна*) маячит тот же, вечный философский вопрос, что и в творчестве Ф. Достоевского, – вопрос о смысле жизни и ее абсурдности, который М. Горький в этом контексте открыто ставить не считал возможным. Однако это не означает, что он вообще не осмыслял этот фундаментальный вопрос бытия, представленный Ф. Достоевским в глобальных масштабах. Ф. Достоевский "находит бессмысленность бытия в его непреложной жестокости" [10: 410]. Саму же жизнь он ценил. В противном случае не писал бы в альбом Ф. Г. Загуляевой: "…не старейтесь никогда сердцем и не теряйте (чтоб ни случилось в жизни) ясного взгляда на жизнь" [11: 119]. И не признавался бы О. А. Козловой: "…несмотря на все утраты, я люблю жизнь горячо; люблю жизнь для жизни, и, серьезно, все чаще собираюсь *начать* мою жизнь" [12: 119]. Абсурд же бытия – по Ф. Достоевскому – может проявиться только при условии, если будет отсутствовать бессмертие, ибо тогда все бесследно погибнет, не оставив по себе даже памяти. Через определенное время "будущее человечество … истлеет … земля "обратится … в ледяной камень и будет летать в безвоздушном пространстве с бесконечным множеством таких же ледяных камней, то есть бессмысленнее чего нельзя себе и представить!" [13: 63]. Ища выход, Ф. Достоевский – по мнению немецкого философа Р. Лаута – "предлагает душе единственное, что он может дать ей как ответ: Христос – это Бог, и указывает ей на светлую силу, способную преодолеть и погасить любую тьму, любую бессмысленность, любую вину" [14: 410]. М. Горький, по-своему понимающий бесконечность жизни и полемически настроенный к мировоззренческим концепциям Ф. Достоевского (особенно непримиримо – к его упрощенным толкователям типа Ивана Наживина [15: 190]), разделял с ним любовный взгляд на жизнь. Это отражено во многих произведениях писателя, таких как пьеса "Мещане" (в словах Нила) и миниатюра "Старик", опубликованная в 37 номере «Нового журнала для всех» в 1911 году [16: 492]. Главный герой миниатюры – старик – говорит: «Я жил прекрасно, и *нашел свой путь*, и некого мне благодарить за это. Прощайте!» [17: 473]. Как известно, М. Горький проявлял живой интерес к Григорию Сковороде, поэтому неслучайно образ горьковского старика в определенном смысле соотносится с образом украинского поэта и философа, которого *мир ловил, но не поймал*. Фраза: *нашел свой путь…некого мне благодарить за это*, – свидетельствует о самостоятельности горьковского персонажа, его, как и Г. Сковороду, мир не смог поймать. Ища свой путь, старик шел к самому себе и в обретении себя увидел смысл и оправдание своей жизни. Это обстоятельство вводит миниатюру "Старик" в контекст современной украинской литературы, в ее сковородинскую проблематику, представленную прежде всего в стихотворении Лины Костенко "Ой ні, ще рано думати про все", в

котором лирическая героиня пошла со Сковородой-памятником: “Він кам’яний, а з ним іде жива” [18: 4].

От ми йдемо. Йдемо удвох із ним.

<…>

Він твердо ставить кам’яну стопу.
Йдемо крізь ніч, крізь бурю у степу.
Крізь дощ і сніг, дебати і дебюти.
Ми є тому, що нас не може бути.

[19: 4-5]

Лирическая героиня Лины Костенко, жизненным идеалом для которой был Г. Сковорода, сделав свой экзистенциальный выбор, уверенно шла *сама к себе*, к свободе мысли и поступков.

Горьковские же купцы, даже такие, а, возможно, именно такие, как Николай Бугров, задумываясь над смыслом бытия, сделать такой выбор, по собственному их признанию, были не в состоянии, ибо не столько жизнь, сколько *деньги поймали их* и поставили себе на службу.

В романе И. Рукавишникова этот вопрос прочитывается в подтексте, за описанием делового городского шума жизни и осознанием *железным стариком* наступления своего смертного часа: «Тихо, прилично, от дряхлости и болезней умирал длинный, чуть сутуловатый старик. <…> Умирает железный старик. И люди противны ему. К окну подошел. Вся Торговая подводами запружена. Мужики неистово гремят. Железо в стариковы балаганы складывают. <…> На улицу так загляделся.

– Ишь, ведь… Умирать время пришло.

Глухо сказал. А за миг не знал, что скажет. Думы молчаливых, грузных дней сказали» [20: 15].

У *железного старика*, как у Николая Бугрова, мысли о Бытии и смысле существования человека в сформулированном виде не возникали, но, неосознанные ясно, они, видимо, все-таки промелькнули в его голове, уступив место главной заботе – кому передать *Дело*. Накануне смерти его терзают сомнения, сумеют ли наследники приумножить нажитый им капитал: “Старшего к делу кое-как удалось приставить. Семеро сыновей. Семеро. Как уйдешь? Как оставишь? Балбесы. Семеро” [21: 17]: Все это говорит о том, что *железный старик* именно *Дело* считал своей целью, и, если оно будет пущено по ветру, то тогда и вся его жизнь прожита зря. В душе надежда на сыновей еле теплилась: не верил в них. И в тоже время *железный старик* воплощал в себе рабство перед *Делом.* Более того, он, являясь призраком перед своими детьми, приковывал их железными цепями к нему.

Проблема «отцов и детей», которая возникает в купеческом мире и которую следует рассматривать в рамках типологических сюжетов, и у М. Горького, и у И. Рукавишникова поставлена и в плане духовного развития, духовной самореализации. Процесс нарастания духовного голода, неудовлетворенности, разлада человека с самим собой шел стремительно. Если для старшего поколения, вышедших из крепостных дедов и отцов, созидаемое *Дело* содержало в себе творческий элемент и в определенном смысле стимулировало духовные силы целью – вырваться из крепостного рабства и стать не только свободным человеком, но и «хозяином жизни», то для сыновей, у которых «папашка

– миллионщик», такой одухотворяющей цели не существовало. Оставалась только необходимость приумножать капитал, служить ему – без этого терялось не только богатство, но и приобретенная власть над людьми. Однако для людей с духовными запросами все это потеряло значение: «Знай, – доверительно исповедуется Виктор Макарович перед Юлией, – что детство мое и юность так прошли, что не могу я целью жизни поставить золото. А слава? … жажда славы в прошлом. … Мне не нужна слава» [22: 245]. Золото и слава не стали для Виктора побудительной силой к творческому труду, и он *потерял дорогу к себе*.

Потерял себя и осознал эту потерю горьковский Николай Бугров, «миллионер, крупный торговец хлебом, владелец паровых мельниц, десятка пароходов, флотилии барж, огромных лесов», играющий «в Нижнем и губернии роль удельного князя» [23: 210]. Не даром же сказал: «Я трачу душу, чтоб нажить три тысячи в день. <…> Для чего же?». Не случаен его вопрос, неоднократно обращенный к М. Горькому: «И в ночлежном доме моем живали?» [24: 214]. В подтексте вопроса кроется недоуменное удивление *удельного князя,* видящего перед собой человека из своей ночлежки, который имеет то, что потерял он, Николай Бугров. Деловой человек – и страшный, как сам себя определил, – Н. Бугров, конечно, *дорог к себе* не искал: *некогда*. Другое дело Макаровичи – сильный Виктор и слабый Антон. Но и они не столько идут, сколько бесплодно мечтают найти пути к себе. Оба героя И. Рукавишникова – люди, сломленные отсутствием высокой жизненной цели. И это не случайно: писатель смотрел на них сквозь призму своей судьбы и надломленного внутреннего мира. М. Горький вспоминал: «Недавно умерший поэт и автор романа “Проклятый род” И. С. Рукавишников принес мне рукопись первого своего рассказа “Семя, поклеванное птицами”; рассказ был плохо сделан, но помню, что в нем юноша жаловался на то, как отец испортил ему жизнь. И. Рукавишников уже тогда весьма усердно пил и убеждал меня, что для него, как для Бодлера, “истинная реальность жизни раскрывалась только в пьяных грезах”» [25: 305]. Конечно, про самого автора “Проклятого рода” нельзя сказать, что он *не шел к себе* и *не находил себя*. Жизнетворчество писателя говорит о том, что *на путях к себе* он *во многом преуспел*: много писал (вышло в печати более 20 небольших по объему книг), много видел, бывая в Европе и на Востоке. Вместе с братом Митрофаном вел огромную работу по созданию городского музея в своем прежнем Доме-дворце на Откосе, который по постановлению Нижегородского совета был передан под музей. Организовал в Москве Дворец искусств и заведовал им до 1921 г., до его закрытия. Преподавал стиховедение в ВЛХИ им. В. Брюсова и на Высших гослиткурсах [см. подробнее: 26: 5-12]. Но, несмотря на свою активную деятельность в области литературы, искусства и культуры, он, видимо, оставался человеком, который не мог довольствоваться результатами проделанной работы и хотел достигнуть большего. Некоторые особенности своего отношения к миру и душевные переживания писатель передал персонажам “Проклятого рода” – Виктору и Антону. Но для понимания их судьбы важно знать, что если себя И. Рукавишников считал *белым вороненком*, явлением исключительным, не характерным для купеческой среды, то неудачливость своих героев воспринимал как проявление типичного. Его сильный Виктор пытается найти себя в искусстве. Но и тут ему дороги нет: «Для того, чтобы делать и сделать – одного таланта мало. <…> Цель, определенная цель нужна» [27: 245]. А слабый Антон, склонный к созерцательности, уходит в себя. Решающую роль в изображении психологического

состояния героя играют символические образы *закрытых и открытых дверей*. *Закрытые* двери символизируют одновременно *протест* и *решимость* героя отгородиться от мертвящего устава Дома-дворца, *отстаивание* права на самостоятельный выбор жизненного пути; *открытые двери* – грубое вторжение в пределы индивидуального мира, нарушение атмосферы бытия в нем; приближающиеся *шаги* – знак агрессии, покушение на личное существование. Антон скорбит о подлинности Жизни, а та, которая уготована ему, хуже смерти, поэтому смерть воспринимается им как единственный выход, освобождение. Он предпринимает неудачную попытку добровольно покинуть этот мир и только ранит себя. Но возврата к жизни нет, и Антон медленно умирает. Весь смысл его драматических отношений с Домом-дворцом выражен в картине Виктора, который нарисовал Антошика, отвернувшегося от своего рода: «Точно, верно изображен на картине восковой юноша-брат. Так же у окна сидит, живой – не живой в свое смотрит» [28: 591].

Антон понял, что *потеря себя* ведет к обесцениванию жизни, и, чтобы *сохранить себя*, он уходит в смерть, спасаясь от мертвой хватки Дома-дворца, с его отсутствием любви и поклонением миллионам: “О чем говорят, думают? Деньги – говорит он брату Яше. – <…> А что это? Проклятие…” [29: 307]. Жизнь же Антон любил, в нее смотрел через свое окно, понимая, что “она богата. И совсем не деньгами богата” [30: 307]. Хотел, но не имел сил найти в ней себя и через нее прийти к себе. Изображение переживаний Антона И. Рукавишниковым свидетельствовало, что его герой не склонен был «к самоуглублению личности в свой мирок, в свое микроскопическое “я” [31: 451]. И когда речь заходит о *необходимости искать себя*, позиция И. Рукавишникова в определенной степени согласуется с позицией М. Горького, горой которого – старик – так того себя, к которому шел: “Я жил один, жил внутри себя то, что всем было нужно от души моей, я всем отдавал искренно; то, что только мне было нужно, – я хранил глубоко в сердце моем, не отягощая скорбью духа моего в часы уныния и усталости.

И не делился я с людьми слезами и стонами, но всегда отдавал им богатства смеха и радости. <…> не подавлял разума моего, ибо знаю я – человек рождается с болью и кровью для матери своей, а душа моя была матерью и восприемницей всех явлений” [32: 473].

Это высказывание замечательно тем, что в нем представлена суть горьковского понимания пути к себе: *жил в себе – отдавал всем – хранил в себе*. Речь идет об индивидуальности, которая, обогащая *себя*, щедро своим богатством делится с *другими*, но при этом *Я* не растворяется в *Мы*.

И. Руковишникова социальные моменты не интересовали; М. Горький же показал этот процесс в двух планах: социальном и онтологическом.

В какой-то момент в рецепциях творчества М. Горького внимание было сосредоточено в основном только на социальном аспекте. Теперь настал момент глянуть на горьковское понимание жизни как таковой, протекающей в самых различных условиях. И когда М. Горький изображал мир купцов, он рассматривал человека, который должен был бы реализовать себя вопреки обстоятельствам, а то и изменяя их. «Горький, – пишет известный горьковед Л. Спиридонова, – принадлежит к тем писателям, кто воспевал человека активного, посвятившего себя борьбе за социальную справедливость и переустройство жизни на более разумных началах. Однако его, бесспорно, привлекали идеи самоусовершенствования, освобождения человека от сковывающих его моральных и

этических норм, а главное – идея перевоспитания личности или рождения "нового человека"» [33: 6]. А жизнь М. Горький – по его словам, сказанным им в письме к И. Репину от 23 ноября 1899 г.,– понимал "как движение к совершенствованию духа" [34: 119].

Для всестороннего и глубокого понимания горьковской постановки проблемы *поиска человеком пути к себе* необходимо целостно охватить все наследие писателя – художественное творчество, переписку и публицистику, – включая результаты его духовной деятельности в широкий культурологический контекст и отчетливо понимая, что тема эта значимостью своей выходит в наши дни далеко за рамки литературоведения.

Сопоставление же творчества М. Горького и романа И. Рукавишникова "Проклятый род" помогает – хоть и частично – глубже осознать особенности существующих антропологических подходов к действительности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Подорога В. Мимесис. Материалы по аналитической антропологии литературы. Том I. Н. Гоголь, Ф. Достоевский. – М.: Культурная революция, Логос, Logos-altera, 2006. – 688 с.
2. Сенека Луцій Антей. Лист XXXV // Сенека Луцій Антей. Моральні листи до Луцілія / Пер. з латин. А. Содомора. – К.: Основи, 1995. – 603 с.
3. Горький М. Собр. соч.: В 30 т. – М.: ГИХЛ, 1949-1956. – Т. 15. – 432 с.
4. Горький М. Полн. собр. худож. произведений: В 25 т. – М.: Наука, 1968-1976. – Т. 4. – 639 с.
5. Горький М. Собр. соч.: В 30 т. – Т. 26. – 464 с.
6. Там же.
7. Там же. – Т. 15.
8. Там же.
9. Там же.
10. Лаут Р. Философия Достоевского в систематическом изложении / Под ред. А.В. Гулыги; Пер. с нем. И.С. Андреевой. – М.: Республика, 1996. – 447 с.
11. Достоевский Ф. Полн. собр. соч.: В 30 т. – Л.: Наука, 1972-1990. – Т. 27. – 470 с.
12. Там же.
13. Достоевский Ф. Подросток // Достоевский Ф. Собр. соч.: В 10 т. – М.: ГИХЛ, 1955 – 1958. – 8. – 659 с.
14. Лаут Р. Философия Достоевского в систематическом изложении.
15. Горький М. Публицистмка М. Горького в контексте истории. – М.: ИМЛИ РАН, 2007. – 632 с.
16. Горький М. Собр. соч.: В 30 т. Т. 12. – 468 с.
17. Там же.
18. Костенко Ліна. Вибране. – К.: Дніпро, 1989. – 559 с.
19. Там же.
20. Рукавишников И. Проклятый род. – Нижний Новгород: изд-во «Нижегородская ярмарка» совместно с изд-вом «Покровка», 1999. – 239 с.
21. Там же.
22. Там же.

23. Горький М. Собр. соч.: В 30 т. – Т. 15.
24. Там же.
25. Горький М. Собр. соч.: В 30 т. – Т. 25. – 520 с.
26. Шиян Л. Иван Рукавишников и его роман “Проклятый род” // Рукавишников И. Проклятый род. – Нижний Новгород: изд-во «Нижегородская ярмарка» совместно с издвом «Покровка», 1999. – С. 5-12.
27. Рукавишников И. Проклятый род. Указ. вид.
28. Там же.
29. Там же.
30. Там же.
31. Горький М. Публицистика М. Горького в контексте истории. Указ. вид.
32. Горький М. Собр. соч.: В 30 т. Т. 12.
33. Горький М. Собр. соч.: В 30 т. Т. 12/.Спиридонова Л. Максим Горький без мифов и домыслов // Лит. газ. – 2008. – 26 марта. – С. 6. .
34. Переписка М. Горького: В 2 т. – М.: Худож. лит., 1966. – Т. 1. – 479 с.

УДК 821.161.1 «18»

Зарва В. А.
(Бердянск, Украина)

ПОЭТИКА ПОВЕСТИ «ЗАЯЧИЙ РЕМИЗ» С. С. ЛЕСКОВА

Стаття присвячена дослідженню особливостей сюжетно-композиційної організації пізньої повісті російського письменника другої половини XIX ст. Миколи Семеновича Лєскова «Заячий реміз». Простежується своєрідність лєсковського героя-«болвана» у порівнянні з аналогічним типом у творчості Г. Квітки-Основ'яненка, А. Чехова, В. Гаршина.

Ключові слова*: поетика, типологічні сходження, повість, композиція, оповідач, сюжет, божевілля, заголовок, сатира, гротеск.*

This article is dedicated to the examination of peculiarities plot-compositional organization of the late story of Russian writer of second half of the nineteenth century M. S. Leskov «Hare's fine». The peculiarity of Leskov's heroe-«dummy» is traced compared with analogous type in the creative works of G. Kvitka-Osnovianenko, A. Chekhov, V. Garshun.

Key words: *poetics, typologic similarities, story, composition, storyteller, plot, lunacy, the title, satire, grotesque.*

К «Заячьему ремизу» Н. С. Лескова обращались исследователи, прослеживая творческую историю поздней повести (М. В. Лявданская, Л. И. Левандовский), пародийность ее хроникальной части, проблему национальной жизни, вопрос об идейном смысле произведения (О. В. Анкудинова), влияние «Красного цветка» В. Гаршина (Л. Гроссман), типологические схождения с «Палатой №6» А. П. Чехова (И. Виницкий). Мы же попробуем раскрыть поэтику повести «Заячий ремиз» Н. Лескова.

© Зарва В. А., 2009

С начала 90-х годов Н. Лесков начинает предлагать повесть «Заячий ремиз» различным изданиям: В. Гольцеву для «Русской мысли», Д. Цертелеву для «Русского обозрения», М. Стасюлевичу для «Вестника Европы». Но по цензурным соображениям названные редакторы отказались ее принять. По этой же причине изменялось и название произведения. Повесть, законченная автором в ноябре-декабре 1894 года, впервые увидела свет на страницах «Нивы» лишь в 1917 г. В одном из писем Н. Лесков поясняет заглавие «Заячий ремиз». Это безвыходное положение. Спастись может лишь тот, кто застынет, как камень. Для главного героя, как это ни странно на первый взгляд, такого рода позой становится сумасшествие. У Н. Лескова также была мысль назвать произведение по имени главного героя «Ономрий Перегуд из Перегудова: его жизнь, опыты и приключения», которой он поделился со М. Стасюлевичем. В этом же письме Н. Лесков отмечает особенности композиции «Заячьего ремиза»: «Писана эта штука манерою капризною, вроде повествований Гофмана или Стерна с отступлением и рикошетами» [9(1: 606)].

Композиционно повесть как бы разделяется на две части: в первой преобладает «колорит малороссийский», во второй – «сумасшедший». Литературовед Б. Варнеке в 1940 г. высказал предположение, подтверждаемое перепиской Н. Лескова, о назначении общего колорита произведения «Заячий ремиз»: «... сумасшедший дом, пришедший со страниц Гофмана, все напортил и снизил до анекдота, дурашливой присказки, но не была ли она умышленно выбрана в надежде протащить рискованную вещь!» [2: 69]. Так, в письме Д. Цертелеву от 14 декабря 1891 г. Н. Лесков сообщает: «... мой очерк – очень веселый и не без шпилечки...» [9(1: 505)].

О своем обращении к различным формам тайнописи Н. Лесков говорит в письме В. Гольцеву от 16 ноября 1894 г.: «В повести есть «деликатная материя», но все, что щекотливо, очень тщательно маскировано и умышленно запутано. Колорит малороссийский и сумасшедший» [9 (1: 643)]. Позже Н. Лесков поясняет, почему действие происходит на Украине: «Сцена перенесена в Малороссию для того, что там особенно много было шутовства с «ловитвою потрясователей, або тыих, що трон шатають», и с малороссийским юмором дело как будто идет глаже и невиннее» [5 (1: 606)]. Но и это не помогло выходу в свет повести «Заячий ремиз».

Художественному замыслу Н. Лескова подчинен и язык повести, маскирующий сатиру. Речь рассказчика Перегуда изобилует украинизмами, церковнославянизмами (результат участия в архиерейском хоре, в обрядах богослужения), канцеляризмами (по должности станового), мещанским просторечием. Стараясь казаться образованным, Перегуд говорит многословно, злоупотребляя превосходными степенями прилагательных. Большое место в речи рассказчика занимает тавтология: «присяги присягать» [9 (1: 507)]., «последовали последствия» [9 (1: 515)], «томлением томим» [9 (1: 536)], «слушатели слушают» [9(1:566)] и др. Часто в «Заячьем ремизе» украинские словосочетания сопровождаются русским переводом.

«Заячий ремиз» основной сюжетной линией напоминает один из первых рассказов Н. Лескова «Краткая история одного частного умопомешательства (Психологический этюд)» (1863), где все та же слежка за «потрясователями» и в финале – сумасшествие героя. Это небольшое произведение помогает увидеть «трудный рост», путь Н. Лескова-писателя к политической сатире «Заячьего ремиза». Эти же мотивы звучат и в рассказе «Путешествие с нигилистом» (1882). Тема безумия встречается и в таких

произведениях Н. Лескова, как «На ножах» (1870-1871), «Инженеры-бессребреники» (1883), «Маленькая ошибка» (1883), «Загадочное происшествие в сумасшедшем доме (Извлечено из бумаг Е. В. Пеликана) (1858-1878)» (1884) и др. А в повести «Смех и горе» (1871), как подчеркивает И. Виницкий, «впервые в творчестве Лескова возникает образ философа в сумасшедшем доме» [3: 312] – станового пристава Васильева. Эта тема связана с фактами биографии писателя, который вынужден был, начиная с 16 марта 1878 года, когда его жена Ольга Смирнова (1831–1909) попала в петербургскую больницу святого Николая с тяжелым психическим заболеванием, и до конца своих дней заботиться о ней. Кстати, попечителем этой больницы был знаменитый С. П. Боткин, знавший Н. Лескова и уважавший его.

В повести «Заячий ремиз» нарисована гротескная картина провинциальных нравов дореформенной России (действие происходит на Украине), ее идеологических устоев (церковь, система воспитания, судопроизводство). Произведение отличается сатирической направленностью против официальных преследователей и гонителей демократических сил. Наличие в тексте прямых ссылок на Н. Гоголя («великие паны, как Гоголь» и др.) свидетельствует о сознательном обращении Н. Лескова к литературной традиции Н. Гоголя-сатирика.

Как и в «Детских годах», в «Заячьем ремизе» рассказчик является одновременно и главным действующим лицом. Автор же, как и в рассказе «Фигура», является слушателем и собеседником. В «Заячьем ремизе» в роли рассказчика выступает отрицательный персонаж, неразвитость сознания которого, по верному замечанию О. Анкудиновой, «помогает Лескову в сатирически-парадоксальных формах ярче обнаружить порочную сущность государственной системы…» [4: 103].

Повесть начинается с традиционной рамки авторского повествования, в котором Н. Лесков, ссылаясь на печальные события собственной биографии, говорит об обстоятельствах встречи с главным героем в сумасшедшем доме. В первой-четвертой главках изложение ведется от третьего лица. Н. Лесков указывает на цель своего вмешательства в воспоминания Перегуда: «Многое, по его мнению, важное, на самом деле мне казалось неважным и опущено, как совершенно не идущее к делу, или же изложено кратче моими словами, причем вся суть событий сохранена, а откинуты повторения и другие приемы многословия мечтательного маньяка, через которые рассказ его был бы не свободен от длиннот и через то непременно утрачивал бы интерес» [9 (1: 503)]. Таким образом, Н. Лесков маскирует свою позицию позицией героя-рассказчика, что и является одним из приемов тайнописи.

Передавая рассказ Ононрия Перегуда об основании его родного села, Н. Лесков так выстраивает событийный ряд, что, вместо предполагаемого традиционно повествования о месте, где жил и действовал герой, о его происхождении, вырисовывается социальная история его родного села, история, как отмечает Б.Дыханова, «массового оболванивания свободных малороссийцев, над которыми своевольно «учиняются» паны и попы. Автор детально показывает процесс формирования из человека послушного раба» [5: 211].

Лесковское произведение «Заячий ремиз» полемично по отношению к повести «Тарас Бульба» Н. Гоголя с ее апофеозом свободолюбивого времени «доброго казачества», а также к прежним хроникам Н. Лескова, противопоставляющим старое новому, прошлое (как идеальное) настоящему (уродливому). Между тем нельзя не заметить тесное

типологическое родство (а подчас и генетическую связь) позиции Н. Лескова, проявившейся в прежних его хрониках, с позицией Н. Гоголя, противопоставлявшего характеры и события времен украинской «казацкой вольницы» современному состоянию общества и характерам, и подходом украинских писателей первой половины XIX в. (включая Т. Шевченко) к изображению современной им действительности, так не похожей на бывшие славные времена. Особенно ярко эта дихотомия проявилась в творчестве украинских (А. Метлинский, Н. Костомаров, В. Гребенка, Я. Щоголев, А. Афанасьев-Чужбинский, П. Кулиш и др.) и русских романтиков, писавших на украинские темы (Ф. Глинка, О. Сомов и др.). Важно то, что, в отличие от романтиков, Н. Лесков находит корни беззакония и безнравственности в поэтизируемом ими прошлом, чем, безусловно, приближается к идейной позиции Т. Шевченко.

«Еще при той казацкой старине, про которую добрые люда груди провздыхали и очи проплакали», полковник Перегуд, иронично отмечает автор, сделался с помощью старшин паном да так, что «перегудинские казаки и не заметили, «чи як, чи з якого повода» их стали писать «крепаками» [9 (1: 505)], а против непокорных были обращены такие средства, как русские батоги и украинская пуга, «но бысть в тіх обоих средствах и ціна и вкус одинаковы» [9 (1: 505)]. Для санкционирования рабства, кроме силы, понадобилось духовенство с его требованием соблюдать закон христианский и «Павлечтением», укреплявшим «в людях веру, что они «рабы» и что цель их жизни… «повиноваться своим господам» [9 (1: 505)].

В повести Н. Лесков показывает единство интересов церкви и государства. Писатель выводит типы «колокольных дворян» трех поколений, раскрывая процесс их нравственного падения: от прямой защиты рабства до предательства и вступления в ряды царской охранки. Н. Лесков с издевкой пишет о покорности и доверчивости украинской паствы, поверившей в то, что поп Прокоп является «за все село единственным у Бога печальником» [9 (1: 508)]. Поп же откровенно спекулирует на христианских чувствах односельчан, умело пользуется своей духовной властью, способствуя закрепощению крестьян.

Сатирический портрет первого попа села Перегуды выполнен в традиционной народной манере: «рослый, пузатый и в красных чоботах, а лицо тоже красное, як у серафима...» [9 (1: 504)]. Прокопа сменил «превеликий хитрец» [9 (1: 512)], занимающийся финансовыми операциями. В духе народной сказки о попе и солдате показан своеобразный торг отца Перегуда с Маркелом, дающим взятку. Место Маркела занял «поэт и мечтатель» поп Назарий, промышляющий на доносах, а также на «ловитве потрясователей основ».

«Научителем» Перегуда был уголовник-расстрига, «богослов»-доносчик Вековечкин. Этот святоша, действующий хитро и замаскированно, рекомендует во всем руководствоваться шантажом, подлогом, а также «духовными» законами, утверждая, что «наш народ человеческой справедливости не знает, а свыше всего уважает божественность...» [9 (1: 534)]. Не отличается ничем от рядовых служителей церкви и прожорливый архиерей.

Первый крепостник села Опанас Опанасович изображается Н. Лесковым сатирически. С горькой иронией говорится об увеличении им числа крепостных душ, о родственных отношениях между крепостниками и крепостными, что подчеркивает бесчеловечность крепостного строя. Писатель в дальнейшем повествовании показывает, что

развратность, унаследованную от старины, с течением времени помещики вынуждены были маскировать. Так, пан Дмитро Опанасович для удовлетворения своих желаний вынужден был взять на воспитание «золотушную племянницу шести годов», чтобы под предлогом ее образования содержать «соответствующих особ, к исполнению всех смешанных женских обязанностей в доме» [9 (1: 550)]. Но суть нравов «многострастных прелюбодеев», подчеркивает Н. Лесков, принимая те или иные формы, не изменилась.

С пятой главы повествователь становится слушателем. Форма выражения традиционна: от имени героя, в первом лице. В заключительных главах, построенных на диалоге героя-рассказчика и автора-повествователя, вновь возникает подтекст. Кроме обычных в эпилоге сведений о судьбе героя, автор дает публицистическую оценку происшедшего; фактически смыкается конец и начало: история человеческого рода заключается в сотворении самими рабами своего бесправного положения. Именно следствием прошлого стало уничтожение в настоящем человеческой сущности главного героя Оноприя Перегуда, его «оболванивание».

Рассказ простого и неразвитого человека Оноприя Перегуда и представляет собой последовательное изложение эпизодов его биографии, как бы движущихся по кругу. Первоначальное название произведения – «Игра с болваном» – настраивает на ненастоящее, условно-игровое действие, имеющее круговую природу, на что указывает эпиграф, взятый Н. Лесковым из сочинения украинского философа Г. Сковороды: «Встань, если хотишь, на ровном месте и вели поставить вокруг себя сотню зеркал…» [9(1: 501)] (Подчеркнуто нами. – В.З.). У Г. Сковороды слово «болван» означает «форму», оболочку, а в контексте «Заячьего ремиза» понимается как глупец, невежда. Вырванный из привычных условий патриархального быта, Перегуд исполняет не свойственные («не сродные», как сказал бы Г. Сковорода) его природе роли станового, полицейского сыщика, провокатора. Всякий раз стараясь «выпередить» самого себя, отличиться, он попадает в смешные и нелепые положения, совершает дикие поступки, хватая невиновных людей, устраивая погони и облавы, сочиняя доносы. Каждый новый эпизод из жизни Перегуда усугубляет трагизм его положения, обнаруживается безумие героя, который, растрачивая человеческие начала, доходит в своей деятельности до маразма, начиная путать реальное и иллюзорное: библейский текст он принимает за социалистическое воззвание, правительственного агента – за «потрясователя основ».

Н. Лесков выступает в «Заячьем ремизе» против русификаторской политики царского правительства, не останавливающегося ни перед какими средствами. Став полицейским сыщиком, Перегуд ищет себе именно русского помощника-кучера, считая, что такая принадлежность к русской нации ставит его в оппозиционное положение к украинцам.

Описываемый Н. Лесковым быт, сила давящих на Перегуда обстоятельств (губернатор, поп-шпион Назарий, агент охранки Вековечкин) создают впечатление фантасмагории, кошмарного сна. Перегуд представляет, что находится в каком-то перевернутом, страшном мире, хотя последний является обыкновенной действительностью.

Не выдержав безумия существующих отношений, Перегуд попадает в сумасшедший дом, где обретает утраченное былое спокойствие и душевное равновесие. Эта этическая тема связывает произведение «Заячий ремиз» с постоянной для писателя темой праведничества. Либеральный предводитель дворянства угадывает причины помешательства

Перегуда: «Что за ужасная среда, в которой жил он… Помилуйте, какая голова может это выдержать и сохранить здравый ум! Тут гораздо способнее сойти с ума, чем сохранить оный...» [9 (1: 582)].

Если чеховские герои из «Палаты №6» (Рагин, Громов) пытаются бороться со своими тюремщиками, стихийно протестовать, правда, безуспешно, то Перегуд в сумасшедшем доме находит успокоение и мечтает о переселении в иной, более справедливый мир, «куда не придет угнетатель. …где угнетенный не ищет быть ничьим господином…» [9 (1: 59I)]. Однако именно в сумасшедшем доме зреет мечта безумца о том времени, когда люди перестанут «пожирать своих кормильцев» [9 (1: 590)]. Он полон желания остановить мировое зло, предотвратив сооружение новых фараоновых пирамид. Лесковский герой вырезает громадные бумажные буквы – хочет писать ими по небу, чтоб люди «ужаснулись того, что они делают, и поняли бы то, что им надо делать» [9 (1: 590)]. И в последний миг своей жизни, в страшную «воробьиную ночь», Перегуд «схватил из своих громаднейших литер Глаголь и Добро и вспрыгнул с ними на окно, чтобы прислонить их к стеклам…» [9 (1: 591)].

Не случайно, конечно, именно эти буквы вручил своему герою писатель, не случайно стоят они рядом в строю кириллицы, недвусмысленно складываясь в лаконичную и многообъемлющую просветительскую формулу-завет: глаголь добро. Завет всякому художнику и просто каждому честному человеку.

Известно, что в 1882-1885 гг. Н. Лесков входил в литературное объединение под названием «пушкинский кружок», где встречался с В. Гаршиным. Писатель знал и ценил творчество В. Гаршина, утверждая, что «он несомненно» «пробуждал мысли добрые» [9 (1: 375)]. О необходимости изменения мира с его тюремными решетками, полицейскими преследованиями молодежи, с правительственным террором против проявлений прогрессивной мысли пишет В. Гаршин в «Красном цветке» (1883), объявляя устами своего безумного героя ревизию «сему сумасшедшему дому». Герой мечтает, даже ценой собственной жизни, освободить человечество, уничтожить источник всемирного социального зла. Безумец гибнет, но своим поступком он внушает мыслъ о величии подвига.

Как и у лесковского Ономрия Перегуда, источник болезни героя «Красного цветка», персонажей чеховской «Палаты № 6» – в условиях социальной действительности самодержавной России. Об этом писал Г. Успенский в статье «Смерть В. М. Гаршина»: «... мы (в «Красном цветке». – В.З.), кроме тонких наблюдений над симптомами психической болезни, видим, что источник страдания больного человека таится в условиях окружающей его жизни и что оттуда, из жизни, страдание вошло в его душу. Видим, что жизнь оскорбила в нем чувство справедливости, огорчила его, что мысль о жизненной неправде есть главный корень душевного страдания и что нервное расстройство, физическая боль, физическое страдание только осложняют напряженную работу совершенно определенной мысли, внушенной впечатлениями живой жизни» [6: 473-474].

Интересно, что в центре романа Г. Квитки-Основьяненко «Жизнь и похождения Петра Степановича сына Столбикова, помещика в трех наместничествах» – дворянин Петр Столбиков, рассказывающий, как и лесковский Ономрий Перегуд, о своей жизни и многочисленных трагикомических приключениях. Наивное понимание героями жизненных явлений, примитивизм в оценке своего положения являются факторами для

юмористико-сатирического изображения. В силу общественных причин попавший в «пенсион», затем на военную и административную службу Столбиков без особых усилий со своей стороны благополучно и незаслуженно продвигается по социальной лестнице, получая определенные выгоды. В конце концов «всеми возможными, *крепкими* и *слабыми,* средствами и, можно сказать, всеми неправдами избран был в предводители дворянства целого уезда, – признается герой, – я, прапорщик в отставке, не служивший по выборам ни в какой службе, не знающий должности своей, незнакомый с дворянами и неизвестный им, а славящийся только богатством своим и возможностью роскошно угощать» [7: 346]. Г. Квитка, как и Н. Лесков, показывает, что все должности в государстве, в том числе и предводительская, предполагают потери человечности и элементарной порядочности.

Отмечая раздвоенность, противоречивость образа, В. Белинский в своей рецензии на роман заметил, что Столбиков не всегда бывает верен собственному характеру. В отличие от «прозревшего» Перегуда Столбиков выступает таким же дурачком в конце романа, как и в его начале. И если в романе Г. Квитки-Основьяненко только один положительный образ губернатора, да и тот надуманный, идеализированный, то среди положительных героев лесковского «Заячьего ремиза» – и «потрясователи», и украинские крестьяне, и интеллигентка-учительница.

Итоговая повесть Н. Лескова «Заячий ремиз» вобрала в себя творческие искания писателя в 90-е годы. Это острая, гневная сатира на государственную систему травли, преследования, слежки, всяческих притеснений, приводящую человека к моральному опустошению и гибели. При этом писатель обращается к таким новым для его поэтики формам, как символика, иносказание, философское обобщение. Для воплощения идейного замысла Н. Лесков прибегает к сарказму, к таким способам сатирической типизации, как острота, язвительность, заострение гоголевских приемов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Лесков Н. С. Собр. соч.: В 11 т. – М.: ГИХЛ, 1956-1958.
2. Зарва В. А. Творчество Н. С. Лескова и Украина. Монография. – К.: Лыбидь, 1990. – 140 с.
3. Виницкий И. Духовный карцер. Н. С. Лесков и «Палата №6» А.П.Чехова // Вопросы литературы. – 2006. – №4. – С.310-322.
4. Анкудинова О. В. Проблема национальной жизни в повести Лескова «Заячий ремиз» // Творчество Н. С. Лескова: Научные труды Курск. пед. ин-та, 1977. – Т.76. – С.93-105.
5. Дыханова Б. В поисках своего слова (Из наблюдений над стилем Н. Лескова) // Вопросы литературы. – 1981. – №2. – С.189-212.
6. Успенский Г. И. Полн. собр. соч. – М., 1952. – Т.9.
7. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів: У 7 т. – К., 1980. – Т.5.

УДК 821. 1612. 09

Прабово Х.
(Республика Индонезия)

МОТИВ «ЖЕНСКОГО НАЧАЛА» В РОМАНЕ Ф. М. ДОСТОЕВСКОГО «БЕСЫ»

Статья посвящена проблематике женского начала в полярной системе существования человечества на основе изучения романа Федора Достоевского «Бесы».

Ключевые слова: *Мужское начало, женское начало, иррациональность, логичность, интуитивность, пол, гендер.*

This article is devoted to the problem of female principles on their binary system in the human life and the universe in Fyoder Dostoevskiy's novel "the Possesed".

Проблематика женского начала или половой полярности является объектом всестороннего исследования еще со времен серебряного века. Мужское и женское – две основы существования человечества, две противоборствующие сущности, которые имеют не только антропологический, но и космический (вселенский) характер. Вопрос женского начала изначально рассматривался исключительно с позиции половых различий, так как большинство философов сходились во мнении, что пол важнейшее составлющее человеческого бытия, как сказал Бердяев: «пол – источник бытия» [1: 161].

Женское начало находится в оппозиции к мужскому началу, но при этом эти два начала находятся в полнейшей взаимосвязи или сказать по-другому – во взаимозависимости динамических процессов. Эта взаимосвязь то же самое, что и «вода и солнце, тело и душа, земля и небо, разум и вера, сердце и рассудок, природа и культура, благодать и закон», что также может быть выражено с помощью антономических характеристик: интеллектуальное-физическое, логическое-эстетическое, качество-количество, форма-содержание, знание-мнение. Пол как полярное явление нашло отображение в работах многих великих мыслителей: Соловьева, Бердяева, Мережковского, Розанова, Андрея Белого и других.

Многие философы сходятся во мнении, что пол помимо биологического и социального аспектов, также несет в себе символический аспект, то есть культурный. Если по поводу биологического и социального аспектов уже сформировалось оформленное мнение, то культурный аспект по-прежнему является объектом философских дебатов. Полярность мужского и женского в онтологии и гносеологии является культурно-символическим элементом. Мужское: рациональное, духовное, божественное, культурное; в то время как женское: чувственное, телесное, греховное, природное. Мужское начало и все, что с ним связано, рассматривается как позитивное, имеющее важное значение и доминирующее. Женское же начало несет в себе негативный элемент, вторично, субординировано. Многое, не связанное с феноменом пола (например, природа и культура, чувственность и рациональность, божественное и земное), в культурно-символическом пространстве рассматривается как «мужское» или «женское». Таким образом, можно сказать, что сформировалась своеобразная иерархия соподчинения в

© Прабово Х., 2009

понимании мужского и женского начал. Вместе с этим современное понимание мужского и женского начал как онтологической категории привело к трансформации начального понимания термина пол как природно-биологической категории. Пол стал культурной метафорой, связывающей «дух и природу». «Дух» идентифицируется с мужчиной, а «природа» с женщиной. Природа стала объектом жизни человека и человечество всегда пытается подчинить природу себе. Пол как метафора является определяющим для культурного развития. Западная философия построена на принципе рационализма, что свидетельствует о мужской направленности европейской философской мысли [10: 159-181].

Понимание категории гендер иллюстрирует процесс социо-культурной эволюции, происходящей в различных слоях общества и диференциирующей роль мужчины и женщины, их поведение, эмоциональные и ментальные характеристики [15: 153]. Поэтому исследование принципа «женского начала» в романе «Бесы» нужно проводить с позиций постмодернистского мышления, отойдя от патриархального подхода к данному вопросу. Используя данный подход можно утверждать, что женское начало, как было уже сказано, находится в полярной позиции к мужскому (то есть к «духу»), которое активное, сильное, рациональное, в то время как женское: слабое, пассивное, чувственное. Такое мнение стало аксиомой западной философской традиции, что привело к тому, что символ мужественности стало более значимым для человечества и мира в целом, чем женское начало. Но еще раз заметим, что данный аспект стал возможен исключительно благодаря философскому учению западных мыслителей.

В романе же Достоевского «Бесы» женское начало является проекцией русской культурной традиции и имеет религиозно-метафизической оттенок о чем свидетельствуют слова Марии Лебядкиной (Хромоножки): «А тем временем, шепнула мне, из церкви выходя, одна наша старица, на покаянии у нас жила за пророчество: Богородица, что есть, как мнишь? – Великая мать-сыра-земля есть, и великая для человека в этом заключается радость…» [3, 92]. Природа несет в себе элемент божественности и отображается с помощью символа Богоматери. Природа и земля – «женское начало нации». Женское начало в творчестве Достоевского находится в рамках культурной и духовной традиции России, что приводит к тому, что женское начало, в первую очередь, ассоциируется с материнством. Г. Федотов рассматривает материнство как противоположность отцовству, что проявляется во всех аспектах нашей жизни: отечество/страна отцов – родина-мать. Отечество связывает человека с миром политики, в то время как родина-мать является для русского человека связующим элементом с самой землей [7: 324].

Материнство как составляющая часть женского начала несет в себе такие качества или правильнее сказать чувства, как: страдание, бедность, сострадание, любовь, слабость и одновременно огромная сила, спрятанная внутри. Чтобы придать большего значения силе, находящейся в материнстве, русские по отношению к родине используют термин «Святая Русь», как было упомянуто Соловьевым [12: 309]. Картина бедной, несчастной «Святой Руси», но при этом обладающей огромной внутренней волей, была воссоздана Достоевским с помощью диалога Кармазинова с Петром Трофимовичем: «Святая Русь – страна деревянная, нищая и…опасная, страна тщеславных нищих в высших слоях своих, а в огромном большинстве живет в избушках на курьих ножках» [3: 229]. Сила женского начала, по мнению Достоевского, в первую очередь, заключается в силе духовной, в надежде и религиозности, как было сказано Кармазиновым: «Если там

(в Европе. – Авт.) действительно рухнет Вавилон и падение его будет великое, то у нас в России и рушиться нечему, сравнительно говоря. Упадут у нас не камни, а все расплывется в грязь. Святая Русь менее всего на свете может дать отпор чему-нибудь. Простой народ еще держится кое-как русским Богом» [3: 228]. Таким образом, святость русского женского начала несет в себе два образа: мать-Русь и мать-народ, который является частями единого целого. Оба образа в творчестве Достоевского окрашены страданием и унижением в сравнении с Западом. Но, тем не менее, эти образы, пусть и не такие привлекательные, но они несут в себе невероятную духовную силу и веру. Анализируя картину женского начала в романе «Бесы», чувствуется мотив иррациональной силы, то есть веры, что русская земля появилась на свет как антагонист греховности и абсолютно противоположна западной культуре [12: 318]. И не только западной, но и вообще мировой, и основная цель русской земли спасените мира и человечества. Это также приводит и к трансформации русского народа в «великий народ-спаситель». **Всепобеждающая вера, спасающая человечество, является пафосом женского начала, которое было создано Достоевским в романе «Бесы» с помощью основополагающих и трансцендентных понятий – мать-Россия-народ.** Подтверждение данному определению было дано Достоевским с помощью диалога Шатовым и Николаем Ставрогиным: «ни один народ еще не устраивался на началах науки и разума». Наука и разум в гендерных исследованиях являются как культурные метафоры рассматриваются как черты «мужского начала», которое в западной традиции является доминирующим и играющим более важную роль, чем женское начало. Достоевский же в романе «Бесы» идет открытой войной на подобное понимание данного вопроса: «Разум и наука в жизни народов всегда, теперь и с начала веков, исполняли лишь должность второстепенную и служебную; так и будут исполнять до конца веков. Народы слагаются и движутся силой иною, повелевающей и господствующей, но происхождение которой неизвестно и необъяснимо» [3: 156]. Духовная уверенность и народная вера питают силу женского начала. Соловьев объясняет, что духовная сила возникает, потому что народ является своеобразным посредником между человеческим миром и миром божественным. Таким образом, народ это не движущая сила, создающая формы и элементы человеческого бытия, а духовная материя, стремящаяся к цельности. Народ действует не по своей воле, он реализует то, что «пришло к нему извне», то есть не свое. Подобное качество, по мнению Соловьева, стало характерной чертой славян, в первую очередь, русских [13: 29-30]. Достоевский эту мысль выразил с помощью того же Шатова: «Если великий народ не верует, что в одном истина (именно в одном и именно исключительно), если не верует, что он один способен и призван всех воскресить и спастись своей истиной, то он тотчас же перестает быть великим народом и тотчас же обращается в этнографический материал, а не великий народ. Истинный великий народ никогда не может примириться со второстепенной ролью в человечестве или даже с первостепенной, а непременно с исключительно первою. Кто теряет эту веру, тот уже не народ. Единый народ-«богоносец» - это русский народ…» [3: 157]. Поэтому женское начало в русской культурной традиции ассоциируется со слабостью и силой, со страданием и состраданием. Материнство как элемент женского начала в романе Достоевского «Бесы» несет в себе мотив самопожертвования, самоотречения, бескорыстия, христианской добродетели. Женское начало в романе пропитано мыслью о материнстве: мать-Россия, матушка-Русь, и эти качества пропитаны не только такими чувствами, как слабость, страдание, но и несут в себе элемент мудрости.

Помимо таких характеристик как «слабость», «материнство» Достоевский использует и другие категории для выражения основных мотивов женского начала. Картина женского начала, которое существует в унисон с духовным миром России, раскрыта Достоевским в диалоге между капитаном Лебядкиным и Варварой Петровной: «Россия – есть игра природы, но не ума». Каждая игра несет в себе элемент азарта. Азарт – это эрекция игры [9: 155]. В данном случае Достоевский решил показать, что женское начало выступает субъектом разных игровых ситуаций. Эстетическая оценка любой игры подразумевает под собой свободный взгляд на что угодно, что приводит к появлению дистанции между субъектом и объектом, к «бескорыстному любованию предметом», к радости игры с ним. Делать любую работу «играючи» подразумевает под собой то, что мы владеем ситуацией и находимся в доминирующем положении по отношению к ней. В данной ситуации, верны слова Ф. Шиллера о том, что «человек играет только тогда, когда он в полном значении слова человек и он бывает человеком лишь тогда, когда он играет» [11: 302]. Игра – проявление свободы. В каждой игре обязательно присутствует определенный набор правил, обязательный к их исполнению. Согласимся с мнением Арсения Гулыги, заявившего о том, что «игра – школа общительности, социальности, воспитания человека как нравственного, соборного существа» [8: 47]. Важнейшим элементом игры является воображение, которое не дает субъекту возможности слиться с объектом, то есть оставляет игрока на определенной дистанции от самой игры. Например, дети, играющие в «войну», верят, что они ведут боевые действия, но, с другой стороны, понимают, что «это не так». Гулыга считает, что в игре всегда есть место противоречию и игрок всегда пребывает в двух состояниях: действительном и условном. Если забыть о существовании этих двух состояний, то атмосфера игры будет нарушена. В гендерных исследованиях природа как культурная метафора ассоциируется с «женским». Это означает, что женское начало играет более важную, чем мужское начало, роль в судьбе и эволюции России. В России женское начало получило именно ту свободу, которая позволяет ей «играть» с мужским началом, испытывать судьбу. Действительно, что эволюция России не имеет ничего общего с арифметическим расчетом Запада, Россия – это чувства, эмоции, не удивительно, что Тютчев сказал: «Умом Россию не понять».

Женское начало, обладающее огромной духовной силой, ставшее одной из главных идей на Руси, а именно идеей о красоте, было воссоздано Достоевским в части романа, посвященной скандальному празднику в доме Юлии Михайловны. Степан Трофимович заявил: «Форма красоты уже достигнутая, без достижения которой я, может, и жить-то не соглашусь… Да знаете ли вы, что без англичанина еще можно прожить человечеству, без Германии можно, без русского человека слишком возможно, без науки можно, без хлеба можно, без одной только красоты невозможно, ибо совсем нечего будет делать на свете! И вся тайна тут, вся история тут! Сама наука не простоит минуты без красоты» [3: 318]. Грамматически слово «красота» женского рода. Гендерные исследования также рассматривают слово красота как один из основных принципов женского начала, поэтому можно смело утверждать, что эта идея, вложенная в уста Степана Трофимовича, была использована Достоевским неслучайно. Этой фразой Достоевский хотел напомнить о важности «красоты» как спасительницы не только русского народа, но и всего человечества. Конечно, понимание смысла термина «красота» претерпело массу интерпретаций в истории человечества. Кант, например, считал, что красота –

это символ «нравственно-доброго». Шиллер же уверенно утверждал, что «путь к свободе» ведет только через красоту» [11: 254]. Достоевский же очень осторожно подошел к вопросу определения, что же такое красота. В романе «Идиот» «красота» выступает спасительницей мира, как было сказано князем Мышкиным. Осторожность Достоевского проявилась в словах князя Мышкина после того, как он увидел портрет Настасьи Филипповны: «Это гордое лицо, ужасно гордое, а вот не знаю добра ли она? Ах, как бы добра! Все было бы спасено! [5]

Из вышепреведенной формулировки, изложенной князем Мышкиным, следует, что не красота, а скорее доброта является спасительницей мира. Если присмотреться к содержанию романов Достоевского, то красота не спасает, а наоборот, разрушает все вокруг себя. В «Бесах» «источник зла» Петро Верховенский заявляет: «Я нигилист, но люблю красоту». Действительно, «красоте может радоваться и порок, используя ее в своих целях… Будущий антихрист будет пленять красотой. Помутятся источники нравственности в глазах людей…» - писал Достоевский в своих дополнениях к «Подростку» [6: 363]. Достоевский не разделяет мнение Шиллера, поэтому в «Братьях Карамазовых» он пишет: «Красота не только страшная, но и таинственная вещь. Тут дьявол с Богом борется, а поле битвы – сердца людей» [4]. Эта фраза напоминает нам о том, что красота сама по себе бессильна, а в руках дьявола и опасна. Это видно из самого существования «красоты лжи», показанной Достоевским в произведении «Сон смешного человека», или «эстетической лжи» в «Преступлении и наказании». Поэтому понимание слов Достоевского, высказанных с помощью персонажа Степана Трофимовича Верховенского, о важности красоты как спасительницы мира, следует переосмыслить и понять, что писатель подразумевал симбиоз красоты и добра. Соловьев следует этому утверждению, что описано в предисловии к его работе «Оправдание добра» (1897). Он критикует «красоту саму по себе» и считает, что «культ силы и красоты невольно указывает нам, что этот смысл не заключается в силе и красоте отвлеченно взятых, а может принадлежать им лишь при условии торжествующего добра [14: 89]. Во многом «красота» Достоевского и является тем женским началом, которое веками борется с началом мужским и его неизменными спутниками: войнами, революциями, жестокостью. Достоевский верит, что человек рано или поздно сможет изменить свою жизнь к лучшему с помощью красоты.

Почти все философы и мыслители сходятся во мнении, что каждый человек является носителем двух начал: мужского и женского. В том числе и Достоевский высказывает подобные мысли, пусть и не открыто, но с помощью чувств и поступков своих героев: Николая Ставрогина, Степана Трофимовича Верховенского, Шатова, Кириллова, Варвары Степановны, Лизы и других. Любой читатель романа скажет, что Николай Ставрогин это олицетворение мужского начала в его стопроцентном проявлении. Петр Верховенский говорит про Ставрогина: «Иван-Царевич, который прятался в нем, скоро появится как новая сила». Мария Хромоножка зовет его не иначе как «князь», «сокол», «принц Гарри», «человеконенавистник», «премудрый змий». Ему неизвестно чувство страха. Без единой мысли страха он идет на дуэль с Гагановым, не боится вооруженного преступника на мосту ночью. Он достигает все, что он хочет. Однако в Ставрогине Достоевским заложена загадка, правильнее сказать тайна. И тайна эта находится в глубине души главного героя романа, в глубине его внутренней природы, и эта тайна является абсолютной противоположностью мужскому характеру Ставрогина. Во внешней силе и

мужественности Ставрогина скрываются многочисленные слабости, что проявляется в том, что он не может принять решений относительно жизненно важных моментов. В те моменты, когда нужно принять решение, он сдается и позволяет ситуации превалировать над ним. Он испугался объявить о своей свадьбе с Хромоножкой. Ставрогин – слаб. А слабость всегда ассоциировалась с женским качеством. Таким образом можно утверждать, что психохарактер Ставрогина имеет женские черты. Именно поэтому в Ставрогина влюбились не только некоторые женские персонажи, но и мужские. Прав Бердяев заявляя: «Все влюблены в Ставрогина, и мужчины, и женщины» [1]. С. Булгаков также является сторонником этого мнения: «Ставрогину принадлежит центральное место в романе, в него все почти более или менее влюблены, и мужчины, и женщины» [3: 493].

Наличие женского начала в Ставрогине подтверждается его неуверенностью, сомнениями, которые проявляются в его разговоре с Кирилловым: «Когда я подумал однажды, то почувствовал совсем новую мысль…». Удивленный Кириллов задает вопрос обратно, как будто подтвердить, а не ошибся ли Ставрогин: «Мысль почувствовали?» [3: 147] Каким образом Ставрогин мог почувствовать эту «мысль»? Здесь мы можем наблюдать внутреннюю борьбу, происходящую в душе Ставрогина. Ведь мысль является носителем рационального, то есть мужского, но «почувствовать мысль»?! Это говорит о возникновении интуитивных характеристик у Ставрогина. С точки зрения гендерных исследований интуитивность является одним из параметров определения мужского и женского. Интуитивность – это женская характеристика, в то время как логичность, являющаяся противоположностью интуитивности, – мужская. Булгаков подтверждает это: «Мужское и женское самосознание имеет свои отличительные черты: мужчина логичен, полон инициативы; женщина инстинктивна, склонна самоотданию, мудра нелогической и неличной мудростью и простотой» [2: 264-265] Именно интуитивность делает Ставрогина таким непохожим на остальных героев романа, поэтому он загадка, тайна для всех окружающих.

Женское начало – это «примат чувства, переживание над разумом и волей». Оно по своей природе пассивно. Ставрогин мог бы ответить своей матери о своих отношениях с Хромоножкой логично и рационально, но он предпочел молчание, что подтверждает его пассивность в данной ситуации. Анализ мужских и женских характеристик, основанный на эмоционально-чувственном и предметно-рациональном подходах, проводился многими специалистами. В. Розанов в своей книге «Люди лунного света» дает определение женственности: нежность, мягкость, уступчивость. В других работах, посвященных гендерным исследованиям, также много внимания уделяется пассивности женского начала. Например, К. Барт считает, что «мужчина ведет, а женщина ведома». О том, что «нежность» является неотъемлемым атрибутом женского начала много говорили такие мыслители, как Мережковский, Соловьев, Иванов, Белый, Флоренский и другие. Нежность и пассивность, возникшие в поведении Ставрогина, являются проявлениями женского начала. Особенно следует отметить «нежность», «искреннее уважение» по отношению к Хромоножке, что способствовало тому, что испуг, который она испытала, исчез. Она тоже не ожидала такой реакции от Ставрогина. Несмотря на то, что это происходило лишь мгновение, женское начало, проявившееся в мыслях и чувствах Ставрогина, смогло победить жестокость и эгоизм, превалировавших до сих пор. А. Долина в своей моногра-

фии «Исповедь Ставрогина» верно заметила, что «радость» и «любовь» в то «мгновение» победили. Испуг исчез, остался только восторг [3: 553] Таким образом, женское начало, возникшее в Ставрогине, подарило радость и восторг не только Хромоножке, но и другим людям, находящимся в доме Варвары Петровны в тот момент.

Другим мужским персонажем романа, в котором проявилось женское начало, является Шатов. Жизнеописание Шатова свидетельствует о том, что всю свою жизнь он придерживался исключительно поведения, характерного мужскому началу. Изменения произошли, когда Мария неожиданно, после трех лет жизни порознь, к нему вернулась. До этого нам неизвестен эмоциональный мир Шатова. Однако с приходом Марии Шатов меняется: до этого его знали как сильного, «шершавого» человека, а тут он вдруг смягчился и «просветлел». Три года разлуки, три года расторгнутого брака не вытеснили из его сердца ничего. И может быть, каждый день в эти три года он мечтал о ней, о дорогом существе, когда-то ему сказавшем «люблю». Хроникер последовательно показывает эволюцию женского начала в Шатове. Шатов, который по силе характера мог даже сравниться со Ставрогиным, ничего не может с собой поделать, когда снова видит Марию. Он счастлив, счастлив беспричинно, он все воспринимает как сон: «Но вот это единственное, две недели его любившее существо, которое он всегда считал неизмеримо выше себя, несмотря на совершенно трезвое понимание ее заблуждений; существо, которому он совершенно все, все мог простить, эта женщина, эта Мария Шатова вдруг опять в его доме, опять перед ним…этого почти невозможно было понять! Он был так поражен, в этом событии заключалось для него столько чего-то страшного и вместе с тем столько счастья, что, конечно, он не мог, а может быть, не желал, боялся опомниться. Это был сон [3: 367-368]. Женское начало, в нем возникшее, вызвало желание творить добро. Он с радостью и восторгом принялся за приготовление к родам. Он даже заставил Лямшина купить обратно револьвер для того, чтобы собрать средства на роды. Именно Шатов бегал туда-обратно к Кириллову за «чайником», он просил Арину Прохоровну, жену Виргинского, помочь Марии с родами. Женское начало, присутствующее в нем, вызвало изменения и в его окружении: возникновение чувства человеческой солидарности у Кириллова, понимание ситуации и желание помочь у Арины Прохоровны, которая раньше была уверена, что «такая дрянь» как Шатов способна на гражданскую подлость, но прибытие Марии Игнатьевны подводило дело под новую точку зрения. Испуг Шатова, отчаянный тон его просьб, мольбы о помощи обозначали переворот в чувствах предателя; человек, решившийся даже предать себя, чтобы только погубить других, кажется, имел бы другой вид и тон, чем представлялось в действительности. Помимо этого, Арина Прохоровна не захотела принимать оплату за помощь в родах. Этому произошло исключительно потому, что она была тронута поведением Шатова по отношению к жене до и после родов. Он смело отвечает на Арине Прохоровне, предложившей отнести ребенка в «приют», что, несмотря на то, что ребенок не от него, но «он и есть мой сын».

Мотив женского начала в романе не исчерпывается вышеприведенными персонажами. Иван Осипович, экс-губернатор, который был описан как «милый, мягкий Иван Осипович был несколько похож на бабу и в городе постоянно говорили, что управляет губернией не он, а Варвара Петровна. Существование этого героя, созданного Достоевским, легко обосновывается. Женское начало Ивана Осиповича в какой-то степени

уравновешивает брутальность мужского начала Ставрогина. То же самое можно сказать и про действующего губернатора Андрея Антоновича фон Лембке. Фон Лембке присуще «трогательное сочувствие» в отношениях с окружающими, он даже не возражает против того, что его жена Юлия Михайловна вмешивается в дела, связанные с губернаторством.

Если проанализировать поведение Варвары Петровны, особенно ее отношение к Степану Трофимовичу, то можно смело говорить про проявление мужского начала у этой героини. Однако в некоторых моментах материнский инстинкт побеждает и вызывает проявление исключительно женских качеств у этой героини. Именно их проявление создало благоприятный имидж героини в обществе. Про Варвару Петровну можно сказать, что у нее «доброе сердце»: она создала комитет помощи бедным в их местности, он даже признала Марию Хромоножку, несмотря на свою всепоглощающую любовь к сыну. Из-за «сострадания» она дала Марии Лебядкиной 10 рублей еще до того, как ее узнала более близко. После смерти Ставрогина она даже предложила Хромоножке жить вместе. Варавара Петровна питает «искреннюю любовь» к Даше и воспитывает ее как собственного ребенка. «Желание пожертвовать собой» приводит к тому, что она хочет поженить Степана Трофимовича с Дашей. Она счастлива только тогда, когда счастливы окружающие ее люди: Даша, Мария Хромоножка, Лиза и особенно Степан Трофимович. Мотив женского начала, «доброе сердце», желание пожертвовать собой, «заботливость», «искренняя любовь», созданные Достоевским с помощью героини романа Варвары Степановны, имеют важнейшее гуманистическое значение для всего человечества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бердяев Н. Смысл творчества. – М., 1991.
2. Булгаков С. Свет невечерний. – М., 1994.
3. Гулыга А. Русская идея и ее творцы. – М., 2003.
4. Достоевский Ф. М. Бесы: «Бесы»: Антология русской критики. – М.: Согласие, 1996.
5. Достоевский Ф. М. Братья Карамазовы. – СПб: Азбука-классика, 2005.
6. Достоевский Ф. М. Идиот: роман в четырех частях. – М., 2005.
7. Достоевский Ф. М. Полн. собр. соч. в 30 т. – Л.: Наука, 1974.
8. Левинас Е. Философия эпохи постмодерна. – Минск, 1996.
9. Соловьев В. Национальный вопрос в России. Выпуск 1. Т. 1. – М., 1989.
10. Соловьев В. Три силы. Т. 2. – М., 1989.
11. Соловьев В. Сочинения в 2 томах. – М., 1989.
12. Федотов Г. Сумерки отечества.
13. Хамитов Н. Философия человека: от метафизики к метаантропологии. –К.: Ника Центр, 2003.
14. Шиллер Ф. Собрание сочинений. – Т. 6, 1957.
15. Women's studies Encyclopedia. – New York, 1991.

УДК 821. 161. 1'146

Пятаева А. В.
(Волгоград,Россия)

СПЕЦИФИКА ЖАНРА РОМАНСА В РУССКОЙ ПОЭЗИИ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА

У статті виявляються жанрові ознаки романсової лірики на матеріалі російської поезії першої половини XIX сторіччя (І. І. Козлов, М. Ю. Лермонтов, Є. А. Баратинський та інші). Аналізуючи матеріал, автор статті поряд з інтонаційно-ритмічними особливостями наспівної лірики у віршових текстах романсового жанру виявляє характерний романсовий хронотоп, що включає в себе мотивно-образний комплекс "земного раю".

***Ключові слова**: романсова лірика, жанр, мотивно-образний комплекс, романсовий хронотоп.*

The genre signs of romance lyric on the material of Russian poetry of the first half of the 19th century (Kozlov, Lermontov, Baratynsky and others) are revealed in this article. During the analysis the intonational-rhytmical peculiarities of melodious lyric in the poems' texts of romance genre are simultaneously discovered with the characteristic romance chronotop, including the motive-imaginal complex of the earth paradise.

***Key-words**: romance lyric, genre, motive-imaginal complex, romance chronotop.*

Говоря о жанровых особенностях романса, следует отметить, что романсами принято называть прежде всего музыкально-поэтические произведения, т.е. произведения синтетического характера. Но своеобразие жанра романса состоит как раз в том, что прежде чем быть положенным на музыку, романс возникает как лирическое стихотворение, часто сочетающее в себе черты разных поэтических жанров. В нашей статье мы попытаемся ответить на вопрос: имеют ли стихотворения романсового типа определённые устойчивые жанровые признаки, позволяющие композиторам определить эти тексты как романсовые и положить на музыку?

Для начала следует сказать несколько слов о бытовании романса в русской культуре первой трети XIX в. Как нами было отмечено выше, романсом принято называть словесно-музыкальный жанр с подчёркнуто лирической тематикой, представляющий собой «трио» поэтического слова, голоса (мелодия) и инструментальной партии (аккомпанемент). На словесно-грамматическом уровне романс характеризуется таким комплексом жанрообразующих средств как «вопросительные и отрицательные конструкции, императивы, обращения, слова, называющие и вызывающие эмоции» и др. [1: 918]. С точки зрения тематики исследователями выделяются романсы-песни (имитации народных песен с наличием параллелизмов, отрицательных сравнений, повторов, риторических обращений, устойчивой символики и др.), романсы-баллады (мрачно-фантастическая символика, декламационно-речитативная вокальная партия, «бурный» аккомпанемент, «кровавая развязка» и т.д.), романсы-элегии (психологическая и философская углублённость, серьёзность и интенсивность музыкального языка, ритмическая

© Пятаева А. В., 2009

размеренность, напряжённая плавность в развитии мелодии, эмоциональная содержательность аккомпанемента) [2: 20-30]. Все эти виды романса бытовали в русской культуре уже с первых десятилетий XIX в. Современные исследователи выделяют также некоторые другие виды русского классического романса: библейские романсы, романсы-молитвы, романсы-сны, романсы, посвящённые искусству, предназначению поэта и др. [3: 121].

Что касается «романсовости» самих стихотворных текстов, то об этом писал Эйхенбаум ещё в начале XX в., рассуждая о различных интонационных типах лирики. Согласно его классификации в лирике существует три основных интонационных типа: напевный, декламационный и говорной [4: 331]. При этом внутри напевной лирики выделяются три формы: куплетная, характеризующаяся симметричностью и интонационной замкнутостью строф; песенная – с усложнением соотношения строф (тема, другая тема, реприза, возврат к первой теме и т.д.); романсовая – наиболее сложная форма, которой свойственно нарастание сквозной мелодической интонации, разнообразные композиционные ходы, менее симметричное строение [4: 346-347]. Данной классификации мы и будем придерживаться в дальнейшем. Но следует заметить, что Эйхенбаум за основу своей типологии берёт интонацию, оставляя в стороне содержание лирических текстов, их смысловую наполненность. Исходя же из определения, данного О. В. Зыряновым, жанр – это «онтологическое свойство художественного мышления, категория феноменологического опыта, закрепляющая в индивидуальном творческом процессе связь художника с культурно-исторической «памятью жанра» (жанровой традицией)» [5: 20]. Следую другому определению, жанр является также ментально насыщенной структурой [6: 6], следовательно, в нём закрепляются и некоторые архетипические комплексы, связанные с ментальностью автора как представителя того или иного типа культуры, носителя определённого мировоззрения.

Исследуя лирические искания поэтов первой трети XIX века, в т. ч. и в области жанра, можно выявить некоторые мотивно-образные комплексы, несущие в себе как художественно-эстетическую, так и мировоззренческую составляющую. Таковым является, например, выявленный нами в творчестве поэта пушкинского круга И. И. Козлова мотивно-образный комплекс *обетованная земля*, включающий в себя ряд устойчивых компонентов. Данный мотивно-образный комплекс занимает срединное место между «идеальным пейзажем» и «образом вечности», или «блаженной страны». В этом архетипическом образовании присутствуют постоянные компоненты, традиционные для райского пейзажа в русской поэзии, такие как вода, деревья и нивы. Причём из всех деревьев предпочтение отдаётся иве – как дереву, соответствующему поэтам с мягким мечтательным складом характера и наиболее располагающему к медитации [7: 63]. Также данному пейзажу присуща определённая цветовая гамма, характерная для цветовой символики древнерусской живописи (сочетание красного (горящего, «пламенного»), голубого, зелёного и золотого цветов). Соответствует образу *обетованной земли* и вечернее время суток как примирение дня и ночи. Кроме того, идеальный пейзаж часто озвучен ударами колокола, что соотносит его с вечностью. В качестве примера пейзажа данного типа хочется привести отрывок из стихотворения Козлова «Жнецы»: «*Уж солнце гаснуло, багровый блеск бросая; / На ниве кончилась работа полевая <…>/ С кладбища сельского летит вечерний звон <…> / Горит небесный свод нетленными звездами, - /*

Час тайный на полях, час тайный над волнами. / И я под ивою сидел обворожён…» (см. также стихотворения И. И. Козлова «Обетованная земля», «К другу В. А. Ж.» и др.) [8: 272]. Данный мотивно-образный комплекс характерен не только для стихотворений Козлова, но и для произведений многих русских поэтов того времени. Так, в стихотворении М. Ю. Лермонтова «Когда волнуется желтеющая нива…» исследователи также обнаруживают «средоточие идеального бытия, образы которого буквально воспроизводят библейскую картину рая» [9: 178].

Исследователями было отмечено наличие аналогичных устойчивых концептов и в стихотворных текстах романсового жанра, например, таких, как встреча, разлука, память и судьба [10]. Интересно, что архетип *обетованная земля* также находит своё воплощение в романсовой лирике, что характерно именно для русской романсовой поэзии эпохи романтизма. Вероятно, это связано прежде всего с тем, что для православного сознания характерен мотив примирения земли и неба, а не противопоставления, основанного на идее двоемирия, как это было в западном романтизме. Что касается романса как вокально-поэтического жанра, то исследователи отмечают, что именно в нём сосредоточились все внесоциальные поиски идеального мира, называя этот жанр «островом Утопии» [11]. Нам представляется, что русский романс романтической эпохи – это скорее обетованная земля русской поэзии, что связано одновременно и с православной ментальностью, и с романтической концепцией музыки как «жалобы идеального» [12: 184]. Так, В. Ф. Одоевский писал о том, что «музыка, соединяясь с поэзией, сообщает ей свой неопределённый духовный характер, как бы снова возвышает художественное произведение к идеалу – здесь вещественное уравновешивается с духовным, - и вот причина необыкновенного действия на нас поэзии, соединённой с музыкою, действия, которого отдельно ни поэзия, ни музыка производить не могут» [13: 160].

Неудивительно, что русские композиторы, обращаясь к романсовому жанру, отбирали стихотворения русских поэтов, опирающиеся на данный мотивно-образный комплекс. Одним из наиболее ярких воплощений архетипа *обетованная земля* в романсовом жанре является романс на стихи М. Ю. Лермонтова «Выхожу один я на дорогу». Образ земли, окутанной голубым сияньем и внемлющей Богу, зелёный дуб как символ жизни вечной, категории свободы и покоя – основные категории восточнохристианской аскетики, — всё это, без сомнения, позволяет рассматривать данное стихотворение в отмеченном ракурсе. О многом говорит и наличие множества музыкальных интерпретаций этого лермонтовского шедевра (музыка Давыдова, Дмитриева, Шашиной и др.). В «Песне» Е. А. Баратынского, часто встречающейся в песенниках 1820-30-х гг., также находит отражение данный мотив: «*Когда взойдёт денница золотая / Горит эфир, / И ото сна встаёт, благоухая, / Цветущий мир, / И славит всё существованье сладость …»* [2: 314]. Следует добавить, что мотивно-образный комплекс *обетованная земля* характерен не только для поэзии первой половины XIX века. Так, известное стихотворение А. К. Толстого, несомненно, пронизанное романсовыми интонациями, также содержит данный архетип: *«На нивы желтые нисходит тишина; / В остывшем воздухе от меркнущих селений, / Дрожа, несется звон. Душа моя полна / Разлукою с тобой и горьких сожалений»* (положено на музыку П. Чайковским, Н. Римским-Корсаковым, Ц. Кюи, А. Аренским, А. Гречаниновым, Н. Черепниным и др.) [14: 193].

Кроме того, исследователи отмечают, что в романсовом мире и «время течет особенно. Всякий момент здесь осмысливается лишь в соотнесении со “временем любви”. Настоящая драма разыгрывается в романсе между “мигом” и “вечностью”. Для погруженного в романсовый мир персонажа вечность равна счастливому мигу любви. Вне этого мига времени вообще не существует» [11]. Такой хронотоп также соотносится с хронотопом *обетованной земли*. Можно сказать, что герои романсовой лирики погружены в *«другую жизнь»* и устремлены на *«берег дальний»* (А. С. Пушкин «Не пой, красавица, при мне…») [2: 275].

Вновь обратимся к поэзии Козлова, дающей богатый материал для исследования как в области мотивно-образных комплексов, проецируемых на архетипы Священного Писания (в т.ч. и на архетип *обетованная земля*), так и в области романсовой лирики, которая составляет чуть ли не основной пласт стихотворений поэта.

Для начала обратимся к переводному стихотворению Козлова, которое так и называется «Романс» и является достаточно репрезентативным для характеристики лирики поэта, музыкальной в своей основе. Это стихотворение является вольным переводом отрывка из поэмы Т. Мура «Лалла Рук». Стихотворение состоит из четырёх восьмистишных строф, каждая из которых представляет собой законченную мысль. Написано оно четырёхстопным амфибрахием: трёхдольные размеры, в частности, амфибрахий, считаются наиболее «подходящими» для стихотворений песенного и романсного характера, т.к. легче поддаются вокализации. Мерному мелодическому течению стихотворной речи способствует и упорядоченная система рифмовки: aabbccdd. В данном случае в каждой строфе мы наблюдаем совпадение стиха и фразы («*Есть тихая роща у быстрых ключей; / И днём там и ночью поёт соловей*» [8: 75], строчные переносы отсутствуют. В стихотворении проявляется вариационное повторение «троичного» лейтмотива – *розы*, *рощи* и *соловья*, причём, в первой строфе он возникает в эмоциональном мажоре, во второй – тональность слегка меняется: появляются нотки сомнения («*Ах! В роще зелёной, у быстрых ключей, / Всё так ли, как прежде, поёт соловей?*»). Третья строфа – наиболее оппозиционная по отношению к первой – «мажор» полностью заменяется «минором» («*Нет, розы увяли, мутнее струя, / И в роще не слышно теперь соловья!*»), хотя в последних строках постепенно подготавливается переход к светлой тональности («*И воздух свежится душистой росой; / Весна миновала – а веет весной»*). Четвёртая строфа возвращает мажорное настроение *(«И сладко мне помнить, как пел соловей, / И розы, и рощу у быстрых ключей!*») и, не являясь при этом репризой (повторением первой строфы), тем не менее замыкает кольцо. В первой строфе как своеобразной лирической экспозиции преобладает повествовательный тон. Во второй строфе, начинающейся «интонационной атакой» («*Той рощи зелёной мне век не забыть! / Места наслажденья, как вас не любить!»*), второй катрен построен на интонациях вопрошания, развивающих тему стихотворения и его основной лейтмотив через противоречие («*И алые розы осенней порой / Цветут ли всё также над светлой струёй?*»). В мелодике третьей строфы вновь преобладает повествовательное интонирование, но начинается строфа с интонационной ламентации («*И в роще не слышно теперь соловья!*»). В последней строфе доминируют «светлые», «эйфорические» восклицания («*Так веет отрадно и поздней порой / Бывалая прелесть любви молодой!*»), соответствующие её мажорной тональности. Следует добавить, что каждая строфа интонационно

замкнута, и всё стихотворение в целом можно было бы отнести к песенному типу (классификация Эйхенбаума), но с точки зрения развития сквозного мотива и связанных с этим интонационных вариаций в разных строфах стихотворение имеет и черты романсового типа напевной лирики. Несложно заметить, что в данном стихотворении ярко воссоздан мотивно-образный комплекс райского места: здесь есть и «*быстрые ключи*» (водный источник), и «*зелёная роща*», а также эмблематичные образы *розы* и *соловья*, о которых будет сказано ниже. Главное, здесь воссоздан характерный романсовый хронотоп с его повторяемостью, мимолётностью, в которой только и можно уловить вечность. Этот хронотоп создаётся с помощью безличных конструкций *(«И в роще не слышно теперь соловья; весна миновала – а веет весной»* и др.) и вариативной повторяемости основного мотива. Таким образом, в данном стихотворении налицо все признаки романсового жанра: разнообразные интонационные ходы, усиливающие мелодику стиха, образные вариации, наличие романсового хронотопа и воплощение архетипа *обетованной земли*.

Интересно, что романсами становились не только лирические миниатюры Козлова, но и отрывки из лиро-эпических произведений. Так, романсом стала и песня Зюлейки из поэмы «Невеста абидосская» (перевод поэмы Байрона «The Brid of Abydos»). Этот отрывок из поэмы имеет две музыкальные интерпретации: романс А. Алябьева «Любовник розы, соловей» и романс Н. Римского-Корсакова «Песня Зюлейки». Сама поэма состоит из двух частей, которые, в свою очередь, разбиты на отрывки – большие строфы с разным количеством строк (от 14 до 120), с неупорядоченной системой рифмовки в целом (но рифмы упорядочены внутри отрывка). Т.к. сами отрывки в основном не разделены на более мелкие строфы, то когда (лишь в трёх местах поэмы) встречается графическое выделение строф внутри отрывка (своеобразный «текст в тексте»), то это невольно останавливает внимание. Часть десятого отрывка, ставшая романсом, тоже графически выделена и разбита на три строфы [8: 342]. Эти три строфы представляют собой начало монолога Зюлейки – признание её в любви Селиму. Можно считать, что это место в поэме будто задумано автором как самостоятельное лирическое стихотворение, близкое по жанру романсу или песне. Мы наблюдаем многие черты романсового жанра, в частности, композиционное кольцо (точный повтор первого и последнего стиха). В данном отрывке вновь присутствуют эмблематичные образы *розы* и *соловья*, за которыми закреплены устойчивые значения. Роза одновременно – «*эмблема райской красоты*» (Д. В. Веневитинов «Три розы») и символ любви; соловей – певец любви – символизирует влюблённого человека (здесь «*любовник розы*»). В финале поэмы вновь возникают эти образы, введённые в восточное придание («*рассказ восточный*»): на могиле Зюлейки вырастает белая роза. Данный отрывок напоминает стихотворение Веневитинова «Три розы», написанное также в жанре романса и положенное на музыку Н. Бахметьевым. Внимание останавливает сходство мотивов. У Козлова в «Невесте абидосской» мы читаем: «*И если кто грозы вреднее / Её сорвёт, - свежей, милее / Она с румяною зарёй / Опять над мягкой муравой*» [8: 371] (ср. у Веневитинова: «*Ни день, ни ночь она не вянет, / И если кто цветок сорвёт, / Лишь только утра луч проглянет, / Свежее роза расцветёт*») [15: 65-66]. Не из перевода ли Козлова взял Веневитинов этот «ходячий» мотив, или он пришёл к нему из другого источника? Первое вполне вероятно, т.к. Козлов был одним из первых переводчиков Байрона в России и первым переводчиком «Невесты абидосской».

Продолжая анализ отрывка из поэмы Козлова, следует сказать, что центральным, сквозным его мотивом является пение соловья. В первой строфе этот мотив только задаётся, во второй и в третьей – варьируется. Сами строфы (вторая и третья) - одинаковые по строению (схема рифмовки) являются вариационными по отношению к первой строфе. Между собой эти строфы (вторая и третья) отличаются лирической тональностью, настроением, эмоциональной окрашенностью: если во второй строфе ночная песнь соловья «*дышит тоскою*», то в третьей – акцент сделан на сладости его пения, центральная пара рифмующихся слов «*сладость – радость*» придают всей строфе светлое, оптимистичное звучание. Интонационная схема первой строфы: 2+2 (вторая синтагма дублирует первую), вторая строфа имеет сходную интонационную схему, но интонация нарастает к третьему стиху, и этот стих является, хотя и не ярко выраженной, но всё же мелодически высшей точкой строфы. Третья строфа интонационно повторяет вторую, но интонационное крещендо к третьему стиху более яркое, т.к. эта строфа – интонационный апогей всего стихотворения и, одновременно, его каданс в последнем стихе. Таким образом, центральный мотив стихотворения – пение соловья – здесь настолько значим, что разрастается до самостоятельного образа.

Благодаря произведённому выше анализу некоторых образцов романсовой лирики И. И. Козлова и других авторов, его современников, можно сделать следующие выводы: наряду с традиционными приёмами напевной лирики (использование повторов, параллелизмов, вопросительной и восклицательной интонации как одного из основных приёмов мелодизации, рефренов, композиционного кольца) в стихотворениях романсового жанра обнаруживаются и такие специфические черты, как создание музыкального образа-фона (например, пение соловья), варьирование сквозного мотива (смена эмоциональной тональности), использование фонических и ритмических приёмов, а также приёма графического выделения строф, обладающих семантической и интонационной завершённостью. Кроме того, стихотворения романсового жанра часто обладают особым романсовым хронотопом, воплощающим архетип *обетованной земли*, или земного рая, что особенно свойственно романсам элегического характера. В заключение следует добавить, что и интонационные особенности романсовой лирики как лирики напевного типа служат не просто выразительным средством, сообщающим определённую экспрессию, эмоциональную окраску стихотворной речи, но и средством художественной изобразительности, каковым и является интонация в музыкальном искусстве.

ЛИТЕРАТУРА

1. Хорошко Е. Ю. Своеобразие жанра романса / Е. Ю. Хорошко // Русская словесность в контексте современных интеграционных процессов: материалы Второй Междунар. науч. конф. В 2 т. – Волгоград: Изд-во Волгоградского гос. ун-та, 2007. – Т. 1. – С. 918-923.

2. Песни и романсы русских поэтов / вступ. ст. В. Е. Гусева. – М.-Л.: Сов. писатель, 1963.

3. Степанова И. В. Слово и музыка. Диалектика семантических связей / И. В. Степанова. — М.: Книга и бизнес, 2002.

4. Эйхенбаум Б. М. О поэзии / Б. М. Эйхенбаум. – Л.: Сов. писатель: Ленингр. отдние, 1969.

5. Зырянов О. В. Эволюция жанрового сознания русской лирики: феноменологический аспект / О. В. Зырянов. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2003.

6. Грехнёв В. А. Лирика Пушкина. О поэтике жанров / В. А. Грехнев. – Горький: Волго- Вятское кн. изд-во, 1985.

7. Эпштейн М. Н. «Природа, мир, тайник вселенной…»: система пейзажных образов в русской поэзии / М. Н. Эпштейн. – М.: Высшая школа, 1990.

8. Козлов И. И. Полное собрание стихотворений / И. И. Козлов; вступ. ст., подготовка текста и прим. И. Д. Гликмана. – Л.: Сов. писатель, 1960.

9. Мир романтизма: материалы междунар. науч. конф. / отв. ред. И. В. Карташов. – Тверь: Изд. Тверского гос. ун-та, 1999. – Вып. 1(25).

10. Харченко В. К. Язык и жанр русского романса / В. К. Харченко, Е. Ю. Хорошко. — М.: Изд-во Лит. ин-та им. А. М. Горького, 2005.

11. Ивлев С. А. Мир русского романса [Электронный ресурс] / С. А. Ивлев. — Режим доступа: http://www.fondcultura.ru/htmls/method/texts_history/19_romans.htm. — Загл. с экрана.

12. Гегель Г. В. Ф. Сочинения: В 6 т. – Т. 2. / Г. В. Ф. Гегель. – М.-Л., 1934.

13. Одоевский В. Ф. Опыт теории изящных искусств с особенным применением оной к музыке / В.Ф. Одоевский // Русские эстетические трактаты первой трети XIX в. Т. 2 – М.: Искусство, 1974. С. 156-168.

14. Толстой А. К. Собрание соч.: В 4 т. – Т. 1 / А. К. Толстой. – М.: Изд-во худ. литературы, 1963.

15. Веневитинов Д. В. Избранное /Д. В. Веневитинов. — М.: Гослитиздат, 1956.

УДК 882.08

Семикина Ю. Г.
(Волгоград, Россия)

ОСОБЕННОСТИ НЕОМИФОЛОГИЧЕСКОЙ КАРТИНЫ МИРА В РОМАНЕ И. ПОЛЯНСКОЙ «ПРОХОЖДЕНИЕ ТЕНИ»

В статье рассматриваются некоторые элементы поэтики романа И. Полянской, которые объективно или субъективно соотносятся со структурой мифа. Автор статьи сравнивает мифологический контекст создания «истории» Советского государства и «истории» семьи главной героини произведения. Важную роль в романе играет миф об искусстве и его роли в жизни человека, живущего в тоталитарном государстве.

***Ключевые слова**: неомифологизм, тоталитаризм, картина мира, миф, мотив, игра.*

The article is devoted to some elements of poetics of the novel by I. Polyanskaya which objectively or subjectively correlate with the structure of myth. The author of the article compares the mythological context of creation of «history» of the Soviet state and «history» of

© Семикина Ю. Г., 2009

the family of the main character of the novel. In the novel the important role is played by the myth about art and its role in the life of people who live in the totalitarian state.

Key words: *neomythologism, totalitarianism, picture of the world, myth, motive, game.*

В романе «Прохождение тени» И. Полянская использовала такие элементы поэтики, которые объективно или субъективно соотносятся со структурой мифа. Автор параллельно изображает, как создавалась «мифологическая» история Советского государства и «мифологическая» история семьи главной героини произведения.

В романе «Прохождение тени» две основные сюжетные линии: первая связана с историей дружбы русской девушки с четырьмя кавказскими юношами, которые были слепыми музыкантами, а вторая – с драматической историей семьи этой девушки. И. Полянская не раз отмечала в своих интервью, что в этом произведении очень много автобиографического, личного, связанного с трагической судьбой ее родителей, в которой, как в зеркале, отразились судьбы многих семей, переживших ужасы войны, тоталитарного режима и лагерей.

Осмысление собственной жизни, истории своей семьи, своей страны очень важно для И. Полянской, поскольку она, будучи ребенком, не в полной мере осознавала весь трагизм событий, происходивших в государстве в то время. Став взрослой, автор романа «Прохождение тени» выскажет сокровенную мысль о том, что «никаких иллюзий по поводу существующего строя у них в семье не было. Семейного лада тоже не было, слишком разные по складу характера люди собрались на этом маленьком пятачке, поэтому оставалось одно – труд как подвиг и искусство как отдушина, некая экзальтированная защищенность культурой от царящего вокруг разора и пошлости… И вот весь этот материал меня долго не отпускал, определяя мою сознательную и даже подсознательную жизнь. Странно, но я уже в возрасте четырнадцати лет твердо знала, что опишу все это…» [4]. Иллюзии о возможности счастливой жизни в тоталитарном государстве тоже исчезли…

Для каждого человека жизненно важными являются те события, которые поразили его, оставили какие-либо эмоциональные впечатления. Именно такие моменты своего бытия И. Полянская изобразила в своем романе «Прохождение тени». Семейная трагедия передана в произведении в двух проекциях: в восприятии шестилетнего ребенка и автора, как взрослого человека, уже отрефлектировавшего и оценившего эти события как в личном, так и в общеисторическом планах. История со слепыми музыкантами, произошедшая, когда И. Полянская училась в музыкальном училище, помогает автору рассказать о юношеском восприятии мира, об остроте тех чувств и эмоций, которые часто овладевают молодыми людьми. И в современной жизни радость от юношеского постижения жизни омрачается косвенными признаками того, что жизнь многих людей искалечена трагическими историческими событиями.

Трагические исторические события проецируются на жизнь отдельной семьи, у которой, в свою очередь, есть «семейный миф». История семьи – миг в истории государства, в тексте произведения они словно отражаются друг в друге как в системе зеркал, дополняют друг друга. Неприятие «мифологической» истории тоталитарного государства связано в произведении с мотивом игры, в особенности с мотивом «игры на чужой территории».

Мотив игры является одним из наиболее важных мотивов в романе И. Полянской «Прохождение тени». Особенность этого мотива заключается в том, что он выполняет несколько важных функций в произведении: 1) сюжетообразующую,2) служит своеобразным кодом, позволяющим читателю дешифровать эпизод в контексте «современного» мифа, 3) является средством характеристики персонажей (их философии жизни, стратегии поведения), 3) позволяет автору включить произведение в контекст мирового искусства, 4)выражает жизненную позицию писателя.

Кроме того, необходимо отметить, что мотив игры имеет в романе множество взаимодополняющих значений.

1. Игра в прямом значении (игра в шахматы, детская ирга в зеркала, игра на музыкальном инструменте, игра в ассоциации в доме у Ольги Ивановны, игра главной героини романа и слепых в «вопросы и ответы»).

Во время игры персонажи выражают свою индивидуальность. Принципы игры герои произведения переносят и в свою жизнь. Важным элементом творческого метода И. Полянской является использование ассоциативных связей для построения сюжетной линии произведения. Между казалось бы несоотносимыми эпизодами произведения существуют ассоциативные связи. Например, игра в шахматы позволяет нам понять характеры персонажей и их стиль жизни: «Мы с Зауром играем в шахматы. Каждый мой ход он воспринимает как выпад в адрес мужчин, которые все-все делают лучше женщин, и как язвительный намек на его слепоту. <…> Стоит мне пожертвовать пешкой, Заур насупливается, полагая, что я намеренно облегчаю себе задачу.

– Это твоя главная черта, – комментирует он ворчливо, – желание во что бы то ни стало облегчить себе жизнь. Жить не задумываясь. <…> Пренебрежение правилами всегда приводит к поражению. Впрочем, тебе все игра, наша группа для тебя тоже игра <…>

Заур в принципе не способен к игре, к абстракции, он убийственно серьезен » [2: 24-25].

Очень интересно сопоставить три эпизода романа: игру в шахматы главной героини со слепыми, воспоминания из детства о шахматном кружке и «сомнамбулическую» игру в шахматы в рамках мифологического пространства. Эти три эпизода показывают сочетание эмоционального и рационального в восприятии персонажами окружающего мира.

2. Игра в наставничество. В произведении много эпизодов, модулирующих ситуацию «учитель – ученик». Наставничество в прямом значении – обучение персонажей в учебном заведении. Эта модель используется автором и в описании передачи жизненного опыта одного героя произведения – другому: «Я сижу у ее ног на скамеечке. С высоты своего кресла Вера расспрашивает меня о маме и учит нас обеих жить. Это ее любимая игра, которую навязало ей кресло и скамеечка, игра в вечную учительницу и ученицу, сидящую у ее ног. Чему она может научить меня, нас. Когда сама все потеряла: родных, друзей, положение в обществе, сына, наконец, бывшего жениха моей мамы – Андрея» [3: 33]. «На уроке сольфеджио я слышала *абсолютно* наравне со слепыми, но еще и *видела*, видела зряшность этих игр в поддавки с семью звуками, потому что между ее вопросом (аккорд?) и нашим ответом (что это за аккорд) не было ни малейшей паузы, ни с волосок лазейки, куда бы могло просочиться какое-то подобие *наставничества*» [3: 80].

3. Игра «на чужом поле», игра в освоение пространства. Слепые музыканты почти всегда находятся «на чужой территории», им все время приходится осваивать пространство. В этом мотиве есть и метафорический смысл: отражение жизненной стратегии. В тексте мы встречаем много описаний интерьеров. Персонажи, осваивая чужое пространство, стараются узнать как можно больше друг о друге: «Как только я переступила порог ее дома, мне показалось, я все поняла про Регину Альбертовну. Здесь невозможно было жить, шить, вязать, заниматься женскими делами, видеть нормальные сны на этом продавленном кожаном диване, играть с ребенком среди заброшенной, дряхлой мебели, сиротливо жавшейся к стенам» [3: 63-64]. «Чужим» пространством для главной героини романа является и «мифологическая» история тоталитарного государства, в котором люди не живут, а выживают, черпая силы в искусстве и в работе до самозабвения.

4. Игра в отношениях между людьми: жизнь – театр, жизнь по законам искусства (художественного или музыкального произведения), танатологическая игра.

Главная героиня произведения выражает мнение автора: «Дело в том, что литература, как и музыка, разлита вокруг нас, она в воздухе витает, в облаке плывет. Мы часто живем в литературе, смотрим на мир глазами ее героев, строим судьбу по законам литературного или музыкального произведения, как это доказали всей своей жизнью мои отец и мать» [3: 45].

Сама И. Полянская, как автор, к стремится к культурно-эстетическим ценностям, пишет, экспериментирует с языком, формой. В своем произведении автор «играет» различными «пластами» действительности, особенно с категорией художественного времени (настоящее, прошлое, будущее). Эта своеобразная «литературная» игра обусловила композицию романа. Мотив игры тесно связан с проблемой соотношения в художественном тексте соотношения «рациональное – эмоциональное».

Различные аспекты соотношения и взаимосвязи эмоционального и рационального проявляются не только в мотивах поступков героев произведения, их речежестовом поведении, но и в принципах построения романа. И. Полянская создавала лирическую прозу. Лирика, как известно, в большей степени, чем другие роды литературы связана с эмоциональной сферой.

Таким образом, «мифотворчество» И. Полянской имеет свою специфику: создается миф об искусстве, о его роли в жизни человека. Музыка выполняет особую функцию в произведении. «Прохождение тени» представляет собой, отчасти, «роман-миф», построенный по законам музыкального произведения.

Эпизоды текста связаны друг с другом при помощи музыкальной темы произведения. Музыка помогает персонажам романа и самому автору выразить свое отношение к миру. И. Полянская называла этот прием «дешифровкой на уровне фрагмента текста» [4]. Музыка помогает реализовать метафорический смысл многих эпизодов произведения. Таким образом создается ассоциативное лиро-эпическое повествование. Музыка расширяет ассоциативный контекст романа. В некоторых случаях музыка помогает автору глубже раскрыть характер персонажей, их взаимоотношения. «Речь казалась уловкой звуков, стремящихся вытеснить из себя опасную музыку. Слова ни на что не годились, если не сопровождались мелодией. Слова, как слепые, лишь называли, спорили да означали ненужные вести, не знали, куда податься, к кому примкнуть, на чей последовать голос, чтобы добраться до музыки. <…> Отец и мать ходят по комнате, как по сцене

(он – по-петушьи подбоченясь, она – обхватив себя руками), и с болью, с сокрушением сердца выговаривают друг другу каждый свое, не замечая, что живут они в одном музыкальном пространстве, волна звучаний заливает территорию слов. На которой они бестолково топчутся, как лунатики на краю карниза, беспомощные и ожесточенные. Нет, все должно разрешаться лишь средствами гармонии» [2: 23].

Метафорично само название романа «Прохождение тени». Образ-символ тени появляется в тексте с первых строк произведения. В контексте всего романа противопоставлены и сопоставлены такие образы-символы, как «солнце» – «глаз» – «зеркало». Эти образы-символы часто приобретают в тексте метафорическое значение и помогают читателю понять принцип сцепления фрагментов текста и в целом само название произведения. Свет и тень определяют эмоциональную тональность текста.

Вначале романа сопоставляются два действия: пение хора и солнечное затмение как взаимодействие космических тел: луны, Земли и солнца («минутная ночь посреди белого дня» [2: 17]. Музыка сопровождает этот процесс и «случайное» совпадение фразы, которую поет хор («Ухо-о-одит день» [2: 7]), с солнечным затмением имеет особое значение. Параллельное действие людей и планет проецируется друг на друга на протяжении всего романа, задавая систему координат в космическом масштабе: «<…> звук за звуком, секунда за секундой, событие за событием – все это происходило одновременно» [2: 8]. Когда началось солнечное затмение, «хор птиц приумолк», дети из хора тоже прекратили петь и выбежали во двор. В тексте этой сцены явно прослеживается мысль автора, что во время тьмы не может быть гармонии. Когда солнце вновь засияло на небосводе, гармония вернулась и в мир природы и в мир людей. «И когда наши голоса вернулись в концертный зал, в тонику, солнце опять сияло в зените небесного поля, в расцвете своей славы» [2: 8].

Эта сцена вводит в роман соотношение света и тени и не только в прямом, но и метафизическом смысле. Свет в романе чаще всего связан с чем-то эмоционально положительным, с гармонией в чувствах и отношениях между людьми, а тень, темнота – с дисгармонией, непониманием, неискренностью, с фальшью (как на уровне личных взаимоотношений, так и на уровне «взаимодействия» личности и государства).

Образ тени помогает автору передать нюансы человеческих эмоций и чувств. Например, Коста, после вступительного экзамена разговаривал с главной героиней, и поскольку она выказала неосведомленность по поводу обработки музыкального произведения, которое он играл, то «на невидящем лице его играла тень насмешливой улыбки» [2: 12]. Его гордый и своенравный нрав виден уже из этой детали: он осознает свое превосходство.

Отношение персонажа к хоровому пению помогает понять некоторые черты его личности. Словно от лица главной героини романа в первой сцене произведения говорится о дирижере, который учил сводный хор музыкальной школы «дружить голосами, любить голосами, то есть петь хором» [2: 7]. Коста, сказав, что он не любит петь хором, сразу обозначил свою жизненную позицию, объяснив, что «<…> коллективизм – опасная болезнь, можно и голос потерять» [2: 21]. Под словом «голос» он подразумевает «индивидуальность», Коста боится стать таким же, как все. На это высказывание он получил ответ, определяющий жизненную позицию героини: «С голосом ничего не произойдет, если не слишком громко настаивать на своем существовании» [2: 21].

Музыка помогает персонажам выразить себя, свой внутренний мир и чувства. Играя в ассоциации, Коста и главная героиня вновь вступают в спор по поводу жизненных позиций...

– Никто еще не приписывал так много Чайковского простому гербарию. Любимый композитор? – иронично осведомился Коста, повернув голову в мою сторону.

– Вас это чем-то не устраивает? – произнесла я.

– <…> По моим наблюдениям, любители Петра Ильича,, кроме него, никакой музыки не признают…Если их спросишь о современных композиторах, то они обычно называют пьяницу Скрябина…

– Очевидно это ваша багажная ария, – предположила я.

– Багажная? Что это значит?

– Второразрядные итальянские певцы брали с собою на гастроли арии, перегруженные фиоритурами, чтобы блеснуть перед слушателями, – ядовито ответила я. <…>. Все вы врете, – продолжала я, – потому и не желаете петь хором. Хор может заглушить ваши заносчивые фантазии…[2: 26-27].

Таким образом, музыка в романе является своеобразным ключом к внутреннему миру персонажей, иногда она становится символом, развернутой метафорой. Герои произведения воспринимают жизнь через музыку, выражают свое миропонимание и чувства через музыку.

«Столкновение», взаимодействие двух личностей, способы проявления ими своих чувств иногда дано в романе через сопоставление образов-символов «музыка – солнце – тень – зеркало – сеть».

Солнце, свет сопоставлены в контексте с человеческими глазами, со зрением (глаза – зеркало души). Главной героине слепые музыканты кажутся во время знакомства закрытыми, непонятными людьми, поскольку она ничего не может «прочесть» в их глазах. Все их эмоции, весь внутренний мир пока скрыты от нее поскольку у них отсутствует зрение «непроизвольно вытягивающее за собой в действительность все наши чувства, мысли, все движения души» [2: 9].

Глаза – это зеркала, в которых отражается реальная действительность. Красота Коста, одного из слепых музыкантов, поразила девушку, но она отмечает, что слепота (вечная ночь, невозможность видеть свет, мир без солнца) делает невозможным для него включение «в зеркальную игру отражений, отравленную волнующей опасностью живых и сложных человеческих отношений», обогащенных разнообразной палитрой чувств. Взгляд другого слепца сравнивается в тексте с открытым космосом: «Глаза девушек за моей спиной, казалось, удерживали меня от второго опрометчивого шага на краю открытого космоса, который отверз передо мною взгляд слепца <…> » [2: 13].

Солнце, как и луна, упоминается на протяжении всего романа в разных контекстах (солнце-глаз, «безумный зрачок луны» и т.д.) и в конце концов автор создает такое сочетание, как «солнце судьбы» [2: 29].

Судьба в тексте произведения связана не только с образом-символом солнца, но и с такими важными для понимания идеи романа образами-символами тени и сети (сетчатка глаза, тень судьбы, которая ловит человека в свои сети). Сеть этикетных ограничений, которые отличны в разных культурах, сдерживают главных героев, «сеть» правил, ограничивающих свободу личности в тоталитарном государстве.

Для И. Полянской, которая сама была профессиональным музыкантом, музыка также была средством выражения мировосприятия. Роман «Прохождение тени» стал важной вехой в ее жизни. Процесс письма, творчество (к которому можно отнести и исполнение музыкального произведения) были очень важны для автора, и являлись для нее способом создания новой реальности.

В тексте романа существуют два «мира»: 1) сюжетно-образная художественная реальность, связанная с современностью и с «мифологической» историей; 2) история лирического «я» главной героини произведения, связанная с «мифом» об искусстве.

Искусство (музыкальные и литературные произведения) поясняет исторические реалии, которые, в свою очередь, воспроизводят типичные ситуации, определяющие обращение автора к тому или иному произведению искусства, выполняющему в данном контексте роль кода. Читатели при помощи такого кода могут в большей степени постичь ценностные смыслы художественной действительности. Цитаты из других текстов, реминисценции, мотивы, образы-символы являются структурными элементами «новых» мифов. И. Полянская намеренно вводит их в текст, рассчитывая на просвещенного, интеллектуального читателя, владеющего этой «знаковой системой». Таким образом реализуется поликультурная соотнесенность текста, включение его в мировой контекст искусства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Минц З. Г. О некоторых «неомифологических» текстах в творчестве русских символистов // Ученые записки Тартусского университета. – 1979. –Вып. 459. Блоковский сборник. 3. – С. 76-120.
2. Полянская И. Прохождение тени // Новый мир. – 1997. – № 1. – С. 7-72.
3. Полянская И. Прохождение тени // Новый мир. – 1997. – № 2. – С. 3-78.
4. Персона недели. – Эл. Ресурс: http://www.litwomen.ru/autogr27.html

УДК 821.161.1-1.09“19“

Пирошенко С. Ю.
(Хмельницкий, Украина)

СООТНОШЕНИЯ ПРИРОДНОГО И ГОРОДСКОГО ПРОСТРАНСТВА В ЛИРИКЕ ИННОКЕНТИЯ АННЕНСКОГО

У статті визначальною є думка про те, що як природний, так і міський простір у ліриці Анненського позначено роздвоєністю: “цілий світ“ у свідомості поета виявляється “розімкнутим“ на “Тут і Там“. Це – типово екзистенціальне трактування стосунків “Я“ і світу. Також істотну роль у створенні оригінальних просторових рішень у ліриці Анненського відіграє такий компонент поетичного бачення, як перспектива, точка зору, безпосереднє фокусування погляду ліричного героя, зверненого на світ.

Ключові слова: *природний та міський простір, фокусування, ліричні сюжети.*

© Пирошенко С. Ю., 2009

В статье определяющей есть мысль о том, что как природное, так и городское пространство Анненского отмечено важнейшей особенностью, характеризующей его концепцию «расколотого» сознания современной личности. Раздвоение претерпевает у него не только человек, но и вся окружающая его действительность: "целый мир" в сознании поэта оказывается "разомкнутым" на "Здесь и Там". И это типично экзистенциальная трактовка отношений "Я" и мира. Существенную роль в создании оригинальных пространственных решений в лирике Анненского играет такой компонент поэтического видения, как перспектива, точка зрения, непосредственная фокусировка взгляда лирического героя, обращенного в мир.

Ключевые слова: *природное и городское пространство, фокализация, лирические сюжеты.*

The main thought of article consists in the idea that the natural and municipal space in Annenskyi's lyric is pointed by duality: the "whole world" in the poet's consciousness is turned out "divided" into "here" and "there". It is typical existential explainiry of relations betweer "I" and the world. Essential role in the creation of original space solut5ions in Annenskyi's lyric plaus such component of poet's point of view as perspective, immediate concentration of character's opinion, directed on the world.

Key words: *natural and municipal spell, focusing, lyric plots.*

Для Иннокентия Анненского было несомненным фактом то, что современный человек не только не живет больше в гармонии с природным миром, но и в значительной степени оторвался от него, перешел в иное пространство бытия. И это в полной мере отражает современная поэзия. Она, по мнению Анненского, перестала быть "делом природы", на просторе которой "извечно и спокойно чередуясь, во всю ширь, то темнеет день, то тает ночь, где рощи полны дриад и сатиров, а ручьи – нимф…", где "свободно плодит своих богов и демонов Миф" [1: 358], являющийся первоосновой трагического творчества. Новая поэзия для него в первую очередь – "дитя города" [1: 358]. В своей итоговой критической статье "О современном лиризме" он отмечал: "На нашем лиризме отражается усложняющаяся жизнь большого города" [2: 348]. Современная поэзия, по мнению Анненского, "скоро осваивается не только с тревогой биржи и зеленого сукна, но и со страшной казенщиной какого-нибудь парижского морга и даже среди отвратительных по своей сверхживости восков музея", ей, как отмечает поэт и критик, "просторно играть среди прямых каменных линий, в шуме улиц, в волшебстве газовых фонарей и лунных декораций" [1: 358].

По Анненскому, городское пространство вырабатывает новый тип души, "городской", "отчасти каменной, музейной души" [1: 364]. Город дает новые психологические коллизии, а вместе с тем утверждается в нем и особый трагический пафос, и особое героическое начало. Анненский писал: "Чем более развивается городская жизнь, тем более и безвыходно городскими становятся самые души, приспособляясь к камням, музеям и выставкам. Чудные мозаики икон, на которые никто не молится, волны красивой реки, таящие отвратительную смерть, любовь, грация и красота среди кулис, в золотой пудре и под электрической лампой, тайна на спиритическом сеансе – и свобода в красных лоскутьях – вот та обстановка, среди которой вырастают наши молодые поэты" [1: 360 – 361], в творчестве которых теперь уже "волнует другая душа, по-иному язвимая, по-иному

скорбная и уступившая, потому что она твердо знает свою рыночную стоимость" [1: 359]. Но эту "городскую душу" Анненский не только не игнорирует или уничижает. Более того, он не отказывает ей ни в возвышающем ее трагическом страдании, ни в героизме, только это уже не героизм поступка, а героизм мысли, которая вступает в "коллизию с Соблазном, потом воспоминанием и, наконец, Жизнью", подобно тому, как герой античной трагедии вступал в коллизию с Богами. "Городская" трагедия, по Анненскому, трагедия "иронической муки" – трагедия души "уступившей", осознавшей свою "рыночную стоимость", "фиктивность" и "призрачность" своего существования. И существом этой "новой" трагедии становится признание "бессилия идеи перед действительностью". Во "Второй книге отражений", разбирая произведения Достоевского (повесть "Белые ночи", роман "Преступление и наказание"), анализируя "символы красоты у русских писателей", лирику Лермонтова, рассказ Тургенева "Несчастная", повесть Л. Андреева "Иуда Искариот", "Романцеро" Гейне, шекспировского "Гамлета", драму Ибсена "Бранд", критик везде находит элементы этого особого трагического пафоса. Все литературные герои: Антон Антоныч Сеточкин, Раскольников, Софи, Гамлет, Бранд, Иуда, – находятся у Анненского в точке трагического пересечения мечты, гордой и героической, и жизни "пошло-одуряющей", все они, "подневольные участники жизни" [1: 124], в разной степени претерпевают внутреннюю борьбу и муку, страдание от осознания "невозможности действовать", "бессилия идеи перед действительностью", иллюзорности своего бытия.

Лирика Анненского обнажила трагическую сущность личности начала нового века с ее «пестротой, противоречивостью и непримиренностью», с ее поисками цельности и тоской, показала новые средства выражения вечных тем и мотивов [3: 174]. «С каждым днем в искусстве слова, – писал Анненский в 1903 году, – все тоньше и беспощадноправдивее раскрывается индивидуальность с ее капризными контурами, болезненными возвратами, с ее тайной и трагическим сознанием нашего безнадежного одиночества и эфемерности... Новая поэзия ищет точных символов для ощущений, т. е. реального субстрата жизни, и для настроений, т. е. той формы душевной жизни, которая более всего роднит людей между собой...» [1: 362].

Иллюзорность бытия современного человека, его раздвоенность, своеобразно преломляющаяся в пространственных параметрах лирики Анненского отражают многие его стихотворения. Остановимся на анализе стихотворения «Петербург» [4: 186], которое является весьма показательным как в целом для характеристики городского пространства в представлении Анненского, так и в плане подключения поэта к созданию в русской литературе особого мифа о «северной столице» России как городе «искусственном» и эфемерном.

Уже в первой строфе стихотворения дважды повторяется колористический эпитет «желтый»:

Желтый пар петербургской зимы,
Желтый снег, облипающий плиты…
Я не знаю, где вы и где мы,
Только знаю, что крепко мы слиты.

Известно, что желтый цвет традиционно в русской литературе ассоциировался с Петербургом, начиная со второй половины XIX века, после выхода романов Достоевского, стихотворений Н. А. Некрасова. Анненский не идет против традиции, а,

наоборот, подчеркивает «желтизну» города. Кто такие «вы» и «мы» из третьей строки стихотворения понятно не до конца, однако можно предположить, что Анненский таким образом обыгрывает то, как Петр Первый хотел из русских сделать европейцев. Для слияния России и Запада строился Петербург, «окно в Европу». И вот вышло, что – «Я не знаю, где вы и где мы / Знаю только, что прочно мы слиты», т. е. различия между европейцами и русскими стерты.

Во второй строфе Анненский указывает на то, что Петербург возник по воле единственного человека на том месте, где до этого ничего не было. Петербургу в этом отношении противостоят города, у которых в прошедшем «сказки», то есть города с такой древней историей, что их основание и начальная история – «сказка». Начальная же история Петербурга – недоразумение («Потопить ли нас шведы забыли»):

Сочинил ли нас царский указ?
Потопить ли нас шведы забыли?
Вместо сказки в прошедшем у нас
Только камни да страшные были.

Вторая строфа соединена с третьей неполным повтором строки – «только камни»:

Только камни нам дал чародей,
Да Неву буро-желтого цвета,
Да пустыни немых площадей,
Где казнили людей до рассвета.

Чародей, который дает городу эти камни, вероятно, Бог. Однако из-за самого слова «камни» проглядывает и другой мотив – мотив древнего ледника, который, уходя, оставил в этой местности камни. Наличие в стихотворении этого мотива косвенно подтверждается строкой из предпоследней строфы – «только камни из мерзлых пустынь». С другой стороны, Петр по-гречески означает «камень», и тогда строка «только камни нам дал чародей» звучит очень зло по отношению к монархии в целом (Петр = камень).

Обратим внимание на выбор лексики: если во второй строфе сказки противопоставляются былям, то в третьей строфе появляется еще и чародей, существо также магическое, сказочное. Очевидно, чародей, при желании дал бы Петербургу «сказки в прошедшем», но не дал. А дал «Неву буро-желтого цвета». В третий раз за стихотворение появляется желтый цвет, цвет Петербурга, а вся «сказочная», «волшебная» лексика употребляется апофатически, т. е. через отрицание – акцентированием того, чего у Петербурга нет.

Четвертая строфа – самая загадочная во всем стихотворении. В ней движение лирического сюжета переводится с вопросов устройства Петербурга на памятник Петру Первому Фальконе и Коло (так называемый «Медный Всадник»):

А что было у нас на земле,
Чем вознесся орел наш двуглавый,
В темных лаврах гигант на скале, –
Завтра станет ребячьей забавой.

Если читать это стихотворение как выражение антимонархических идей Анненского, то имеется в виду «скорое», по мнению Анненского, свержение «гиганта».

Пятая строфа посвящена образу Петра, связанному с памятником Фальконе. Это центр всего произведения, кульминация; единственная строфа, где в каждой из строк есть хотя бы по одному глаголу, что придает строфе более мощное движение:

Уж на что был он грозен и смел,
Да скакун его бешеный выдал,
Царь змеи раздавить не сумел,
И прижатая стала наш идол.

Присутствие здесь глаголов вовсе не случайно. В первых трех строфах 2 глагола на строфу, это завязка. Потом следует увеличение нагнетания (4-ая строфа – 3 глагола), потом кульминация нагнетания (5-ая строфа) и развязка: в следующих строфах не будет ни одного глагола (в 7-ой строфе функцию сказуемого выполняет краткое причастие).

Образ «бешеного скакуна» имеет широкое и узкое значение. Узкое: скакун, входящий в скульптуру «Медного Всадника», который стоит на дыбах и поэтому назван «бешеным». Широкое значение – Россия, против которой пошел Петр и с которой не справился. Метафора «Россия – лошадь, кобылица» в русской литературе пошла с лирического отступления в «Мертвых душах» Гоголя. Эта метафора близка и Блоку. Приблизительно в это время им создается поэтическая книга «Родина», где в стихотворениях из цикла «На поле Куликовом» Русь связана с образом «степной кобылицы».

Другой образ пятой строфы – образ змеи на памятнике Фальконе и обращение к ней – также не новаторство Анненского. Этот образ появляется по крайней мере дважды в стихотворениях Блока середины 1900-х годов, которые Анненский не мог не читать: «Петр» и «Вися над городом всемирным...». В обоих стихотворениях «Царь змеи раздавить не сумел», змей как бы побеждает Петра, потому что он «расклубится над домами», потому что «ни один сустав не сдавлен / Сверкнувших колец чешуи».

Образ змея у Анненского становится многограннее. В строчке «Царь змеи раздавить не сумел» слышится противопоставление памятника гербу города Москвы, на котором Св. Георгий Победоносец пронзает змею копьем. Однако литература XIX века и русская история на уровне «сказок» и «былей» знают еще одни отношения между верховной властью и змеем – «Сказание о вещем Олеге». Князь Киевский Олег также умирает от змеи или, выражаясь словами Анненского, не «умеет ее раздавить». Наличие оппозиции «Петербург-Киев» менее очевидно в стихотворении, чем оппозиции «Петербург-Москва», однако также является возможной. «Чудеса» и «святыни» имеются как в Москве, так и в Киеве, так и во многих других древнерусских городах, но ни один из них не был так долго столицей. К тому же употребление слова «идол» Анненским недвусмысленно подталкивает к мыслям о Киеве (идолосвержение Владимира). Не стоит забывать и то, что Анненский в 1891-1893 гг. жил в Киеве.

В шестой строфе напряжение спадает. Первые две строки противопоставлены последним по принципу «Есть – нет»:

Ни кремлей, ни чудес, ни святынь,
Ни миражей, ни слез, ни улыбки…
Только камни из мерзлых пустынь
Да сознанье проклятой ошибки.

«Нет» в Петербурге того, что присуще древним городам и почему-то разных чувств – «ни слез, ни улыбки». «Есть» только уже упоминавшиеся ранее камни и «сознанье

проклятой ошибки» наличия этого города вообще. Второй раз в тексте стихотворения употребляется слово «пустыня». В первом случае это «пустыня площадей», во втором – «мерзлая пустыня» холодной земли. «Камни из мерзлых пустынь», с одной стороны, камни, оставшиеся после схода ледника, с другой – камни тех же площадей Петербурга.

Особую роль в общей композиции стихотворения занимает седьмая строфа:

Даже в мае, когда разлиты
Белой ночи над волнами тени,
Там не чары весенней мечты,
Там отрава бесплодных хотений.

Эта строфа композиционно соединена с первой двумя деталями. Первая деталь – точное упоминание времени действия: и если в начале стихотворения это зима, то в конце – май, весна. Вторая деталь – употребление однокоренных слов «слиты» и «разлиты» в первой и последней строфе, соответственно – разные приставки дают антонимическое различие в смысле. Вообще, если внимательно посмотреть на две последних строфы (спад напряжения, заключение стихотворения), то многие слова стихотворения здесь повторены, иногда с изменением формы, или связаны по смыслу. Так, кроме ранее упоминавшихся, слово «чары» перекликается с «чародеем» из третьей строфы, «отрава» по смыслу связана со змеем из пятой.

Последняя строфа окончательно лишает Петербург притягательности, последнего очарования. Даже природа (белые ночи) так переделывается Петербургом, что весна оборачивается «отравой бесплодных хотений». Слово «чары» – слово «волшебно-сказочного» пласта лексики и также употреблено с отрицанием – этого в Петербурге нет. Как видим, социально-историческое тесно увязано в этом стихотворении с экзистенциально-метафизическим.

Как природное, так и городское пространство Анненского отмечено важнейшей особенностью, характеризующей его концепцию «расколотого» сознания современной личности. Раздвоение претерпевает у него не только человек, но и вся окружающая его действительность: “целый мир” в сознании поэта оказывается “разомкнутым” на “Здесь и Там” (“На пороге”). И это типично экзистенциальная трактовка отношений “Я” и мира. Стихия бессознательного коварно скрывается за “нарастающей тенью” вечера (“В открытые окна”), за “вереницей” движущихся “чрез северный портал” храма теней (“Тоска возврата”), за “тусклым стеклом”, блистающим “пожаром запада” (“Май”), под “желтым шелком осенних ковров”, в “бездонности черных прудов” (“Сентябрь”). Каждая пространственная деталь предстает в лирике Анненского как носитель таинственных сил и начал. Сама же структура художественного мира «Тихих песен» и «Кипарисового ларца» – результат проекции мысли о таинственной сущности мира и человека. Анненский утверждал: «Греки изображали людей богами, мы должны изображать людей тайнами» [5: 112]. Сам же смысл такого изображения достигается у Анненского за счет последовательно символизации всех деталей пространственного развертывания лирических сюжетов.

Существенную роль в создании оригинальных пространственных решений в лирике Анненского играет такой компонент поэтического видения, как перспектива, точка зрения, непосредственная фокусировка взгляда лирического героя, обращенного в мир. Анненского отличает в этом отношении прежде всего то, что он очень часто

запечатлевает свой взгляд в движении, в динамике. Здесь опять уместно вспомнить характеристику Анненским эстетического отношения Лермонтова к природе. Поэт-критик видит в лермонтовской лирике природы такую особенность, как взгляд "с коня" [1: 362], Анненский и сам обращается к подобного рода фокусировке взгляда, но уже не «с коня», а, например, из оконного вагона поезда (ср. в стихотворениях «Опять в дороге», «Спутнице», «Просвет», целый ряд лирических фрагментов с указанием на место написания «Вологодский поезд»).

Вообще же взгляд из окна в природу (а нередко и «заглядыванье» самой природы через окно к человеку, ср.: «Зеленый призрак куста сирени / Прильнул к окну...» [4: 132]) весьма характерен для Анненского. Одно из его стихотворений так и называется – «Из окна» (ср. также: «С балкона» [4: 75], «В волшебную призму» [4: 103]). А выражениями вроде «Через отворенные окна», «Мимоходом только глянула в окно», «И глядит раскрытое окно», «прильнув сквозь мерзлое окно» тексты его произведений буквально пестрят.

Как видим, обычные для натурфилософской лирики поэтические аналогии природного и человеческого, их традиционная противопоставленность в контексте гармонии и дисгармонии в творчестве Анненского кардинально переосмысляются. Одним из первых в русской литературе автор «Кипарисового ларца» утвердил феномен "самостоятельности" природы. Одушевляясь и тем самым уподобляясь человеку, явления природы вместе с тем обретают в его лирике способность к существованию, "независимому" от человека. Но и в этой «природной независимости» поэт акцентирует мотивы тоски и муки, страдания и усталости, болезни и надрыва. Так дисгармония бытия приобретает всеобъемлющий экзистенциальный смысл, поглощая собою и мир человека, и мир природы.

В разнообразии «пространственно-природных мотивов» в лирике Анненского выделяются и такие, весьма важные и оригинально преломляемые поэтом, как мотивы солнца, луны, туманов, облаков, цветов и др. Некоторые из них в определенной степени описаны исследователями творчества поэта, о некоторых нужно говорить специально, подробно останавливаясь на отдельных вариациях и их функционально-содержательной значимости.

В целом же очевидно, что природное пространство в лирике Анненского отмечено явным новаторством как выражаемого через него содержания, так и воплощением его в оригинальных поэтических формах.

Сделав тайну человека и тайну мира главнейшей целью художественно-поэтического осмысления, Анненский тем самым приобщился к тайне как категории онтологической и экзистенциальной поэтики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анненский И. Ф. Книги отражений. – М.: Наука, 1979. – 680 с.

2. Гинзбург Л. Я. Вещный мир // Гинзбург Л. Я. О лирике. – М.: Сов. писатель, 1974. – С.311-358.

3. Иванов Вяч. Ив. О поэзии Иннокентия Анненского // Иванов Вяч. Родное и вселенское. – М.: Республика, 1994. – С.170-179.

4. Анненский И. Ф. Стихотворения и трагедии. – Л. : Сов. писатель, 1990.–640 с.

5. Хохулина А. Н. Пространство и время как категория философской лирики (на материале поэзии И. Анненского) // Вестн. С.-Петерб. ун-та. Сер. 2. История, языкознание, литературоведение. – СПб., 1995. – Вып. 3. – С. 112-116.

УДК 82.091

Грицак Н. Р.
(Тернопіль, Україна)

МАРИНА ЦВЄТАЄВА І АННА АХМАТОВА – ПОЕТИЧНИЙ ДІАЛОГ

У статті охарактеризовано поетичний діалог М. Цвєтаєвої та А. Ахматової. Розглядається зовнішня хронологічна канва стосунків митців, яка дозволяє простежити еволюцію їхньої поетики та світосприйняття, також закладена основа для аналізу художнього світу і ставлення до мистецтва.

Ключові слова: *художня система, творчі контакти, поезія, поет, мовні засоби, індивідуально-авторський стиль.*

The article analyses poetic dialogue of M. Tsvetaeva and A. Ahmatova, studies the outer chronological outline of the two poetesses' relations, which makes it possible to follow the evolution of their poetics and outlook. The article also provides the basis for the analysis of the poetic world and attitude to art.

Key words: *poetic system, creative contacts, poetry, poet, linguistic means, individual author's style.*

А мы?
Не так же ль мы
Сошлись на краткий миг для переклички?
Анна Ахматова

М. Цвєтаєва і А. Ахматова – два імені, які у читацькій уяві водночас постають при згадуванні жіночих постатей у російській поезії. Кожна з них пройшла свій важкий життєвий і творчий шлях, і кожна з них по-своєму відобразила і розкрила у поезії різні прояви людської душі і буття. Однак загальновизнаним є той факт, що творчість М. Цвєтаєвої шанувальники і літературознавці протиставляють поезії А. Ахматової. Надзвичайно рідко можна почути висловлювання, у яких б однаковою мірою лунали слова захоплення віршами обидвох поетес одночасно. Пропонуємо звернутися до історії особистих та літературних взаємин митців.

Відомо, що на зустріч 1916 року у Петроград М. Цвєтаєву запросили видавці петроградського журналу "Северные записки" Я. Сакер і С. Чацкина. В один із вечорів у домі Каннегіссерів зібралося майже усе літературне місто: поети і письменники прагнули познайомитись із М. Цвєтаєвою і послухати її вірші. Такий інтерес був зумовлений ще й тим, що М. Цвєтаєва представляла московську поезію. На той час у Петрограді була своя улюблениця – А. Ахматова. М. Цвєтаєва добре усвідомлювала, що між нею й А. Ахматовою, між Москвою і Петербургом проводилось своєрідне порівняння. Це підтверджує й

© Грицак Н. Р., 2009

вислів М. Цвєтаєвої: “Усією своєю істотою відчуваю напругу – неминучу – при кожному моєму рядку – порівняння нас... не лише Ахматової і мене, а петербурзької поезії і московської, Петербурга і Москви. (Але, якщо деякі ахматівські шанувальники слухають мене проти мене, то я-то читаю не проти Ахматової, я – до Ахматової.) Читаю – так, якби в кімнаті була Ахматова, одна Ахматова. Читаю для відсутньої Ахматової. Мені мій успіх потрібен, як прямий провід до Ахматової. І якщо я в дану хвилину хочу явити собою Москву – краще не можна, то не для того, щоб Петербург – перемогти, а для того, щоб цю Москву Петербургу – подарувати, Ахматовій цю Москву у собі, у своїй любові, подарувати, перед Ахматовою – схилити [7: 290]”. Цей вечір згодом Марина Іванівна описала у своєму нарисі “Нездешний вечер”, але сама А. Ахматова була за межами міста і зустріч між поетами не відбулась.

Проте поетичне знайомство М. Цвєтаєвої з А. Ахматовою відбулося ще в 1912 році, фактично одразу після виходу в світ збірки «Вечер». Власне в 1916 році М. Цвєтаєва читає А. Ахматову по-новому, тобто за М. Цвєтаєвою «по-справжньому», що згодом і втілилося у відомому циклі.

М. Цвєтаєва була щиро захоплена поезією своєї сучасниці, присвятивши їй у цьому ж 1916 році цикл віршів, де її називала навіть “Анной всея Руси”. Через п’ять років у поемі М. Цвєтаєвої “На красном коне” були рядки, теж присвячені А. Ахматовій. У цьому ж році було написано ще два вірші, в одному з яких пролунали, відображаючи реалії російської поезії жінок, такі слова:

Соревнования короста
В нас не осилила родства.
И поделили мы так просто:
Твой Петербург, моя Москва!.. [8: 95].

У 30-ті роки М. Цвєтаєва знову звертається до постаті А. Ахматової у нарисі “Поэты с историей и поэты без истории” – й через роки високо оцінює її творчість. У 1939 році М. Цвєтаєва повернулась з еміграції, а вже у 1940 році вийшла збірка А. Ахматової “Из шести книг”. Відомо, що М. Цвєтаєва була не лише добре ознайомлена із цими віршами, але й навіть у досить категоричній формі в своєму щоденнику залишила таке висловлювання: “Вчора прочитала, перечитала – майже усю книгу Ахматової і – старо, слабо. Часто (погана і вірна прикмета) зовсім слабкі закінчення, які сходять (і зводять) на нівець... Але що вона робила з 1917 по 1940 р.? Усередині себе. Ця книга і є непоправно-біла сторінка. Шкода [5: 251]”. Відтак така різка позиція викликає здивування, оскільки Марина Іванівна вже рік жила у Радянському Союзі. Її надзвичайна інтуїція, а також доля родини дозволяла збагнути політичні репресії у країні, і вона мала б здогадатись, що А. Ахматова, як автор, невільна у друкуванні своїх творів. Цілком можливо, що М. Цвєтаєва з характерною для неї чоловічою енергетикою і силою не хотіла вірити у “слабкість” А. Ахматової і вважала, що та повинна була боротися до останнього подиху “противу всех”.

Влітку 1941 року, незадовго до початку війни, вони вперше зустрілись у маленькій квартирі гумориста В. Ардова (день перший) і у Мар’їному гаю у Н. Харджиєва (день другий). У перший день Анна Андріївна читала уривки з своєї “Поэмы без героя”. Однак вона не прочитала М. Цвєтаєвій своїх нових творів. Згодом А. Ахматова пригадувала, що розмови так й не вийшло, нічого важливого вони один одному у той вечір не сказали через певну взаємну нервозність. На жаль, і в цей раз М. Цвєтаєва залишилась

незадоволеною від почутого з поеми. Вона почала вважати, що її сучасниця не змогла у своїх віршах відобразити усю глибину людських почуттів. У свою чергу, напевно А. Ахматова не довіряла навіть стінам квартири давніх друзів і, з цієї причини, не прочитала чудові трагедійні вірші кінця 30-х – початку 40-х років. Усе це призвело до виникнення між поетами прохолоди, що, звичайно, не сприяло налагоджуванню стосунків. Ми змалювали зовнішню хронологічну канву стосунків поетес.

Ставлення А. Ахматової до творчості поета-сучасниці протягом усіх років було стабільне і незмінне. Вона не була зачарована ранніми віршами М. Цвєтаєвої, які добре знала. Доволі стримано висловлювала свої думки й щодо деяких творів періоду 20-х і 30-х років. Ця стриманість у фразах значною мірою була пов'язана з певною необізнаністю з віршами даного періоду. Водночас, необхідно зазначити, що протягом усього свого життя А. Ахматова ніколи не була байдужа до цвєтаєвської творчості. Хоч дослідник творчості А. Ахматової В. Вілєнкін вважає, що в останні роки "в Анни Андріївни на вірші Цвєтаєвої "не было відзиву", що вона до їх прибою, до їх шаленої, гіркої пристрасті залишається глухою [4: 46]". Проте достеменно відомо, що А. Ахматова у своїх досить рідких розмовах про М. Цвєтаєву неодноразово називала її могутнім поетом і без усіляких сумнівів додавала її у той короткий список поетів, яких вона найбільше цінувала. Підтвердженням цього є уривок із її бесіди з англійським журналістом весною 1960 року, який описував у мемуарних спогадах В. Вілєнкін. Запитання до А. Ахматової: "Кого із ваших сучасників ви найбільше всього любите чи цінуєте як поетів?" – її відповідь: "Блока, Маяковського, Єсеніна, Пастернака, Мандельштама і Цвєтаєву [4: 54]".

Серед небагатьох оцінних висловлювань А. Ахматової найвідомішою є фраза, в якій спостерігається несприйняття цвєтаєвської тональності. Так, у праці І. Бродського "Поэт и проза" читаємо: "Марина часто починає вірш з верхнього "до", – говорила Анна Ахматова [3: 153]". Ймовірно, вона вважала, що у віршах М. Цвєтаєвої переважає надмірна емоційність, яка досить часто межує з несмаком. Усе це зумовлено протилежністю емоційної природи і емоційного первня лірики А. Ахматової у порівнянні з цвєтаєвською поезією. Напевно, з цим пов'язаний також і наступний її вислів: "Марина пішла в "заумь". Див. "Поэму воздуха". Їй стало тісно у рамках Поезії. Вона – dolphinlike, як говорить у Шекспіра Клеопатра про Антонія. Їй було мало даної стихії, і вона віддалилась в іншу чи в інші [2: 209]". А. Ахматова помітила одну із головних рис цвєтаєвської лірики: у віршах втілювалась вся багатогранність душі, при цьому не велась мова про межі прийнятого і дозволеного. У її віршах читач відчуває усі голоси, які вчуваються митцеві під час створення твору. Тому А. Ахматова наголошувала на тому, що М. Цвєтаєва переступила і, навіть, покинула рамки, так би мовити, класичної поезії, а ми додамо, що рамки поезії жінки. Допоможе зрозуміти саме такий підхід у рецепції творчості М. Цвєтаєвої аналіз поетичної системи А. Ахматової. Її поезія, насамперед, є відображенням жіночої іпостасі творчого духу. При всій різноманітності життєвих колізій, при всій незвичності своїх характерів її героїні завжди є втіленням чудового жіночого первня. Поезія ж М. Цвєтаєвої – чоловіча іпостась творчого духу. Ймовірно тому А. Ахматова називала М. Цвєтаєву могутнім поетом, але не погоджувалась з її творчою системою.

Ми вже підкреслювали, що М. Цвєтаєва неодноразово присвячувала своїй співвітчизниці не лише окремі вірші, але й цикли віршів. Проте А. Ахматова лише у 1940 році написала один вірш, присвячений М. Цвєтаєвій. Відомо, що під час їх зустрічі

А. Ахматова збиралась його прочитати, однак Марина Іванівна так і не почула ці рядки. На початку 1960-х років Анна Андріївна знову звернулась до роботи над цим віршем, використала епіграф з поезії М. Цвєтаєвої "Ахматовой" (1921) та дала йому назву "Поздний ответ".

Белорученька моя, чернокнижница…
М.Ц.
Невидимка, двойник, пересмешник…
Что ты прячешь в черных кустах? –
То забьешься в дырявый скворешник,
То блеснешь на погибших крестах,
То кричишь из Маринкиной башни:
"Я сегодня вернулась домой,
Полюбуйтесь, родимые пашни,
Что за это случилось со мной.
Поглотила любимых пучина,
И разграблен родительский дом".
Мы сегодня с тобою, Марина,
По столице полночной идем.
А за нами таких миллионы
И безмолвнее шествия нет…
А вокруг погребальные звоны
Да московские хриплые стоны
Вьюги, наш заметающий след [1: 251].

Загальний настрій вірша – відображення болю і суму. Кількома рядками описана доля родини М. Цвєтаєвої після повернення з еміграції. Читач відчуває щирі слова співчуття із уст А. Ахматової, зумовлені частково й спільною бідою, оскільки її рідні також перебували у засланні. Це спонукало А. Ахматову використати у вірші займенник "ми". Лейтмотивом вірша є думка: об'єднання у спільному родинному горі, яке переростає у масштаби країни, об'єднує й поетів, оскільки за ними йдуть мільйони у безмовній ході. Однак подив викликає перший рядок: "Невидимка, двойник, пересмешник…". Невже А. Ахматова вважала М. Цвєтаєву невидимкою і двійником? Ймовірно, ці рядки написані під враженням ранніх цвєтаєвських віршів з ахматівського циклу і загального прояву пошани до творчості А. Ахматової з боку М. Цвєтаєвої. Але якщо пригадаємо, що до роботи над цим віршем Анна Андріївна повернулась на початку 1960-х років, то ще більше переконуємось у неможливості використання фрази "Невидимка, двойник, пересмешник…" у прямому значенні. І. Кудрова, аналізуючи даний рядок, запропонувала розуміти двійника, як того, що "переслідує, страждає, здоганяє [5: 258]". Але ми не зовсім погоджуємося із таким трактуванням, оскільки вважаємо, що М. Цвєтаєва не ставила перед собою мету переслідувати чи наздоганяти А. Ахматову. Подібної думки дотримується й В. Лосська у праці „Песни женщин: Анна Ахматова и Марина Цветаева в зеркале русской поэзии XX века" (1999) [6]. Дослідниця вважала, що у молоді роки М. Цвєтаєва щиро захоплювалась творчістю А. Ахматової і прагнула не бути подібною, і не бажала її наслідувати. Пропонуємо сприймати цей рядок як екскурс у минуле, у ті часи, коли для більшості читачів М. Цвєтаєва була дійсно "невидимкою" через незнання її

лірики, а двійником вона була у переносному значенні слова: друга чи ще одна у протилежному, московському поетичному колі.

Отже, ми лише окреслили основні напрямки дослідження цієї теми, яка, на наш погляд, потребує ще детального вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахматова А. А. Собр. соч.: В 2 т. — М.: Правда., 1990. — Т. 1: Стихотворения и поэмы. — 526 с.
2. Ахматова А. А. Собр. соч.: В 2 т. — М.: Худож. лит., 1986. – Т. 2: Проза. Переводы. — 462 с.
3. Бродский И. О Марине Цветаевой. Поэт и проза // Новый мир. – 1991. — № 2. — С. 151–181.
4. Виленкин В. Я. В сто первом зеркале (Анна Ахматова). — М.: Сов. писатель, 1987. — 320 с.
5. Кудрова И. В. Соперницы // Нева. — 1992. — № 9. — С. 250–259.
6. Лосская В. К. Марина Цветаева в жизни. Неизданные воспоминания современников. — М.: Культура и традиции, 1992. — 348 с.
7. Цветаева М. И. Нездешний вечер: Автобиографическая проза. Воспоминания. — М.: ООО “Изд-во АСТ”, 2002. — 304 с.
8. Цветаева М. И. Стихотворения. Поэмы. Проза – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1990. — 848 с.

УДК 821.161. 1-2 Цветаева

Лаврова Е. Л.
(Горловка, Украина)

М. ЦВЕТАЕВА О ПРИРОДЕ, КУЛЬТУРЕ И ЦИВИЛИЗАЦИИ

Стаття присвячена висвітленню відносин М. Цвєтаєвої до природи культури та цивілізації. М. Цвєтаєва з повагою та любо`вю сприймає природу та культуру. Цивілізація: техніка, заводи, фабрики, демократія, культ сексу та грошей, засоби масової інформації пригнічують поета. М. Цвєтаєва вважає, що природа та культура руйнуються цивілізацією. І найстрашніше те, що цивілізація руйнує людину.

Ключові слова: *природа, культура, цивілізація.*

The article deals with the attitude of Marina Tsvetaeva to nature, culture and civilization. The poet respects and loves the sun, the heaven, the stars, and the highest forms of nature. Civilization: plants and factories, cities and technology, cult of democracy, sex, money and mass media suppress her. M. Tsvetaeva thinks that civilization is alien to nature and culture and it ruins people.

Key words: *nature, culture, civilization.*

© Лаврова Е. Л., 2009

Целью настоящей статьи является выяснение отношения М. Цветаевой к природе, культуре и цивилизации.

Сравнивая себя с мадам де Сталь, М. Цветаева отмечает, что французская писательница больше влечётся к искусству, например, к Лаокоону больше, чем к природе. М. Цветаева признаётся, что к Лаокоону, как вообще к искусству, исключая музыку и поэзию, равнодушна. «Природа на меня действует несравненно сильнее, природа – часть меня, за небо душу отдам» [1: 157]. М. Цветаева не говорит, что она – часть природы, но природа – «часть меня». В этом высказывании М. Цветаевой утверждается, что человек есть, несомненно, существо природное, но человек – больше природы. Сказав, «я – часть природы», человек растворяет себя в ней, приемлет в ней всё, смиренно подчиняет себя её законам. Сказав, «природа – часть меня», М. Цветаева утверждает, что человек выступает из границ природы и, следовательно, не растворяется в ней, не всё в ней обязан с готовностью или восторгом принимать, и не всегда должен подчиняться её законам, нередко слепым и жестоким, где властвует инстинкт. В этом понимании человека, как существа только отчасти природного, М. Цветаева перекликается с Платоном и Оригеном. Платон («Тимей») утверждает, что боги наделили человека двумя родами души: божественной и человеческой. Божественная душа бессмертна, человеческая смертна и подвержена всем страстям. Боги определили этим родам души разные места в человеческом теле. Божественная душа, т.е. ум, помещается в голове (ratio). Голова ближе к небу. Этот род души подобен царю, управляющему государством. Части смертной души боги поместили между затылком и диафрагмой, в печень и кишечник, а также в район гениталий. Таким образом, как комментирует Платона Эразм Роттердамский : «…человек – сверху создание божественное, снизу полностью становится скотиной» [2: 241]. Божественный род души, по Платону, делает человека существом исключительным среди других существ, как бы поднимая его над другими природными существами. Говоря, что природа «часть меня» М. Цветаева признаёт под этой частью именно животную природу человека, жизнь тела. Но животная природа человека, жизнь тела кажется М. Цветаевой не достойной внимания. Тело М. Цветаева не считала полноправной частью человека. Тела, по её мнению, это, прежде всего, вкусовые пристрастия человека, и поэтому они – бесчеловечны. Тело не должно главенствовать, а между тем, оно одно только и главенствует у людей. Это постоянно вызывало досаду и раздражение М. Цветаевой. Для себя она эту проблему решила следующим образом: «Плоть, это то, что я отрясаю» [3: 530]. С телом связана проблема пола. Если плоть М. Цветаева отрясает, то пол должен быть переборот. Плоть, пол – низшая природа в человеке, и она должны быть посрамлена, побеждена высшей природой в нём. М. Цветаева близко подходит в своём понимании победы над низшей природой к пониманию Эразма Роттердамского, который сказал, что добродетель не в том, чтобы не иметь страстей, а в том, чтобы победить их. Тело М. Цветаева признавала только в деревьях. Тело дерева – чисто, целомудренно, свято, не жаждет другого тела. Через древесное тело ясно проступает душа дерева, тянущаяся ввысь всеми ветвями, всей кроной – прочь от земли. Тело дерева есть тело уже преображённое и оттого – прекрасно. «Любя шум дерева, <…> не могу не любить его ствола и листвы: ибо – листвой шумит, стволом – растёт!» [3: 578]. М. Цветаева любит в природе верхнюю её часть. Это то, что находится ***над*** землёй: солнце, луна, звёзды, небо, облака. Или это то, что тянется прочь от земли – к небу: горы, деревья. Но в горах М. Цветаева выше

ценит вершину, а не подошву. В деревьях ценит выше крону, а не корни. Тело горы и ствол дерева – средство, которое возносит вершину и крону ввысь. То же и с человеком. М. Цветаева говорит: «Бог создал человека только до тальи, над остальным постарался Дьявол» [1: 260]. В человеке, как существе природном, М. Цветаева ценит превыше всего разум и сердце, а в разуме и сердце те мысли и чувства, что устремляют человека ввысь – к Богу. Размышления на эту тему приводят М. Цветаеву к следующему рассуждению: «Поняла: в природе – просто отмечаю – мне дороже то, что наверху: солнце, небо, деревья – tout ce qui plane. Чего я не люблю в природе, это подробностей: tout ce qui grouille, изобилия её не люблю, землю мало люблю. (Люблю сухую, как камень, чтобы нога, как копыто.) [1: 157]. М. Цветаева признаётся, что не любит землю в том смысле, в каком её любят земледельцы. Она не любит возделывания земли и всего, что с этим связано. «Меня не тянет ни к огороду (подробности), ни к сажанию и выращиванию, — я не Мать – вечернее небо (апофеоз, где все мои боги!) меня опьяняет больше, чем запах весенней земли. – Вспаханная земля! – это не сводит меня с ума – непосредственно – мне надо стать другой – другим! – чтобы это полюбить. Это не родилось со мной. Когда я говорю «на ласковой земле», «на землю нежную», я вижу большие деревья и людей на ней» [1: 157]. М. Цветаева заключает, что вспаханная земля ей, в общем – не нужна. Как поэт вспаханную землю и пот пахарей, проливаемый во время труда, М. Цветаева воспевать не станет. Всё, что кишит, клубится, изобильно множится, воспринимается М. Цветаевой как неизбежное, но лишённое высшего смысла бытие, «дурная бесконечность» (Гегель). Нелюбимые «подробности» для М. Цветаевой это «низ» природы, её пол, сексуальная активность, над которой тоже постарался Дьявол, а отнюдь не Бог, как утверждается в Ветхом Завете. «Низ» природы это бесконечное повторение, воспроизведение одного и того же по заданным образцам. Здесь нет разумной жизни, и нет творчества. Здесь человек не может, да и не успевает ни к чему крепко привязаться, ибо, едва родившись, оно уже обречено на гибель. То, что любит в природе М. Цветаева – солнце, луна, звёзды, небо тоже не обладает разумностью или творческой силой, но зато бессмертно и уникально в своём постоянном бытии, и не распадается и не возникает вновь в бесконечном и бессмысленном повторении. М. Цветаева ценит и любит единственность, неповторимость, уникальность явлений, предметов, людей, словом, всего, что её окружает. Множественность, повторяемость, обыкновенность явлений, предметов, людей утомляет и отталкивает поэта. Природа, где всё кишит и множится, на первый взгляд, бездумно и бестолково, воздействует на М. Цветаеву угнетающе: «Природа – избыток, а каждый избыток, кроме человека (не людей!) меня подавляет. С природой я не сливаюсь, не обретая её, теряю себя, пропадаю в её пустоте, у-ми-ра-ю» [1: 158]. Парадоксально, что избыток в природе воспринимается М. Цветаевой как пустота. С тем же парадоксом мы сталкиваемся, когда она говорит о людях, среди которых встречала Новый год: «Среди людей, какого бы то ни было круга я не в цене: разбиваюсь, сжимаюсь. Поэтому мне под Новый год было пустынно. (Чем полней комната – тем…)» [3: 364]. Парадоксально, что и океан, полный живых существ, М. Цветаева называет пустым местом: «Океан не цветёт и не работает. А если и цветёт (коралл, например), то мёртвое цветение, вроде инея» («Наталья Гончарова»). «Низ» природы, положительно воспринимаемый многими людьми и ассоциирующийся в их сознании с рождением и цветением самой жизни, воспринимается М. Цветаевой не только как жизнь, но как сама смерть. Природа для поэта –

сочетание жизни и смерти, где смерть доминирует над жизнью. Парадокс в том, что всё, что находится в горизонтальной «низовой» плоскости, родственно в своей противоположности: есть ложе страсти, оно же ложе смерти. Поэтому у М. Цветаевой нет ни умиления природой, ни её идеализации, как это было, например, у романтиков. При всём различии отношения романтиков к природе, общим для них является то, что это отношение выступает как центральная и глубоко волнующая их поэтическая проблема. Взволнованность отношения романтиков к природе одинаково сильно проявляется и тогда, когда поэт воспевает ее красоты и преклоняется перед ней, и тогда, когда он упрекает ее в бесчувственности; тогда, когда он с ненавистью от нее отворачивается, и тогда, когда он приветствует ее как добрую мать и сочувствующего друга. Для М. Цветаевой есть, как мы уже выяснили «две» природы – низшая и высшая. Высшую природу М. Цветаева определяет как романтическое явление: «В природе, должно быть, я люблю её Романтизм, её Высокий Лад» [1: 157]. Для М. Цветаевой романтизм есть сама Душа, т.е. всё, что относится к чувствам, эмоциям, переживаниям. В этих чувствах и переживаниях не должно быть примеси пола и секса. Если эта примесь есть, то романтизм пропадает. Романтизма, Высокого Лада не может быть в низшей природе, занятой исключительно делом бесконечного размножения. Взгляд М. Цветаевой на низшую природу рассудочен, трезв и проницателен. «Люблю поля – просторы, (растравительно, но люблю), люблю поля, как смерть, как церковь. Для других Природа – Бытие, для меня – Небытие. После целого дня в природе я домой иду, как с кладбища, с той разницей, что я на кладбище – любила (всё равно кого, просто потому что: был – и нету!). Для других Природа: – Колыбель – Брачное – нет! – Страстное ложе – для меня – могила – нет, кладбище – без милых могил!» [1: 158160]. Высшую природу можно одухотворить, сделать с ней то, что делали романтики, приписывая природе в целом — и как космосу, и как пейзажу, и как единичной детали пейзажа — чувства, характерные для человеческой души. Другими словами, явления природы можно сделать антропоморфными. Высшей природой можно восторгаться, ею можно любоваться и наслаждаться. Её никогда не жаль. Могут ли вызывать жалость к себе солнце или звёзды, небо или облака? Величественные картины неба настраивают человека на высокий, мечтательный лад. Э. Бёрк утверждает, что великолепие является источником возвышенного. «Усыпанное звёздами небо, хотя оно столь часто открывается нашему взору, неизменно вызывает идею величия» [4: 107]. Может быть, высшая природа создана для того, чтобы человек не забывал о своём высоком происхождении и предназначении? У высшей природы нет иных проблем, кроме как воспламенять высшие чувства в человеческой душе. М. Цветаева постоянно помнит, что низшей природе нет дела ни до чего, настолько она поглощена своими собственными проблемами размножения. Эти проблемы поглощают низшую природу полностью. Низшая природа возбуждает жалость и сострадание, ибо все её усилия тщетны. Низшая природа поглощена борьбой за выживание. Существа, едва появившись на свет, озабочены проблемой сохранения и поддержания собственной жизни, и проблемой продолжения её в других поколениях, а смерть подстерегает их везде и повсюду. Природа – гигантская арена, на которой ежесекундно проливается чья-то кровь, и кто-то ежесекундно испускает дыхание, задушенный клыками хищника, нуждающегося в пище. Вот почему для М. Цветаевой, наделённой острым чувством сострадания – «ужасный дар, опущенный в колыбель» природа – кладбище без милых могил.

Особым расположением М. Цветаевой всю её жизнь пользовались кошки и собаки. М. Цветаева была лишена в эмиграции возможности держать животных в съёмных квартирах. Но повсюду, где бы она ни жила, М. Цветаева знакомилась и общалась с кошками и собаками, бродячими или принадлежавшими людям, с которыми её случайно сводила судьба: «Оставила в Савойе – в квартире запрещено – безумнолюбимую собаку, которую в память Чехии я окрестила Подсэм (поди сюда?). Это был собака-пастух – четырёхглазая, чёрная, с вторыми жёлтыми глазами над глазами-бровями. Никого за последние годы так не любила» [3: 388]. Кошек и собак М. Цветаева любила за бескорыстие, преданность и отзывчивость. Безусловно, это был кариативный вид любви, любви нисходящей.

Высшая природа для М. Цветаевой есть источник радости, наслаждения и вдохновения. ***Солнце*** в её стихотворениях есть образ-символ постоянства, которому следует подражать: «*Я счастлива жить образцово и просто: // Как солнце – как маятник – как календарь*», образ-символ единственности (на данный момент) предмета любви: «*Солнце моё! Я тебя никому не отдам*», образ-символ высшего судии: «*Лик опрокинула вверх дном // Чтоб солнце ей своим огнём // Всю выжгло – срамоту*» и.т. д. ***Небо*** – образ-символ божественности (обитель Бога) и духовности. Поэтический мир М. Цветаевой расположен не столько на земле, сколько под небом, и это она неоднократно подчёркивала. Поэт, по М. Цветаевой, существо, принадлежащее не столько земле, сколько небу: «*Похоронили поэта на // Самом высоком месте <…> Как подобает поэта –* ***под*** *// Небом – и* ***над*** *землёю*». Образ-символ неба в цветаевском поэтическом мире есть нечто большее, чем космос. Это вся духовность человека всё самое возвышенное, чистое и благородное в нём. ***Звёзда*** – образ-символ высшего отличия. Так М. Цветаева говорит о Марине Мнишек: «*звезда Самозванцу*», о своей дочери: «звезда в моей ночи!» и.т. д. ***Облако***, как и небо, есть образ-символ божественности: «*К Богу идут облака*», «*трудолюбием рук Господних // Прямо с облака наземь спущен*», «*и на тебя с багряных облаков // Уронит Богородица покров*» и.т. д.

Высшая природа не несёт в себе зла. Всё зло – внизу, на земле. Высшая природа обладает полномочиями – карать зло на земле: «*сонм небесных сил*», «*гневное небо*», «*через всё небо дым // Воинств Господних*» и.т. д.

Дерево М. Цветаева называет псалмом природы: «Земля – ради хлеба, дерево – ради неба» («Кедр»). Дерево есть образ-символ совершенной красоты. Дерево красивее даже самого красивого человека: «*рябина // Краше Давида-царя!*». Дерево растёт, оно устремлено в небо. Дерево – образ-символ земной божественности, стремящейся к небесной божественности. ***Гора*** у М. Цветаевой также символ земной божественности. Как дерево устремляет крону к небесным высотам в поисках небесной божественности, так и гора устремляет вершину ввысь. Более того, у М. Цветаевой гора – сама божество, ибо достигла большей высоты, чем дерево, потому что выше вершины горы – только Бог. Это поэт утверждает неоднократно и в стихотворениях и в прозе. Нередко, чтобы подчеркнуть величие человека, М. Цветаева сравнивает его с горой, например, И.В. Гёте.

Что касается отношения М. Цветаевой к культуре и цивилизации, то культура для неё, воплощённая, прежде всего, в искусстве и литературе, есть третий мир, живущий по своим собственным законам. Мир культуры для М. Цветаевой есть естественная среда обитания, среда, которую поэт дополняет новыми творениями. М. Цветаева дышит воздухом культуры с рождения. М. Шагинян, давая отзывы на первые юношеские книги

поэта, отмечает высокий уровень культуры автора. И жизнь как таковая, и природа для поэта только сырьё, нуждающееся в переработке, а затем в преображении, чтобы обрести новую бессмертную и совершенную жизнь в искусстве и литературе.

Что касается цивилизации, то М. Цветаева разделяла тревоги философов первой половины XX века О. Шпенглера и Н. Бердяева в отношении кризисного состояния европейской культуры, утесняемой цивилизацией. Цивилизация для М. Цветаевой была воплощена в техническом прогрессе, росте промышленных городов, культе секса и денег. Новейших технических достижений М. Цветаева опасается, не доверяет им. Многие современники поэта свидетельствуют, что М. Цветаева боялась лифтов, автомобилей, аэропланов, электричества. Терпеть не могла телефонной связи и испытывала дискомфорт, когда ей приходилось ею пользоваться. Единственно, М. Цветаева принимала из новейших достижений техники, это граммофон. Она него не исходило опасности, и он был незаменим для человека, любящего музыку и лишённого возможности посещать концертные залы. Из старых технических достижений М. Цветаева признавала железную дорогу. Но как только отпадала необходимость быстроты и срочности, она предпочитала пешую ходьбу. Собственным ногам она отдавала предпочтение перед всеми другими способами передвижения. М. Цветаева терпеть не могла современные промышленные города с их асфальтированными улицами, грохотом грузовиков, дымом и воем фабричных и заводских труб, грязью и вонью, отсутствием деревьев. Переехав из Праги на окраину Парижа, М. Цветаева пишет А. Тесковой: «Квартал, где мы живём, ужасен, точно из бульварного романа «Лондонские трущобы». Гнилой квартал, неба не видать из-за труб, сплошная копоть и сплошной грохот (грузовые автомобили). Гулять негде – ни кустика. Есть парк, но 40 минут ходьбы, в холод нельзя. Так и гуляем – вдоль гниющего канала» [3: 343].

Цивилизация с её культом техники, денег и секса, с точки зрения М. Цветаевой, губит молодёжь. Девушки потеряли стыд, юноши не развиваются интеллектуально. Безудержный промискуитет является причиной венерических болезней. У М. Цветаевой был свой взгляд на воспитание детей, чтобы они избежали дурного влияния цивилизации: «Дети должны расти в церковном саду» [1: 37]. С горечью и усмешкой М. Цветаева подводит итог европейской цивилизации: *« Святой // Людовик – чего глядишь? //Погиб твой город Париж!*». Цивилизации, по М. Цветаевой, это гибель души, соблазнённой идеями равенства, братства и свободы, понятыми извращённо. Цивилизация для неё воплощена не только в технике, промышленных городах, культе секса и денег, но также в демократическом государстве, политике и средствах массовой информации. Последние (газеты, журналы) воспринимаются поэтом, как зараза. М. Цветаева называет газету: «экземой», «жвачным тиком», «пустотой», «тщетой». Журналистов называет – «нечистью», а читателей газет – «глотателями пустот»: «*Газет – читай: клевет, // Газет – читай: растрат. //Что ни столбец – навет, // Что ни абзац – оврат…*». Убийственной была отповедь М. Цветаевой не только средствам массовой информации, но и другом детищу цивилизации – спорту: «Пустой труд – позор. Спорт, таков как он есть сегодня, есть труд на свою мускулатуру. Ниже спорта только его зритель. Над спортом парит смерть. Пустая смерть ни за что. Отдал жизнь, чтобы придти первым. Куда? К столбу. Смерть, недостойная человека» («Поэт-альпинист»). Культура есть ответвление высшей природы, считает поэт. Цивилизация, по М. Цветаевой, противопоставлена культуре и природе.

Цивилизация враждебна и природе и культуре, и губит она, прежде всего, человека. «*Не знаю, какая столица: //Любая, где людям – не жить. // Девчонка, раскинувшись птицей, //Детёныша учит ходить. //А где-то зелёные Альпы, // Альпийских бубенчиков звон…/ Ребёнок растёт на асфальте // И будет жестоким – как он*».

ЛИТЕРАТУРА

1. Цветаева М. И. Неизданное. Записные книжки 19191939. Т. 2. –Москва: Эллис Лак, 2001.
2. Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир — эпоха Просвещения. —Москва: Политиздат, 1991.
3. Цветаева М. И. Собрание сочинений в 7 томах. Т. 6. Москва: Эллис Лак, 1995.
4. Бёрк Э. Философское исследование о происхождении наших идей возвышенного и прекрасного. – Москва: «Искусство», 1979.

УДК 821.161.1 – 3.09Г58

Погоржельская В. В.
(Донецк, Украина)

СЛОВЕСНАЯ ЖИВОПИСЬ Н. В. ГОГОЛЯ

У статті розглядається «зображальність», як одна з особливостей гоголівського стилю. Словесний живопис Гоголя – це не пасивне відображення, а точне фіксування дійсності («зображення деталей» за Г. В. Ф. Гегелем), що ніколи не цікавило Гоголя, а це проникнення у суть самого явища.

Гоголівський текст не прагне стати «живописним» полотном, а намагається «перевищити візуальний вплив», «вивести назовні усе, що є усередині». Поступово формується концепція «невидимого», «внутрішнього» витвору мистецтва, «доступного внутрішньому, духовному оку». Очевидно, що величезна зображаюча сила гоголівського стилю пов'язана із світоглядом письменника та його проникливим ставленням до мови.

Ключові слова*: стиль, «словесний живопис», «вишуканість» складу, «внутрішнє бачення».*

In the article it is considered the term "picturesqueness", as one of features of Gogol's style. Gogol's literary painting is not passive representation, and to be more precisely, it is a fixation of the reality ("drawings on the details" by G.V.F.Gegel), what had never amused Gogol, but it is emotion penetration into the heart of the phenomenon. The text of Gogol does not aspire to become a "picturesque" canvas, and it tries "to exceed the visual influence", "to take out everything, what is inside".

The conception of the "invisible", "internal" artwork, which is accessible to internal "spiritual eye", is progressively being developed. It is obvious, that the huge graphic force of Gogol's style is connected with world-vision of the writer and his sincere attitude to the language.

© Погоржельская В. В., 2009

***Key words**: style, "literary painting", "investigation" of the syllable, "inside vision".*

Исследователи стиля Н. В. Гоголя часто отмечают такую немаловажную его особенность как живописность. В. Г. Белинский одним из первых уточнял КАК пишет Гоголь, не «пишет», но «рисует» мир с наглядностью образа – принцип неотделимости стиля и «образа мира», создаваемого каждым великим писателем.

«Живописность» — это прежде всего характеристика стиля Н. В. Гоголя, поэтому сразу оговоримся, что не будем останавливаться на богатстве и яркости цветовой палитры писателя, а также на произведениях самого живописного искусства, которые описаны в огромном количестве у Гоголя. Изобразительность гоголевского стиля – это важнейший эстетический принцип, основанный не на простом синтезе искусств (поэзия и живопись); это особенный слог, неповторимый язык, который таит в себе зерно «живописности», а «склад» его речи не только «музыкальность», но и лад.

Отличительная гоголевская черта, видеть мир во всех его «значительных» мелочах, как например многочисленные описания старосветской жизни в повести «Старосветские помещики»: «Стулья в комнате были деревянные, массивные, какими обыкновенно отличается старина; они были все с высокими выточенными спинками, в натуральном виде, без всякого лака и краски…ковер перед диваном с птицами, похожими на цветы и цветами похожими на птиц, — вот все почти убранство невзыскательного домика, где жили мои старики»[2 (3: 12)].

«…В том-то и состоит задача реальной поэзии, — писал В. Г. Белинский о «Старосветских помещиках» в статье «О русской повести и повестях г.Гоголя», — чтобы извлекать поэзию жизни из прозы жизни и потрясать души верным изображением этой жизни. И как сильна и глубока поэзия Гоголя в своей наружной простоте и мелкости!» [1: 131-132]. Замечание очень точное (Гоголь действительно стремился «раскрыть жизнь во всей ее полноте»), в целом же В. Г. Белинский остался далек от понимания повести, так как увидел в ее героях «пародию на человечество», а их патриархальный уклад считал отживающим, «исторически обреченным».

Противоположная особенность видения Гоголя – увидеть общо, всеохватно, как видение Руси в «Мертвых душах»: «Не так ли и ты, Русь, что бойкая необгонимая тройка несешься? Дымом дымится под тобою дорога, гремят мосты, все отстает и остается позади. Остановился пораженный божьим чудом созерцатель: не молния ли это, сброшенная с неба?»[5 (3: 258].

Гоголь останавливался все время, «пораженный» всем «большим» и «малым», «великим» и «мелочным». При этом «мелочь» у Гоголя не может быть случайной, она заключает в себе мир. «Стиль для писателя так же, как краска для художника, это вопрос не техники, а видения»[4: 196].

Особенности «созерцания» писателя порождают «кыпь и хлыв» гоголевских слов (А. Ремизов). Так под его глазом все вылезает «на свет Божий», оттого и смех, и слезы.

В «Авторской исповеди» сам Гоголь писал об этом так: «Говорили, что я умею не то что передразнить, но угадать человека»[8: 24]. С детских лет в нем была эта страсть «замечать», все «замеченное» и «отмеченное» он не раз стремился собрать в одну кучу (в «Ревизоре» и тем более в «Мертвых душах»). Из «кучи» виделось все то, что «не зрят

равнодушные очи». Все никчемное и мелочное выводилось «внаружу» и «ощупывалось» в полноте и единстве – вот реальный гоголевский объем!

«Выисканность» гоголевского слога и его преображающую силу отмечает С. Г. Бочаров. Эта «выисканность» — взгляд «извнутри» и «противувольное» откровение всего и вся, доступное не материальному взгляду, а только взгляду исключительного художника. Значит «живописность» — это не пассивное отображение, не фиксирование действительности («разрисовка деталей» по Г. В. Ф. Гегелю), что никогда и не занимало Гоголя, а проникновение в суть самого явления. «Что…касается точной детализации, то поэзия должна особенно остерегаться соперничать с полнотой частных особенностей реального внешнего бытия. Уже живописи приходится быть осторожной в этом отношении и ограничивать себя. А в поэзии нужно учитывать еще два обстоятельства: во-первых, она может воздействовать только на внутреннее созерцание и, во-вторых, она лишь в отдельных чертах и последовательно может передавать представлению то, что в самой действительности схватывается одним взглядом» [2: 365].

Обыденное (прозаическое) мышление анализирует и расчленяет тоже, казалось бы, не упуская сущности явления, но оно не соприкасается с истиной, которая в свою очередь не формируется, а присутствует изначально и сама формирует. Поэтическое, напротив, объединяет и стоит над объективностью жизни, это «внутренняя» нить, «внутреннее содержание» [2: 367]. Таким образом, Гоголь не «имитирует живописное произведение» и не «имитирует» жизнь, он «живо созерцает» ее во всех проявлениях.

Останавливаясь на деталях, Гоголь не «затемняет» и не «искажает» целое. Трудность как раз и состоит в том, что наглядно представляя многообразные действия, события и характеры, Гоголю удается не терять главного, сокровенного смысла своих произведений. Главное – выявление неуловимого внутреннего облика человека и преображение человеческой души. «Выведывание внутреннего человека» — способ обнаружения правды. Ради того, чтоб «обнаружить внаружу все, что есть внутри», Гоголь «не гнушается никаким характером», «изведывая его до первоначальных причин», как он пишет в «Мертвых душах».

«Гоголевский текст не только хочет стать живописью, он стремится превысить, преодолеть силу ее визуального воздействия. Он обращен не к внешнему, а к внутреннему человеку» [5: 34].

Постепенно формируется концепция «невидимого», «внутреннего» произведения искусства, доступного лишь внутреннему, «духовному глазу».

«Обычно мы привыкли все отмеривать от привычного, видимого, отнюдь не главного – не от полноты правды, не от полной чистоты…Ведь все в нашей жизни значительно, которая, кажется, так непритязательно течет у нас перед глазами» [7: 11]. О создании поэмы «Мертвые души» Гоголь напишет: «…Я видел ясно.., что прежде, покамест не определю себе самому определительно ясное, высокое и низкое русской природы нашей, достоинства и недостатки наши, мне нельзя приступить; а чтобы определить себе русскую природу, следует узнать получше природу человека вообще и душу человека вообще: без этого не станешь *на ту точку воззрения*, с которой видятся ясно недостатки и достоинства всякого народа» [8: 28]. Это говорит поэт, который ожидает того, что художественное слово «сильнее картины подействует на внутреннее зрение, т.е. на воображение, с помощью которого увиденное еще и оживляется» [5: 24].

Во второй главе поэмы «Мертвые души» персонажи действительно должны «оживиться», в смысле «преобразиться», «нравственно воскреснуть» («будьте не мертвые, но живые души»).

«Если мы хотим говорить о поэзии в собственном смысле слова, мы должны всегда постигать образы, создаваемые представляющим духом, в их национальном и временном своеобразии, не упуская из виду и субъективную творческую индивидуальность», — писал Г. В. Ф. Гегель.

Если мы хотим говорить о Гоголе и понимать его, то мы должны учитывать, что он имел незыблемые ориентиры как человек православный. Поэтому и важнейшая составляющая его творчества (замысел его последней поэмы) духовное преображения человека, глобальное исправление порока. Примечательно свидетельство Гоголя о том, что он пришел к христианству не через чудеса и теории, «но через увиденную более пристально жизнь человеческую – ту, на которую и мы все время смотрим» [7: 11].

«С этих пор человек и душа человека сделались больше, чем когда-либо, предметом наблюдений. Я оставил на время все современное, я обратил внимание на узнание тех вечных законов, которыми движется человек и человечество вообще» [8: 29].

«Анализ над душой человека» привел Гоголя ко Христу, он изумился «в Нем прежде всего мудрости человеческой и неслыханному дотоле знанью души» [7: 12]. И так Гоголь изображал свое «задушевное», несуразное, во всем блеске показывая зримо «бессмысленную маниловскую учтивость», «тягостную ноздревскую жизнерадостность», и показал это как сатирик, и как поэт, живописец. Значение живописи, как одного из видов искусств, Гоголь сформулировал в статье «Скульптура, живопись и музыка»: «Она берет уже не одного человека, ее границы шире, она заключает в себе весь мир… Она соединяет чувственное с духовным» [6 (3: 19)].

Словесная живопись Н. В. Гоголя стремится расширить границы искусства, «изображая неизобразимое», «незримое». Огромная изобразительная сила гоголевского стиля связана с мировидением писателя и с его проникновенным отношением к языку: «В нем все тоны и оттенки, все переходы звуков от самых твердых до самых нежных и мягких; он беспределен и может, живой как жизнь, обогащаться ежеминутно, почерпывая, с одной стороны, высокие слова из языка церковно-библейского, а с другой стороны – выбирая на выбор меткие названия из бесчисленных своих наречий, имея возможность…в одной и той же речи восходить до высоты, недоступной никакому другому языку, и опускаться до простоты, ощутительной осязанию непонятливейшего человека, - язык, который сам по себе уже поэт»[1(3: LXV)].

«Животрепещущим» словом Гоголь проникает в саму суть и «природу» человека. «Выисканность» его слога (стиль) впечатляет своей «меткостью» и «живописностью», но и приближает нас к «некой тайне», с которой начинается великая русская литература.

ЛИТЕРАТУРА

1. Белинский В. Г. Собр.соч. [В 3Т]. — М., 1948.— Т1.
2. Гегель Г. В. Ф. Эстетика: [В 4Т]. – М.,1971. — Т3.
3. Гоголь Н. В. Собр. Соч.:[В 6Т]. – М.,1952. – Т1/Т6.

4. Компаньон А. Демон теории. - М., 1998.
5.Нові гоголезнавчі студії: Вип.5 (16). — Ніжин, 2007.
6. Ремизов А. Сны и предсонья. – СПб., 2000.
7. Свящ. Н. Булгаков «Душа слышит свет» Н. В. Гоголь про нас. – М., 2003.
8. Сочинения Н. В. Гоголя – СПб.,1900. – Т7/Т8.
9. Теория литературных стилей: [В 4Т]. – М., 1976. – Т. 1.

УДК 821. 161.2.09

Соболева С. П.
(Киев, Украина)

ЗАКОН СПРАВЕДЛИВОСТИ И ЗАКОН МИЛОСТИ В РОМАНЕ МИХАИЛА БУЛГАКОВА«МАСТЕР И МАРГАРИТА» (взгляд на проблему с точки зрения ведической традиции)

В статье предпринимается попытка объяснить отдельные иррациональные фрагменты романа «Мастер и Маргарита» с точки зрения духовной науки, двух основных Законов Мироздания, формирующих судьбу каждого человека.

Ключевые слова: *Закон Милости, Закон Справедливости, мир причин, мир следствий, владыка кармы, Мастер Истины.*

В области разума никакого доказательства
существования Бога быть не может.
М. Берлиоз
(М. Булгаков «Мастер и Маргарита»)

Всё во Вселенной является результатом действия
Закона Справедливости, Закона Причинности,
Закона Причины и Следствия, Закона Кармы.
Гаутама Будда

Не так давно на киноэкраны вышел многосерийный художественный фильм режиссера В. Бортко по одноименному роману М. Булгакова «Мастер и Маргарита». Как это часто бывает после достойной экранизации популярного литературного произведения, многие любители чтения взялись перечитывать вышеупомянутый роман, чтобы сравнить его с просмотренным кинематографическим произведением.

Реакция старшего поколения на повторное перечитывание хорошо известного романа была неоднозначной: для многих читателей оказалось откровением, что и карает и милует в романе дьявол, а не Бог.

Когда больше двадцати-тридцати лет назад, будучи по воспитанию атеистами, мы впервые входили в мир этих увлекательных страниц, вопрос о праве Воланда карать и миловать не возникал – юные умы принимали события в романе как констатацию факта.

© Соболева С. П., 2009

Сейчас, с позиции прожитых лет, глубоко приняв доктрину главенства Бога на земле, для многих читателей оказалась неприемлемой подобная философская мысль романа. Хотелось бы выступить в ее защиту.

Но для того, чтобы со всей убедительностью доказать эту точку зрения, нам нужно обратиться к основам духовной науки, которая изложена в древнейших индийских Писаниях «Ведах», а также в суфийской и сикхской мудрости и в современных работах Мастеров учения «Сант Мат», что в переводе с санскрита означает «Путь Святости» или «Путь Святых».

Эта наука очень древняя, но в странах Запада и Америки стала известной чуть более полувека назад. Мы знаем прописные истины: 1. «Незнание законов не освобождает от их воздействия» – это, например, касается законов физики, т. е. мы можем не подозревать о законе всемирного тяготения, но это не значит, что в отношении нас не будет работать сила притяжения; и 2. «Незнание законов не освобождает от их ответственности» – это уже касается законов социума. Те же утверждения правомочны и в отношении Законов Мироздания, высших Божественных Законов. Хотим мы этого или нет, но они существуют, и мы подвержены их влиянию.

О чем же идет речь? Дело в том, что не только все Священные Писания мира, а также Святые высшего порядка, но уже и современные ученые утверждают, что наш физический мир – не единственный в Мироздании. Мало того, наш физический мир – «мир следствий. Мир причин – в системе информационно-энергетических потоков Вселенной. Мир первопричин – во Вселенском Разуме. Физический слой – это слой твердой материальности, в котором мы живем. Есть миры твердо материальные, как наш физический мир Земли, где энергия находится в сверхплотном состоянии» [1: 18].

В системе Творения физический мир находится в самом низу. Выше физического мира находится так называемый астральный мир, который мы не можем видеть нашими физическими глазами, и в котором находятся так называемые ад и небеса – низшие и высшие подсферы этого плана [2: 393]. Выше астрального мира находится так называемый ментальный или причинный уровень [2: 393].

Почему сферу разума, ментальный уровень, называют причинной сферой? Все мы помним, что марксистско-ленинская философия утверждала главенство материи над сознанием [3: 342], но объективная реальность – иная. Как было сказано выше, физический мир – мир следствий. Мир причин находится вне нашего физического мира, также как и наши мысли находятся вне нашего физического тела [1: 29]. И, если мы хотим объяснить законы физического мира, мы должны подняться в мир причин (на ментальный уровень), по терминологии ученых – к «информационному слою Вселенной» [1: 23]. Именно там формируется всё то, что со временем проявляется на физическом плане.

Кроме этих трех нижних миров существуют и другие миры, и гораздо выше них находятся чисто духовные сферы без малейшей примеси материи. Это сферы чистого духа, это истинные Небеса, куда возвращается реализованная душа, пройдя долгий путь становления и приобретая опыт в низших сферах [4: 38].

В Мироздании существует два основных Закона: так называемый Закон Справедливости или Закон *Кармы* (термин санскрита), который распространяется на три нижних мира – физический, астральный и причинный [5: 21] и Закон Любви,

Милости и Всепрощения – высший Божественный Закон. Этот Закон исходит из высших духовных сфер [6: 186].

Оба Закона известны также и в христианской религии. На низшем Законе зиждется Ветхий Завет («око за око, зуб за зуб»), и повелителем этого Закона является «Бог ревнитель, наказывающий детей за вину отцов до третьего и четвертого рода» (Исх **20** 5), *Брахм, Маха Каль* (термин санскрита) – универсальный разум [6: 185-186] или так называемая «негативная сила» (т.е. в христианской традиции – дьявол). В его компетенцию входит воздаяние людям по их заслугам – «Что посеет человек, то и пожнет» (Гал **6**-7): за добрые поступки – вознаграждение, за злые – наказание. И люди в рамках этого Закона – рабы Бога. Так, например, Бог называет Своих верных служителей в Ветхом Завете – Авраама, Моисея и др. (Быт **26** 24; Исх **24** 13; Числ **14** 24 и др.).

Высший Закон – это учение Иисуса Христа: «...любите врагов ваших, благословляйте проклинающих вас, благотворите ненавидящим вас и молитесь за обижающих вас и гонящих вас...» (Мф **5** 44); «Не судите, да не судимы будете» (Мф **7** 1). Повелитель этого Закона – истинный милостивый всепрощающий Бог, посылающий избранников Своих, Сознательных Сотрудников Божественного Плана, Посланников Истины для водительства человечества и спасения людей из-под влияния низшего Закона: «Если же вы духом водитесь, то вы не под законом» (Гал **5** 18) [6: 185-186].

Слово «*карма*», как уже было сказано выше, на санскрите означает действие. Низший Закон – закон действия и его последствия. Существует очень много различных карм. Они зависят от мыслей, слов и действий человека. Закон Кармы гласит: пока каждая карма, созданная человеком, не будет отработана (выплачена), душа не может покинуть зону влияния этого Закона. На востоке даже существует такое понятие, как колесо *сансары* – бесконечный круговорот рождений и смертей. И если бы существовал только этот Закон, то человечество оказалось бы навсегда пойманным в «ловушку» трех нижних миров, и даже шанса бы не возникало вернуться в наш Отчий Дом – на истинную Родину нашей души, навсегда избавившись от страданий этого мира.

Но Бог действительно милостив, и Он не может так жестоко поступать со своими детьми. Поэтому, по высшему Закону Милости, для душ, которые получили достаточный опыт на этой земле, приготовлен путь возвращения домой, в высшие духовные сферы – в истинный Дом нашего Отца [7: 106]. Может возникнуть вопрос: а как можно узнать какая душа получила достаточный опыт и может возвращаться домой? Ответ очень прост – люди с древней душой начинают задаваться вопросами: в чем смысл человеческой жизни, неужели только в том, чтобы родиться, вырасти, получить образование, создать семью, вырастить детей и умереть? Древние утверждали: «Человек, познай самого себя, и ты познаешь весь мир…» А как можно познать себя? Что общего у человека с Богом? Что такое Бог, и что такое душа? А самое главное – получив ответы на все эти вопросы, человек должен захотеть Бога превыше всего… [7: 6].Таким душам дается метод восхождения к Богу, в высшие духовные сферы. И с этого момента эти души уже не рабы Бога, а дети Бога [8: 160].

Исходя из вышесказанного, можно вернуться к роману М. Булгакова «Мастер и Маргарита» и проанализировать, что же все-таки произошло с героями его произведения с точки зрения Законов Вселенной.

Давайте рассмотрим два важных вопроса, которыми уже долгое время задаются некоторые литературоведы и наиболее вдумчивые читатели, не всегда находя на них ответ: почему Мастер не заслужил Света, но заслужил покой? И почему предоставить долгожданный покой мастеру должен Воланд **по просьбе** Иешуа, а не сам Иешуа? Так, у М. Петровского мы встречаем: «Только на пределе усилий, когда уже не за что ухватиться, не на что опереться, мог Булгаков вообразить (и изобразить) дьявола, ведущего к благу. Как будто это возможно – пребывать в тени зла в надежде, что дьявол ассистирует Богу…» [9: 84]. На эти вопросы не сложно ответить, владея информацией о Законах тонкого мира.

Но чтобы ответ был более полным и понятным, давайте определимся еще в двух важных терминах с позиции духовной науки: что такое «Бог» и что такое «душа». А, кроме того, хотелось бы выяснить, что же такое «зло» и что же такое «добро».

В эзотерике существует такое понятие, как «Бог-Абсолют» (в христианской традиции – Бог-Отец) – Безымянный, Бесформенный, Непроявленный, Несозданный, Самосуществующий, Непознаваемый океан Безмолвия и Блаженства, Вечный и Бесконечный, Неизменный, Совершенный, Неописуемый… Он отделен от своего Мироздания, но в проявленном состоянии Он составляет это Мироздание – Слово [10,т.4:13-24].

Бог-Абсолют «в проявленном состоянии» или Бог-в-действии – это сознательная творящая Энергия, в основе которой лежит определенная программа. Эта Энергия имеет форму Свето-Звукового Потока. И именно при помощи этой Энергии были созданы все сферы Творения, в том числе и наш физический мир [11: 10]. Это явление известно во всех религиозных и мистических учениях, и, в частности, в христианской традиции оно названо «Словом». Вспомним Евангелие от Иоанна: «В начале было Слово, и Слово было у Бога, и Слово было Бог. Все чрез Него начало быть, и без Него ничто не начало быть, что начало быть. В Нем была жизнь, и жизнь была свет человеков» (Ин **1** 1-4).

А что же такое наша душа? Мы можем сказать, что наша душа – это капля от океана Бога. И если в физическом мире нам потребуется исследовать химический состав океана, нам достаточно будет взять каплю из этого океана и определить ее химический состав; то точно так же мы можем сказать, что если Бог-в-действии – это Энергия, которая светится и звучит, то наша душа – это тоже энергия, которая светится и звучит. И именно благодаря этой энергии существует и наше физическое тело в том числе. Святые доказывают это на очень простом примере: если физиологи утверждают, что физическое тело человека живет за счет воздуха, пищи и воды, тогда накормите или напоите мертвое тело человека – почему же оно не оживает? Потому что ушла из тела некая жизненно важная субстанция – Божественная энергия, душа – и тело становится ничем [12: 97], как говорится в Библии: «Ибо прах ты, и в прах возвратишься» (Быт **3** 19).

Когда человек выражает желание слиться с Богом, навсегда вернуться в высшие духовные сферы, ему дается связь с высшей Божественной Энергией – со Светом Бога, с истинным Светом без теней (с Духом Святым по христианской терминологии), т. е. человек получает свое второе рождение и становится неподвластным Закону Справедливости. Эту связь осуществляет Посланник Бога, Сознательный Сотрудник Божественного Плана, Мастер Истины. Но для того, чтобы встать на этот путь, как уже было сказано выше, нужно захотеть Бога [13: 18; 14: 11].

Поскольку в Мироздании существует четкая иерархия, и каждый выполняет свои задачи, то воздает за добро «добром» и «злом» за зло владыка кармы – это его обязанность. А возвращает душу в высшие духовные сферы, как было уже сказано, – Мастер Истины. В этом прямая обязанность и компетенция Его, и никого другого.

Кроме того, в системе Мироздания не существует таких понятий, как «добро» и «зло», есть только наше отношение к тому или иному явлению [15]. Так, на пути духовного становления в человеке вырабатывают способность принимать всё, как волю Бога. И в то же время – способность различать: в каждом явлении уметь видеть Божественное, земное и демоническое; любить Божественное, выдерживать земное, обходить демоническое.

Так, Воланд спрашивает Левия Матвея: «Как бы выглядела земля, если бы с нее исчезли тени?.. Не хочешь ли ты ободрать весь земной шар, снеся с него прочь все деревья и все живое из-за твоей фантазии наслаждаться голым светом?» Вопрос вполне правомочен – отсутствие тени на земле не есть «добро». Тень не нужна там, где не печет солнце, и где глаза способны вынести без какого-либо для себя ущерба свет миллионов солнц. А это глаза не физического тела, и такой Свет находится только в Царстве Бога [14: 75,77].

Не случаен и диалог Иешуа Га-Ноцри с Понтием Пилатом о «добрых людях». Мы слышим: «Злых людей нет на свете». И даже Марк Крысобой, «воспитывающий» философа из Ершалаима, – добрый человек, только он, по-словам собеседника прокуратора – несчастливый человек.

Возвращаясь к «Мастеру и Маргарите», мы можем сказать, что роман о Понтии Пилате был написан в рамках Закона действия и воздаяния за свершенное: Понтий Пилат расплачивается за свое малодушие в течении 2-х тысяч лет, а затем обретает желаемую награду – кармические небеса. Возможно, это тот идеал, к которому стремился сам мастер – обрести долгожданный покой и идти в неспешной беседе с близким и родным человеком по прекрасной тихой местности. У М. Булгакова не идет речь о том, что мастер стремится к Богу, т. е. что он захотел Света. Мастер устал от той действительности, которая его окружила с момента выхода в печати фрагмента романа о Понтии Пилате и критических статей в адрес этого произведения. Поэтому, согласно Закону тонкого мира, мастер получает то, что соответствует внутреннему его стремлению – покой.

Но, согласно порядку, принятому в Мироздании, если человек не получил связи с высшей Божественной Энергией, Высший Закон не может вмешиваться в дела человека – человек остается в зоне влияния Закона Справедливости. Именно по этой причине Иешуа **просит** Воланда даровать мастеру покой. Если бы у мастера было желание обретения Бога = желанию уйти в Свет, то это высшее желание реализовывал бы сам Посланник Бога, более же мелкие желания должен удовлетворять владыка низшего Закона, в данном случае – Воланд.

В своем романе М. Булгаков проводит очень интересную линию взаимоотношений Иешуа Га-Ноцри – Левий Матвей, мастер – Маргарита – нереализованная помощь и желание воздаяния. И если для Маргариты, ставшей ведьмой, вполне естественно желание отомстить критику Латунскому – силы, находящиеся в подчинении у владыки низшего Закона и существуют для того, чтобы регулировать кармические долги, то такое поведение ученика Посланника Бога, по меньшей мере, вызывает удивление. Булгаков пророчески указывает на неспособность некоторых учеников Иисуса Христа подняться до

уровня сознания своего Великого Учителя. Мировоззрение Левия Матвея остается таким же, каким оно было у сборщика податей до встречи с Иешуа. Его неспособность подняться над Законом Справедливости до Закона Милости показывает насколько трудно обыкновенному человеку изменить свой образ мыслей и действий и стать совершенным. Мало того, здесь проглядывает еще одна достаточно интересная мысль – не всё, что записано в Евангелиях, соответствует тому, о чем говорил и что имел ввиду Иисус Христос. Многие слова освоены и записаны учениками Великого Учителя с позиции своего менталитета и уровня сознания, но это совершенно не означает, что Мастер Истины говорил и имел ввиду именно то, что оказалось записанным.

Интересно отметить, что в данном романе автор не наделяет Иешуа Га-Ноцри теми высокими полномочиями, какими в действительности обладал прототип этого героя [16: 3-4]. По определенным причинам Булгаков показывает Иешуа только человеком, достигшим святости – человеком, «которого нельзя купить за деньги, принудить властью, заставить силой» [17: 33], – но не Посланником Бога и не Мастером Истины. Но это уже не тема нашего изыскания.

Следующие интересные вопросы, на которые не все пытливые исследователи могут ответить: почему Маргарита и мастер умирают дважды, и почему дважды умирает Берлиоз?

Для того, чтобы ответить на первый вопрос, мы должны вспомнить о том, что физический мир, как уже было сказано выше, – это мир следствий. Все наши болезни, все наши проблемы семейного и социального характера, как, впрочем, и революции, войны и природные катаклизмы вначале формируются на причинном уровне, и только затем, через некоторое время, реализуются или проявляются на физическом плане [18].

По воле владыки кармы участь Маргариты и мастера была решена на тонком уровне, и Азазелло реализовал ее на тонком уровне. А затем смерть главных героев нам показывают на физическом плане.

Что же касается эпизода с головой Берлиоза – здесь уже нам представлен результат другого закона. Дело в том, что после оставления душой тела, на пороге смерти ее встречают ангелы смерти и ведут на суд кармических владык. Там душе в течение девяти дней, условно говоря, как бы прокручивается «кинолента» прожитой жизни, и идет констатация факта: здесь человек солгал, здесь смалодушничал, здесь предал… или: здесь был щедр, здесь рисковал своей жизнью во имя спасения другого и т. д. и т. п. А на сороковой день душе выносится приговор: то ли она идет чиститься в ад, то ли наслаждаться «Небесами».

Поскольку Берлиоз утверждал, что после смерти человек «превращается в золу и уходит в небытие», на суде, который был устроен по прихоти автора на балу у Сатаны, тот, кто некогда был председателем правления Массолита и был приговорен к небытию по закону «каждому будет дано по его вере».

Нам удалось рассмотреть только некоторые, наиболее спорные фрагменты «Мастера и Маргариты» с позиции Закона Справедливости. Хотелось бы слегка коснуться некоторых фрагментов, введенных М. Булгаковым в его произведение с позиции высшего Закона, Закона Милости.

Прежде всего, привлекает наше внимание встреча Иешуа Га-Ноцри с прокуратором Иудеи. Момент «падения» Понтия Пилата нам показан тогда, когда его визави произносит фразу: «…всякая власть является насилием над людьми и… настанет время, когда не

будет власти ни кесарей, ни какой-либо иной власти. Человек перейдет в царство истины и справедливости, где вообще не будет надобна никакая власть». Невольно хочется провести ассоциацию с цитатой из Библии: «…се, скиния Бога с человеками, и Он будет обитать с ними; они будут Его народом, и Сам Бог с ними будет Богом их. И отрет Бог всякую слезу с очей их, и смерти не будет уже; ни плача, ни вопля, ни болезни уже не будет, ибо прежнее прошло» (Откр **21** 3-4). Да, именно таким мы представляем себе Царство Истины: без слез, без страданий, в любви и в Боге…

Но об этом Царстве Истины было только заявлено. Ответной реакции – его принятия, его жажды – в романе нет, как часто не бывает его принятия и его жажды в этом мире. Для большинства людей Бог нужен только для удовлетворения их повседневных потребностей: здоровья, материального благополучия, получения власти, обретения славы… Читая молитву на день грядущий, произнося: «…да приидет Царствие Твое; да будет воля Твоя и на земле, как на небе», мы не вдумываемся о чем мы просим, а самое главное – не верим в пришествие этого «Царствия» сюда, в наш грешный мир. И по вере нам воздается…

Раскаяние Понтия Пилата было в том, что он отправил на казнь святого невинного человека, с которым на самом деле ему хотелось идти по лунной дороге и разговаривать о том, о чем не удалось договорить раньше (уровень действия Закона Справедливости), но не в том, что он не попросил о Царстве Истины (уровень высшего Закона). Вряд ли он верил своим бедным разумом, который в жизни видел только жестокость и победы, что это Царство Истины действительно где-то существует, либо что оно вообще может где-то существовать. И, тем не менее, знание о наличии этого самого Царства в Мироздании существует на подсознании у каждого человека. И тоска по этому Царству живет в каждой пробудившейся душе.

М. Булгаков показывает нам человека, который, казалось бы, больше всего опечален тем, что уже никто не сможет унять невыносимую головную боль, преследующую так часто пятого прокуратора Иудеи (чисто практическое мирское желание – не страдать). И все же – не это главное. Понтий Пилат смутно осознает, что им что-то не договорено, а самое главное – что-то не дослушано. О чем может идти речь? О том, что он упустил единственную в этой жизни возможность – обрести не только бессмертие, (то, о чем упоминает М. Булгаков), но обрести Царство Божие (о котором в открытую в романе не говориться ни слова). И если бессмертие для пятого прокуратора Иудеи вылилось в двухтысячелетнее страдание, как расплата за малодушие, то ему же предоставлялся шанс обрести истинное бессмертие, войдя в Царство Божие, поскольку встреча с Посланником Истины всегда есть шанс для каждой души в обретении этого Царства [13:99-100, 6:11].

И еще один момент – в этом романе есть два уровня бессмертия Понтия Пилата: один – это бессмертие в глазах поколений как главного инструмента судьбы в вынесении приговора на страдание Посланнику Бога. Так, Герострат сжег одно из семи чудес света – храм Артемиды Эфесской, чтобы остаться в памяти людской. В нашем примере, правда, деяние совершено не преднамеренно, но с подобным же результатом.

Второй – бессмертие души, навсегда избавившейся от необходимости приходить в этот мир как заложнице кармического Закона, Закона Справедливости, то, что в народе называют «спасением», «спасением» от «Спасителя»… Неиспользованная возможность стать под эгиду высшего Закона – Закона Милости.

Но, как мы знаем, по Булгакову страдания Понтия Пилата окончились спустя две тысячи лет. Пятый прокуратор Иудеи реализовал свое желание встретиться с философом

из Ершалаима. И именно в этом эпизоде мы видим проявление Закона Милости – полное прощение: совесть продолжает мучить собеседника Посланника Бога, и тот, кто некогда был пятым прокуратором Иудеи, задает вопрос, не дающий ему покоя: «Какая пошлая казнь! Но ты мне, пожалуйста, скажи – ведь ее не было? Молю тебя, скажи, не было!»; и его Собеседник, по Своей великой милости отвечает: «Ну, конечно, не было, это тебе померещилось» и клянется в этом.

В заключении хочется задать вопрос: владел ли автор «Мастера и Маргариты» информацией о Законах тонкого мира? Возможно… Сейчас мы уже об этом однозначно сказать не можем. Очевидно одно: М. Булгаков незаурядная личность. И, как всякая незаурядная личность, он действовал не только на уровне логики, как это свойственно среднестатистическому образованному человеку, но, прежде всего, на уровне интуиции. А интуиция, согласно духовной науке, – это неосознанная связь с «информационным слоем Вселенной», то есть с причинным уровнем.

ЛИТЕРАТУРА

1. Плыкин В. Д. «Вначале было Слово…» или След на воде. – Ижевск: Изд-во Удм. ун-та, 1997. – 54с.
2. Д-р Джулиан П. Джонсон. Путь Мастеров. – Индия, Беас: Радха Соами Сатсанг, 193 9г.
3. Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С. С. Зверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989 - 815с.
4. Путь жизни. Теоретический курс «Сант Мат». – СПб: Эдишен Наам, 2005. – 400с.
5. Сант Кирпал Сингх. Колесо жизни. Закон действий и их последствий. — Украина, Винница, 2004.–191с.
6. Сант Такар Сингх. На крыльях Света и Звука: Сатсанги, проведенные Мастером Сант Такаром Сингхом во Франции в 1994 году. – Архангельск, 1998. – 280 с.
7. Сант Кирпал Сингх. Секрет смерти. – Украина, Винница, 2004 г. –120с.
8. Сант Такар Сингх. Основные принципы духовности. – СПб: Изд-во ООО «Edition Naam», 2003. – 224с.
9. Петровский М. Мастер и город. Киевские контексты Михаила Булгакова. – К., 2001. – 367 с.
10. Саван Сингх. Философия Мастеров. В 5-ти т.
11. Скрябина К. Редиин. Истина и мираж. – М.: Русский университет,1998. – 272с.
12. Сант Такар Сингх. Доберитесь домой до захода солнца. - СПб: Эдишен Наам, 2004 г. – 272 с.
13. Сант Кирпал Сингх. Духовность какова она есть. – М.: Русский университет, 1998. — 112с.
14. Джордж Арнсби Джонс. Паломничество Джеймса. Одиссея внутренних миров. Перевод с англ. Киры Скрябиной Редиин. – М.: Русский университет, 1998. – 104с.
15. Хейч Э. Посвящение. Перевод с англ. Н. Хатунцевой. — М.: Сфера РТО, 1993. – 240с.
16. Избранные беседы духовных Мастеров Учения Сант Мат. – Киев, 2004. – 68с.
17. Сант Кирпал Сингх. Учение. – Украина, Винница, 2005. – 288с. университет, 2001. – 128с.
18. Андреев Д. Роза мира. — М., 2006

УДК: 811.111; 81’378

Вільчинська Т. В.
(Хмельницький, Україна)

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВА

Кожний переклад літературного твору є не лише засобом відтворення реалій іншої країни, а й витвором мистецтва перекладача як художника. Автором статті проведена значна дослідницька робота, результатом якої є співставлення оригінальних творів з перекладами різних часів та епох. Автор статті вважає, що кожен перекладач має власне право на удосконалення твору оригіналу, тим самим збільшуючи його доступність для читача.

Світ є багатомовним, і це є важливо, враховуючи кожну мову як повноцінну складову системи міжмовного функціонування. Тому переклади існували і будуть існувати. Перекладач – одна з найдавніших професій світу, в її необхідності ніхто не сумнівається і тому попит на неї зростає. Ця професія забезпечує співпрацю, єдність людства, сприяє зближенню культур різних народів.

Переклад не означає буквальність, ілюзію якої створює цитування. Перекладацька діяльність завжди має певні труднощі, об’єктивні перешкоди, стилістичні прорахунки при відтворенні іноземних творів. Мова йдеться про прагнення до надмірної українізації іноземного тексту та впровадженнях в його канву різних кальок.

У загальновідомому значені переклад визначають, як збереження змісту повідомлення при зміні його мовної форми. Перекладом визначних літературних творів займались ще в епоху античності. Так, письменник Древнього Риму (III – I ст. до.н.е.) Енній перекладав Тралерійя, Теренцій і Плавт – комедії, та лірику. Цицерон перекладав зразки давньогрецької публіцистики, а також прагнув теоретично осмислити перекладацьку практику цих часів: «Я не мав потреби перекладати дослівно, а лише відтворював у цілій сукупності сенс і силу окремих слів. Я вважав, що читач вимагатиме від мене точності не за кількістю, а вдачею». Позиція Цицерона – перекладача й теоретика – відверто протистоїть безпосередності вільного перекладу. Але один із його наступників – філолог I ст. до н.е. Квінтіліан відійшов від актуальних і для нашого часу настанов Цицерона в бік «суперництва з автором оригіналу, поклавши тим самим початок тенденції так званого «вільного перекладу».

Теорія перекладу розвивалась і урізноманітнювалась упродовж історії людства. Мартін у своєму творі «Про мистецтво перекладу» (1540) вимагав широкого використання ресурсів народної мови, що він сам зробив у перекладі Біблії. Етьєн Доля (1509-1546) – визначний французький філософ і перекладач, сформулював такі принципи перекладу: 1) перекладач має досконало зрозуміти зміст оригіналу і наміри автора, якого він пере-

© Вільчинська Т. В., 2009

кладає; 2) він має досконало володіти мовою, з якої перекладає, і блискуче знати мову, якою перекладає; 3) перекладачеві слід знати тенденції перекладу дослівно, бо тоді він перекрутить зміст оригіналу і зруйнує красу його образного вислову; 4) перекладаючи з розвиненої мови на мову, яка менш розвинена, перекладач зобов'язаний постійно прагнути розвивати свою мову; 5) завдяки добору і порядку відповідних слів перекладач має досягти в перекладі повного ідейно-художнього звучання, подібного до першого твору. Ці принципи зберігають свою життєвість і для нашого часу [1: 54].

Переклад творів зарубіжних авторів сприяє укріпленню міжкультурних зв'язків та викликає цікавість до країни, де відбувається подія. Метою нашої статті є аналіз історії перекладу в його алгоритмізації та суперечностях.

У XVIII ст. під впливом панівної в країнах Західної Європи естетики класицизму з її нехтуванням того, що не вкладалося в рамки тодішніх естетичних принципів, виникають «прикрашальні переклади», в яких відкладалося все, що може не сподобатися читачам, і в той же час додавалося щось нове на догоду читачам. Так, французький перекладач У. де ла Монт у 1714 році переклав «Іліаду» Гомера, зробивши 10 пісень з 24. Також автор викинув описи битв багатьох гомерівських епітетів і порівнянь та «облагородив» персонажів давньогрецького епосу в дусі трагедій Корнеля і Расіна. Інший французький перекладач XVIII ст. Флоріан писав у передмові до свого перекладу «Дон Кіхота» Сервантеса «Рабська вірність є влада». В «Дон Кіхоті» трапляється дещо зайве. Коли перекладаємо роман і тому подібне, то переклад і є, безперечно, найправильнішим» [2: 94-95].

Наприкінці XVIII ст. в епоху Просвітництва, а потім і в епоху розвитку романтизму було відкинуто теорію і практику перекладів. Німецький просвітитель Й. Ф. Гердер вимагає, щоб переклад відтворював справжні притаманні йому риси, форми та барви чужоземного оригіналу, його визначальний характер, його дух і певну природу його поетичної манери: «Твори аж ніяк не прикрашали. Ми хочемо бачити Гомера такого, як він є». Перекладацька практика Гердера і німецьких романтиків стала реалізацією цих теоретичних положень.

Глибокі думки про переклад належать великому німецькому поетові Й. В. Гете: «Існує два принципи перекладу – один із них вимагає перекласти іноземного автора для нас так, щоб ми могли бачити в ньому співвітчизника; другий – навпаки адресує нам вимогу, щоб рухатись до цього чужоземця і пристосовуватись до його умов життя, його мови, його особистості».

В Україні інтенсивний розвиток художнього перекладу починається у 20-30 рр. XIX ст. Поети-романтики перекладають твори російської та польської літератури. Л. Боровиковський дає вільний переклад «Світлани» Жуковського (під назвою «Маруся»), А. Метинський перекладає поезію А. Міцкевича «Морнак у Венеції», яка була в свою чергу перекладом одного з віршів циклу «Рузла» П. Міріли. У переважній більшості в українських перекладах цього часу відсутні риси національної свідомості оригіналів, поети скорочують або розширюють тексти оригіналів у перекладах [3: 54-58].

У 40-50 рр. XIX ст важливе місце в історії українського перекладу належить Т. Г. Шевченку. У циклі «Давидові псалми» Шевченко поєднує дбайливий переклад окремих фрагментів текстів із переспівом інших фрагментів. зберігаючи образну систему оригіналів, поет часто надає їм нового ідейного значення. Різні редакції шевченкового перекладу уривків «Слово о полку Ігоревім» свідчать про те, що поет надавав великого

значення цій своїй роботі, прагнучи подолати усталене в перекладацькій практиці першої половини XIX ст уявлення про «пісенність» давньоруської пам'ятки і намагаючись інтерпретувати її як драматичний монолог.

Друга половина XIX ст. ознаменувалася розквітом діяльності М. П. Старицького – перекладача, який увійшов в історію українського художнього перекладу як вдумливий інтерпретатор «Гамлета» Шекспіра, сербського народного епосу, «Демона». Під пером Старицького художній переклад стає своєрідною лабораторією творення нових засобів поетичної мови, зокрема неологізмів.

П. О. Куліш переклав 15 п'єс Шекспіра, Гете, Міллера, Байрона. Частина його перекладів наближається до переспівів. Незабаром розгортається перекладацька творчість І. Франка – автора численних перекладів з багатьох мов світу. І. Франко переклав першу частину «Фауста» Гете, «Мертві душі» Гоголя, багато творів Пушкіна, Лермонтова, Некрасова, Міцкевича, а також велику кількість балад і пісень західноєвропейських народів, багато творів античних авторів. Він написав глибоку наукову розвідку «Каменярі» (український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання), в якій піддав критичному розгляду польський переклад «Каменярів». У цій статті І. Франко обстоює його повноцінний художній переклад, який відтворював оригінал єдності його форми та змісту. Чимало влучних і яскравих висловлювань про специфіку художнього перекладу міститься і в інших літературно-критичних статтях І. Франка [4: 54].

І. Франко сформулював принцип точного перекладу. Однак досконалість перекладу, на думку І. Франка досягається не точним перекладом слів, а добором відповідних засобів вираження думки, передачі ідеї, духу оригіналу. В коментарі до перекладу поеми Публія Овідія Назона «Ібіс» Франко пише: «При перекладанні я декуди в епічних уступах, замість парувати гекзаметри з пертаметрами, клав самі гекзаметри, а в перекладі поеми «Ібіс», яка ані в оригіналі, ані в німецькому перекладі не має ніякого поділу, я дозволив собі так само, як і в своїх перекладах інших творів, ділити текст на довші менші та уступи з відповідними титулами, аби дати змогу також ширшій публіці легше вникнути в зміст і зацікавитися ним».

У великій перекладацькій спадщині І. Франка переклади творів давньоримських митців займають окреме місце. Це переспів закінчення поеми Лукреція Кара «Про природу речей»; «Граматика, або мужицька приправа» Публія Вергілія Марона, видатного римського поета, який написав поему «Енеїда», що стала зразком героїчного епосу не лише в Римі, а і в літературах Нової Європи; також це «Публій Овідій Назон у Томіді», «Прощання», «Невірному другові» Публія Овідія Назона, якого І.Франко називає «найгеніальнішим оповідачем між поетами старого Риму» (1, т. 9, с. 411). В передмові до перекладу поеми «Публій Овідій Назон у Томаді» І Франко пише, що до перекладу цієї поеми перекладача «спонукала остання доба в житті поета, проведена недалеко устя Дністра в Чорне море, отже, на території теперішньої України (1. т. 9, с. 411). Окреме місце в перекладацькій спадщині І.Франка займають твори Горація Флакка. Це три оди з першої книги — «До корабля», «До Арістія Фуска», «До Аполлона», двадцяте послання з першої книги «Послань», назване Франком «До моєї книжки», шоста сатира з другої книги сатир, названа «Город і село», і дев'ята з першої книги — «Причепа». Такий добір творів дав можливість перекладачеві ознайомити читача з жанровим різноманіттям творчості давньоримських митців, своєрідністю ідейно-художньої концепції й образної

системи римських ліриків. І.Франко пише: «Перекладаю лише такі твори з чужих літератур, які читаючи, маю враження, що переді мною відкривається новий світ чи то думок, чи то поетичних образів, і хотів би своїми перекладами викликати таке саме враження в моїх читачів».

Леся Українка відома в історії українського перекладу своєю працею над десятками ліричних поезій Гейне, прозою Гоголя та Горького, уривками творів Гомера, Данте, Байрона, ліричними піснями Давнього Єгипту, гімнами з давньоіндійських книг «Рогнеди».

Багато поетичних перекладів, які репрезентували літературу Східної Європи та Америки зробив П. А. Грабовський. Значну частину своїх перекладів цей автор виконував за допомогою своїх товаришів – політичних засланців. Слід сказати, що переклад поеми Байрона «Шильойонський в'язень» є визначним художнім твором, який дає чітке уявлення про оригінал. Сам Грабовський так писав про свою працю над перекладами: «У кожному творі для мене має вагу головне, а думка та загальний характер, дрібниці, для мене – ніщо!!!».

Інший український Василь Шумер переклав французький епос: «Пісню про Роланда», «Слово о полку Ігоревім», поезії В. Гюго.

В. Самійленко є відомим як перекладач «Пекла» Данте, твори Мольєра. Микола Вороний переклав твори багатьох поетів XIX ст. Проте, слід відзначити, що на той час в Україні не було умов для розвитку мистецтва художнього перекладу, бо царська цензура систематично забороняла видання перекладів української мовою.

Чільне місце як теоретик і практик українського художнього перекладу посідає Максим Рильський, перу якого належать блискучі переклади поеми Міцкевича «Пан Тадеуш», новел Мопасана і Джека Лондона, сотень ліричних творів російських, французьких, німецьких авторів.

Рильський – перекладач віртуозно володів мистецтвом перевтілення, він завжди вмів знайти засоби для повнішого вияву ідейно-образної своєрідності оригіналу. Для Рильського характерне неодноразове повернення до вже перекладеного тексту з метою знайти мовні, словесні фарби й досягти ще вищого рівня вірності першотвору.

Відомий письменник і перекладач Микола Бажан є автором перекладів творів Гете, Руставелі, Пушкіна, його праці характерні відтворенням найтонших нюансів думки автора в поєднанні з глибокою увагою до особливостей поетичної мови оригіналу, зокрема її ритміки та фоніки.

Борис Тен – автор численних перекладів з давньогрецької: «Ілліада» та «Одісея» Гомера, трагедії Шекспіра, німецькі драми Міллера, у яких глибина наукового проникнення в оригіналі сполучується з дбайливо вивіреним у процесі тривалого пошуку художнім синтезом першотвору засобами української мови.

Упродовж півстоліття працював над перекладом прози, поезії та драматургії Євген Дроб'янко, вершиною майстерності якого став перший мовний український переклад «Божественної комедії» Данте, Ірина Стеценко – перекладач драматургії Мольєра і Гете, прози Марка Твена.

Автором складних перекладів є Дмитро Паламарчук. Він є автором перекладів прози А. Франса, Г. Флобера, сонетів Шекспіра, Петрарки, поезії Байрона. Микита Шумейко відомий як перекладач романів Ч. Айтматова, автором перекладу двох томів поезії «Сузір'я французької поезії» є Микола Терещенко.

У 20-30-х роках XX ст. вийшли у перекладі з латинської мови «Антологія римської поезії» французькою, англійською, польською мовою – твори Беранже, Леонта де Ліма, Бодлера, українського автора Миколи Зерова, який заглиблювався й у теоретичні проблеми перекладу, про що свідчать його статті «У справі віршованого перекладу» та «Бернс – перекладач латинських поетів». Переклади М.Зерова належать до вершинних здобутків поетичного перекладу.

Валерій Підмогильний був перекладачем творів з французької мови – творів Бальзака, Стендаля, Мопасана, Анатоля Франса. Для перекладу цього автора є властивим тонке відчуття стилістики кожного письменника.

Найяскравішою постаттю в українському художньому перекладі другої половини XX ст. Микола Лукойле, який перекладав з 11 мов і був глибоким знавцем української мови. Йому належить перший повний переклад «Фауста» Гете, переклади «Декамерона» Боккаччо, «Пані Боварі» Флобера, п'єс Шекспіра, Лопе де Вега, поезій Г. Лорки, П. Варлена, Бернса [5: 61-65].

У післявоєнні часи сформулювалася ціла плеяда перекладачів. Серед них відомі є Анатоль Перепадя – перекладач з італійської, іспанської, французької мов (твори Пруста, Камю, Сент-Екзюпері, Моріака). У цей час французьку поезію перекладає Михайло Москаленко [6: 88-90].

Таким чином, в Україні розроблялися й теоретичні питання перекладу. Автори багатьох перекладознавчих праць спиралися на досягнення перекладознавчої думки за межами України. Найвизначнішим теоретиком у перекладі був М. Рильський. Його книжка «Мистецтво перекладу», в якій зібрано статті, доповіді, листи поета до теми перекладу залишається найкращим підручником для всієї категорії перекладачів. Також Олексій Хундзіч у своїй праці «Слово і образ» та Степан Ковчанюк у праці «Практика перекладу» діляться з читачем своїми спостереженнями та висновками, аналізують власні переклади [7: 17-23].

Отже, згідно з нашим дослідженнями, зусилля літератора й перекладача зосереджуються не просто на тексті, а на тексті художнього твору, в якому знаходять прояв закономірності функціонування художньої мови оригіналу та мистецтво перекладача.

ЛІТЕРАТУРА

1. Новикова Н. Микола Лукаш: міф та антиміф // Всесвіт, — №12, —1997.

2. Радчук В. Засоби неперекладності // Всесвіт. №1-2. 2000.

3. Брюховецький В. У справі професійного перекладацтва // Зарубіжна література. — №14.— 2000.

4. Залигайська Г. Твори Горація у перекладах І.Франка // Іноземна філологія. —№ 91.— 1998.

5. Чередниченко О., Ковило Я. Теорія і практика перекладу. Французька мова.— К., 1995.

6. Meschonnik H. K`art de traduire. — Paris, 1999.

7. Конпилов В. Теорія і практика перекладу. — К.; Юніверс, 2003. — С.17-23.

УДК 81’255.4

Онищук М. І.
(Тернопіль, Україна)

МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИЙОМУ КОМПЕНСАЦІЇ У ХУДОЖНЬОМУ ПЕРЕКЛАДІ

Стаття присвячена комплексному вивченню прийому компенсації в перекладі. Проаналізовано різноманітні підходи до визначення прийому компенсації, засобів та місця її створення в художньому перекладі. Доведено, що компенсація – адекватна заміна, яка використовується для відшкодування втрати інформації при перекладі та здатна аналогічно впливати на читача.

Ключові слова: *лексична трансформація, адекватність перекладу, адекватні заміни, гра слів, мова перекладу, текст перекладу.*

Статья рассматривает комплексное изучение приема компенсации при переводе. Проанализировано основные подходы к определению приема компенсации, средств и места ее создания в художественном переводе. Доказано, что компенсация – адекватная замена, которую используют для возмещения утраты информации в переводе и которой свойственно аналогическое воздействие на читателя.

Ключевые слова: *лексическая трансформация, адекватность перевода, адекватная замена, игра слов, язык перевода, текст перевода.*

The article focuses on the complex investigation of adaptive translation. Major approaches to compensation as a translation device are reviewed. Means and position of its realization in literary translation are under investigation. The compensation is proved to be an adequate substitution, used for filling information gaps in translating, being able to produce certain communicative effect on the target audience.

Key words: *lexical transformation, translating adequacy, adequate substitution, pun, target language, target text.*

Перекладацькі трансформації становлять значну частину перетворень оригіналу під час перекладу. Більшість типів перекладацьких трансформацій докладно досліджена у перекладознавчих працях. Проте в сучасному перекладознавстві інтерес до різних аспектів міжмовних трансформацій не зменшується, а щодо окремих із них – навіть зростає. Це твердження стосується, зокрема, трансформаційної операції компенсації як внутрішньомовної, так і міжмовної трансформації, що на сьогодні залишається недостатньо дослідженою. У перекладознавстві компенсація вважається одним зі способів досягнення еквівалентності перекладу на рівні всього тексту. Це досить загальний та широко застосовуваний на практиці прийом. Перекладач вдається до нього у тому разі, коли жодні рішення не дозволяють адекватно передати те чи інше явище мови оригіналу. Варто зауважити, що системної розробки в теорії і практиці перекладу цей прийом ще не отримав.

Доцільно зазначити, що багато вітчизняних (О. М. Білоус, В. І. Карабан, Н. М. Петренко) та іноземних учених (І. С. Алексєєва, В. В. Алімов, Л. С. Бархударов, В. Н. Комісаров, Р. К. Міньяр-Бєлоручєв, Я. Й. Рецкер,А. В. Федоров, К. Райс) учених у своїх роботах

© Онищук М. І., 2009

виокремлювали цей прийом перекладу. Отже, цих лінгвістів об'єднує лише єдиний підхід на предмет суті використання компенсації. Звичайно, відсутність чітких теоретичних положень щодо вибору засобів і місця компенсації часто спричиняло й може спричинити небажані викривлення задуму автора першоджерела. Про це застерігає нас чеський теоретик І. Лєвий. Необхідно зауважити, що, незважаючи на недостатню теоретичну розробку цієї проблеми, у практичній діяльності деякі перекладачі вже давно наближалися до необхідності використання цього прийому.

У пропонованій статті ми розглядаємо компенсацію як різновид лексичної трансформації. Нашим робочим визначенням є: компенсація — це прийом перекладу, що заповнює неминучі семантичні чи стилістичні втрати засобами мови перекладу, причому необов'язково в тому самому місці тексту, що й в оригіналі [1: 115].

Неоднозначними є підходи до тлумачення трансформаційної операції компенсації з погляду операційного процесу перекладу. Одні вчені розглядають її як спосіб перекладу, а інші – як прийом. Цікавим і неоднозначним є підхід до вирізнення характерних властивостей компенсації та її різновидів. Більшість дослідників лише вказує на необхідність компенсувати неминучі втрати при перекладі [2: 47; 3: 44; 4: 28; 5: 145] або аналізує окремі одиничні випадки використання цього прийому [6: 20; 7: 93]. Проте в дослідженнях цих авторів єдина точка зору висловлена лише з приводу суті використання компенсації. Щодо часткових проблем, то тут думки розбігаються.

Метою пропонованої статті є аналіз можливостей застосування прийому компенсації у художньому перекладі.

Мета дослідження передбачає виконання таких завдань:

1) з'ясувати природу прийому компенсації;

2) обговорити чинники застосування прийому компенсації в художньому перекладі;

3) проаналізувати вибір засобів та місця створення компенсації у перекладі;

4) визначити ефективність застосування прийому компенсації для досягнення адекватності художнього перекладу.

У наших міркуваннях ми спираємося на широко розповсюджену лінгвістичну теорію перекладу, запропоновану свого часу Я. Й. Рецкером, яка отримала назву „теорії закономірних відповідників". Ця теорія обгрунтовує явище адекватності перекладу, що базується на лінгвістичних принципах системності, концентризму, функціональності та стилістичної диференціації. Щодо перекладознавства, то вчений виділяє: 1) еквіваленти; 2) аналоги чи варіантні відповідники; 3) адекватні заміни. До першої групи відносяться такі відповідники, що не залежать від контексту. Щодо аналогів, то Рецкер розрізняє деякі їхні різновиди, які зазвичай перебувають у синонімічних відношеннях. До третьої групи відповідників учений відносить адекватні заміни. У таких ситуаціях лінгвіст вважає за доцільне перекладачеві відійти від необхідності дослівного перекладу, що не буде мати необхідної інформативності, а буде передаватись за допомогою адекватної заміни. Сюди вчений відносить компенсацію як один з прийомів досягнення адекватності перекладу [8: 30]. На думку В. Н. Комісарова, явище компенсації є особливим видом контекстуальної заміни [9: 81]. І. Лєвий зауважує, що перекладачі-класицисти, а згодом О. Фішер та його школа прокламували компенсацію як один з видів субституції [10: 263].

Сутність компенсації у процесі перекладу була докладно висвітлена у перекладознавчих працях А. В. Федорова. На його думку, в практиці перекладу зустрічаються

випадки, коли той чи інший елемент оригіналу не відтворюється чи зовсім замінюється формально віддаленим, вилучається те чи інше слово, словосполучення і т. п. Вчений вважає, що неможливість передачі окремого елемента, певної характерної риси оригіналу також не суперечить принципові перекладності, оскільки останній стосується цілісності всього твору. При цьому набуває актуальності діалектична єдність форми і змісту. Звідси випливає можливість замін і компенсацій у системі цілого, для реалізації яких пропонуються різноманітні шляхи [5: 140].

У пропонованій статті проаналізовано низку п'єс Джона Ґолсуорсі „The Pigeon" (1910), „The Fugitive" (1913), „The Mob" (1914) (російський варіант „Простофиля", „Беглая", „Толпа" у перекладі Н. Авер'янової та Л. Наврозова). Для досягнення адекватності перекладу автори вдаються до різноманітних лексичних, граматичних та стилістичних перетворень, серед яких прийом компенсації посідає чільне місце. Матеріалом для аналізу послугувала вибірка випадків застосування прийому компенсації в англо-російському перекладі загальною кількістю 230 слововживань. За робочу гіпотезу ми приймаємо наступне визначення: компенсація (або компенсація втрат) – це заміна елемента оригіналу, яку неможливо передати елементом іншого порядку, відповідно до загального ідейно-художнього характеру оригіналу, і там, де видається зручним, згідно з умовами мови перекладу.

Серед чинників застосування цього прийому перекладацьких перетворень пропонуємо такі:

1. Неможливість використання словникових відповідників того чи іншого слова мови оригіналу у перекладі, зумовлених невідповідністю з точки зору значення і контексту [10, 300]; це становить 26,5 % загальної вибірки:

MRS. MILER. I though to meself at the time, I thought: You're a'andy sort of 'ang-dog man **[11: 115].**

МИССИС МАЙЛЕР. А я смотрю на него и думаю: знаем мы таких **[12: 177].**

2. Віддмінності у смисловій структурі слова [7: 83; 9: 132]; це становить 14,4 % загальної вибірки:

MALISE. You are right. Your words and mine will never kiss each other **[11: 104].**

МЕЙЛИЗ. Конечно. У нас с вами не найдется общего языка **[12: 167].**

3. Відмінність у сполучуваності [8: 56; 5: 84]; це становить 15,6 % загальної вибірки:

SIR CHARLES. By Jove! That fellow smells a rat ! **[*11: 83*]**

СЭР ЧАРЛЗ. Ей-богу, малый что-то подозревает. А? Что?**[12: 109]**

4. Традиційне для кожної мови вживання слова або слів [13: 89; 14: 127]; це становить 28 % загальної вибірки:

HUNTINGDON. Well, my child, there's just one thing you won't go sailing near the wind, will you? I mean, there are fellows always on the lookout **[14: 81].**

ХАНТИНГДОН. Хорошо. Только дай мне слово не впадать в крайность, не делать ничего, что... Есть мужчины, которые только того и ждут **[5: 148].**

5. Різні ознаки, що лежать в основі слова в мові першоджерела та ускладнюють у такий спосіб завдання перекладача при передачі стилістичних прийомів, що базуються на грі слів [4: 82; 6: 38-39]; це становить 15,5 % загальної вибірки:

CLARE [Shaking her head]. Haven't kept my end up. Lots of women do! You see: I'm too fine, and not fine enough! My best friend said that. Too fine, and not fine enough **[11: 90].**

КЛЕР (качает головой). Нет. У меня не хватило мужества. Многие женщины умеют бороться в жизни, а я... Видите ли, я слишком возвышенна и недостаточно возвышенна, так мне сказала моя лучшая подруга. Понимаете, слишком возвышенна и недостаточно возвышенна... **[12: 152]**

Пропонуємо розглянути три погляди на засоби, що їх застосовують з метою компенсації. Представники першої висловлюють думку, що втрати повинні компенсуватися іншими засобами та прийомами. Так, у розумінні

Я. Й. Рецкера, компенсація – це заміна неможливого для передачі елемента першоджерела елементом іншого порядку, відповідно до загального ідейно-художнього характеру першоджерела [8: 43]. Вчений вважає такий різновид адекватної заміни, як компенсація, одним із прийомів досягнення вищого рівня еквівалентності. Цей прийом застосовується в тих випадках, коли певні елементи вихідного тексту з тої чи іншої причини не мають еквівалентів. Цю думку поділяє Л. Бархударов, який, зокрема, пише, що для відшкодування втрати, спричиненої тим, що певна одиниця мови оригіналу залишилася неперекладеною чи не повністю перекладеною, перекладач передає ту саму інформацію будь-яким іншим засобом [13: 116]. У таких випадках для компенсації семантичної втрати перекладач передає цю саму інформацію, причому необов'язково в тому самому місці, що в оригіналі.

Другого погляду дотримуються В. Комісаров і В. Тархов. На їхню думку, перекладач повинен відшкодовувати втрати аналогічними засобами чи прийомами. Якщо, наприклад, він не може перекласти випадки гри слів, то необхідно компенсувати цю втрату, створюючи аналогічну гру слів [4: 29].

Третій погляд поєднує два вищезгадані: „Якщо відмінності в структурі мов, – пише К. Райс, – не дозволяють передавати гру слів в тому самому місці, виникає необхідність вибору між заміною іншою фігурою мови з аналогічним естетичним впливом чи включенням гри слів там, де її не було в тексті оригіналу" [10: 149].

Отже, не існує чітких рекомендацій щодо вибору місця створення компенсації у перекладі. При розгляді цієї проблеми висловлюються дуже загальні та непевні судження. Наведемо деякі приклади. Перекладач хоче компенсувати втрату:

1. Необов'язково в тому самому місці, що в першоджерелі [13: 57; 6: 86]; це становить 10,2 % загальної вибірки:

CLARE. We're a spectacle ! **[11: 176]**

КЛЕР. И с каждым днем делается все хуже и хуже **[12: 105].**

2. Саме тут або в іншому місці першоджерела [2: 71; 8: 31]; це становить 42,7 % загальної вибірки:

MALISE. [With strange, almost noiseless ferocity] You've run her to earth; your job's done. Kennel up, hounds !**[11: 179]**

Мейлиз (с тихим бешенством). Выследили дичь, ищейки? Теперь убирайтесь в свою конуру ! **[12: 113]**

3. Десь поблизу, де можливо, згідно з умовами тексту перекладу [3, 68;5, 51]; це становить 22,6 % загальної вибірки:

He, one of those clean-shaven naval men of good presence who have retired from the sea, but not from their susceptibility **[11: 159].**

Муж – один из тех аккуратно выбритых флотских, которые обладают видной внешностью, и хотя распростились с морской карьерой, но полностью сохранили свою слабость к прекрасному полу **[12: 106].**

4. Де в тексті перекладу наявна для цього можливість [13: 58; 14: 208]; це становить 24,5 % загальної вибірки:

TWISDEN. Neither fish, flesh, nor fowl; fair game for everybody **[14: 182].**

ТУИСДЕН Ни вдова, ни девушка, ни мужняя жена. Законная добыча для каждого мужчины **[5: 117].**

У практичній діяльності перекладачі успішно компенсують втрати як аналогічними, так й іншими прийомами чи засобами. Відповідно, ми маємо право вважати найбільш прийнятною третю точку зору щодо засобів компенсації. У нашому розумінні компенсація – це заміна елемента оригіналу, що не передається будь-яким іншим аналогічним, що відшкодовує втрату інформації і здатна спричинити аналогічний вплив на читача. Компенсація може використовуватися як на місці непередаваного прийому, так і в іншому місці перекладу.

Широкого застосування компенсація набула в поезії, де вона слугує засобом системної передачі високого стилю. Так, пропонуємо розглянути уривок з англійської народної пісні, яким розпочинається п'єса Джона Ґолсуорсі "Втікачка" (російський варіант "Беглая"):

"With a hey-ho chivy! Hark forrard, hark forrard, tantivy!" **[11: 150].**

Аму ее, аму! Под звуки рога мы догоним и затравим мы лань быстроногую! **[12: 107].**

Виходячи із вищезазначеного, можна стверджувати, що компенсація – це заміна елемента, який неможливо передати будь-яким іншим, аналогічним, що відшкодовує втрату інформації і здатна чинити аналогічний вплив на читача. У ході аналізу англо-російських перекладів прийом компенсації виявився досить ефективним. Ми з'ясували, що вибір засобів та місця створення компенсації мотивується, перш за все, особливостями ідейно-художнього характеру першоджерела, і лише потім умовами тексту перекладу.

Доходимо висновку, що кожен конкретний прийом лексичних трансформацій повинен здійснюватися відповідно до експресії, стилю та ідейно-художнього задуму перекладного тексту. Цей факт значною мірою є показовим при застосуванні прийому компенсації в художньому перекладі. Більше того, у кожному конкретному випадку необхідно враховувати ситуацію мовлення. У ході нашого дослідження ефективності застосування прийому компенсації у художньому перекладі ми наближаємося до необхідності визначити види компенсації та здійснити їх класифікацію. Це, безсумнівно, повинно посприяти подальшому вивченню реалізації можливостей компенсації для досягнення адекватності перекладу на рівні всього тексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карабан В. І. Переклад наукової і технічної літератури: фонетичні, граматичні, лексичні, термінологічні та жанрово-стильові проблеми. – Вінниця: Нова книга, 2002. – 564 с.

2. Білоус О. М. Теорія перекладу. – Кіровоград: КДПУ, 2002. – 116 с.

3. Зарицький М. С. Переклад: створення і редагування: Посібник. – К.: Парлам. вид-во, 2004. – 120 с.

4. Комиссаров В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). – М.: Высшая школа, 1990. – 256 с.

5. Федоров А. В. Основы общей теории перевода (Лингвистический очерк).– М.: Высшая школа, 1986. – 396 с.

6. Петренко Н. М. Вступ до перекладознавства. – Донецьк: Вид-во ДУЕП, 2002. – 140 с.

7. Алимов В. В. Теория перевода. Перевод в сфере профессиональной коммуникации. Для учеб. занятий и для самостоятельной работы. – 2-е изд., испр. – М.: Эдиториал УРСС, 2004. – 160 с.

8. Рецкер Я. И. Теория перевода и переводческая практика. – М.: Междунар. отношения, 1974. – 216 с.

9. Комиссаров В. Н. Слово о переводе. – М.: Междунар. отношения, 1975. – 215 с.

10 Алексеева И. С. Введение в переводоведение. – М.: Изд. центр „Академия", 2004. – 352 с.

11. Galsworthy, John. Five Series Plays. The Penguin Classics. London, 1998 . 405 p.

12. Голсуорси Джон. Собрание починений: В шестнадцати томах. Библиотека "Огонек". – Москва: Правда. 1962. – Т. 14. –193 с.

13. Бархударов Л. С. Язык и перевод. – Москва: Междунар.отношения, 1975. – 240 с.

14. Миньяр-Белоручев Р. К. Теория и методы перевода. – М.: Московский лицей, 1996. – 208 с.

УДК 81'25

Марченко Н. В.
(Київ, Україна)

ПЕРЕКЛАД ЯК ЗАСІБ МІЖМОВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ: ПОНЯТТЯ ЕКВІВАЛЕНТНОСТІ ТА АДЕКВАТНОСТІ В ПЕРЕКЛАДІ

У статті розглядаються поняття еквівалентності та адекватності перекладу як засобу міжмовної комунікації. Наголошується на тому, що функції перекладу насамперед служать для ліквідації мовного, в тому числі, і культурно-естетичного непорозуміння. Аналізується володіння перекладачем різноманітними компетенціями, що сприятиме в його професійній перекладацькій діяльності досягати адекватного перекладу за допомогою підбору міжмовних відповідників.

Ключові слова: *адекватність, еквівалентність, компетенція, комунікація.*

The article deals with the concepts of equivalence and adequacy of the translation as means of interlingual communication. The stress is laying on the serving of the functions of translation for destruction of language, cultural and aesthetic misunderstanding. The translator's knowledge of competences, that'll help to achieve the adequate translation by selection of interlingual prototypes in his professional activity, is analyzed.

Key words: *adequacy, equivalency, competence, communication***.**

*© Марченко Н. В.***,** *2009*

Хоча перекладознавство є відносно „молодою" дисципліною, проте поняття еквівалентності та адекватності перекладу як взаємопов'язані складові етапів процесу перекладу та кінцевого продукту останнього залишаються безперечними сталими поняттями в теорії та практиці перекладу. Ці поняття є об'єктами сучасних наукових досліджень. Тому, перш ніж розпочати аналіз відомих узагальнень процесу відтворення еквівалентності в перекладі, необхідно зупинитися на певних категоріальних аспектах, що стали одними з головних чинників перекладознавчо-мовознавчих студій у розумінні важливості їх застосуванні на практиці. Трактування цих понять на сучасному етапі розвитку перекладознавства може мати характерну образність „переплетених весільних кілець", які ніщо не спроможне роз'єднати. Вони є головними критеріями оцінки будь-якого перекладу, вони є найвищим проявом перекладацької майстерності перекладача, тому що лише адекватний переклад з вірно підібраними відповідниками може цілком виконати свою місію – „посередника" міжмовної комунікації, стати переданим продуктом чиєїсь думки, нести певну інформацію, бути прийнятим реципієнтом і відповідно створити й передати у зворотному порядку іншу інформацію.

Переклад є відомим в історії людства з давніх часів, тому що ключовим моментом спілкування між людьми було, є і буде порозуміння між ними. З часів Цицерона і до наших днів точилися гострі дискусії на сторінках наукових трактатів щодо розуміння перекладу як одиниці міжмовного спілкування та щодо відповідності передачі інформації, закладеної в ньому. Одні перекладачі захищали дослівний, або „буквальний", переклад (Софроник, Ніклас фон Віле), інші були прибічниками точного (Цицерон, Етьєн Доле) чи вільного (Квинтиліан, Флоріан) перекладу. Неабияку роль у розтлумаченні відповіді на запитання – яким має бути переклад – відіграли німецькі просвітителі та науковці, а саме – Мартін Лютер, Й.Ф. Гердер, В. Гумбольдт, А. Шлегель, Ф. Шлайєрмахер, Й.В. Гете. А вислів Й.В. Гете „добиратися до неперекладного" [1: 186] може бути епіграфом до будь-якого наукового дослідження стосовно еквівалентності та адекватності перекладу (відповідно аналізу) на сучасному етапі перекладознавчих студій.

Обов'язок, чи професія, мостобудівника, або посередника (Sprachmittler [2: 5]), від одного комуніканта до іншого зобов'язує перекладача кожен раз засобами іншої мови відтворювати інформацію, передану мовою іншомовного комуніканта. Він є інтерпретатором у мовному спілкуванні між носіями двох мов, які насамперед хочуть порозумітися, тому перекладач змушений грати роль за всіма правилами мистецтва міжмовної комунікації. Ганс Хоніг зазначає, що „місток перекладу поєднує дві різні культури та мовні спільноти та надає можливість вільного обміну словами та думками. Міст служить для того, щоб мати змогу транспортувати (передавати) без проблем тексти з одного боку в інший" [3: 10], а „об'єктом діяльності перекладача є мета та ідея безпосередньої міжмовної комунікації, яка здійснюється їм як лінгвістична акція у процесі пошуку еквівалентів, чи відповідників" [4; 122]. Тому добре знання культурних традицій перекладачем та порівняння даних мови оригіналу та мови перекладу уможливлює виявити в обох мовах різноманітні відповідності, які полегшують перекладацьку діяльність, та виявляють розбіжності між мовою оригіналу та мовою перекладу, і до того ж розібратися, які перешкоджають їй. Розуміння розбіжностей перекладачем сприяє подоланню мовних бар'єрів, щоб уникнути небажаних граматичних та лексичних інтерференцій, які можуть спричинити непорозуміння, уникнути „буквального" перекладу, який бути

сприйматися реципієнтом як щось таке „кострубате", подеколи „іронічно комічне", і який в міру сучасного стану мовної картини світу не може розглядатися як довершений, оскільки точність перекладу в такій інтерпретації не варто вважати такою, що відповідає категоріальним критеріям послідовності та логічності, тобто, переклад не сприймається реціпієнтом як адекватний.

Сучасне функціональне перекладознавство направлене насамперед на врахування та задоволення потреб споживача, тобто читача або слухача, будь-яких перекладених текстів на тому чи іншому рівні людського буття. Тому функції перекладу (*комунікативна, когнітивна, креативна, охоронна* [1: 162-169]) насамперед служать для ліквідації мовного, в тому числі і культурно-естетичного бар'єру. Адже одержувач мовою перекладу в будь-якому напрямку сприймає, обробляє й оцінює інформацію, водночас перекладач сприймає, обробляє і передає її. Отже, функції перекладу в кінцевому продукті перекладацького процесу охоплюють і демонструють на теперішньому етапі *мовну, реферативну, інтерпретативну, стилістичну, фахову* компетенції перекладацької діяльності. До них можна додати й *міжкультурну комунікативну* компетенцію як складову професійної діяльності людини, яка водночас не може характеризувати фахову компетенцію перекладача, тому що „професійно орієнтована міжкультурна комунікативна компетенція – це навички і вміння, які забезпечують кваліфіковану професійну діяльність у приватній, суспільній, професійній та освітній сферах спілкування в багатонаціональному суспільстві іноземною мовою, а також невербальними (формули, графіки, жести, міміка) засобами спілкування у контексті цільової культури [5: 9]. Модель формування професійно орієнтованої міжкультурної комунікативної компетенції була сформульована Н. С. Ждановою на XIII Міжнародному конгресу викладачів німецької мови (Грац, 2005). Вона включає до *діяльнісної* компетенції такі типи компетенції, які є взаємопов'язаними: *іншомовна комунікативна* компетенція, *соціокультурна* компетенція, *навчальна* компетенція, *методична* компетенція. Тобто, це ті компетенції, які можуть стосуватися будь-якого індивідуума суспільства, який має ними володіти. А вже *фахова* компетенція перекладача демонструє його мовні та мовленнєві навички білігвального напрямку – володіння цільовою та вихідною мовами. Реципієнт отримує інформацію (інформацію про рідну країну комуніканта, її історію, її людей, про її економічний розвиток, про набутий життєвий досвід комуніканта, про його друзів, про улюблені заняття, відбувається обмін власними думками щодо того або іншого питання, двобічна адекватна передача інформації у процесі ведення перемовин), яка може передаватися реціпієнту засобами для нього (реципієнта) рідної мови, яка для комуніканта все-таки є іноземною, то він (реципієнт), по-перше, за допомогою отриманої інформації збагачується духовно, по-друге, зберігає нову інформацію, якою в подальшому може скористатися і в професійній діяльності, і в процесі спілкування з іншими комунікантами. Безперечно, можна вважати, що спілкування іноземною мовою на будь-якому рівні міжособистого спілкування розвиває ще одну функцію мови – *інформаційну*, функцію *міжособистистого спілкування* у перекладі з ознаками володіння *інформаційної* компетенції обома учасниками комунікації. А „третій-зайвий" учасник цього акту спілкування – перекладач, окрім того, що він здійснює свою безпосередню діяльність, тобто фахову компетенцію, стає опосередковано учасником комунікації, поєднуючи у перекладі інформативну та інформаційну функції (спосіб „перехресного вогню") мовними засобами, отримує інформацію, зберігає її,

передає далі, демонструючи при цьому власну функцію міжособистістого спілкування (особливо, під час усного перекладу). Ця функція з боку перекладача є нейтральною і водночас емоційно-забарвленою, проте не може мати яких-небудь власних інтерпретацій отриманої та переданої інформації. Семантика апелятива „*інформація*" як поняття у функціональному значенні слова за своєю суттю демонструє функцію інформаційного посередництва перекладачем у процесі передачі повідомлень обома мовами.

Що стосується *діяльнісної* компетенції, то важко наполягати на тому, що якась з них може відігравати провідну роль, тому що вони охоплюють всі аспекти професійної діяльності кожної людини, проте згідно точки зору професійної діяльності перекладача – попереднє оволодіння навичками говоріння та розуміння обома мовами, обробка інформації та її передача – то її варто розглядати насамперед як *соціокультурну* та *іншомовну* комунікативну компетенції його діяльності.

Соціокультурна компетенція – це вміння і готовність застосовувати сукупність соціолінгвістичних, соціопсихологічних, країнознавчих та міжкультурних знань для досягнення порозуміння між особами або групами, які є представниками різних соціумів, мовними засобами та в межах соціокультурного контексту однієї із сторін [5: 10]. Слід наголосити, що ця компетенція насамперед сприяє розумінню спільного й відмінного між культурами, допомагає розпізнавати упередження та позбавлятися їх, сприяти толерантності, створювати підґрунтя для міжкультурних обмінів і допомагати діяти свідомо й відповідально як у власному суспільстві, так і в аспекті міжнародних зв'язків, особливо в полі посередника. Вона також сприяє формуванню цінностей і норм поведінки, які посилюють прагнення і здатність до відповідальності за особисту діяльність (інтерес до інших, здатність до проникнення та емпатії, сміливість у висловленні власної думки, готовність брати на себе відповідальність, здатність до співпраці). Проте перекладач, володіючи відповідним комплектом знань, відповідними нормами поведінки, передаючи ту або іншу інформацію, нехай інколи й за допомогою емоційних, проте доступних реципієнтові, висловлювань, залишається пасивним носієм інформації, проте активним її передавачем. До його завдань належить підібрати ті мовні засоби у всіх напрямках, тобто ті еквівалентні одиниці, які за формою і відповідно за змістом будуть рівноцінними до форми і змісту вихідної мови, проте не можуть бути цілковитими відображеннями її форми, а зміст цільової мови вважається прирівняним, або адекватним, змісту вихідної мови.

Іншомовна комунікативна компетенція – це сукупність навичок, умінь та знань, яка дозволяє навчатися, працювати і спілкуватися у багатонаціональному суспільстві і досягти у рівноправному діалозі взаєморозуміння та взаємодії з представниками інших культур [5: 10]. Така компетенція реалізується завдяки розвитку навичок та вмінь в основних видах мовленнєвої діяльності, що охоплюють рецепцію, продукцію, інтеракцію та медіацію, і реалізуються як у письмовій, так і в усній формах. Вони формуються, розвиваються й удосконалюються у межах повсякденного життя та у межах професійно зорієнтованих ситуацій, а для перекладача є постійним полем діяльності. Розвиток іншомовної комунікативної компетенції забезпечує можливість вдосконалювати свої вміння у вправності перекладацької роботи для вироблення навичок роботи з інформацією текстів різних типів будь-яких джерел на основі вже набутих знань, вибирати, аналізувати й систематизувати, добирати, передавати й перекладати інформацію. Окрім того, вона

допомагає на основі здобутої інформації формувати власну думку (не для усного перекладу), обґрунтовувати її і давати необхідні пояснення, розпізнавати наміри повідомлення, які відповідають певним різновидам текстів з їх граматичними структурами і правилами, розуміти й переносити їх на адекватні ситуації (для усного перекладу) або перекладати ці тексти згідно норм цільової мови і водночас не спотворювати зміст інформації, яку несе мова оригінал.

Залежно від характеру оригіналу та його призначення як кінцевого продукту перекладач намагається зрозуміти всі труднощі передачі комунікативного завдання, встановлює і здійснює різні можливості перекладу від вихідної мови до цільової. Ці можливості представляють набуток тривалого співробітництва народів, тісної взаємодії та зближення їх матеріальних культур з одного боку, й духовних культур з іншого. Оцей досвід взаємодії та зближення в економічному та культурному аспектах допомагають та полегшують роботу перекладача, який володіє або повинен володіти всіма компетенціями.

Зрозуміло, що коли перекладач аналізує текст, то він спочатку визначає характер функціонального стилю, спеціальну та загальновживану лексику. Як зазначає Ф. Вольф, „первинна перекладацька одиниця це – текст. Слова цікавлять перекладача лише як елементи тексту" [6: 10]. Спеціальна лексика вживається у науково-технічних текстах, насичена термінами та термінознавчими словами та словосполученнями. Загальна лексика використовується у мовленнєвих творах різнопланового змісту. Вона обслуговує всі сфери людського спілкування, оскільки володіє як найдавнішими поняттями людського мислення – донауковою категорізацією дійсності, так і сучасними одиницями мовлення, що є продуктами та засобами наукового й художнього пізнання світу.

Перекладач розрізняє тональність тексту від так званої „сухої" прози до емоційно-піднесеної, слова з позитивним чи негативним стилістичним забарвленням, образні вирази, іронію, історичні та літературні натяки, спеціальні терміни, політичні, географічні та історичні реалії, розбіжності в категоризації дійсності від мови до мови, розрізняє індивідуальний підхід комунікантів до співвідношення загального та спеціального понять.

Особливої уваги або миттєвої реакції перекладача потребує і синтаксична будова тієї або іншої мови. Наприклад, порівняймо синтаксис німецької та української мов! Синтаксис латини розвивався у процесі перекладу з грецької мови, тобто під впливом синтаксичної будови давньогрецької мови. Синтаксис західноєвропейських мов, у свою чергу, розвивався у процесі перекладу з латини, тобто під впливом латинського синтаксису. На фоні існуючої у минулому початкової синтаксичної спільноти досить-таки легко можна визначити синтаксичну різносистемність німецької та української мов, яка утворилася згодом. Тому перекладач заздалегідь повинен розуміти, точніше знати, синтаксичні розбіжності обох мов і на практиці перекладу оперувати тими схемами чи структурами синтаксису, типовими як для мови оригіналу, так і для мови перекладу. Порівняно з українською мовою німецьку мову характеризують такі особливості:

1. Двоскладність німецького речення (обов'язкова наявність у реченні підмета і присудка);

2. Вербальність німецького речення (присудок обов'язково має дієслівну відмінювану частину – самостійне дієслово, допоміжне дієслово або дієслово-зв'язку);

3. Номінативність німецького речення (підмет завжди вживається в називному відмінку);

4. Фіксований порядок слів німецького речення (присудок завжди стоїть у реченні на визначеному місці);

5. Рамковість граматичних структур (член речення, що складається з двох елементів, створює рамку для залежних від нього інших членів речення);

6. Наявність у німецькій мові безсполучникових інфінітивних зворотів;

7. Наявність конструкцій „*називний відмінок + неозначена форма дієслова*“;

8. Наявність конструкцій „*.haben + zu + Infinitiv“, „sein + zu + Infinitiv*“.

Чи справді перекладач під час перекладу думає у термінах граматичних чи лексичних трансформацій, чи про синтаксичні розбіжності? Чи виникають в його уяві негайно ж всі ці пункти? Іншими словами, чи можна охарактеризувати у цьому випадку трансформації, які повинні відбуватися у двобічному напрямку, психологічною реальністю, яка охоплює всі сфери розумової діяльності людини? Звичайно, що ні! Розуміння поданої інформації, її миттєва обробка (усний переклад), її передача – на базі підготовленості перекладача – це ті основні етапи, які сприяють адекватній передачі інформації. Адже адекватність перекладу того або іншого тексту вимагає „функціональної тотожності оригіналу і перекладу, а отже й адекватності їхнього сприйняття різномовними спільнотами стоять чинники як об’єктивного, так і суб’єктивного характеру” [1: 154] (соціокультурні розбіжності, особливості мовних і концептуальних картин світу, певні історичні події, власне перекладацька діяльність або досвід перекладача, навіть подекуди намагання перекладача протиставити своє „я” образові автора, якщо ми говоримо про письмовий переклад).

Що ж може бути критерієм правильного вибору засобів досягнення адекватності перекладу? Оскільки критерієм адекватності може бути лише відповідність моменту дійсності, описаного в оригіналі, рівноцінність засобів визначається якщо не тотожністю, то максимальним наближенням отриманого результату стосовно оригіналу. На думку науковця Я. Й. Рецкера [7: 9], „аналіз будь-якого перекладу, виконаного на високому рівні майстерності, демонструє, що база встановлення рівноцінності мовних засобів може бути лише функціональною, а не формальною”. Це пояснюється тим, що, по-перше, до комплексного процесу перекладу залучено надто багато різного роду чинників, щоб можна було здійснити переклад лише за допомогою формальних / словникових відповідників на рівні мовлення. По-друге, одна й та ж мовна форма може виконувати різні функції залежно від поєднання різних мовних та позамовних чинників. І хоча для вірного відображення думок, почуттів, сприйняття, які перебувають у примірнику оригінала, перекладач повинен застосовувати свої знання із логіки, психології, літературознавства, проте єдиною опорою його роботи є текст, а основою лінгвістичного підходу до нього є функціональні / варіативні відповідники.

Проте кількість та якість чинників, які є базою функціональних / варіативних відповідників, не може бути сталою величиною для будь-якого жанрового тексту, що перекладається. Спільною буде логіко-семантична основа, яка визначає процеси аналізу та синтезу, на базі яких побудовані прийоми перекладу. Навіть „проникнення у дійсність”, яке закладене в основу так званої денотативної теорії перекладу (від лат. *denotatus – позначений, визначений*), не може бути остаточним підтвердженням критерію адекватності перекладу. Наприклад, перекладач дещо більше знає про той чи інший факт, який описаний у творі, ніж сам автор. Проте, хіба має право перекладач інтерпретувати цю

реальність не так, як вона відображена в оригіналі? Відповідь буде однозначною – ні! Тому що, по-перше, такий підхід перекладача спотворює авторське бачення даного моменту, по-друге, підміняє авторське бачення дійсності баченням перекладача, по-третє, власне тлумачення перекладачем тексту автора порушує права того ж таки автора.

В обох мовах, з якими працює перекладач, усі мовні знаки обов'язково співвіднесені з реальною та фантастичною, вигаданою людиною, реальністю. Тільки її проста назва, яка відображає об'єктивні властивості предметів та явищ, не залежить від поглядів того або іншого адресанта / адресата інформації, володіє денотативним значенням, або, точніше кажучи, денотативним змістом. Реальний та фантастичний світ денотатів є єдиним для всіх народів і не залежить від мов, якими вони говорять. Вони маніфестуються за допомогою слів, словосполучень та цілих речень – одиниць перекладу, більшість з яких виражені формальними / словниковими відповідниками. Проте на сучасному етапі існування будь-якої мови набагато більше таких „одиниць перекладу", для передачі яких перекладачеві варто вибирати еквіваленти з величезного арсеналу засобів тієї або іншої мови, вибір яких теж повинен бути обґрунтованим і він (вибір) не може обмежуватися лише даними двомовного словника чи навіть тлумачного словника. Жоден словник не здатний передбачити все розмаїття контекстуальних значень, які реалізуються у мовленнєвому потоці, так само як і охопити всі поєднання слів. Тому теорія перекладу еквівалентів перекладу може встановлювати лише функціональні еквіваленти / відповідники, які враховують залежність передачі визначених смислових категорій від взаємодії різних чинників. Цей принцип дійсний як для визначення контекстуальних значень, так і при здійсненні різних лексичних трансформацій. Адже, контекстуальне значення часто визначається шляхом інтерполяції словникових значень. Трансформації підпорядковуються логіко-семантичному принципу з урахуванням стилістичних та експресивних чинників.

Мовна компетенція перекладача покликана забезпечити еквівалентність перекладу щодо оригіналу на двох основних рівнях: системному (формальному) і текстовому (комунікативному). Звідси випливають два типи еквівалентності, які можуть характеризувати відношення цільового тексту до вихідного і які фактично перебувають у діалектичній залежності один від одного. Їх називають „формальною еквівалентністю", або „формальною відповідністю" (Кетфорд), та „динамічною, або функціональною, прагматичною, еквівалентністю" (відповідністю) (Найда, Коллер) – відомі твердження сучасного перекладознавства. Другий тип називають „адекватністю". Визначення формальності та функціональності дає змогу чітко розмежувати поняття еквівалентного й адекватного перекладу. Останній може бути еквівалентним на системному рівні (мова), тобто спиратися на міжмовні відповідники, але він може і не бути таким у разі, якщо формальний відповідник не передає функцію тексту оригіналу і комунікативну мету стосовно одержувача. У тексті як цілісному об'єкті перекладу, в якому всі елементи взаємопов'язані єдиною концепцією і підпорядковані єдиній меті, варто поставити адекватність, або текстову еквівалентність, на вищий щабель порівняно з системною (формальною) еквівалентністю в ієрархії параметрів якості перекладу. Водночас, не можна стверджувати, що котрась з них володіє рисами „переваги" стосовно іншої. Адекватність та еквівалентність не можуть функціонувати відокремлено одна від одної. Ці обидві взаємопов'язані перекладознавчі категорії є відображеннями різних чинників (мовних та позамовних) процесу перекладу, творцем яких і водночас інтерпретатором яких є людина – перекладач.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чередниченко О. І. Про мову і переклад. – К.: Либідь, 2007. – 247 с.
2. Reiß K., Vermeer H. J. Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie. – Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1991. – 248 S.
3. Hönig H. G. Konstruktives Übersetzen. Tübingen, Stauffenburg Verlag, 1995. – 195 S.
4. Копанев П. И., Беер Ф. Теорія и практика письменного перевода. – Минск: Вышэйшая школа, 1986. – 270 с.
5. Амеліна С. М., Аззоліні Л. С. та ін. Рамкова програма з німецької мови для професійного спілкування для вищих навчальних закладів України. – К.: Ґете-Інститут / Ленвіт, 2006. – 90 с.
6. Wolf F. Technik des Übersetzens. – Ismaning, 2003. – 146 S.
7. Рецкер Я. Теорія перевода и переводческая практика. Почерки лингвистической теории перевода. – Москва, 1974. – 216 с.

УДК [81’42 : 81’255] : 821.161.2

Міронова Д. В.
(Київ, Україна)

ПРОБЛЕМИ ХУДОЖНЬОГО, ЗОКРЕМА ПОЕТИЧНОГО, ПЕРЕКЛАДУ В УМОВАХ СХІДНОСЛОВ’ЯНСЬКОЇ МОВНОЇ БЛИЗЬКОСТІ

У публікації досліджено проблему мовних бар’єрів та позатекстових факторів, що впливають на процес створення художнього, особливо поетичного, перекладу в умовах східнослов’янської мовної близькості, наведено приклади зіставного аналізу україномовних друготворів російського оригіналу.

Ключові слова: *теорія близькоспорідненого перекладу, поетичний переклад, читацький контроль, лексичне перенесення, макрообраз, експресивно-емоційна адекватність.*

В статье раскрыто проблему языковых барьеров и внетекстовых факторов, которые влияют на процесс создания художественного, особенно поэтического, перевода в условиях восточнославянской языковой близости, приведены примеры сопоставительного анализа украиноязычных переводов русского оригинала

The author investigates the problem of language barriers and non-text factors which influence the process of literary (specially poetical) translation in similar Slavic languages. The article contains comparative analysis of translation from Russian into Ukrainian.

Парадигма та особливості східнослов’янських мов (двомовність читача) обумовлюють наявність деяких *проблем*, пов’язаних не тільки з теорією, але і з практикою перекладу. Тому, *актуальність* дослідження полягає у висвітленні основних проблем

© Міронова Д. В., 2009

поетичного перекладу в умовах східнослов'янської близькості, доскональне вивчення яких може гарантувати об'єктивну оцінку близькоспорідненого друготвору.

Предметом дослідження є основні позатекстові фактори та специфічні труднощі при перекладі, що притаманні лише східнослов'янській мовній спільності. *Метою дослідження* є узагальнення, систематизація результатів вивчення основних проблем поетичного перекладу в умовах східнослов'янської мовної близькості та наведення прикладів зіставного аналізу українськомовних друготворів російського оригіналу (переклади М. Рильського та Г. Кочура роману у віршах „Евгений Онегин" О. Пушкіна).

Проблематиці близькоспорідненого поетичного перекладу на сьогодні не було приділено достатньо уваги. Серед лінгвістів, що вивчали цю проблему, були Ф. М. Неборячок, Р. Г. Гачечиладзе, А. І. Чередниченко, Н. Н. Ушаков, В. П. Рагойша, С. Ф. Гончаренко, М. Т. Рильський.

Перш за все, зазначимо, що в українсько-російського (як і у білорусько-російського) художнього перекладу, в тому числі поетичного, надзвичайно підвищений *читацький контроль*, який уважно прослідковує якість перекладу й впливає на неї. З подібним читацьким контролем не могли не рахуватись свого часу навіть такі видатні поети-перекладачі, як М. Рильський, Г. Кочур та білоруський письменник А. Кулешов, чиї переклади творів О. Пушкіна, у першу чергу роману „Євгеній Онєгін", зацікавлено сприймала не тільки літературна спільнота, а й широка двомовна читацька аудиторія.

Специфіка *поетичного* перекладу в умовах східнослов'янської близькості обумовлена перш за все причинами суто лінгвістичного порядку: характером самої спорідненості мов [15: 49]. Безумовно, ця близькість є помічником для перекладача, але, з іншого боку, обумовлює й ряд специфічних *труднощів*, невластивих перекладам з далеких мов.

Фонетична, акцентологічна близькість української, російської та білоруської мов (перш за все однотипний рухомий наголос) передбачає наявність у сучасній поезії східних слов'ян одних і тих самих систем і форм віршування. Таким чином, мовна близькість сприяє тому, що *еквіметричність* та *еквіритмічність* стають одними з основних принципів творення східнослов'янського поетичного перекладу. Водночас ця ж близькість передбачає і *еквілінеарність* – збереження в друготворі однакового числа віршованих рядків, групування цих рядків у строфи, а зрештою – ідентичність архітектоніки першотвору та друготвору [15: 51, 52].

Лексична й морфологічна близькість східнослов'янських мов породжує не тільки константні (мовні, словникові) та оказіональні (контекстуальні) відповідності, але й зберігає в друготворі ряд лексем оригіналу, чого не може бути в перекладі з далеких мов. Безумовно, кількість збережених при перекладі рим, а також характер лексичного переносу обумовлені лексико-стилістичною й синтаксичною близькістю мов. Але мовна допомога при такому перекладі нерідко сусідить і з мовними бар'єрами, однією з головних причин цього є *відмінність* близьких мов.

По-перше, існують відмінності в *морфологічних особливостях*, наприклад, в російській та українській мовах не завжди співпадає *рід іменників* [16: 45]. Широко відомий факт із творчої практики М. Рильського, коли перекладач, під час відтворення українською мовою „Євгенія Онєгіна" (глава сьома), російське слово *луна* замінює словосполученням *зірка ранкова* [16: 46]. Причиною такої заміни є міжмовна омонімія (укр. *луна* в перекладі російською – *эхо*). Необхідно було зберегти не понятійну сутність лексичної

одиниці оригіналу, а її художню функцію (О. С. Пушкін порівнював усіх московських красунь із зірками, а одну, найвродливішу, – з місяцем, тобто російською „*с луной*”).

Деякі іменники мають різницю в *числовій категорії* (українською тільки множина – *двері*, російською однина або множина – *дверь* та *двери*).У білоруській та українській мовах широко поширена *клична форма іменників*, у той час як у російській мові вона давно вийшла з ужитку. Однакові за смислом та звучанням слова можуть мати *різний наголос* (російські . *Однакові за смислом та звучанням слова можуть мати різний наголос (російські оле́нь, атама́н українською – о́лень, ота́ман).*

По-друге, перекладач меншою мірою залежить від фонетики, морфології та синтаксису оригіналу, а більшою – від лексичних та стилістичних особливостей першотвору. Отже, серед проблем перекладу, що виникають через близькість мовних систем виникають слід виділити:

1. *Іншомовні запозичення*. Необхідність іншомовного запозичення в другoтворі завжди повинна мати ідейно-художню обумовленість, але так звана додаткова поетична інформація, очевидно, й зумовлює необхідність уведення до другoтвору іншомовного запозичення [15: 69, 71].

2. *Лексичне перенесення (або калькування)*. Лексичне перенесення є спільною особливістю перекладу з близьких мов. Зокрема, Ф. Неборячок, який вивчав історію перекладу творів О. Пушкіна українською мовою, вважає, що „при перекладі роману „Євгеній Онєгін” М. Рильський <...> використовує й вільний переклад, і текстуально близький до оригіналу, майстерно об’єднує обидва ці способи, хоча останньому надає перевагу” [11: 148]. Безперечно, ми маємо тут справу не з двома „способами” українського відтворення пушкінського віршованого роману М. Рильським, а з одним – *повноцінним реалістичним перекладом*. Те, що дослідник називає „текстуально близьким до оригіналу”, не є специфічною рисою стилю Рильського-перекладача, а специфікою перекладу з близьких мов – лексичним перенесенням, яке, з одного боку, – велике благо мовноспорідненого перекладу, гарантія його *смислової точності*. Наведемо приклад досягнення смислової точності способом лексичного перенесення: „*Когда ж и где, в какой пустыне,* / *Безумец, их забудешь ты?*” (О. С. Пушкін [13: 198]) і „*Коли ж, і де, в якій пустині,* / *Безумче, ти забудеш їх*” (М. Т. Рильський [14: 177]).

У практиці художнього перекладу зі споріднених мов лексичне перенесення сприяє відтворенню стилістичної своєрідності оригіналу, яка створюється, зокрема, такими шарами лексики, як місцеві вислови (діалектизми) й мовні запозичення (варваризми), – те, що часто є неможливим під час перекладу з далеких мов. Але, щодо лексичного перенесення, слід зазначити, що в близькоспоріднений переклад нерідко привноситься надлишкова кількість слів та висловів з мови оригіналу, тут маються на увазі факти мовної інтерпретації, під час якої навіть досвідчені перекладачі плутають межі своєї та чужої мови [15: 78; 16: 48].

Перекладач, який працює з близькоспорідненими мовами, втрачає відчуття того, що багато слів, так званих міжмовних омонімів, при однаковому або майже однаковому накресленні мають у своїх мовних системах різне значення. Свого часу проблемам міжмовної омонімії у контексті близькоспорідненого перекладу було приділено багато уваги В. В. Коптіловим, М. Т. Рильським, В. П. Рагойшею, Н. Н. Ушаковим, О. Л. Кундзічем.

Існує два різновиди міжмовної омонімії: *смислова* (слова, що мають однакове звучання, розрізняються за значенням: українська *луна* (відлуння) та російська *луна* (планета), або українське *рожа* (квітка) та російське *рожа* (морда) тощо) й стилістична (однакові слова у різних мовах мають різне стильове забарвлення: українське *очі* (нейтральне) та російське (піднесене) *очи*).

М. Рильський зауважує про ще одну обставину перекладу, притаманну перекладачеві з близькоспоріднених мов: „<...> нерідко перекладають слов'янських поетів, драматургів, прозаїків з російських друготворів, тому механічно переносять до своєї роботи власні вигадки (відсебеньки) й просто помилки російських своїх товаришів" [16: 52]. На нашу думку, такі вади мають місце й у сучасних перекладах, що вказує на необхідність розробки та розширення знань з окремих теорій перекладу в умовах східнослов'янської близькості.

Поетична організація художнього мовлення накладає свій відбиток і на принципи поетичного перекладу. Основною своєрідністю поетичного перекладу, порівняно з прозаїчним, є його умовно вільний характер: строга композиція вірша не дає можливості знайти прямі відповідності [1: 237, 277].

Широко відомий у перекладознавстві афоризм „фіалка в тиглі", що належить англійському поету П. Б. Шеллі, який вважав, що вірші взагалі є неперекладними, а перекласти вірш – це те ж саме, що кинути в фіалку до тиглю, щоб знайти точне джерело її запаху та кольору. П. Б. Шеллі зазначає: „Рослина повинна піднятися з насіння, інакше вона не дасть квітів, – ось у чому прокляття вавилонського змішання мов". Поет і перекладач В. Я. Брюсов у своїй статті під назвою „Фиалка в тигле", вказавши на неймовірну складність поетичного перекладу, робить висновок: „Передати твір поета іншою мовою – неможливо, але неможливо відмовитися від цієї мрії" [3: 81].

Невипадково склалися поняття *поетичної музики* та *музики слова*. Специфіка поезії спирається саме на мелодику слова, і всі елементи поезії, – як специфічні, так і спільні з іншими формами художньої творчості, – слугують створенню музики поезії [16: 55; 1: 236].

Для музичності та ритмічних варіацій вірша загальновідомим є організаційне значення *рими*. Рима створює неочікувані асоціації, чим може змінити зміст, а отже, й форму. У руках досвідченого майстра рима може стати потужним поетичним знаряддям. Тому повторення в перекладі рими як істотного елемента оригіналу необхідне, якщо ми бажаємо повного збереження поетичної своєрідності першотвору. Яскравим прикладом цьому є будь-які близькоспоріднені поетичні переклади „Євгенія Онєгіна", де основною складністю є дотримання *онєгінської строфи*. *Онєгінською строфою* зветься чотирнадцятирядкова строфа, перші чотири рядки якої мають перехресне римування, другі чотири рядки – суміжне, третій чотиривірш – кільцеве, а останній двовірш – знов суміжне. У строфі закономірно чергуються жіночі рими з чоловічими: перший рядок завжди містить жіночу риму, в останніх рядках постійно виступає рима чоловіча. Розмір – чотиристопний ямб.

Онєгінська строфа – надзвичайно гнучка поетична форма, яка має можливість у межах суворих законів віршової мови розгорнути величезне багатство інтонацій – від урочистості патетики до невимушеного жарту. Заключні двовірші часто містять славнозвісні пушкінські афоризми, які давно стали крилатими висловами. Наприклад, дуже влучно перекладено М. Рильським двовірш-афоризм другої строфи першої глави.

Читаємо в оригіналі: *Там некогда гулял и я: / Но вреден север для меня*; в друготорі: *Гуляв і я там в давні дні: / Та північ вадить щось мені.* [13: 187; 14: 167].

Важливою особливістю поетичного перекладу є також якщо не тональна, то семантична неоднозначність слововживань, а саме *полісемія слова*, що сприяє моделюванню поетичних образів у друготорі. Поетичний є одним з найважливіших компонентів ідейно-художньої системи вірша. Саме тому адекватне відтворення образного ланцюжка першоджерела входить до числа центральних завдань перекладача поезії [18: 5; 2: 39].

Досягти бажаної прагматичної, семантичної та стилістичної адекватності при поетичному перекладі, як правило, неможливо без досить радикальної перебудови багатьох аспектів оригіналу, одним з яких є і образна система. Зіставлення віршових перекладів з оригіналами дає уявлення про глибину та різноманітність трансформацій, яких зазнають оригінальні образи. Виявлення причин подібних змін, ступінь їхньої неминучості та допустимі їх масштаби – все це входить до компетенції теорії художнього перекладу [2: 40; 8: 235].

А. І. Чередниченко розглядає віршований твір як *макрообраз*, що складається з образів, створених на двох основних рівнях – семантичному та синсемантичному, або формотворчому. На його думку, в образній будові поетичного твору правомірно виділяти *автосемантичні* та *синсемантичні* образи [18: 7]. Носіями *автосемантичних образів* є повнозначні слова, у художньому середовищі вони взаємозбагачуються, набувають конкретності й відрізняються індивідуальністю, тобто це – мовні одиниці, наділені окремим значенням в автономному та номінативно-вихідному використанні. До *синсемантичних образів* можна віднести саме *Онєгінську строфу*. Їхню основу складають композиційні, ритміко-інтонаційні та евфонічні особливості організації поетичного мовлення.

Отже, специфічні та художні образи вірша мають бути більш лаконічними та умовними, ніж образи прози. Перекладач поетичного твору, на думку М. Рильського, має знайти відповідний тон, ключ, регістр та, обов'язково, *творчу домінанту автора*, під якою він розуміє ту авторську рису, яка є основною, найбільш характерною для нього, як гнівний пафос Шевченка, Некрасова або сарказм Маяковського [16: 150]. Крім того, поетичний переклад має бути безперечно *цілісним*, *зв'язним* та *завершеним* (вичерпний розвиток задуму автора, а в поетичному тексті – перш за все – реалізація задуму в сфері концептуального та естетичного змісту).

Після створення власного друготорі „Євгенія Онєгіна", М. Т. Рильський сформулював своєрідний „звід правил" перекладу поезій Пушкіна, основними серед яких були: додержання рівня сучасного розуміння перекладу, збереження віршованої структури, метра, ритму, строфіки, порядку рим та елементарні вимоги до перекладача – передача стилю, тону, характеру, а отже, й ідейного забарвлення твору [16: 154].

Наведемо приклад аналізу українськомовних друготорів „Евгения Онегина", де зліва наведено переклад Максима Рильського, а справа – варіант Григорія Кочура:

Monsieur l'Abbe, француз убогой,
Чтоб не измучилось дитя

Monsieur l'Abbe, француз убогий,	*Monsieur l'Abbe, француз убогий*
Щоб хлопчик сил не витрачав	*Йому докучити не хтів*

(I, III)

У цих рядках своїм *Monsieur l'Abbe* Пушкін продемонстрував власне ставлення до тодішнього виховання дітей у родинах вищого стану, де перше місце надавалось французькій мові – так само виховувався і Пушкін. Щодо російської мови, то її вивчали самостійно (як правило, від няньок, мамок, двірні). Саме тому тут і далі Пушкін використовує французькі вставки, закцентувавши увагу на французькій як на другій мові для тогочасної Росії.

Отже, обидва перекладачі залишають французькі вставки і зберігають у таких спосіб стилістику твору. Переклад другого рядка є цікавішим в обох випадках. М. Рильський створив уподібнення за допомогою зміни стилістичного забарвлення, а саме логізації, усього вислову: *„Чтоб не измучилось дитя"*(обидва виділені компоненти мають підвищений рівень експресії: зрозуміло, що до хлопчика було сюсюкальне ставлення як до дитяти) *„Щоб хлопчик сил не витрачав"* (тут обидва виділені компоненти логізовано в порівнянні з одиницями оригіналу). Г. Кочур, у свою чергу, залишає, хоч і зменшену, на нашу думку, експресію, але вдається до антонімічного перекладу – заміни твердження твердженням: *„Чтоб не измучилось дитя" „Йому докучити не хтів"*, що також є оригінальним рішенням.

В аналізі даного прикладу ми звернулись до поняття *експресії*, яке потребує розкриття. *Експресія* – сила вираження, вияву яких-небудь почуттів, переживань і т. ін.; виразність, а *експресивний* – такий, що характеризує експресію; виразний [12: 638]. Отже, на цій основі дамо визначення явищу *експресивації*, як різновиду трансформацій для створення наближеного перекладу, – це спосіб надання відповіднику більшої виразності, інтенсивності образу (тобто будь-якого ступеня експресії).

Р. П. Зорівчак виводить також поняття *експресивно-емоційної адекватності*, яка полягає в збереженні в перекладі такого ж емоційного забарвлення, що й в оригіналі [4: 49]. Визначення експресивно-емоційної адекватності другтвору має велике значення для оцінки його загальної еквівалентності.

Складнішим є поетичний переклад авторських виразів, що з часом набули статусу фразеологічних, або *крилатих висловів* – тобто таких, що почали використовуватись як сталі формули для вираження тих чи інших понять або суджень. Їхній переклад є складнішим за переклад інших місць оригіналу з точки зору першочергового та обов'язкового відтворення їхньої експресивності та емоційності, які притаманні, як зауважує Н. Л. Шадрин, найбільшому числу фразеологізмів [19: 101].

На думку Р. Маркєвича, саме під час перекладу віршованих творів виникають особливі труднощі при адекватному відтворенні фразеологізмів, оскільки їхня сталість та аналітична форма важко піддаються відображенню в ритмічній структурі мови другтвору [9: 49].

Найголовнішим *критерієм адекватності афоризму*, як влучно підмітив С. Кузьмін, є *практична еквівалентність* фразеологічної одиниці та її відповідності [7: 88]. Наведемо аналіз відповідностей окремих пушкінських крилатих висловів, сентенцій та максим, створених М. Рильським та Г. Кочуром у процесі перекладу „Евгения Онегина" і порівняємо їх за критерієм практичної еквівалентності.

Слід зазначити, що найбільшою складністю для перекладу була *безеквівалентність* пушкінських *афоризмів*. *Безеквівалентними* є ті фразеологічні одиниці оригіналу, які не мають готових, усталених еквівалентів фразеологічного рівня в мові-рецепторі [4: 81].

Для обох перекладачів афоризми Пушкіна були безеквівалентною фразеологією і їхнім завданням було створити унікальні відповідники цим висловам українською мовою.

Приклад 1.

И промотался наконец

І все за вітром розпустив *Аж поки геть-усе спустив*

(I, III)

Тут Пушкін, як і в багатьох інших місцях роману, проводить паралель із Байроном та його „Дон Жуаном". За словами В. В. Набокова, Батько Байрона також розпустив величезну суму грошей на зразок товариша Пушкіна, В'яземського, який молодим програв у карти майже таку ж суму [10 42].

Рильський дуже вдало перекладає цей вислів, використавши спосіб цілісного перетворення за допомогою українського фразеологічного еквівалента слову *„промотаться" – „за вітром розпустити"*. Порівняно з Кочуровим *„геть-усе спустити"* переклад Рильського має вищий ступінь практичної еквівалентності через свою, ідентичну авторській, експресію та більшу, на нашу думку, легкість сприйняття.

Приклад 2.

Мы все учились понемногу
Чему-нибудь и как-нибудь

Ми всі навчались небагато, *Нам довелося всім учитись*
Абиʹяк і абичого *І будь-чого і хтозна як*

(I, V)

Звернемось знову до коментарів Набокова, який вважає, що „ці два рядки важко перекласти, не збіднивши або не збагативши їхній смисл" [10: 48]. На наш погляд, обидва друготвори є дуже вдалими перекладами пушкінської сентенції. М. Т. Рильський застосував тут спосіб фразеологічного калькування [4: 81], знайшовши влучні відповідники для слів другого рядка. Кочур робить цілісне перетворення першого рядка, чим ані трохи не викривлює зміст оригіналу, і також знаходить влучні відповідники під час перекладу другого рядка. Отже, практична еквівалентність обох друготворів може мати тут високий ступінь.

Приклад 3.

Почетный гражданин кулис

Почесний опікун куліс *Почесний завсідник куліс*

(I, XVII)

Вдалішим, на наш погляд тут є переклад Кочура. Крилатий вислів несе в собі іронію за рахунок переносного значення слова *„гражданин"*, а відповідність *„завсідник"* зберігає, хоч і меншою мірою, авторський ступінь експресії.

Приклад 4.

Хандра ждала его на страже

Нудьга на нього чатувала *Хандра на нього чатувала*

(I, LIV)

У цьому прикладі в обох варіантах перекладу крилатого вислову присутня експресема (бо слово вжито в переносному значенні) *„чатувала”*, що є влучною відповідністю до словосполучення *„ждала на страже”*. Але переклад Рильського більше наближений до першотвору через заміну русизму *„хандра”* на українське *„нудьга”* (бо саме ця фонетична калька створює в перекладі Кочура зворотній ефект віддалення друготвору від оригіналу). Отже, практична еквівалентність присутня тут більшою мірою в Рильського – хоча б тому, що *„нудьга”* ближча українському читачеві, ніж *„хандра”*.

Приклад 5.

Привычка свыше нам дана

Навичка – неба дар ясний *Дар неба – звичка чарівна*

(II, XXXI)

Під час перекладу даної сентенції Рильський вдається до цілісного перетворення, а Кочур до конверсійної трансформації. В обох випадках перекладачі додають власні епітети (*„дар ясний”*, *„звичка чарівна”*), що віддаляє їхні відповідності від філософічності авторської думки, додає емоційності. Додаткову експресію також створює СЛСП *„дар неба”*, але уникнути цього еквівалента тут майже неможливо. Стилістично обидва друготвори не є повністю еквівалентними.

Отже, основним критерієм під час створення близькоспорідненого перекладу є читацький контроль, що прослідковує та впливає на якість перекладу. Окрім того на художній, особливо поетичний переклад в умовах східнослов’янської близькості має вплив ряд позатекстових факторів, що з одного боку, є помічниками перекладачеві (можливість збереження еквіметричності, ексвіритмічності, ексвілінеарності, архітектоніки, лексем оригіналу). З іншого боку, саме через близькість мов виникають труднощі морфологічного і лексичного порядку (рід і числова категорія іменників, переклад старослов’янізмів, неможливість у деяких випадках уникнення іншомовних запозичень та лексичних перенесень. Окрім того, великим мовним бар’єром при близькоспорідненому перекладі є міжмовна омонімія. Великого значення для поетичного перекладу має додержання рими, збереження макрообразу вірша та творчої домінанти автора.

Найскладнішим є поетичний переклад фразеологічних одиниць, де першочерговим є відтворення їхньої експресивності та емоційності. Окрім того, відповідник крилатого вислову повинен мати таку ж практичну еквівалентність, як і його оригінал, тобто буди „живим” у літературному смислі.

Перекладач поетичного твору передусім сам має бути поетом – із притаманною поетові здатністю до перевтілення, має бути чуйним, відкликатись на часто несхожі одне на одного літературні явища.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гачечиладзе Г. Р. Введение в теорию художественного перевода. – Тбилиси: Изд-во Тбил. ун-та, 1970. – 285 с.

2. Гончаренко С. Ф. О моделировании процесса перевода поэтических образов // Тетради переводчика. – Б. г. – № 5. – С. 39 – 49.

3. Зарицький М. С. Переклад: створення та редагування : Посібник. – К. : Парлам. вид-во, 2004. – 120 с.

4. Зорівчак Р. П. Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія. – Л. : Вища шк., 1983. – С. 26 – 51.

5. Коптілов В. В. Першотвір і переклад: роздуми і спостереження. – К. : Дніпро, 1972. – 215 с.

6. Кочур Г П. Третє відлуння. – К. : Рада, 2000. – С. 261 – 304.

7. Кузьмин С. Заметки по вопросу об адекватности // Тетради переводчика. – Б. г. – № 4. – С. 86 – 91.

8. Кундзіч О. Л. Творчі проблеми. – К.: Дніпро, 1973 – 264 с.

9. Мароевич Р. Проблемы перевода фразеологизмов на родственный славянский язык // Тетради переводчика. – Б. г. – № 20. – С. 49 – 57.

10. Набоков В. В. Комментарии к „Евгению Онегину" Александра Пушкина / Пер. с англ. В. В. Набокова ; Под ред. А. Н. Николюкина. – М. : Интелвак, 1999. – 1007 с.

11. Неборячок Ф. М. О. С. Пушкін українською мовою. – Л. : Вид-во Львівського ун-ту, 1958. – 206 с.

12. Новий тлумачний словник української мови : У 3 т. / Уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко.– 2-ге вид., випр.– К. : Аконіт, 2003. – Т. 1. – 928 с.

13. Пушкин А. С. Сочинения: В 3 т. – М.: Худ. лит., 1986. – Т. 2: Поэмы ; Евгений Онегин; Драматические произведения. – 527 с.

14. Пушкін О. С. Твори : У 2 т. / Пер. з рос. М. Рильського. – Х., 1937. – Т. 2.: Євгеній Онєгін. – С. 163 – 342.

15. Рагойша В. П. Проблемы перевода с близкородственных языков. – Минск: Изд-во Белорус. ун-та, 1980. – 142 с.

16. Рыльский М. Ф. Искусство перевода: Статьи, заметки, письма. – М.: Сов. писатель, 1986. – 334 с.

17. Ушаков Н. Н. Состязание в поэзии. – К.: Дніпро, 1969. – 424 с.

18. Чередниченко А. И. Лингвистические проблемы воссоздания образа в поэтическом переводе : Тексты лекций / А. И. Чередниченко, П. А. Бех. – К. : Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко, 1980. – 67 с.

19. Шадрин Н. Л. Перевод фразеологических единиц и сопоставительная стилистика. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1991. – 210 с.

ФІЛОСОФІЯ МОВИ І КУЛЬТУРИ

Скиперских А. В. Интеллектуалы и легитимность правящего режима 5
Каліберда О. О. Генезис мега-, макро- та мікроструктури західноєвропейських енциклопедій 10
Довбня І. П. Дефініції поняття простору в різних сферах наукового знання 17
Дружин Г. В. Динамика актуализированного заимствования в дискурсе 25
Більченко Є. В. Філософія Київської Русі у контексті методики культурологічної інтерпертації тексту 28
Міняйло Р. В., Сабадуха В. О. Мовна картина світу як відображення структурності соціуму та мовленнєвих потенцій суб'єкта соціальної діяльності 35
Хома Т. В. Мовознавча проблематика досліджень спадщини Авґустина Волошина 42

ПСИХОЛОГІЯ МОВИ І КУЛЬТУРИ

Толчеєва Т. С. Еволюція свідомості людини в контексті мовленнєво-розумової діяльності 50
Недашківська Т. Є. До проблеми формування професійної картини світу державних службовців 60
Кушмар Л. В. Асоціативний експеримент: деякі проблеми організації та проведення 66

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТЕКСТУ

Нагнибіда Л. С. Текст як основний компонент мистецтвознавчого дискурсу 74
Котюрова М. П. Стилистика научной речи: проблемы категоризации семантики текста 81
Синица И. А. Экспликация этнического самосознания автора в исторических текстах XIX века 87
Руссова С. Н. „Своё" и „чужое" в художественном мире Ольги Бешенковской. К вопросу о типе автора-"изгоя" 94
Сыромля Н. Н. Методический аспект анализа мифологемы и архетипа как экспонентов культурной информации в структуре символа 101
Мороз А. А. Грамматический аспект реализации концепта «шут» в романах Джона Голсуорси цикла «Сага о Форсайтах» 105
Доброльожа Г. М. Агресивна поведінка: оцінка вияву вербального та невербального спілкування в українському соціумі 110

Дубенко О. Ю. Лінгвопоетичний аналіз як поєднання семантичного та формального підходів до вивчення поетичного тексту 119
Шкварчук С. С. Афоризми Й. В. Ґете та Ф. Шіллера в лінгвокультурному вимірі 122
Иваненко В. К., Сунь Нань Межфразовые единства в рассказах М. Пришвина 127
Кравець О. Б. Синтаксичні ресурси сполучникової когезії в художньому прозовому тексті 131

МІЖКУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ

Жолоб І. Л. Діалогічний дискурс в діловому міжкультурному спілкуванні 141
Месяц Н. К., Алла Гонзалез дель Кастильйо Повторы как средство коммуникативной организации текста 147
Мрачковская М. Н. Коммуникативная направленность дисциплин языкового цикла и их дидактические возможности в подготовке будущих менеджеров к межкультурной коммуникации 152

НАЦІОНАЛЬНІ МОВИ І КУЛЬТУРИ В ЇХ СПЕЦИФІЦІ ТА ВЗАЄМОДІЇ

Ступак И. В. Префиксные каузативные глаголы в немецком языке 159
Халіман О. В. Категорія оцінки у проекції на іменники спільного роду 169
Тесленко Н. О. Неозначена рефренція вказівних займенників: диференційне маркування 177
Кшановський О. Ч. Мовне контактування як фактор еволюції морфологічного типу перської мови 183
Якубёнок Л. М. Реализационный потенциал конъюнктива в немецких адвокатских речах 187
Татьянченко Н. Ф. Взаємодія словосполучення і речення як смислове явище 191
Хуртиг Клаудия К классификации предикативов 197

МОВА І ЗАСОБИ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Смагулова Г. Н. Речевая культура современной молодежи (на материалах казахских фразеологизмов) 206
Тронь О. А., Тхір М. Б. Засоби вираження вторинної номінації у медіа та політичному дискурсах 212
Грошко Т. В. Функціонування в газетному стилі одиниць вторинної номінації 218
Андрейченко О. І. Функціонування метафори в політичному дискурсі (на матеріалі сучасних ЗМІ) 221

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРИ

Федорова А. В. В. Г. Короленко и уральские казаки 227

Оляндэр Л. К. Мир русского купечества в творчестве Максима Горького и Ивана Рукавишникова: антропологический аспект (к 140-летию со дня рождения М. Горького) 235
Зарва В. А. Поэтика повести «Заячий ремиз» С. С. Лескова 242
Прабово Х. Мотив «женского начала» в романе Ф. М. Достоевского «Бесы» 249
Пятаева А. В. Специфика жанра романса в русской поэзии первой половины XIX века 257
Семикина Ю. Г. Особенности неомифологической картины мира в романе И. Полянской «Прохождение тени» 263
Пирошенко С. Ю. Соотношения природного и городского пространства в лирике Иннокентия Анненского 269
Грицак Н. Р. Марина Цвєтаєва і Анна Ахматова – поетичний діалог 276
Лаврова Е. Л. М. Цветаева о природе, культуре и цивилизации 280
Погоржельская В. В. Словесная живопись Н. В. Гоголя 286
Соболева С. П. Закон справедливости и закон милости в романе Михаила Булгакова «Мастер и Маргарита» (взгляд на проблему с точки зрения ведической традиции) 290

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПЕРЕКЛАДУ

Вільчинська Т. В. Історія розвитку перекладознавства 298
Онищук М. І. Можливості застосування прийому компенсації у художньому перекладі 303
Марченко Н. В. Переклад як засіб міжмовної комунікації: поняття еквівалентності та адекватності в перекладі 308
Міронова Д. В. Проблеми художнього, зокрема поетичного, перекладу в умовах східнослов'янської мовної близькості 315

Наукове видання

«МОВА І КУЛЬТУРА»

Випуск 11

Том III (115)

Відповідальний за випуск: *О. Бохан*
Макет і комп'ютерне верстування: *А. Гончаров*

Підписано до друку 10.01.2009 р.
Формат 60 x 84 $^{1}/_{16}$. Папір офсетний. Гарнітура «Тип Таймс».
Обл.-вид. арк. 18,41. Ум.-друк. арк. 13,95. Наклад 300 прим. Зам. № 990-3.

Видавничий Дім Дмитра Бураго
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 2212 від 13.06.2005 р.
04080, УКРАЇНА, м. Київ, вул. Констянтинівська 59/5, оф. 23
Тел./факс: (044) 238-64-47, 238-64-49; e-mail: conf@graffiti.kiev.ua
Адреса для листування: 04080, м. Київ-80, а/с 41